ઊર્મિ નવરચના

તંત્રીઓ
ઇશ્વરલાલ મો. દવે
જયમલ્લ પરમાર

ઑક્ટોબર–નવેમ્બર
૧૯૭૧
અંક ૪૯૯–૫૦૦

દીપોત્સવી વિશેષાંક ૨૦૨૭ : લોકસાહિત્યમાં નારી

જય અંબે











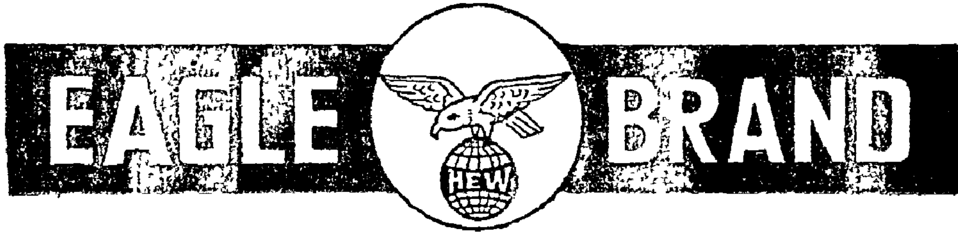


૭૧

૧૭






EAGLE
BRAND
HEW

WITH BEST COMPLIMENTS



શ્રી. બાબુલાલ મેઘજીભાઇ શાહ

મેઘજી ખીમજીની કું.

૧૫૦ મોદી સ્ટ્રીટ : ફોર્ટ : મુંબઇ ૧.

નૂતન વર્ષાભિનંદન



શ્રી શામસ્મૃતિ કો. ઓ. હાઉસીંગ સોસાયટી લી. (સુચિત)—રાજકોટ

oo આ સોસાયટી કાલાવડ રોડ ઉપર સેન્ટમેરી સ્કૂલ સામે નાના મવા સર્વે નં. ૩૫ માં કરવામાં આવેલ છે. આ સોસાયટીમાં થોડાક પ્લોટ બાકી છે. તો વહેલી તકે પ્લોટ પસંદ કરી પહેલો હપ્તો રૂા. ૭૨૬ નો ભરો.

oo સાઠ ટકા લોનની સગવડતા છે.

oo આ સોસાયટીની બાજુમાં જ ગુલાબવિહાર સોસાયટી, બંગલા બનાવવાવાળી, તથા શ્રી અનંત સોસાયટી આવેલી છે.

લખો અથવા મળો :-

(૧) ગુલાબચંદ છગનલાલ શાહ .... રજની, ભુપેન્દ્ર રોડ....રાજકોટ.

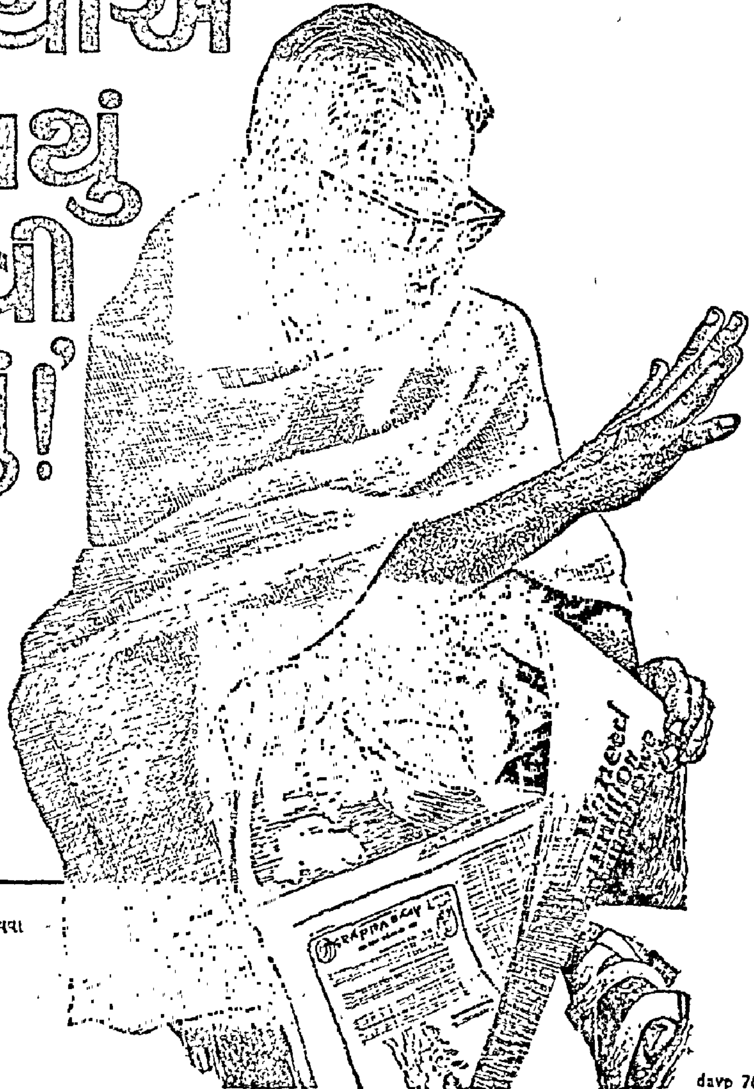
(૨) વાંકાનેર ઓટોમોબાઈલ્સ, રાજકોટ .... ફોન નં. ૨૯૨૫૮

હા, દાદાજીની વાત સાચી છે. તેમને વાંચવું છે ...પણ રેડિયો ચાલુ હોય. અને પોતાનું કામ પણ થતું રહે એ રીતે કામ કરવા બિચારા ટેવાયેલા નથી ...(તેમની જુવાનીમાં રેડિયોનું નામ પણ કોણે સાંભળ્યું હતું?)... અને તેથી જ, સાઇકલ પર લટાર મારવા નીકળેલા અને રૂપકડા ટ્રાન્ઝીસ્ટરમાંથી સંભળાતાં પોતાનાં મનપસંદ ફિલ્મી ગીતોની મોજ માણતા કોઇ છેલબટાઉ જુવાનિયાનો આનંદ તેઓ કઈ રીતે માણી શકે?

આજે તો રેડિયો સર્વવ્યાપક બની ગયો છે—ઘર હો યા દુકાન, ખેતર હોય કે બારખટારા...રેડિયોએ સર્વત્ર પોતાનું સ્થાન જમાવી દીધું છે... રેડિયો ખોલો અને પેલા જાદુઇ ચિરાગની જેમ આખી દુનિયા તમારી સેવામાં હાજર થશે. દૂર દેશાવરના સમાચાર જોતજોતામાં ચારેકોર ફેલાઇ જાય છે...વિચારો વાયુવેગે પ્રસરી જાય છે... ફેશનો નિતનવાં રૂપ સજે છે... આજે સડકો, બસ અને ગાડીઓની સંખ્યા વધી છે અને એની સાથોસાથ સંદેશાવ્યવહાર પણ ઝડપથી વિકસ્યો છે....ટપાલ કચેરીઓ...બેન્કો...બધું ઘણું ઘણું થઈ ગયું છે, ખરૂં ને? ગામડું એકલું અટૂલું રહ્યું નથી...ખેતરોમાં પણ જ્યાં નજર કરો ત્યાં જીપ ગાડીઓ અને સ્કૂટરો ઘૂમી રહ્યાં છે...

‘ઓહ! આ રેડિયોએ તો માથું પકવી નાખ્યું!’

આજે આપણે સુખી છીએ "
ઝાઝી-મેહનત કરીશું તો ભવિષ્યમાં આથી પણ વધુ લીલા લહેર કરીશું....!



• "આજનું ભારત" પુસ્તિકાની નકલ મેળવવા માટે આજે જ લખો:
ડી.એ.વી.પી., પી.ટી.આઈ. બિલ્ડીંગ,
પાર્લામેન્ટ સ્ટ્રીટ, નવી-દિલ્હી–૧

davp 70/712

શ્રી અમરેલી સહકારી કૃષિ ખાંડ ઉદ્યોગ લીમીટેડ,

અમરેલી.

રજી. નંબર સે-૨૨ : ૧૯૬૮ : ૩૧-૮-૬૮.

ફોન નંબર
કાર્યાલય-૫૩૯
ફેક્ટરી સાઈટ. ૨૦૮

કાર્યાલય :- અમરેલી જયુબીલી ધર્મશાળા બીલ્ડીંગ્ઝ,
ફેક્ટરી સાઈટ :- ગાવડકા રેલ્વે સ્ટેશન સામે.

સભ્ય સંખ્યા. ૫૪૫૩

ભરપાઈ થયેલ શેર ભંડોળ. ૬૧,૧૨,૦૦૦

સરકારશ્રીના શેરફાળા સહ.

(ગોકળદાસ મોહનલાલ પટેલ.)
માનદ મેનેજીંગ ડીરેક્ટર,
અમરેલી સહકારી કૃષિ ખાંડ ઉદ્યોગ
લી. અમરેલી

દ્વારકાદાસ મોહનલાલ પટેલ.
ચેરમેન,
અમરેલી સહકારી કૃષિ ખાંડ ઉદ્યોગ
લી. અમરેલી.

ગ્રાહકોને નોંધ લેવા વિનંતી

૧– આ દીપોત્સવી વિશેષાંક ઓકટોબર–નવેમ્બરનો સંયુક્ત અંક છે. એટલે ત્યાર પછીનો અંક ડિસેમ્બરમાં પ્રગટ થશે.

૨– ૧૯૭૧ના ઓકટોબર કે નવેમ્બરમાં થયેલા ગ્રાહકોનું લવાજમ ઓકટોબર માસથી જ ગણાશે અને ૧૯૭૨ના સપ્ટેમ્બરના અંક સાથે પૂરું થશે.

૩– આ દીપોત્સવી અંક ૧૪ મી ઓકટોબરે પોસ્ટ થયેલ છે. પ્રત્યેક ગ્રાહકને પ્રત્યેક અંક ખાત્રી પૂર્વક પોસ્ટ કરવામાં છે. આ અંક તા. ૨૨મી સુધીમાં ન મળે તો તુરત પોસ્ટ ખાતામાં તપાસ કરીને કાર્યાલયને તા. ૩૦ સુધીમાં જણાવવું. એ ફરિયાદ ઉપર અમે પોસ્ટ ખાતામાં તપાસ કરાવશું, ત્યારબાદ અંક સીલીકમાં હશે તો જ બીજો અંક મોકલશું. ઓકટોબરની તા. ૩૦મી પછી કોઈ ફરિયાદ મળશે તો બીજો અંક મોકલવાની કોઈ જ સંભાવના નહિ રહે.

૪– 'લોકસાહિત્યમાં નારી' અંકની છૂટક કીમત પાંચ રૂપિયા છે. પાંચ રૂપિયાનું મનીઓર્ડર કરનારને તે મોકલાશે. વી. પી. ખર્ચ દોઢ રૂપિયાથી વિશેષ આવશે.

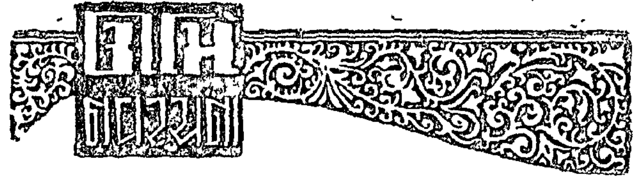
—વ્યવસ્થાપક

'ઊર્મિનવરચના'

વાર્ષિક લવાજમ રૂપિયા દસ : પરદેશમાં ૨૧ શીલીંગ : ઊર્મિનવરચના કાર્યાલય :
૧૩, જાગનાથ પ્લોટ રાજકોટ

૨૭૦૭૦

તંત્રીઓ :
ઇશ્વરલાલ મો. દવે
જયમલ્લ પરમાર





વર્ષ : ૪૨ ઓકટોબર–નવેમ્બર ૧૯૭૧
અંક ૭–૮ સળંગ અંક ૪૯૯–૫૦૦



શૌર્યવતી

વેધક મુખ વાણી, ના અકળાણી, રીત પુરાણી તેં જાણી;
સદગુણની ખાણી, લાભ કે હાણી, રંગ જ એકે રંગાણી.
તરવારૂં તાણી, જંગ ઝુકાણી, અરિયાં દળ નવ અચકાણી;
સૌરાષ્ટ્રે શાણી, રાખ્યું પાણી, વીરાંગના તું વરતાણી.

ધધકે પઠનાળાં, ઝાખર જાળાં, ફૂતકારાં દઇ શેષ ફરે;
કેસર વીકરાળા, થઈ ક્રોધાળા, ડાઢાળાથી સર્વ ડરે.
એવી ભૂમિ આવી, વાસ વસાવી, જરી ન રૂદિયે ઝઝકાણી;
સૌરાષ્ટ્રે શાણી, રાખ્યું પાણી, વીરાંગના તું વરતાણી.

દુર્મતિ પતિ ભાળી, થઈ વીકરાળી, કોપ કર્યો તેં મહાકાળી;
એકલપણુ ગાળી, શિયળ સંભાળી, ઢળી ન ફરીએ તે ઢાળી.
તૃષ્ણાવૃતિ ટાળી, અહં ઓગાળી, પરમ પ્રતાપી પરખાણી;
સૌરાષ્ટ્રે શાણી, રાખ્યું પાણી, વીરાંગના તું વરતાણી.

વિધવાપણ વેશે, દીપી દેશે, લોભ ન જીવન લવ લેશે;
મન મગન મહેશે, કાળે કેશે, અડગ સત્યના ઉપદેશે.
'બળદેવ' સ્વદેશે, કવિરંગ દેશે, કીર્તિ વેલ્ય ન કરમાણી;
સૌરાષ્ટ્રે શાણી, રાખ્યું પાણી, વીરાંગના તું વરતાણી.

–બળદેવભાઇ નરેલા

પ્રકાશક : ઈશ્વરલાલ મો. દવે : મુદ્રક ને માલિક : જયમલ્લ પરમાર : ૧૩, જાગનાથ પ્લોટ, રાજકોટ.
મુદ્રણ સ્થાન : સ્વરૂપ મુદ્રિકા, ડૉ. યાજ્ઞિક રોડ, કન્યા છાત્રાલય સામે : રેસકોર્સ, રાજકોટ–૧

ઠે. મિતલ સોસાયટી : ...
અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૦૭
ફોન ૧ ૭૨૨૭...

ઝાઝેરા જુહાર

ઇશ્વરભાઇ દવે : જયમલ્લ પરમાર

નારીઅંકના સર્જકોને, ગ્રાહકોને, વાચકોને, વિજ્ઞાપકોને, ગ્રાહકો બનાવવામાં સહાયક થતા મિત્રો, મુરબ્બીઓ, સ્વજનો અને સ્નેહીજનોને નવા વર્ષના ઝાઝેરા જુહાર.

માનવ નિર્મ્યો પ્રત્યેક સંવત્સરે જીવન નવા ઉમંગો ને નવા અભિલાષ સાથે આગળ વધે છે. 'ઊર્મિનવરચના' પણ પ્રત્યેક સંવત્સરે પોતાના દીપોત્સવી અંકો સાથે લોકસાહિત્યના ક્ષેત્રે એના સર્જકો અને સહાયકો દ્વારા નવા માર્ગદર્શક–સીમાસ્થંભો રોપતું આગળ વધે છે.

'ઊર્મિનવરચના'ના આ સીમાસ્તંભો લોકસાહિત્યના ખેડાણમાં એના વિષયોના વૈવિધ્ય અને એની વિપુલ સમૃદ્ધિમાં રહેલ છે. ત્રણ વર્ષ પહેલાં લોકસાહિત્યની વ્યાખ્યા અને એની વ્યાપકતાનો વિશદ ખ્યાલ આપતો 'લોકસાહિત્ય અંક' આપ્યો. બીજે વરસે અજોડ એવો 'સિંહાંક' આપ્યો. ત્રીજે વરસે અદ્વિતીય એવો 'અશ્વાંક' આપ્યો, તો ચાલુ વરસે અનંતરૂપિણી નારીશક્તિનું નિરૂપણ કરતો સંસ્કાર–સમૃદ્ધ એવો નારીઅંક આપે છે.

આ નારીઅંકના ૩૦ જેટલા સર્જકોને એ માટે ઘણી ઘણી વિષમતામાં અમે મૂક્યા છે. પણ અમારા પ્રત્યેની લાગણીથી જ નહિ, ઊર્મિનવરચના' પ્રત્યેની આત્મીયતાથી એમણે અથાગ પરિશ્રમ ઉઠાવ્યો છે. પોતાના કાર્યવ્યસ્ત દિવસોમાંથી કૈંક દિવસોનો ભોગ આપ્યો છે અને ઢગલાબંધ સામગ્રી ખડકી દીધી છે. જેમાંની બધીનો ઉપયોગ થઇ શક્યો નથી. પોણાબસો પાનાંની મર્યાદામાં એનો સમાવેશ શક્ય નથી બન્યો. આ 'ઊર્મિનવરચના' એક પારિવારિક સર્જન જ છે. એમાંથી કોનો આભાર માનવો ને કોનો ન માનવો ? સમગ્ર સર્જન જ એમનું છે. અમે તો માત્ર એના સંયોજકો છીએ.

સાચું પૂછો તો સર્જન જ નહિ પણ સંચાલન પણ એ બધા મિત્રોના સહયોગથી જ થાય છે. એ જ સર્જકો છે ને એ જ સહાયકો છે. એમના સહયોગ સિવાય ઊર્મિનું સંચાલન અશક્ય છે. સર્જકોમાંથી કેટલાકનો નિર્દેશ તો આ પછીનાં પાનાંઓમાં કર્યો છે. પણ એમાં કેટલાકની કૃતિઓ વહેલી મોડી થતાં નથી સમાવી શકાઇ. એવા શ્રી. અમરદાસજી ખારાવાળા, શ્રી. મનસુખભાઈ ભટ્ટ, શ્રી. નટુભાઇ જોષી, શ્રી. દુલેરાય કારાણી, બગસરા દ. શ્રી. મેરામવાળા, બગસરાના રાજકવિ શ્રી. કેસરદાનજીનો અને શ્રી. નરોત્તમ પલાણનો ઉલ્લેખ કરવો જ રહ્યો.

ઊર્મિનવરચનાના સંચાલન પાછળ લોકસાહિત્યના મીશનની ભાવના છે. એથી એના સંચાલનની સરળતા પૂરતા જ આર્થિક પ્રયાસો થાય છે. એ વ્યવસાયી ધોરણે ચાલતું નથી પણ મિત્રોની મહોબ્બતથી ચાલે છે. "ઊર્મિનવરચના"ના સહૃદય સમર્થકો એવા ચલાળાના શ્રી નાથાભાઇ ચંદારાણા, બગસરાના ડૉ. શ્રી મગનભાઇ ગોંડલિયા, અંજારના શ્રી. વેલજીભાઈ ગજ્જર, કચ્છ–વિથોણના શ્રી. કરણીદાન ગો. ગઢવી અને લોકગાયક શ્રી. લાખાભાઇ ગઢવીનો નિર્દેશ કરવાનું તો કેમ જ ચૂકીએ !

એવી જ મહોબ્બતથી જે કાંઇ જાહેરખબર મળે છે તે તમામમાં જે તે વ્યક્તિ અથવા જે તે વ્યાપાર ઉદ્યોગની સંસ્થાના નામ નિર્દેશ છે. એટલે અહીં એ સૌનો અંતરના ભારથી આભાર માનીએ છીએ. અને જેનો નામ નિર્દેશ થવો રહી ગયો હોય તે સૌનો પણ.

વર્ષભરની ઊર્મિનવરચનાની સુંદર છપાઇ-છાપકામનું સઘળું સંયોજન અને પ્રતિમાસની નિયમિતતા સુરૂપ મુદ્રિકાના સંચાલકો તેમના કર્મચારીગણને આભારી છે. અમને સદાય નિશ્ચિંત રાખનાર એ સૌનો અંતરથી આભાર માની નવા વર્ષની સૌને શુભેચ્છા પાઠવીએ છીએ.

નારી–અંકનું નિરૂપણ

જયમલ્લ પરમાર

આમ તો આદમ અને ઇવના આ ધરતી પરના અસ્તિત્વ જેટલો જ આ નારીનો વિષય સૃજન જૂનો અને પાર ન પામી શકાય તેટલો ગહન છે. એટલે જ તો એને 'લોકસાહિત્યમાં નારી' એવી મર્યાદા બાંધી.

આ લોકસાહિત્યની મર્યાદા બાંધીને એમાંથી નારીશક્તિને પામવાનો પ્રયાસ પણ અગાધતામાં ડૂબકી મારવા જેવો છે. સેંકડો વરસોથી આ ભૂમિ ઉપર અનેકવિધ જાતિઓ પોતાની વિશિષ્ટ જીવન પદ્ધતિઓ અને સંસ્કાર ખાસિયતો સાથે ઊતરતી આવી, અને અગણ્ય સંઘર્ષો સાથે એકવિધરૂપે એમાંથી લોકજીવનનું ઘડતર થયું. સાહિત્યરૂપે કે અન્ય સાધનોરૂપે એનો કોઇ સળંગ ઇતિહાસ આપણી પાસે નથી.

બહુરૂપમાંથી એકરૂપ

પણ અનેકવિધતામાંથી એકવિધરૂપે જે લોક–સંસ્કૃતિનું સર્જન થયું તે સંસ્કૃતિ એના વિદ્યમાન લોકસાહિત્ય સાથે આપણી સમક્ષ છે. આ લોક–સંસ્કૃતિના પ્રતિનિધિ સ્વરૂપ નારીજીવનનું સુરેખ અને સુશ્લિષ્ઠ દર્શન આપવાનો ઉદ્યમ આદર્યો ત્યારે જ ખ્યાલ આવ્યો કે આ કામ તો આજ પૂર્વેના વિશેષાંકોના વિષયો કરતાં અનેકગણું કપરું છે. જેટલું પ્રગટ છે તેના કરતાં અપ્રગટ વિશેષ છે, અને નારી-નો એક એક અંશ અનેક ગ્રંથો માગે છે ત્યાં એ અનંત અંશોને આવરીને એમાંથી એક રૂપ આપવું તે અતિ દુષ્કર છે.

લોકસાહિત્યની સંશુદ્ધિ

નારીનિરૂપણ માટે લોકસાહિત્યની મર્યાદા બાંધી ત્યારે લોકસાહિત્યમાં કૈંક સેળભેળ થઇ છે તે, જૂના ઉપર 'લોકસાહિત્ય' નામનું જે નવું આક્રમણ થઇ રહ્યું છે તે, અને લોકસાહિત્યને નામે જે ઇતર સાહિત્ય પીરસાઈ રહ્યું છે તેનો વિચાર કરવો જ રહે. સેળભેળમાંથી લોકસંસ્કૃતિનો વિશુદ્ધ ચિતાર ન આપી શકાય.

ખાસ કરીને હિંદી આદિકાલીન અને હિંદી મધ્યકાલીન સાહિત્ય તથા રાજ્યાશ્રયે કે આજીવિકા અર્થે લખાયેલા સાહિત્યને જુદું તારવવું જ રહે. લોકો વચ્ચે રહીને જે ચારણોએ એ કાળે સાહિત્ય નીપજાવ્યું તે તો લોકસાહિત્યના પરમ ધન જેવું છે. વળી તાજાં વર્ષોમાં વ્યક્તિઓએ રચેલું સાહિત્ય તે ઘડીમાં લોકસાહિત્ય ન બની શકે.

નારીઅંકમાં 'ચારણીસાહિત્યમાં નારી' અને 'હિંદી આદિકાલીન વીરકાવ્યમાં નારી' એ બન્ને લેખો લોકસાહિત્યના અને ચારણીસાહિત્ય તથા હિંદી આદિકાલીન સાહિત્યના તુલનાત્મક અભ્યાસ માટે ઘણા ઉપયોગી બનશે અને લોકસાહિત્યની નારીની પ્રગટ ભેદરેખા આંકી બતાવશે. 'ચારણી સાહિત્યમાં નારી'-નો બીજો લેખ ડિસેમ્બર અંકમાં અપાશે.

લોકજીવનની પ્રતિનિધિ–નારી

આજકાલ ઐતિહાસિક કહેવાતી રજવાડી વાતો જે કોઇકરૂપે કોઇના કંઠે કે પ્રગટ અપ્રગટ ગ્રંથે સંઘરાણી હોય છે, તેને શણગારીને લોકસાહિત્ય-રૂપે જ રજૂ કરાઇ રહી છે. એ જ રીતે બાળ કે બુદ્ધિની ક્ષુલ્લક વાતોને પણ લોકસાહિત્યરૂપે રજૂ કરાઇ રહી છે. આમ જેમાંથી લોકજીવન ઘડાયું નથી અને લોકસંસ્કારરૂપે જે નીપજ્યું નથી એવું ઘણું ઘણું લોકસાહિત્યમાં ઘૂસી ગયું છે, તેને પણ લોક-સાહિત્યમાંથી ખંખેરી નાખીનેજ નારીશક્તિને વિશુદ્ધ-રૂપે પામી શકાય.

આ ભૂમિ ઉપર જે લોકજીવન પાંગર્યું અને એમાંથી જે પ્રકારે સ્ત્રી જીવન ઘડાયું તેને સ્વ. મેઘાણી-ભાઇએ 'સોરઠિયાણી'નું રૂપ આપ્યું છે. આ સોરઠિ-યાણીને કોઇ જાત–પાંત નથી. જે સમગ્ર સૌરાષ્ટ્રના

લોકજીવનની પ્રતિનિધિ સ્વરૂપ હોય એને મેઘાણી-ભાઈએ સોરઠિયાણી કહી છે. જે સપારણ પણ હોઇ શકે અને લુવારણ પણ હોઇ શકે. જે મેતરાણી પણ હોઇ શકે અને નાગરાણી પણ હોઇ શકે, જે કાઠિયાણી પણ હોઈ શકે ને રજપુતાણી પણ હોઇ શકે. એ માટે આ અંકમાં આપેલ શ્રી. મણિભાઇ વોરાનો 'નારીપૂજા' લેખ જોઇ જવા વિ. છે.

કલ્પિત કથા, ચમત્કારો ને નારી

ત્યારે આવી સ્ત્રીનું સ્વરૂપ કલ્પિત લોકકથા-માંથી ન બાંધી શકાય. કારણ કે એમાં અદ્ભુતરસના અનેક મનઘડંત તુકકાઓ વિહરતા હોય છે. એટલે એવી લોકકથાઓ આ અંકમાંથી બાકાત રાખી છે. લોકસાહિત્યમાં એનું આગવું સ્થાન હોવા છતાં. નારી-જીવનનો પરિચય આપતા પ્રસંગો, ઘટનાઓ અને વાતોનો વિચાર કરવા લાગ્યા ત્યારે આ ભૂમિની પ્રબળ નારીશકિત ચમત્કારોના—પરચાના ગંજ નીચે દટાઇ ગયેલી જોઇ. એમાંથી નારીશકિતનું દર્શન કઇ રીતે કરવું? મહત્તા માત્ર ચમત્કારોને આધારે જ એમાં મૂલવાતી જોઇ. એમાં ન તો કોઇ સુવર્ણ-કસોટીએ ચઢતા જીવનસંઘર્ષ જોયા, કે ન તો કોઈ સાધક આત્માની સાધનાનાં દર્શન થયાં. એથી કુડી-બંધ ચમત્કારીક વાતોને પડતી મેલવામાં આવી છે. સુવર્ણરજ તારવતાં એમાં ધૂળના રજકણો જેવા ચમત્કારો કોઇ કોઇ જીવન-થરથી જુદા નથી પાડી શકાયા તેટલાનો જ એમાં સમાવેશ કરવો પડયો છે. એટલા પૂરતા ચમત્કારોને ધૂળધોયાની અણઆવડત માની ક્ષમ્ય કરવા વિ. છે. 'ધર્મ અને નારી' 'ભકિત અને નારી'ની કેટલીક ચર્ચા માટે 'લોકસાહિત્યમાં નારી અને ભકિત' એ લેખ જોઇ જવા વિનંતી છે.

લોકસાહિત્યનું નારી—સર્જન

'ચમત્કારોમાં નારી'થી વધુ કૂટ પ્રશ્ન આવ્યો સંસ્કરણ પામેલી વાર્તાઓથી નારીનું નિરૂપણ કેમ કરવું તેનો. વિવિધરૂપે અલંકૃત કરેલી વાર્તાઓમાં ઘટનાનો પ્રવાહ પાંખો પણ હોય, અને વાર્તારસ લાવવા માટે એને સજાવેલો પણ હોય. એથી જ્યાં બનેલા બનાવ ઉપર જ વાર્તારૂપ વિકસાવ્યું હોય એવા જ એક પ્રસંગાલેખન લીધાં છે. એ સિવાયની તમામ જીવન-ઘટનાઓ જ લીધી છે, જેથી નારીજીવનનો પૂર્ણ ચિતાર પામી શકાય.

'વાર્તા અને નારી'થી પણ વધુ કૂટ પ્રશ્ન આવ્યો તે એ કે જે કાંઇ લોકસાહિત્ય ઉપલબ્ધ છે તેમાં સ્ત્રીઓએ રચેલું કેટલું અને પુરૂષોએ રચેલું કેટલું? પુરૂષોએ જે સાહિત્ય રચ્યું એમાંથી નારી-જીવનને કેટલો ન્યાય મળ્યો હશે? પુરૂષ સ્ત્રીના હૃદય-ના ઊંડાણને માપી શકે ખરો? ત્યારે વ્રત—વરતુલ્લાનું કથાસાહિત્ય અને લોકગીતો સિવાયનું સાહિત્ય તો બહુધા પુરૂષે જ રચેલું છે. લોકગીતોમાં પણ કેટલાંક લોકગીતો પુરૂષે રચ્યાનો સંભવ ખરો. આ પ્રશ્નની માર્મિક ચર્ચા 'લગ્નગીતો અને અન્ય લોકગીતોમાં નારી' એ લેખમાં આચાર્ય શ્રી. જયંતભાઇએ કરી છે. વર્ષો પછી આપણને લોકગીતોનાં રહસ્યો સ્ફૂટ કરતો તુલનાત્મક લેખ મળે છે, તે જોઇ જવા વિનંતી છે.

સ્ત્રી અને પુરૂષના આલેખન—ભેદ

એમ તો 'માના ભાવ'—'માનું વાત્સલ્ય' એ લેખ કોઇ માએ નહિ – કોઇ નારીએ નહિ પણ શ્રી. પિંગળશીભાઇએ સુંદર રીતે આલેખ્યો છે. આ આખા 'નારી અંક'માં માત્ર એક જ બહેનનો લેખ છે, તે શ્રી. જ્યોતિબહેન ગાંધીનો. એ સિવાયના તમામ લેખો – તમામ નિરૂપણ પુરૂષોએ જ કર્યું છે. અને જ્યાં સુધી નારી જગત લોકસાહિત્યના ક્ષેત્રે આગળ આવીને પોતાના અંતરની વાતો કહેતી ન થાય ત્યાં સુધી એનો બીજો કોઈ ઇલાજ પણ શું? નારીજીવનના નિરૂપણ અંગે સ્ત્રીઓ અને પુરૂષોના આલેખનો વચ્ચેનો ભેદ પણ ત્યારે જ સમજાશે.

પાંડિત્યની દષ્ટિ લોકસાહિત્યને ન્યાય ન આપી શકે. શું પુરૂષ કે શું સ્ત્રી. જેના મનઃપ્રાણમાં લોકસાહિત્યનો રસ સીંચાઇ જઈને એના સારાય સર્જનનું બળ બને તેજ લોકસાહિત્યને ન્યાય આપી શકે. દુઃખ એક જ વાતનું છે કે લોકસાહિત્યને ક્ષેત્રે સ્ત્રીઓનું અનુદાન બંધ થઇ ગયું છે. લોકગીતો જેવા અભિજાત સાહિત્યનું નિર્માણ સ્ત્રીઓએ કર્યું છે.

લોકગીતોમાં સ્ત્રીઓએ પોતાનો સંપૂર્ણ આત્મા ઠાલવ્યો છે. આ સ્ત્રી-વાઙ્મયમાંથી માતૃજાતિની પ્રતિમા પ્રગટે છે.

નારીનું વાઙ્મય

આ લોકગીતો તો પ્રકૃતિ-વિભાવ છે. કરુણામયતા વાટે એમણે જીવનને નિર્બંધપણે વહેવા દીધું છે, ને માનવજીવનનાં ગૂઢ રહસ્યો તરફ આપણને દોરી જાય છે.

દંપતી-જીવનમાં રહેલી પુરુષની રસમયતા ને ઘાતકતા એમાં એક બાજુ રહેલી છે તો બીજી બાજુ નારીના નિરામય ભાવો ને અમોલ બલિદાનોને વાચા આપી છે. એમાં જેટલી વિષમતા દેખાય છે એટલું જ ઉલ્લસિત અંતરનો આવિર્ભાવ કરાવાય છે. એમાં નિરાશા છે, વેદના ને વ્યથા છે અને જીવનના ઉદાત્ત મનોભાવની એકાત્મતા પણ છે. આ બધું આપણને જીવનની કઠોરતામાંથી નીપજતા આનંદ દ્વારા ચિંતનરૂપ બનાવી દે છે.

લોકહૃદયના હર્ષશોકના સૂર જેની હૃદયવીણા ઉપર ઝીલાય એમાંથી જ આ ગાન, આ સૂર, આ ભાવ ઊઠી શકે. પ્રકૃતિમાંથી પેદા થયેલા અને પરિશ્રમપૂર્વક સર્જેલા કલાસર્જનો વચ્ચે આભ જમીનનું અંતર હોય છે.

ત્યારે આવા લોકગીતોને આધારે જ 'દાંપત્યમાં સંવેદન અને શૌર્ય', 'લોકજીવનમાં નારીનું સૌંદર્ય ને પ્રતિભા,' 'લોકસાહિત્યમાં ભ્રાતૃત્વ અને ભગિનીત્વ', 'લોકગીતોમાં નારીનું ગૃહજીવન' વગેરે લેખો લખાયા છે. અને લોકસાહિત્ય તથા ચારણીસાહિત્યનો જ્યાં સુભગ સંગમ થાય છે એવી મિશ્ર બનતી સંસ્કૃતિમાંથી 'લોકસાહિત્યમાં ચારણ નારી' એ લેખ લખાયો છે. આ તમામ લેખોમાં નારીજીવનની પ્રતિભા પ્રગટાવતી અનેક ઘટનાઓને-પ્રસંગોને સાંકળી લેવામાં આવ્યા છે.

સામગ્રી અને સંમાર્જન

આ અંકમાં પ્રગટ થયેલ પ્રત્યેક જીવનઘટના વીણી વીણીને લીધેલ છે. નારીજીવનના શક્ય તેટલાં પાસાંઓને પ્રસંગોરૂપે આલેખવાનો એ નમ્ર પ્રયાસ છે. એમાંથી એકાદ બે પ્રસંગોનો ક્યાંક ઉલ્લેખ થયો હશે. એ સિવાય તમામ ઘટનાઓ અપ્રગટ છે. અને એમાંની કેટલીક ઘટનાઓ તો એના આલેખકો ઊંડા પ્રવાસો ખેડી ખેડીને જાતમાહિતીથી મેળવી આવ્યા છે. એ પ્રત્યેક પ્રસંગોમાં નારીશક્તિના સમંદરો છોળે છે. સ્ત્રીઓને ગમારમાં ગણી કાઢનારા નારીકુખે જન્મેલાઓને આથી તે વિશેષ બીજો કયો જવાબ હોઇ શકે ? નારી અંગેના લોકસાહિત્યના બધા જ અંશોને આવરવા અશક્ય હતું. તો પણ લોકજીવનમાં વણાઈ ગયેલી 'સોન-હલામણ' અને 'મેહ-ઊજળી' એ બે સુપ્રસિદ્ધ ગીતકથાઓનો સમાવેશ થઇ શકયો છે.

વાત્સલ્યભાવ વિહોણું !

જેમ જેમ લોકસાહિત્યના ક્ષેત્રે 'ઊર્મિનવરચના'નું ખેડાણ થતું જાય છે તેમ તેમ તેની અપાર સમૃદ્ધિ અને અગોચર એવું ગોચર બનતું જાય છે, અને એ જ રીતે લોકસાહિત્યથી પણ અજવાળા વગરના કૈંક ખૂણાઓ મળતા આવે છે. ભાઇ-બહેન અંગેનાં ગીતો તો મળી આવે છે પણ તે અલ્પ સંખ્યામાં છે. જ્યારે હાલરડાંને બાદ કરતાં માના વાત્સલ્યભાવનું ગીત ભાગ્યે જ મળે છે.

લોકગીતો પછી અને ચારણી સાહિત્યમાં એની શોધ ચલાવી કે એમાં કયાંય મા છુપાઇને તો નથી પડીને! પણ એક પણ ગીત, એક પણ દુહો આજસુધી મળી શકયો નથી. એકમાત્ર ડોસાભાઇ ચારણના એક બે દુહા મળ્યા, પણ તે તો પોતાની પત્નીના મૃત્યુથી ઉપજેલી કરુણાઇ ભરેલી સ્થિતિના વિલાપરૂપે છે. માતૃભાવ એમાં નથી. જો કવિ શ્રી દુલાભાઇ કાગે મા ઉપર છ-સાત દુહા ન લખ્યા હોત તો ચારણી સાહિત્ય માના વાત્સલ્યભાવના દુહાઓથી વંચિત રહી જાત.

એ જ ચર્વિત ચર્વણ

એ જ રીતે ભાઇ-બહેનના પવિત્રભાવનું એક પણ ગીત, એક પણ દુહો ચારણીસાહિત્યમાંથી આજ

[અનુ૦ પૃ૪ ૪૫૮

નારી-અંકના સર્જકો

સંપાદકો

ખોડીદાસ પરમાર

નારી-અંકના મુખપૃષ્ઠમાં જેમણે સમગ્રનારી અંકથી વિશેષ નારીનિરૂપણ ચિત્રાંકિત કર્યું છે તે શ્રી. ખોડીદાસ પરમારથી 'ઊર્મિનવરચના'ના વાચકો અજાણ નથી, લોકસાહિત્યનું તુલનાત્મક ઊંડું અન્વેષણ, પ્રત્યેક વિષયના હાર્દનો હુબહુ ઉઠાવ આપતી રસીલી કલમ અને લોકજીવનની સમગ્રકલા જેમની પીંછીંએ સજીવ બની ઊઠે છે તે શ્રી. ખોડીદાસ પરમાર ભાવનગર સામળદાસ કોલેજના અધ્યાપક છે.

પિંગળશીભાઈ ગઢવી

પ્રતાપી વાર્તાકાર પિતા સ્વ. મેઘાણંદ ગઢવીનો વારસો જેમણે ઉજમાળ્યો છે તે શ્રી. પિંગળશીભાઈને ચારણી પરંપરાના કવિ-ગાયક-લેખક અને વાર્તાકાર તરીકે ગુજરાત ખૂબ પિછાને છે. ભૂતપૂર્વ જૂનાગઢ લોકસાહિત્ય વિદ્યાલયના આચાર્ય હતા એમણે અનેક નામખ્યાત જુવાન લોકગાયકો આપ્યા કવિતા, વાર્તા-લેખન અને કહેણીમાં શ્રી. પિંગળશીભાઈ અગ્રપદે છે.

લક્ષ્મણ પિંગળશીભાઈ

મોરનું જ ઈંડું. શ્રી. પિંગળશીભાઈનો યુવા-વસ્થાને ઉંબરે પહોંચતો પુત્ર લક્ષ્મણ વરસો સુધી અબોલ રહ્યો છે. પણ બચપણથી જ લોકસાહિત્ય અને ચારણી-સાહિત્યના પારણે ઝૂલ્યો છે. પેઢી દર પેઢીના સંસ્કારોથી સંસ્કારાયેલો આશાસ્પદ ઉછરતો યુવાન છે.

ડૉ. હરીભાઇ ગૌદાની

લોકસાહિત્યના ક્ષેત્રે નવું નામ લાગશે, પણ લોકજીવનના જ ગળથૂથીના સંસ્કાર. ગોહિલવાડના સાગરકાંઠામાં અને વિશેષ સાગરજીવનમાં ઉછેર. ખારવા, ખરક, પંચોળી વગેરે જાતિઓના—લોકજીવનના અંધારા ખૂણા આશ્ચર્ય પામીએ તેટલી હદે અજવાળી રહ્યા છે. ગુજરાતના પુરાતત્ત્વના સુપ્રસિદ્ધ સંશોધક. અઠવાડિયું વિત્યું નથી અને ડૉ. ગૌદાનીએ ગુજરાતને નવી શોધ આપી નથી એવું ભાગ્યે જ બને.

બાબુભાઈ પ્રા. વૈદ્ય

રાજકારણના ક્ષેત્રે જ નહિ પણ એક તેજસ્વી સાહિત્યકાર, પ્રૌઢ પત્રકાર, નાટ્યકાર અને બહુવિધ-રીતે વર્ષોથી પદદલિતોની સેવા કરનાર તરીકે શ્રી બાબુભાઈને ગુજરાત પિછાને છે. મેઘાણીભાઈના જૂના જોડીદાર અને લોકસાહિત્યના તેઓ ઊંડા અન્વેષક છે. એમની નિડરતા વકતૃત્વના તમામ ક્ષેત્રે એકસરખી પ્રકાશમાન છે.

રતુભાઇ રોહડિયા

ચારણી સાહિત્યના સંશોધન અને સંમાર્જ-નમાં આંગળીના વેઢે ગણાય એવા જુવાનોમાં તેઓ અગ્રીમ છે 'ઊર્મિનવરચના'ના દર અંકે એમના સંશોધનનો ઊજળો લાભ મળે છે. લેખન અને વાર્તામાં પણ નવસંશોધિત વસ્તુઓ જ આપવાના આગ્રહી. આપબળે આગળ વધેલા શ્રી. રતુભાઈએ લોકવાર્તાની અજબ હથોટી કેળવી છે. આ ઉદ્યમી અને પુરુષાર્થી જુવાન વ્યવસાયે ખેડુ છે, પણ પ્રાણ સાહિત્યનો છે.

બળદેવભાઇ નરેલા

સપ્ટેમ્બર અંકમાં જ એમના નરેલા કુળનો બહુવિધ પરિચય અપાયો છે. કવિતામાં સરળતા અને સહજતા એમને વારસામાં ઊતરી છે વાર્તાકથન પણ પરંપરામાં મળેલ છે અને વાર્તા લેખન નિજનો વિકસાવેલ કસબ છે. બે વર્ષ પહેલાં શ્રી બળદેવ-ભાઈનો વિસ્તૃત પરિચય ઊર્મિનવરચનામાં અપાયો છે.

દાદુભાઇ પ્ર. ગઢવી

'ઊર્મિનવરચના'ના દર અંકે જેમની કવિતા અને વાર્તા દ્વારા પરિચય મળ્યા જ કરે છે. શ્રી.

રતુભાઇ રોહડિયા અને શ્રી. દાદુભાઈએ સાથે મળીને સૌરાષ્ટ્ર યુનિ. ને ૯૦ જેટલી ચારણી સાહિત્યની હસ્તપ્રતો મેળવી આપેલ છે. સુચારૂ, રમ્ય અને કુંવારી કલ્પના આ નવયુવાન કવિએ ઊર્મિ ને ભાવપ્રાધાન્યતાથી ચારણી કવિતામાં નવી ભાત્ય પાડી છે.

કાનજીભાઈ બારોટ

દ્વારકાથી દિલ્હી સુધી હવે કાનજીભાઈની ઓળખાણ આપવાની હોય નહિ. એમણે વિલાઈ જતી વાર્તાકથનકલાને નવાં જીવન આપ્યાં છે. લોકવાર્તાના લેખનક્ષેત્રે મેઘાણીભાઈ પછીની પેઢીમાં આગલી હરોળમાં પોતાનું સ્થાન મેળવ્યું છે. વાર્તા કે વાર્તાઓનાં પાસાં મેળવવા ભટકી રઝળીને ખૂબ મહેનત કરીને વસ્તુની ખરાઈ માટે પુરૂષાર્થ ખેડનારા બે ચાર ઉદ્યમી લોકસાહિત્યકારોમાંના શ્રી કાનજીભાઈ એક છે.

આચાર્ય શ્રી. જયંતભાઈ

સુપ્રસિદ્ધ શિક્ષણવિદ્, પ્રબુદ્ધ કવિ. કવિ, નાટ્યકાર, બહુશ્રુત વિદ્વાન એવા શ્રી. જયંતભાઈ આચાર્ય લોકસાહિત્યના તાત્ત્વિક અભ્યાસી છે. બચપણથી જ લોકજીવનના સંસ્કાર વચ્ચે ઉછરેલા. એમના નિકટવર્તી વર્તુળો સિવાયનાને ભાગ્યે જ ખ્યાલ હશે કે તેઓ લોકસાહિત્યના ઊંડા અન્વેષક છે.

રાજુ દવે

'ઊર્મિનવરચના'ના તંત્રી શ્રી. ઈશ્વરભાઈ દવેનો ચિ. રાજુ હજુ તો કિશોરાવસ્થામાં છે. વાચન વિશાળ પણ વિચારની કોઈ પાકટતા એની કોઈ કુમળી રેખામાં ય ન દેખાય. વાતચીતમાં ય ન વરતાય કે લોકસાહિત્યના પહેલ એમાં આટલા ઊંડા પડ્યા હશે. પણ ઘેર ચાલતા ડાયરામાં અડીંગો લગાવીને અબોલ બેઠા બેઠા એ લોકસાહિત્યના રંગો ઝીલ્યા જ કરે છે.

મહંત શ્રી હરિકૃષ્ણાચાર્ય

નવાયુગના પણ ખરેખરા મહંત છે, માત્ર સીમરોલી ગામની એમની જગ્યાના જ નહિ. લોકજીવન એમને કોઠે સંઘરાઈને પડયું છે. વાતડાઓ ઘણા. થોડા બાબી નવાબીનાં બીજાંની ભાત્ય પણ એમાં પડી છે. લોકસાહિત્ય એમના સરળ હૈયે સરોવરની જેમ છલકે છે. પણ વર્ષે એક ઘટના મહાપ્રયત્ને એમની પાસેથી કઢાવાય છે. વિદ્યા કોઠે પડી મૂંઝાય છે.

કરસન પઢિયાર

'ઊર્મિનવરચના'ના વાચકો શ્રી. કરસન પઢિયારને એક ઉમદા લોકગાયક તરીકે જ ઓળખે છે. એમની બીજી શક્તિનો ઉપયોગ આપવામાં અતિ સંકોચશીલ, અત્યંત શરમાળ. પણ અણીશુદ્ધ લોકસાહિત્યનું જ છોરૂ. બીજી કોઈ ભાત ન મળે, લેખનને ક્ષેત્રે ઝળકે એવા છતાં હળુ હળુ હવે હાલતા થયા છે.

બાપલભાઈ ગઢવી

કવિ છે, છતાં કદી કવિતાનો ડોળ નહિ. વાર્તાકથનના નવોદિત કલાકાર છે, પણ કહેણી માથે મંડાય ત્યારે જ સંધાડા ઉતાર હાલી આવતી વાર્તાથી મુગ્ધ થઈ જવાય. એ જ રીતે વાર્તાલેખનમાં સાહજિક એવો રૂપાળો ને લાઘવસર્યો વળોટ એમને વર્યો છે. બની ગયેલા જીવનની ઘટનાઓ મેળવવા ગામે ગામ રઝળપાટ કરનારા એમના જેવા ઉદ્યમી કોઈ કોઈ જ મળે છે.

ડૉ. મગનભાઈ ગોંડલિયા

આ તો સાવઝને પીંજરે પૂર્યો છે. કોઈને વાત કરવાની વેળા ન રહેવા દે એટલા અસ્ખલિત ધારે લોકસાહિત્યની વાતો, વિગતો કે દુહા કવિત ઉપર મંડાય. પણ એ વાક્ધારાને લેખનના બે કિનારા વચ્ચે વહેવડાવતાં સાવજ પીંજરે પડયો. વેરણ છેરણ પડેલું તે લોકસાહિત્ય ઉપકારક ધારાએ હવે લેખનરૂપે વહી રહ્યું છે. વાતોના શીળા વડલા જેવા છે ડૉ. મગનભાઈ ગોંડલિયા.

ગોસ્વામી મોહનપુરી

આપબળે આગળ વધેલા યુવાન છે. જાતે સાધુ, અભ્યાસ નહિ જેવો, વ્યવસાયે મજૂરી કરનારા પણ

વિદ્યાના ખંતીલા ઉપાસક. અને મણિભાઈ વોરા જેવા માર્ગદર્શક મળ્યા. પુરાતત્ત્વના કોયડા ઉકેલવામાં આ યુવાનને અજબ આનંદ આવે છે. સાધુતાના સંસ્કાર તો વારસામાં મળ્યા છે. સૌરાષ્ટ્રની આ સાધુતા એટલે લોકસંસ્કાર.

મણિભાઈ વોરા

મુરબ્બીઓને મૂલવવા એ દોહ્યલું કામ છે. શ્રી. મણિભાઈ જેવા સાધુચરિત તપસ્વીને કઈ રીતે મુલવવા? સૌરાષ્ટ્રમાં ક્યાંય જો પુરાતત્ત્વ સંશોધનનું સજીવ કાર્ય ચાલતું હોય તો તે પોરબંદરમાં. એ મંડળના અગ્રીમ છતાં નિરાભિમાની સંસ્થાપક ને સદ્‌ગુરુ તે મણિભાઈ વોરા. પણ રૂંવે રૂંવે જીવન-નિષ્ઠાથી વ્યાપ્ત. એમનો એ જીવનસંસ્કાર ને સમદૃષ્ટિ 'નારીપૂજા'ના લેખમાં દેખાશે.

બચુભાઈ ગઢવી

અનેકવિધ સંસ્કારોની રૂપાળી ભાતના ચારણી સાહિત્યનું એ અણમોલ મોતી છે. આંખને આંજી નાખે એવું આબદાર. વાર્તાચયનની એમની પાસે સંસ્કારી અને સાહિત્યક એવી સૂક્ષ્મ સૂઝ છે. પણ 'લ્યો બચુભાઈ કરો વાર્તા!' એમ એ મોતીનાં પાણી નથી પમાતાં. અત્યંત સંકોચશીલ. અઢળક વાતો એમની પાસે પડી છે, પણ લખવાના યે અઢળક આળસુ.

પીંગળદાન નરેલા

એકથી વધુવાર 'ઊર્મિનવરચના'ના વાચકો એમનો પરિચય પામ્યા છે. અને અવારનવાર આવતી એમની વાર્તાઓ ઉપરથી પણ. ચારણી સાહિત્યની, કહેણી અને કવિતાની ઉજ્જવળ પરંપરાના તેઓ વારસદાર છે.

દ. શ્રી. પુંજાવાળા

જૂના અને નવા યુગના સંગમ સ્થળે વાર્તા-કહાની એમણે નવી ભાત ઉપાડી છે. ખુમારી પરંપરાની પણ સાદ્યંત લોકસંસ્કારનો જ જીવ. હિંદી યુદ્ધકાલીન સાહિત્યના વીર અને શૃંગાર રસથી પ્રભાવિત એવા ચારણીસાહિત્યનો તેમને વારસો મળ્યો છે. રામાયણના પરમ અભ્યાસી, ગૌરવભરી ટાવકાઈ, સુજનતા ભરી ચતુરાઈ અને અજાતશત્રુતા એમનાં પાત્રોને ય વરી છે.

શ્રીમતી જ્યોતિબહેન ટી. ગાંધી

'હિંદી આદિકાલીન વીરકાવ્યમાં નારી' એવા આ અંકમાંના એક જ લેખથી એમની અભ્યાસનીષ્ઠતા પૂરતો પરિચય આપી રહે છે કે એમની દૃષ્ટિ કેટલી પારગામી છે અને એમની સૂઝ કેટલી તત્ત્વાન્વેષી છે. શામળદાસ કોલેજમાં તેઓ હિંદીના અધ્યાપક છે.

પ્રા. જનાર્દન દવે

મધ્યયુગના ભક્તકવિઓનાં કાવ્યોમાં અને લોકગીતોમાં આપણે જે ગોપીભાવ જોઈએ છે તે ગોપીભાવનું હાર્દ પ્રા. શ્રી જનાર્દન દવે પાસેથી એમના વિદ્વદ્‌પૂર્ણ લેખ 'નારીજીવનનો આદર્શ—ગોપીભાવ'માં આપણને મળે છે. તેઓ શામળદાસ કોલેજમાં સંસ્કૃતના પ્રાધ્યાપક છે ને ભાગવતના ઊંડા અભ્યાસી છે.

ડૉ. નાગજીભાઈ કે. ભટ્ટી

જામનગર આર્ટ્સ કોલેજના પ્રા. શ્રી નાગજીભાઈ લોકજીવનમાંથી જ ઉછરી આવેલીને મહેનત મજૂરીના શ્રમજીવનમાંથી સ્વપુરુષાર્થે આગળ વધી આજે પી. એચ. ડી. સુધી પહોંચ્યા છે. પુરાતત્ત્વ અને ઐતિહાસિક સંશોધન એમના રસના વિષય છે. લોકસાહિત્ય તો એમનો ગળથૂથીનો સંસ્કાર. એમના અદમ્ય પુરુષાર્થી જીવનમાં 'અશક્ય' એવો શબ્દ જડતો નથી.

બારોટ દેવીદાન નારાયણ

બારોટ જ્ઞાતિમાંથી સૌરાષ્ટ્રમાં સ્વપુરુષાર્થે આગળ વધીને એમ. એ. સુધી પહોંચનારા યુવાનોમાં કદાચ તેઓ પહેલા હશે. આજે પૃથ્વીરાજ રાસો ઉપર ડોક્ટરેટ મેળવવા તેઓ તૈયારી કરી રહ્યા છે. પણ પરંપરાથી ઉજળા સંસ્કારોનું તેમને ગૌરવ અને અભિમાન છે. પોતાના જ્વલંત વારસાને અજવાળે આણવા

તેઓ એટલા જ ઉત્સાહી છે, ને એક વેધક રસીલી છટાના તેઓ આલેખક પણ છે.

દેવજીભાઈ વાજા

છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી લોકકળાની પ્રતિષ્ઠા વિશ્વવ્યાપક બનતાં ઘણા ચિત્રકારો લોકકળા તરફ આકર્ષાયા છે, પણ બહુ ઓછા લોકજીવનની નજીક ગયા છે. એ સંપર્ક લોકકળાની નિષ્ઠા માગે છે. એવા બહુ થોડા લોકનિષ્ઠ કળાકારોમાંના શ્રી. દેવજીભાઈ વાજા એક છે. ગયા દીપોત્સવી અંકથી ઊર્મિનવરચનાના વાચકો એમના પરિચયમાં આવતા જાય છે.

સુરગભાઈ વરૂ

એમની રસીલી, મદભરી, મુગ્ધકર અને છતાં ખમીરનાં તેજેમય વારિ ખળકાવતી કલમથી 'ઊર્મિનવરચના'ના વાચકો અજાણ નથી. પોતે કવિહૃદય છે. કવિતા એમના અંતરની કિલ્લેબંદીમાં મુંઝારો અનુભવી રહી છે. ક્વચિત એની અભિવ્યક્તિ એકાદ બે સુંદર કૃતિરૂપે મળી આવે છે. બાકી એમના પ્રસંગાલેખનમાં એ કાવ્યરૂપે રસળતી આવે છે, જો એમનું ભરચક જાહેરજીવન થોડોકે ય અવકાશ આપે તો જૂની વાતોનાં ઉમદા નવસંસ્કરણ એમની પાસેથી મળે.

✿

પૃષ્ઠ ૪૫૪થી ચાલુ]

સુધી તો નથી મળેલ. ચારણી સાહિત્યે પ્રકૃતિગાન કર્યું છે, ભક્તિને ઉપાસી છે, વીર અને શૃંગાર રસ તો અઢળક ઉપાસ્યો છે, પણ ત્યાં વાત્સલ્યભાવ નજરે નથી પડતો.

નારીનિરૂપણમાં એ જ પિતુમાતુની આજ્ઞા કે સાસુસસરા અને પતિની આજ્ઞા અને છેવટ સતી થઈ જવાથી વિશેષરૂપે કાં તો દેવીરૂપે પૂજા અને નારીના શૃંગારથી વિશેષ બહુ ઓછું મળે છે. વાર્તારૂપે થોડું છે. કાવ્યરૂપે ઓછું. પરિણામે નવી કાવ્યરચનામાં પણ એ જ ચવાઈ ગયેલી વાતો ચાલી આવે છે. નારીજીવનની વ્યક્ત અને અવ્યક્ત શક્તિ અને નિગૂઢ રહસ્યો તરફ નવી દૃષ્ટિ દોડતી નથી થઈ.

નવી દિશાઓ ખુલશે ખરી ?

આટલા પછી 'નારીઅંક' માટે અમારી વિનંતીને આવકારીને શ્રી. પિંગળશીભાઈ ગઢવી, શ્રી. બળદેવભાઈ નરેલા, શ્રી. દાદુભાઈ પ્ર. ગઢવી અને શ્રી. હીંગોળદાન નરેલા વગેરેએ એ વિષય તરફ દૃષ્ટિ દોડાવીને ગીત–દુહા રચી મોકલાવ્યા છે. જો એ સર્જન ચાલુ રહેશે તો લોકસાહિત્ય અને ચારણી સાહિત્યથી જે ખૂણા અજવાળ્યા વગરના રહ્યા છે તે માટેની નવી દિશાઓ ખુલશે અને એટલા આપણે જાગતી જીવતી જોગમાયાના માતૃઋણમાંથી મુક્ત થશું.

'લોકસાહિત્યમાં નારી'ના નિરૂપણ માટે મનઘડંત કે કલ્પનાની નાની નહિ, પણ માનવ–નારીની આટલી સંશુદ્ધિ અને સંમાર્જનના આવા વ્યાપક વિચાર સાથે આ નારીઅંક વાચકોના કરકમળમાં મૂકતાં અમે આનંદ અનુભવીએ છીએ.

*

પૃષ્ઠ ૪૬૪ થી ચાલુ]

કલાના ભંડાર સમું ઘર ગ્રામનારીની હૈયાઉકલતનો નમૂનો બની રહે.

આજે આવી ગૃહકલા સૌરાષ્ટ્રનાં ગામડાઓમાંથી તો લુપ્ત થતી જાય છે. કચ્છમાં હજી ચારણ, રબારીનાં ઘરોમાં જળવાઈ રહી છે. સૌરાષ્ટ્રમાં જવલ્લે જ કોઈ રડ્યા ખડ્યા ઘરમાં જોવા મળે. આવી સર્જકકલાનાં સ્વરૂપો અને સૌંદર્યમંડિત વસ્તુઓ જે નારી સરજી શકે છે એ નારી માટે 'નારી તૂં નારાયણી' એ ઉચ્ચારણ કેટલું ચરિતાર્થ છે !

નારી નિરૂપણ

સ્રી કન્યા ભગિની પ્રસુ, દૈવિ દયાની ખાણુ;
નારી જગ વિધવિધ સ્વરૂપ, કરત સદા કલ્યાણ—૧

માત સ્વરૂપ સંતાનકી, પત્ની સ્વરૂપ પતિદેવ;
ભગિની સ્વરૂપ નિજ ભ્રાતકી, ચાહત નારી સેવ—૨

દાતા ભક્તન સૂર સંત, ગ્યાનિ ધ્યાનિ ગુણવાન;
નારી નરકા જન્મ દે, પાયાં ઉજ્વલ પાન—૩

નારી તૂં નારાયણી, સંસારે સુરજેલિ;
નવ પલવિત નિત રાખતી, વિશ્વ બાગની વેલિ—૪

તૂં રામાયણ ભાગવત, તૂં સઘળાંય પુરાણ;
તૂં ચંડી મહા ભારતે, નારિ દિશણ નિર્વાણ—૫

તૂં દુનિયાં સર્જન કરે, તૂં કરે સર્વ વિનાશ;
તૂં રૂઠી પલમાં કરે, નારી ખેલ ખલાસ—૬

તૂં ઝૂઝી સંકટ સમે, શિયળ રાખવા સ્વચ્છ;
દેખો યે દુનિયાં મહીં, નારી પ્રભા પ્રતચ્છ—૭

લાખો નિર આશ્રિતને, આપ્યું આશ્રય સ્થાન;
તવ ઈન્દિરા રૂપ તેં, હરખ્યો હિન્દુસ્તાન—૮

પિંગળશીભાઇ ગઢવી



નારી–લક્ષણા

સંગ્રાહક: લક્ષ્મણ પિંગળશી ગઢવી

સ્ત્રી, નારી વનિતા વધૂ, લલના યુવતી ભામ;
અબલા બાલા અંગના, પ્રમદા કાન્તા વામ.

તરુની રમની સુંદરી, સીમંતિની જુ સોય;
તિય તોસી તિહું લોકમેં અવર ન દેખી કોય.

કો ઘોડો કો પરખડો, કો સુચંગી નાર;
સરજણહારે સરજિયાં, તીનું રતન સંસાર.

સોરઠ દેશ સોહામણો, ચંગા નર ને નાર;
જાણે સ્વર્ગથી ઊતર્યાં, દેવ દેવી અણુસાર.

કાઠિયાવાડની કામની, ગોખે કાઢે ગાત્ર;
દેવતાના મન ડગે, માનવી કોણ માત્ર.

ભાદર કાંઠાંની ભેંસગ્રી, વેણુ ગાય વખાણ;
કાઠિયાવાડની કામની, બરડા ચંગો જુવાન.

કાઠિયાવાડની કામની, હલકતી જાણે હેલ;
ભરી બજારે નીકળી, ઢળકતી જાણે ઢેલ.

હાલે થાકા હંસજી, બોલે ચંગાં વેણ;
સરમાળા મજલસ ભર્યા, નારી હુન્દા નેણ.

કંચન વરણી કામની, ચંપા વરણાં ચીર;
મનહરની ઘરની નહી, કરનીમેં તકસીર.

નદી નરંદા સિદ્ધકળા, કામન ને કમળા;
એનાં અંત ન લીજીયે, ઘર વાંચીયે કુશળા.

સિંહ સંગમ સારાં વચન, કેળ ફળે એકવાર;
ત્રીયા તોરણ હમીરહઠ, ચડે ન દુજીવાર.

પાનળ પેરણ ભલચડણ, ભામ ત્રિયા જગભલ;
લાલચ કર્યે ન લીજીએ, લખ્યા હોય જો લલ.

ઘોડું ઘુંઘટ મીન જળ, લજકુળ અસ્ત્રીયાં;
એતા માડી ન શાખવે, કુદંતા ડોરંગાં.

મચકે પગલાં માંડતી, લચકે પીડનો લંક;
સહજ હાસ કરી સુંદરી, દાડમ કળી દંમક.

કામની સુકર કઢીયા, કરી સુંઢીયાં કંકોળ;
પાંદડે પાંદડે પ્રગટે, કેસુડાં રાતાં ચોળ.

જનની જણતો ભક્તજણ, કાં દાતા કાં શૂર;
નઈતર રે'જે વાંઝણી, મત ગુમાવે નૂર.

જનની જણ તો ભાગ્યવંત, પૂછી જો ગુણવંત;
ભાગ્યવંત કે દ્વાર પે, બોત ખડે ગુણવંત.

મોતી જેવો મુખડો, કંઠ હુલંબી કાચ;
મૃગનેણી રંગમોલમાં, રમવા ઊતરી રાસ

વય નાની અકલ વધુ, ઉજળા જેના આચાર;
દેજે એવું દાતાર, સથર્યું માણહ શામળા.

ભલિયું વીણ ભલા, નાગડા નર ન નીપજે;
જાયો જુમાના, કરણ જે કુંતા તણો.

કવિતા અને કામની, એ બે અમુલ્ય ગણાય;
પતિમતિ હીણ પામતા, કિમત કોડી થાય.

ટાઢી અગ્નિ વન જલે, જળ પથરા વેરંત;
તરિયા રૂઠી જે કરે, દૈવ પણ નહિ કરંત.

આંખડી લાલ ચણોઠડી, હીંગોળ જેવા હાથ;
પંડનું બનાવેલ પૂતળું, નવરો દીનોનાથ.

ઝાઝી વસતી મેરની, નારી પાતળ પેટ;
ઘી ને પથર વખાણવા, ભલો ઇ બરડો બેટ.

આશક નટ સાધક સતી, શૂરા સહેવો સેલ;
અરાપરા કી બાત નઈ, ખરાખરી કો ખેલ.

ઓદરથી ઉરે સરસ, નાક નેણુનો તાલ;
ચાર હાથનો ચોટલો, પઢ જોવો પાંચાળ.

નારી ને નર પારખે, સુધરે સઘળા કાજ;
સંસારે એ મુત્સદી, ભલે નારીનો સાજ.

નમરે દી નાથે ઘડી, નારી નમણી જાત;
રીઝે તો રમણે ચડે, ખીજે મારે લાત.

ત્રિયા નમાવે દેવને, ત્રિયા અપાવે રાજ;
ત્રિયા કુશળ સંસારમાં, ત્રિયા જગતની લાજ.

ત્રિયા મોહે જે પડે, પડે નાશનો પંથ;
ત્રિયા પરખી પ્રેમથી, સુખી થયા એ કંથ.

કણુંખી કાયર કણસંગે, ત્રીયા કાયર દૂધ ;
બ્રાહ્મણ કાયર પરોણલે, વણીક કાયર જૂદ્ધ.

કેસર કેરા ભુજંગમણી, મેળવવા જ મથંત;
સતી શીયળ ને કૃપણધન, મૂવાં હાથ પડંત.

રાજપત્ની પત્નીગુરૂ, મિત્ર પત્ની પહીચાન;
સાસુ સ્વમાતા મહી, પંચે માત સમાન.

શું નાગર શું નાગણી, શું શેણ હુદાં વેતર;
ભોમી વિના પાકે નહિ, ત્રણે ભલા ખેતર.

શિતળ પાતળ ગયંદગત, મન્દ આર કમ રોષ;
એ તો તરિયા પાંચ ગુણ, પાંચ તુરંગા દોષ.

નારી કદી ન નિંદીએ, નારી રત્નની ખાણ;
નારીથી નર નીપજ્યા, ધ્રુવ પ્રહલાદ સમાન.

સઘળું સંકટ સાંખીયે, કાઢી કરમનો વાંક;
પણ ભૂંડી જેની ભારજા, એ દુઃખ આડો આંક.

સેજ ઊજરી કુસુમ રવિ, ઔર ઊજરી રાતી;
એક ઊજરી નારી બિના, સબૈ ઊજરે જાતી.

અફીણી ત્રિયા મિજબાનકો, ના કો પડયો સ્વભાવ;
મુખસે બોલે ના બને, મનમેં પૂરણ ભાવ.

માગણ છોરૂ ને મહીપતિ, ચોથી ઘરની નાર;
સખ દખમાં સમજે નહિ, લાવ લાવને લાવ.

રાજા ચારણ ને વાણિયો, ચોથી નાનકડી નાર;
એને ભકિત ન ઉપજે, ઉપજે તો બેડો પાર.

કંચન ને કામની, બેય વજરના ગાળા;
લાગો કે સલવાણા, કંઈક ચડયા ને કંઈક પાળા.

તેર ત્રિયા,ત્રિહું કરલિયો, પંચોર્યા કેકાણ ;
પચીસ વરસે અરાં પરાં, પુરૂખાં એહ પ્રમાણ.

ખાતા ભલી ખાખટી, જમતા ભલી જવાર ;
હૈયે ઘરનારી ભલી, રણે ભલી તલવાર,

કુવા ઢાંકણ પાવઠો, જગનું ઢાંકણ નાર ;
બાપનું ઢાંકણ બેટડો, ઘરનું ઢાંકણ નાર,

ચંદા કલંક વાદળી, હાથી કલંક દંત હાન ;
સ્ત્રી કલંક હસી બોલવું, ગુણી કલંક સમાન.

મોર વિણ ડુંગર કિસા, મેહ વિણ કિસ મલાર ;
ત્રિયા વિના તીજાં કિસી, પિયુ વિણ કિસી મિલ્હાર.

ત્રિયા જોબન ત્રીસ વરસ, ઘોરી નવ ઘરા ;
પુરૂખ જોબન ત્યાં લગ, દૂઝે પેટ ભરાં.

દી ઉકાડે દીકરા, કાં વેરી કાં વરા ;
કાં તો નાર કભારજા, કાં ભાયતો ખરાં.

ભોળાને ભજ્યો હોય, ફૂલની છાબ ભરે ;
પીળું સોનું પહેરવા, નાર ચતુર ઘરે.

ગા ગૌરાણી ગોતરજ, ભાગા હંદી ભજ્જ ;
એતાં વાનાં તજજ એ, ખાદ્ય માંય અખાજ.

ભોં ભીની ઘોડા ભલા, ઢાગ્ના ઊપડિયા ;
કાં મરધાનેણી માણત્રા, કાં ખગવાવા ખડિયા.

પાંચ ગાવે પાળું, દશ ગાવે સ્વાર ;
કાં નાર કભારજા, કાં નાહોચીયો ગમાર.

ખૂણે બેઠી ખીખવે, જાણે લાંઘણ્યો સિંહ ;
આણંદ કે કરમાણંદા, આપણ દોયલા દી.

કાગ ઉડાવણ ધણ ખડી, પિયુ આયો ભડકક ;
આધી ચૂડી કાગ ગળ, આધી ગઈ તડકક.

હાથે ચૂડી હેમની, કાંબી કડલાં જોડ ;
ઠેસે ઠણકારો કરે. મલપતિ ચાલ મરોડ.

રતી રંભા કે ઉર્વશી રૂપ તણો ભંડાર ;
દેવાશી દેવાંગના, વર્ણું તે નાવે પાર.

ચંદ્રવદન સોહામણું, દાંત દાડમી બીજ ;
નીલ સલુડો ઓઢણે, માહેં ઝબુકે બીજ.

કમળવદન સોહામણું, કટિ કેસરી સમાન ;
ગજગામી મૃગલોચની, ભમર કંદર્પ સમાન,

દેણા લેણાં મારણાં, શરણ આયે સધાર ;
કો એ રાણી કયાં ગઈ, જે જણતી જોધાર !

હું નારી કોયલ ચતુર, બોલું અમૃત વેણ ;
સોજા સાજણ કારણે, રોઈ રાતાં થિયાં નેણ.

વહુ વછેરા દીકરા, નિમણિયા પરમાણ ;
સ્ત્રી તો ધનથી સાંપડે, પુત્ર સંજોગે હોય.

લંબ વેણી લજ્જા ઘણી, પોંચે પાતળિયાં ;
આછે સાંપે નિપાવિયાં, કો કો કર્મણિયા.

પીતળ સરખી પીંડિયું હીંગળા સરખા હાથ ;
નવરો દીનાનાથ (તેદી) પંડ બનાવી પૂતળી.

આંગળીઆં ફળીઆં જસી, દાડમ કળીઆં દાંત ;
સોનમેં રેખા સારખી, વીજળીઆં ઝળકંત.

ઓદરથી ઉર સરસ, નાક નેણુનો તાલ ;
ગૂઢે વસ્તરે ગોરિયાં, પડ જેવો પાંચાળ.

દીલ લગા સો સગા, હાડ સગા કો નાય :
મા બેઠી મેરી જવે, સોય પરંતર કથાંય.

સકુળની જો સાંપડે, સંસાર સુખની ખાણુ ;
ભુંડી મળે જો ભાર્યા, તો મંદિર થાય મસાણુ.

પેય પુરાણું ઘી નવું, ઘર સુલક્ષણુનાર ;
પર કર તુરી પલાણુવો, ઈ સદ્‌ભાગી સંસાર.

ગોરી તારા નેણુ જાણે, અરજણુ બાણુ ;
જે દિશ પડયાં વાંકડાં, તે દિશ પડયાં ભંગાણુ.

ગાડી માથે ખેડલું, મર્કટ કોટે હાર;
જુગારી હથ નાણુલું, રહે કેટલી વાર ?

વરખા વિહોણી વાદળી, પતિ વિનાની નાર;
ભાગ્ય વિહોણો માનવી, એનો શો આધાર ?

આકા દાનણુ ને જવ તોરણ, છોરૂ બાપ હળ્યાં;
ચૂંચી નાર ને છાપરે ચૂવે, એ પાંચે પાપ મળ્યાં.

સાઠી ચાવલ ભેંસ દૂધ, ઘર શીલવંતી નાર;
ચોથી પીઠ તુરંગરી, સરગ નીસરણી ચાર.

ઘર જાતાં ધર્મ પલટતાં, ત્રિષા પડંતા તાવ;
ત્રણે ય ટાણા મરણુરા, કોણુ રંક કોણુ રાવ.

અપાઢે તો હળ હાંકે, લાડકગાયી ઘી;
જેની ઊપરી પુછણે, એના વાંકા દી.
ડુંગર વંકો ગાળિયે, નદી વંકાં વ્હેણુ;
પુરૂખ વંકો પાઘડી, નારી વંકો નેણુ.
ગુણુ વિણુ ઠાકર ઠીકરો, ગુણુ વિણુ મિત્ર ગમાર;
ગુણુ વિણુ ચંદન લાકડી, ગુણુ વિણુ નાર કુનાર.

ઝેરી કા હીરા હીરા, કવિકા હીરા કવન;
તરુણી હીરા તન અરૂ, પદ્મિની મન પાવન.

ચંદા બિન કયા ચંદની ? મોતી બિન કયા હાર ?
કજ્જલ બિન કયા કામિની ? પિય બિન કયા સંસાર ?

નારી મંડણુ નાવલો. ધરતી મંડણુ મેહ;
પૂરમાં મંડણુ પંડિતા, પામે નહિ સંદેહ,

ધન બલિહારી રાણિવાં, જીન જાયા છત્રીસ,
શેર સલૂણો મુનવે, શીશ કરે બક્ષિસ.

મારજો કે મરજો, ન દેજો પીઠ લગાર;
સૈયર મેણાં મારશે, કાયર કેરી નાર.

કંથા રણ ા જાય કે, ભાગી ન આયા શેણુ;
તારી બાંહ ન ગ્રહીશ, તુ ભા ને હું ભેણુ.

નહિ વળાવું વાઘુને, શૂરાને નહિ સાથ;
કંથડો ચાલે એકલો, જેને હૈયું કટારી હાથ.

ન સૂએ રાજા, ન સૂએ મોર, ન સુએ રેન ભમંતા ચોર;
કબુ ન સૂએ ન કંકણુહારી, ન સૂએ પ્રેમ વળુંધી નારી.

તાંત તુરંગ રસ ત્રિયા, કવિરસ કથા કિલોલ;
રસભર એતાં રાખીએ, તાલ મિત્ર તંબોલ.

પારેવાં જી રાત્તયું, સરજી પાંસરિયું;
ઘાટે કસુંબે ઘૂંટિયું, વાલમજી અખિયું.

સોપારી વખાણું સોરઠી, જેના લીલા પીળા રંગ,
સ્ત્રી વખાણું કેડ પાતળી, જેનાં વાળ્યાં વળે અંગ.

ધન બલહારી રાણિયાં, જન જાયા રજપૂત ;
અણુહુતે જે હુતી કરે, સો બાતંકા સપૂત.
ધન રજપૂતાં રાણિયાં, ધન ધન જનની એહ ;
જીવતડો જીવ આપતી મૂઆં ચડંતી ચેહ.
નારી હૃદયે નેહ, વળગ્યા તે વછૂટે નહિ ;
સીતા છોડી દેહ, તોય રૂડા મનમાં રામજી.

*

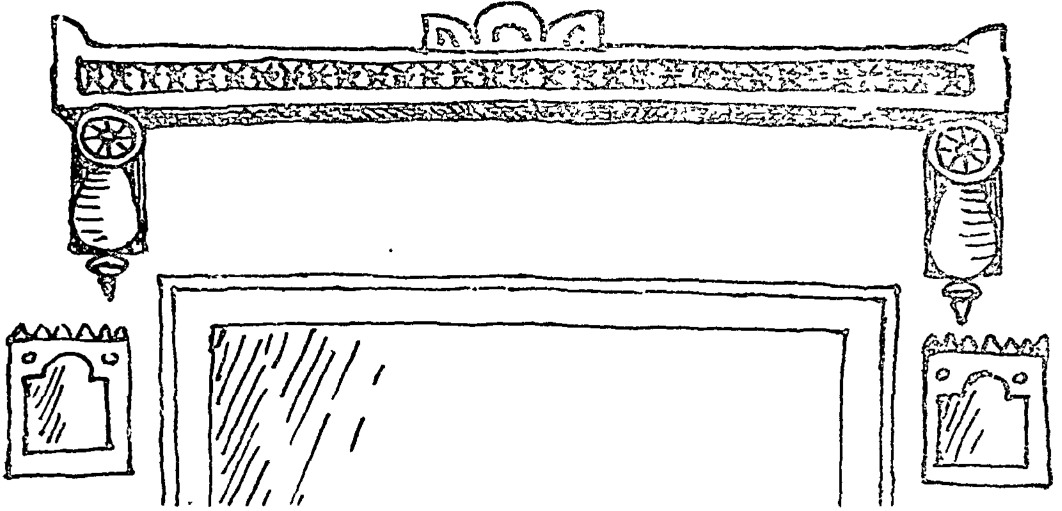
સોરઠિયો દુહો ભલો, ભલી મરવણુરી બાત;
જોબન છાઇ ધણુ ભલી, તારા છાઈ રાત.

સોરઠિયો દુહો ભલો, ઘોડો ભલો કુમેત;
નારી તો નવલી ભલી, કપડું ભલું સફેત.
સોરઠ મીઠી રાગણી, મીઠો રાગ મલ્હાર;
સેજે મીઠી સુંદરી, રણુ મીઠી તલવાર.

લાખો કે મું બારીયો, લાસી છીપરિયાં,
હાથ હિલોળે પગ ઘસે, ગડકે ગોરલિયાં;
જતે નમી વડ છાંય, ખોડી થંભ થિયાં;
લંબી કર કર બાંય, ચડે ચૂ ા વારિયું.
મારૂઈ નાહ્ય ગંગજળ, ઊભી વેણુ સુકાય;
ચંદન કેરે રૂખડે, નાગ ઝપેટા ખાય.

લોકનારીની ગૃહકલા

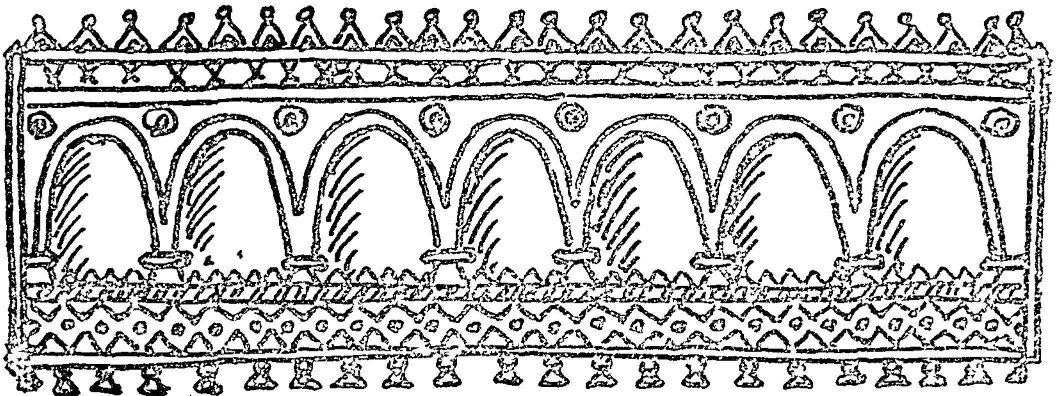
લેખક – આલેખક : દેવજીભાઈ વાજા



[છાજલી સ્કેચ : દેવજીભાઈ વાજા]

'નારી તૂં નારાયણી ' આ સૂત્ર ભારતીય ગૃહજીવન માટે કેટલું સાચું છે? નારી વગરના ઘર કે જીવતની કલ્પના કરી જુઓ : કેવું હશે એ ઘર અથવા જીવન? ખરેખર, નારી એ ગૃહની શોભા છે, આ વાતની પ્રતીતિ આપણને કોઈ પણ સુવ્યવસ્થિત અને શણગારેલા ગૃહપ્રવેશથી જ થઈ જાય છે.

શહેરની હવેલીઓની વાત જવા દઈએ, કારણકે અહીં તો આપણે ગ્રામજીવન અને ગ્રામગૃહશણગારની વાત કરવાની છે. શહેરની મોટી મોટી હવેલીઓ, તેના ખંડો અને ઉપખંડોમાં જે લોકો વસે છે તેને ગામડાનાં આવાં સીધાં સાદાં ઘરોની માત્ર કલ્પના જ હોય છે જેમ યૂરોપના મહેમાનો દિલ્હી કે કલકત્તા જોઈને ભારતીય જીવનની સાચી ઝાંખી ન કરી શકે, તેમ દૂરથી ગામડાનાં ઘરો જેમણે જોયાં છે તેને એ ઘરોની રચના, રાચરચીલાં કે સજાવટની સાચી ઝાંખી ન જ થાય! ગામડાનાં આવાં ઘરોની રચનામાં



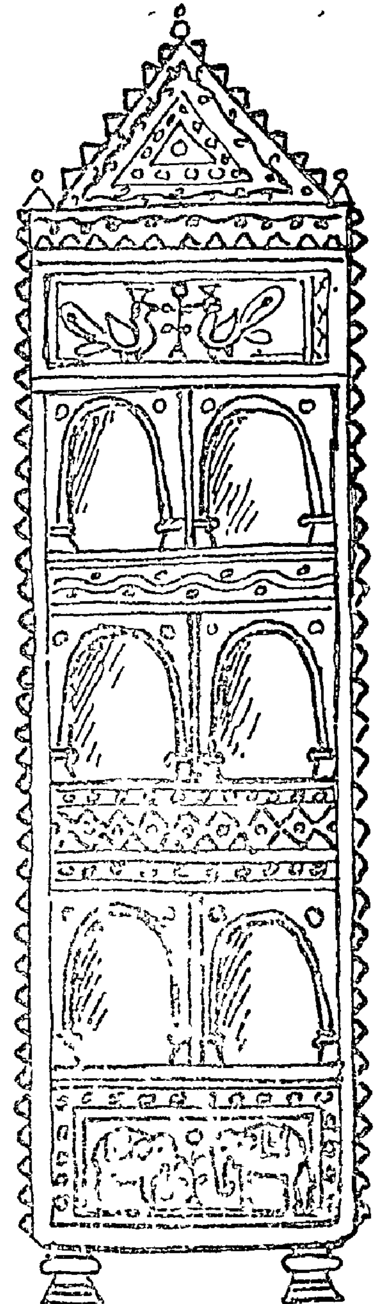
[કાંધી – સ્કેચ : દેવજીભાઈ વાજા]

અને સજાવટમાં નારી કસબનો વિશેષ ફાળો હોય છે.

ગામડાના કોઈ એક ઘરની રચના અહીં આપું તો અસ્થાને નહિ ગણાય. પંદરથી વીસ હાથ લાંબું અને આઠ કે દસ હાથ પહોળું ગામડાનું ઘર કાચી ઈંટો કે પથ્થરથી બંધાતું તેમાં એક જ મુખ્ય બારણું રહેતું. બારણા ઉપર ઘોડામુખ છાજલી એ ઘરનું શુભ ચિહ્ન મનાય, અને મોટાભાગના ઘરોમાં તે હોય જ. ઓસરી ચડી ગૃહપ્રવેશ કરીએ એટલે એરું ઘર ડાબી કે જમણી બાજુ જેવી ઘરની રચના-એક પડથાર નીચું તે ઢોરઆર (ગાય-ભેંશ બાંધવાની જગ્યા) ઢોરની કિંમત ગ્રામજીવનમાં સવિશેષ છે. તેની રક્ષા માટે તેનું સ્થાન પણ ઘરમાં માણસો સાથે જ છે. ઓગ ઘ થી એક પડથાર ચડો એટલે આઘું ઘર, અને રાંધ ઘરથી ઊંચે ચડતો પડથાર તે રાંધણિયું (રસોડું). આ રીતે પડથારથી ખડોની અલગતા સમજાવી. ઓરુ ઘર તે જગ્યાએ આગંતુક ગમે તે વરણનો આવી શકે. આઘું ઘર તે જમવા બેસવાનું સ્થાન. અહીં અનાજ ભરવાના કોઠી-કોઠલાં આડશ પણ હોય. ઓરા ઘરમાં ઊભા રઈને રાંધણિયા તરફના કરા તરફ નજર કરો એટલે (ડામચિયો) ગામડાના કારીગરે બનાવેલા કલામય મજુસ અથવા પટારા ઉપર ગોદડાંથી ઢાંકતી દસથી બાર મશીઓ ગોઠવેલી હોય. તે પણ ગામના દરજીએ અથવા ઘરની સ્ત્રીએ હાથે લાલ પીળા કાપડની કાંગરિયો અને લપોની ભાતથી શોભતી હોય. ધૂમાડાથી રક્ષણ માટે ઢકણિયું પણ સુંદર કટાવકામથી મઢેલું હોય. મજુસ, પેટી-પટારા પણ કલાના નમૂના ગણાય. જેમાં સુંદર કોતરણી આંખને ઠારે તેવી હોય છે. માટીના કોઠી-કોઠલાં પણ સરસ વેલ- બુટ્ટીઓથી અને આકરોથી શોભનમંડિત હોય જ. પાછલી પછીતે ચાકળા, પછિતિયાં અને બીજી માંડય હોય. જે ઘરની નારીના હાથની કરામત આવતલને જે હસી હસી આવકારતી હોય તેમ લાગ્યા વગર રહે નહિ.

આવા આ ઘરની શોભા તો માટીની કલામય કાંધીઓ અને આરીઆ કે જે કમાનો અને માટીની ઉપસાવેલી આકૃતિઓથી શણગારે છે, તે જોતાં તો ગ્રામનારીઓનાં આંગણામાં એક સાચા શિલ્પીની આવડત દેખાયા વગર રહેતી નથી.

તેમાંએ ઘરનું આકર્ષક રૂપ તો આઘા ઘરથી રાંધણિયું જૂદું પાડવા જે કમાન રચવામાં આવે છે, તે જોઈને કોઈ સ્થપતિ પણ વિમાસણ



ટોડલા : સ્કેચ દેવજીભાઈ વાજા

અનુભવે, કે ફક્ત અડધા ઈંચ જાડા દળની આ કમાનમાં માટી કઈ ખૂબીથી પકડાવી હશે ! આ આખીએ કમાનમાં બહુ જ કલામય કમાની ગોખ અને આકાર ઉપસાવેલા હોય છે. તેના થોડા નમૂના આ સાથે છે. જે જોવાથી થોડો પણ અણસાર આવી શકે. બાકી આ ગ્રામનારીઓની અંગઆવડતનું ખરું દર્શન તો જાતે નિરીક્ષણ કર્યા સિવાય આવી શકે જ નહિ.

આ બધા સાથે ઘરની વચ્ચે આવેલા થાંભલાને શણગાર્યા સિવાય કેમ રહે ? તેમાં મિનારાના ગોળ ઝરુખાના આકારની માટીની કાંધી આકર્ષક રીતે જડી દીધી હોય છે જે શોભન સાથે ઉપયોગી પણ બને એવી એની રચના હોય છે. આમ સીધું સાદું પણ

[અનુ૦ પૃ૪ ૪૫૮

"પરણ્યો પીંગલે રે ઘમ ઘૂઘરિયા"

ડૉ. હરિલાલ ગૌદાની

[કોઈ ગોરીનો પરણ્યો પીંગલે કહેતાં પારણે ઝૂલતો હેય અને એને ઊંઘાડવા ગોરી હાલરડાં ગાતી હોય ઈ વાતનું સ્વપ્નું પણ આવવું મુશ્કેલ પડે. છતાં એવું મુશ્કેલ સ્વપ્નું આશરે આજથી બાવન વર્ષ પહેલાં કંઠાળના નીપ ગામમાં સાચું પડયું હતું.]

ભાદરવો ઊતરતાં તાવના વા મોળા પડે પણ સંવત ઓગણીસ સો ચુંમોતેરના આસો મહિનાની શરૂઆતમાંય તાવના વા મોળા પડયા નહિ. કંઠાળમાં તો તાવે કાળો કોપ કર્યો. દાકતરની દવાયું ખૂટી, વૈદોના ઊકાળા ખૂટ્યા, ડોશીમાનાં ઓસડ ખૂટ્યાં તોય તાવના વા ખૂટ્યા નહિં. મહુવાના નાગરવાડામાં નોરતામાં ગવાતા માતાજીના ગરબાને બદલે તાવના ગરબા ગવાવા માંડયા.

'કૂંણી કૂંણી કાકડીને ભાદરવાની છાશ્ય.
તાવ સંદેશા મોકલે, ગોરી આજ આવું કે કાલ્ય,
જણ્ય આજ આવું કે કાલ્ય,
જણ્ય આજ આવું કે કાલ્ય,

દખણાદાના રાજીયાને મહેલે મારો વાસ,
મંડેલેથી ફરવા નીકળ્યો તમે ખાજો ખાટી છાશ્ય,
તમે ખાજો ભીંડાનાં શાક.
'તમે પીજો પાલર નીર.

કંઠાળના મહુવા બંદરથી ત્રણ ગાઉ દૂર આવેલ નીપ નામે ગામ આવેલું છે. ઈ ગામમાં કડકડિયા તાવે સોથ વાળી દીધો. ધૂંધળવા અને ચવાણ શાખાના ખારવાઓના તેર ઘરનાં ફળિયામાં ત્રણ જ માણસ જીવતાં રહ્યાં. એમાંય દોઢ વરહના રાહાની મા કડકડિયાના તાવથી મરણપથારીએ પડી.

રાહાની મરતી માનો જીવ ટૂંપાતો હતો. એનો આતમરામ ખોળિયું છોડવા ના પાડતો હતો પણ જમરાજાનાં તેડાં થોડાં પાછાં ફરે ! ચવાણ અને ધૂંધળવાના ફળિયામાં રામા ધૂંધળવાની સોળ વરસની દીકરી મીણા એકલી રાહાની માની ચારે કોર્ય આંટા મારતી'તી. એણે બાર દિવસમાં ચાલીસ માનવીઓને મરતાં જોયા'તાં, એટલે ઈ સાઠ વરસની પીઠ ડોશી જેવી બની ગઈ'તી.

રાહાની માનો જીવ ટૂંપાતો જોઈ એણે રાહાની મા પાસે જઈ કહ્યું કે : "જકલ ફૂઇ ! શું લેવા જીવને દઝ્જો છો ? ફૂઇ ! તમે રાહાની ફિકર કરશોમાં."

"મીણા ! ઈ જ વાતથી મારો જીવ ટૂંપાય છે. હવે મને નિરાંત થઈ." એટલું કહેતાં કહેતાંમાં તો રાહાની માની આંખ ફરી ગઇ. ઈ વખતે રાહાની માના મોઢામાં પાણી આપતાં મીણાએ કહ્યું કે : "ફૂઇ ! તમારા જીવને ગત્ય કરજો, હું રાહાનું જીવની જેમ જતન કરીશ અને એનો એક એક અવસર રંગેસંગે ઊકેલી દઇશ."

મીણાનાં વેણ સાંભળ્યાં ન સાંભળ્યાં એટલીવારમાં તો રાહાની માનો આતમરામ પરલોકને પંથે સીધાવ્યો.

મીણાએ કઠણ કાળજું કરી રોતા રાહાને તેડી લીધો પછી રાહાને તેડીને મુખીને ઘેર ગઈ.

રાહાની માના મોતના સમાચાર સાંભળી મુખીએ ગાડું જોડાવ્યું. ગામમાં મરેલાના કાંધિયા થાય એવા ઘણાં જણ પરલોક સીધાવ્યા'તા. એટલે છેલ્લા ચાર દિવસથી મુખીના વઢિયારા ઢાંઢા ચાલીસ માનવીના કાંધિયા બન્યા'તા.

ગામમાં આદમીઓનો તૂટો પડતાં સ્ત્રીઓ મડદાં બાળતાં શીખી ગઈ'તી. મીણા રાહાને કેડયમાં તેડી એની ફૂઈની નનામીવાળા ગાડાની પાછળ પાછળ સ્મશાને પોગી.

સ્મશાને આવેલ બે-ચાર માનવીઓએ રાહાની માની ચિતા ખડકી અને ચિંતાને અગ્નિદાહ દેતાં થોડીવારમાં જ રાહાની માનું હાડપિંજર જેવું ખોળિયું

બળીને ખાખ થઇ ગયું. રાહાની માની ટાઢી વાળી મીણા એને ફળિયે પાછી ફરી. ઈ રાતે રાહાના ઘરને તાળું મારી એના ઉપર ગામના મુખી પાંહે કડી લગાડાવી મીણા રાહાને પોતાને ઘેર લઈ ગઇ.

દેવ દીવાળી આવી- તાવના વા મોળા પડ્યા. ત્યારે બચી ગયેલ માનવીઓને કાંઇક કળ વળી. ધીરે ધીરે ગામમાં બધું થર્ય પડવા માંડ્યું.

એક મહિનો જાતાં રાહો મીણાનો હેવાયો થઇ ગ્યો, અને એક મહિનાને માથે થોડાક દિ' જાતાં રાહો મીણાની ચૂંદડીનો છેડો પકડી એની વાંહે વાંહે આંટા દેવા માંડયો. રાહાને આમ ફરતો જોઈ ગામ લોકોએ એનું નામ પૂંછડિયો તારો પાડી દીધું.

વૈશાખ મહિનો આવ્યો. વૈશાખી વાવડા દરિયાને જમીન તરફ ધકેલવા માંડ્યા. પણ ભાર છે દરિયાની માઝા મૂકાવે! જ્યારે વાવડાના કે દરિયામાં ખોરડા ખોરડા જેવડાં મોજાં ઊછળવા માંડ્યાં ત્યારે દરિયામાં ભમતાં દેશી વહાણો નાનાં મોટાં બંદરો લંગરાઈ ગયાં.

ચૈત્ર વદ આઠમથી શ્રાવણ સુદ પૂનમ સુધી દખણાદો દરિયો (અરબી સમુદ્ર) બહુ તોફાની બને છે. એ વખતે વાયુદેવ પોતે દરિયાઇ વેપાર ખેડે છે એટલે વેપારીઓનાં વેપારી–વહાણોની સફરો અટકી જાય છે. આ નવરાશના ગાળામાં ખારવા લોકો લગન, વેહવાળ, આણા, પરિયાણા કથા તથા ભજન જેવા સામાજિક અને ધાર્મિક કામો ઊકેલી નાખે છે.

આ સાલ લગનની મોસમ જરાક ટાઢી હતી છતાં ઘણાં લગન નીકળ્યાં. એ વખતે મુખીએ મનમાં નકકી કર્યું કે કોઈ સારો મુરતિયો મળી જાય તો મીણાનાં લગન કરી નાખીએ. અને પછી મુખીએ આગેવાનોને બોલાવીને મીણાનાં લગન ઊકેલી નાખવાની વાત કરી. સૌએ ઈ વાત માથે ચડાવી.

મીણાને આ વાતની જાણ થઇ ત્યારે ઈ બહુ મૂંઝાઈ ગઇ, અને દોડીને મુખિયાણી પાસે ગઇ. મુખિયાણીને જોઈને મીણાની આંખમાં આંસુની સરવાણિયું ફૂટી.

રોતી મીણાને છાની રાખી બઉ હરમત આપી મુખિયાણીએ એને રોવાનું કારણ પૂછ્યું.

રોઇને મન હળવું કર્યા પછી મીણાએ કહ્યું કે: "કાકી! મુખી અને ગામના આગેવાનોએ આ લગન ગાળામાં મારાં લગન કરી નાખવાનું નક્કી કર્યું છે. કાકી! માથે ભગવાન રાખીને કહેજો કે હું સાસરે જાઉં પછી રાહાનું કોણ?"

"દીકરી મીણા! તારી વાત સાચી છે પણ સતજુગમાંય દીકરિયું ભાગ્યે જ કુંવારિયું રહિયું હતિયું, તો પછી આ કળીકાળમાં દીકરીથી કુંવારું શે રહેવાય?"

ઘરની પાછલી ઓસરીમાં બેઠેલ મુખીએ મુખિયાણી અને મીણા વચ્ચે થતી વાત સાંભળી.

ઈ વાતનો તંત પકડી ઓરડામાં આવી મુખીએ કહ્યું: "દીકરી મીણા! હવે તો અમે જ તારા મા–બાપ. અને ઇ સગપણને દાવે તારા કુંવારઘડા નો ઊતારીએ તો ભગવાન શે રાજી રહે?"

મુખીની વાત ઉપર ઊંડો વિચાર કરી મીણાએ કહ્યું કે: "કાકા! તમારે મારા કુંવારઘડા ઊતારવા હોય તો હું ના નથી પાડતી, પણ હું બતાવું ઈ આપડી નાત્યના મુરતિયા હાર્યે મારું લગન કરી દ્યો તો હું સદા માટે તમારી ઓશીંગણ રહીશ."

મુખીએ વાજોવાજ ગામના આગેવાનોને બોલાવ્યા. અને મીણાએ કરેલી વાત બધાને કહી. પછી આગેવાનોએ અંદરોઅંદર સંતલસ કરી મીણાની વાત માન્ય રાખી.

બીજે દિવસે મુખી તથા નાતના આગેવાનોને પોતાને ઘેર આવવાનું નોતરું આપી મીણા પોતાને ફળિયે પાછી ફરી.

વળતે દિ' મુખી અને ગામના આગેવાનો મીણાને ઘેર ગ્યા. અને એણે પસંદ કરેલ મુરતિયો બતાવવા કહ્યું. એટલે ઉંબરામાં રમતા રાહા તરફ આંગળી ચીંધી મીણાએ કહ્યું કે: "મારા કુંવારઘડા ઊતારવા તમે આની હાર્યે મારાં લગન કરી દ્યો."

મીણાના ઘરના ઊંબરામાં રમતા રાહા તરફ જોઈ ઘડીભર સૌ મોં વકાસીને ઊભા રહ્યા. એટલે મીણાએ કહ્યું કે : "વડીલો ! એમાં વિચારમાં શું પડી ગયા ? તમે રાહા હાર્યે મારા લગન કરી આપશો એટલે તમારે માથેથી મારા કુંવારઘડાનો ભાર ઊતરશે અને મારે માથેથી રાહાની માને આપેલ વેણનો ભાર ઊતરશે."

મીણાની વાતને મનમાં મમળાવ્યા પછી થોડી વારે મુખીએ કહ્યું કે : દીકરી ! તેં તો કંઠાળ્યને ઊજાળી, તું તો કંઠાળ્યની ગાંધારી બની"

થોડા દિવસ પછી મીણા અને રાહાનાં લગન થઇ ગ્યાં. લગનની રાતે કજિયે ચડેલ રાહાને ઊંઘાડવા મીણા હાલરડાં ગાવા લાગી કે :

પરણ્યો પીંગલે રે ઘમ ઘૂઘરિયા,
કાઢા ઘઉંની રોટલીને માંઇ માળવીયો ગોળ
ચોળી ખવરાવીશ ચૂરમ્યુ, પરણ્યો કાલ્યમોટો થાહે,
પરણ્યો પીંગલે રે ઘમ ઘૂઘરિયા.

દૂધ ભગર ભેંહના ને ભીમરડીનો ભાત,
ખીર ખવરાવીશ ખાંતથી,
પરણ્યો વધશે દિ' ને રાત.

પરણ્યો પીંગલે રે ઘમ ઘૂઘરિયા.
પીંગલા મેલ્યા ઓટલડે ઘમ ઘૂમરિયા
હું વાળું ઘર આંગણીયાં ઘમ ઘૂઘરિયા
ઘમ... ઘમ... ઘમ... ઘમ ઘૂઘરિયા.

પીંગલાનો પોઢનારો રાહો પંદર વર્ષનો થયો. પંદર વર્ષની ઉમરે પહોંચતાં સારી રીતે સચવાયેલ રાહાનું કાઠું પરચરા જુવાન જેવું દેખાવા માંડયું.

એક દિ' રાહાની અને મીણાની ખબર કાઢવા રાહાની મામી નીપ આવી ચડી. એણે રાહાને મોઢા ઉપર મૂછનો દોરો ફૂટતો જોયો. એણે રાહાની હાલ્ય-ચાલ્યમાં જુવાનીના જોર જોયાં.

મામીએ વિચાર્યું કે ગાંધારીની જેમ પતિ સેવામાં અડધી ઉમર ગાળી નાખનાર મીણા વહુ હાર્યે રાહાને શે નેડો જાગશે !

સો વાર વિચાર કરી મીણા વહુને એક કોર બોલાવી મામીએ કહ્યું કે : " વહુ ! હવે રાહો જુવાન થવા આવ્યો છે, હવે તું એને તારાથી નોખો નહીં પાડ તો તારી અને એની વચ્ચે નેહ નહીં બંધાય."

મીણાએ મોટાને માથે ભાર નાખતાં કહ્યું કે : " મામીજી ! તમે વડીલ છો એટલે તમે કહો એ વાત હું માથે ચડાવું."

રાહો ગામમાં ગયો એટલે મામીજીએ કહ્યું કે : " વહુ ! જગદંબાએ મહાદેવજીને પાળ્યા'તા. પછી મહાદેવજી જુવાન થયા એટલે જગદંબાએ મહાદેવજીને તપ કરવા મેલ્યા. મહાદેવજી તપ કરીને પાછા ફર્યા ત્યારે જગદંબાએ એનું માડી સ્વરૂપ ગાળી નાખ્યું, અને માડી સ્વરૂપને પા રતિભાર રહેવા દઇ બાકીનું અસ્ત્રી સ્વરૂપ ધારણ કર્યું.

" વહુ ! જગદંબા મહાદેવજીથી જુગ જુગ મોટા હતાં, પણ ઇ બાળકુંવારા હતાં એટલે એની જુવાની જળવાઇ રહી હતી. ઇ જુવાનીએ અસ્ત્રી સ્વરૂપ ધારણ કર્યું ત્યારે મહાદેવજી એની જુવાની ઉપર મોહ્યા. ત્યારપછી જગદંબાનું પા'રતિ માતૃ શ્વરૂપવાળું અને બાકીના જુવાન સ્વરૂપવાળું ખોળિયું પારતિના નામથી ઓળખાયું. અને ધીરે ધીરે પારતિ-માંથી પારવતી થયું.

" વહુ ! તું તો જગદંબા જેવી છો. તેં રાહાને માડી સ્વરૂપે પાળ્યો હવે અસ્ત્રી સ્વરૂપે રંગે રમાડય. પણ એને રંગે રમાડવો હોય તો એને બે વરસ માટે તારાથી છેટો રાખવો પડશે."

મામીજીની વાત માથે ચડાવી એટલે મામી એના ભાણેજને લઇને સરતાનપર ગઇ. સરતાનપર ગયા પછી મામીએ રાહાને કાઢા કઢયવાળું દૂધ પાવા માંડયું. બે એક મહિના દૂધ પાયા પછી મામીએ એને વહાણે ચડાવી દીધો. રાહે એકધારી દરિયાખેડ ખેડવા માંડી. આમ બે એક વરહ ગ્યાં ત્યાં તો રાહાની જુવાની એને પગેથી માથા સુધી સાબદી આંટો મારી ગઈ.

મામીએ ભાણાને મૂછાળો મરદ બનેલો જોયો એટલે એણે ભાણાને વહુ ભેગો કરવાનું નક્કી કર્યું.

[અનુ૦ પૃષ્ઠ ૪૭૦

પદ્મા

બાબુભાઇ પ્રા. વૈદ્ય

માંગડો સૌરાષ્ટ્રની લોકકથાઓનું વિશિષ્ટ પાત્ર છે.

લોકસાહિત્યના અભ્યાસીને માંગડાની વાત સુવિદિત છે.

એભલવાળો ને અરશીવાળા બે ભાઇઓ. અરશીવાળાએ જુવાનીની ઘેલછામાં દર ઉજળી બીજે હથેવાળે પરણવાનું વ્રત લીધું. મોટાભાઇ એભલવાળા અરશીવાળાને આવું વ્રત ન લેવાય, તે સમજાવવા ગયા. વાતનું વતેસર થઇ પડયું. અરશીવાળાને હાથે એભલવાળાનું ખૂન થયું.

એભલવાળાનાં રાણી નાના માંગડાવાળાને લઇ ભાઇને ત્યાં ધુમલી જતાં રહ્યાં. મોસાળમાં માંગડાને સૌ વાતનું સુખ હતું. પણ એક દિવસ કોઇ ડોશીએ એભલવાળાનાં ખૂનનું ઓસાણ આપી માંગડાને મેણું માર્યું. માંગડો પિતાનાં ખૂનનો બદલો લેવા બહારવટે ચડયો.

બહારવટું શરૂ થાય તે પહેલાં માંગડો પાટણમાં પદમશી શેઠની વાડીમાં આરામ કરવા રોકાયો. અહીં પ્રથમ મિલને જ માંગડો પદ્માના પ્રેમમાં પડ્યો. એ પ્રેમ લગ્નમાં પરિણમે તે પહેલાં તો માંગડો ગૌમાતાની વહારે જતાં આહરા બાયલની બરછીથી મરાયો. માંગડાનો દેહ છૂટયો, પણ પદ્મામાં તેની વાસના રહી ગઇ. માંગડો ભૂત સર્જાયો.

પદ્માને પરણવા મોતીશેઠનો લોડેલશી આવવાનો હતો, તેને બદલે માંગડો વરરાજા બનીને આવ્યો. માંગડો ભૂતયોનિનો જીવ છે, એટલું જાણવા છતાં પદ્મા તેને પરણી. પરણીને પદ્મા અંતરિયાળ વડલા નીચે પ્રેત-માંગડા સાથે રહી. છેલ્લે, પોતાનાં પ્રેમનાં બળે પદ્માએ માંગડાની મુક્તિ સાધી.

વાણીઆની દીકરી પદ્મા ભેંકાર વગડામાં ભૂત સાથે ઘરવાસ માંડે, એ પ્રસંગ કેવો રોમાંચકારી છે! કેટલો પાવક છે!

પદ્માને પ્રથમ આકર્ષણ માંગડાનાં સૌંદર્યને લીધે થયું હશે. સ્ત્રી-પુરુષની વચ્ચેનાં આકર્ષણની શરૂઆત આ રીતે થાય તે સ્વાભાવિક છે.

દુષ્યંત શકુંતલા પ્રત્યે આકર્ષાય છે, તે તેનાં રૂપથી જ ને? इयमधिक मनोज्ञा वल्कलेनापि तन्वी– એ ત્વચાનાં સૌન્દર્યની જ વાત છે ને? પણ દુષ્યંત–શકુંતલાનો પ્રેમ ચામડીથી શરૂ થઇ ચામડીમાં જ પર્યાપ્ત થયો હોત–તપ દ્વારા એ પ્રેમનું માંગલીકરણ ન થયું હોત–તો એ નાટકનો વિષય ન બની શકત. પૃથ્વીથી શરૂ થઇ સ્વર્ગ પર્યંત પહોંચે તે પ્રેમ જ સાચો પ્રેમ છે.

જે પ્રેમ બાહ્ય રૂપથી શરૂ થઇ અંતરનાં ઊંડાણે પહોંચે તે ગતિશીલ પ્રેમ છે. પ્રેમ કદી ગતિહીન હોઇ ન શકે. ગતિહીનતા જડતા છે. વાસના જડ છે, એટલે તે ગતિહીન હોય. પણ પ્રેમની ગતિશીલતા એ જ તો જીવનનો સાચો ધબકાર છે.

મહાન સર્જક દાન્તે એક પ્રેમી યુગલને અભિશાપે છે, "જાવ, તમે એકમેકનાં આલિંગનમાં અનંતકાળ પર્યંત નરકવાસ ભોગવ્યા કરો."

સામાન્ય માણસને એમ થાય કે પ્રિય પાત્રનું આલિંગન અનંત કાળ સુધી મળવાનું હોય, તો તેને નરકવાસ કેમ કહેવાય? એ જ સ્વર્ગ નથી? ના. જે આકર્ષણ અનંત કાળ પર્યંત શારીરિક સ્પર્શથી પર ન ઊઠી શકે તે ગતિશીલ પ્રેમ નથી: ગતિહીન વાસના છે. વાસના નરકવાસ છે.

ભૂત માંગડાની મુક્તિ કાજે મથતી પદ્માના પ્રસંગમાં મને પ્રેમની ચિરંતન ગતિશીલતાનાં દર્શન થાય છે. તદ્દન સ્વાભાવિક રીતે પદ્મા અને માંગડાના પ્રેમનો પ્રારંભ બાહ્ય આકર્ષણથી થયો. બાહ્ય આકર્ષણ પણ કો' અદીઠ આધ્યાત્મિક શક્તિને વશવર્તી હોવાનું ઘણા વાજબી રીતે માને છે.

માંગડા અને પદ્માના મૌગ્ધ્યનો પ્રાથમિક તબક્કો પૂરો થાય અને માંગડાનો પ્રેમ સૂક્ષ્મતા તરફ વળે એ પહેલાં તે મરાયો. મોત ખરું, પણ કેવા ઉમદા કારણ માટે! ગૌમાતાની વહારે જતાં મૃત્યુની ગોદમાં પોઢેલા માંગડાની વાસના–દેહે પણ એક પ્રકારની ભવ્યતા છે.

પદ્મા પ્રત્યેનાં બાહ્ય આકર્ષણની અદમ્ય વાસના અકાળ અવસાન બાદ માંગડાના સૂક્ષ્મ–દેહ સાથે જડાઇ ગઇ. સોનાની થાળીમાં લોઢાની મેખ વાગી ગઇ. વાસનાને આકાર હોય કે નહીં, તે વિશે ખાતરીપૂર્વક ન કહી શકાય. પરંતુ માનવીનાં સૂક્ષ્મ ચિત્ત પર વાસનાની પ્રબળ અને સ્થાયી અસર પડે છે, તેનો કોણ ઇન્કાર કરી શકશે ?

માંગડાનાં ઉમદા છતાં અકાળ મૃત્યુથી બે વાત બની. એક, માંગડાનું પદ્મા પ્રત્યેનું આકર્ષણ સ્થૂળમાંથી સૂક્ષ્મ તરફ જઇ શકે, તેવી તક ન રહી. વાસનાને સ્થાને પ્રેમ પ્રગટે તેવો અવકાશ જ ન રહ્યો. બીજું, પદ્મા માટે પણ સ્થૂળ ઉપભોગ દ્વારા સૂક્ષ્મને સાધવાની પ્રણાલિકાગત પરંપરાની શક્યતા ન રહી. માંગડાનાં વીરોચિત મૃત્યુએ પદ્માને એક સપાટે સ્થૂળમાંથી સૂક્ષ્મમાં આણી દીધી. પદ્મા વાસનામાંથી પસાર થયા વિના પ્રેમનું સાચું સ્વરૂપ પામી ગઇ. પદ્માના પાત્રની આ વિશિષ્ટતા છે.

સાચો પ્રેમ કદી સ્વાર્થી નથી બનતો. પ્રેમ ઉપભોગનો નહીં, ત્યાગનો પુરસ્કર્તા છે. પાવનકારી પ્રેમનો દિવ્ય સ્પર્શ પામીને પદ્મા વાસનાની ઝાળમાં સડસડતા માંગડાની મુક્તિ કાજે મથે છે.

પદ્માની જગ્યાએ કોઇ સામાન્ય નારી હોત તો લોઢલશાની નવવધૂ બની, ઘરેણાંથી લચી પડતી, પટોળામાં ઓપતી, ધાંતરવડના નગરશેઠની હવેલીમાં પુત્રવધૂના દાવે જઇ બેસત.

પણ, પદ્મા ? એ પોતાનાં પ્રેમના બળે ભેંકાર વગડામાં માંગડાને વાસનામુક્તિ કરવાનો પવિત્ર યજ્ઞ આદરી બેસે છે.

પદ્માનો આ ભવ્ય પુરૂષાર્થ મને પાવનકારી લાગે છે. એ પ્રયત્નમાં મને જીવનનાં શુભ તત્ત્વોનો અવિર્ભાવ જણાય છે. વાસના પર પ્રેમનો વિજય, એ જ જીવનની ચરમ સિદ્ધિ છે. એ જ પ્રેમની ગતિશીલતાનો અફર પુરાવો છે. એ જ મુક્તિની દિશાનું પ્રયાણ છે.

માંગડો ને પદ્મા અમાનુષ કે માનુષ કરતાં કંઇ જુદે જ સ્વરૂપે મને દેખાય છે. પદ્મા મને એ જમાનાની ક્રાંતિકારી નારી લાગે છે. રાણકની જેમ પદ્મા પણ પિતાએ જોઇ આપેલો વિવાહ સંબંધ સ્વીકારી લેવાની ના કહે છે. પણ, એકવાર પ્રેમ કર્યા પછી, એ પ્રેમી માટેની પદ્માની ન્યોછાવરી અદ્‌ભુત છે. નારીનું આ પ્રબળ તત્ત્વ લોકકથામાં અજબ રીતે વ્યક્ત થયું છે.

માંગડાનું પ્રેમાળ ને પ્રચંડ પૌરૂષ અતૃપ્ત વાસનાની અગનકૂઇમાં ભડકે બળી રહ્યું છે, તેને પદ્માનો અપાર્થિવ પ્રેમ ઠારવા મથે છે. અતૃપ્ત વાસનામાંથી ઊઠતા ભીષણ ભડકાને અંતરનાં હેતની અમૃત–કટોરી ટોઇને પદ્મા હોલવવા મથે છે– હોલવે છે.

પદ્માનું જીવન માનવ પુરૂષાર્થની પાવનકારી ગાથા છે. ભારતીય સંસ્કારનું એ આદિઝરણ છે. પશ્ચિમની છીછરી માન્યતાની અસર નીચે શરીરસુખને સર્વસ્વ માનવાની મનોદશા ભારતમાંય વિકસવા લાગી છે, ત્યારે કશી અપેક્ષા વિના પ્રિયતમની મુક્તિ કાજે પોતાની જાત ન્યોછાવર કરતી પદ્મા પ્રેરક છે. પદ્મા છે સાવિત્રીની સીધી વારસ : છતાં આધુનિક નારીની પુરોગામી.

લોકકથા આપણને કહે છે કે, વાસના ડુબાડે છે. પ્રેમ તારે છે. વાસનામાં ડૂબેલાંને પ્રેમ બહાર કાઢવા મથે તેમાં માનવ–જીવનનો શ્રેષ્ઠ સંકેત સમાયો છે. માનવ પશુથી જુદો પડે છે, તે અહીં. પદ્માનું પાત્ર આવી માનવતાનું પ્રતીક છે. માનવીનાં અંતરતમ પાવિત્ર્યને વિકસાવી ઐહિક વૃત્તિઓનું ઊર્ધ્વીકરણ કરે, તે પ્રેમ.

વાસના ધધખતી આગની જેમ 'લાવ, લાવ, લાવ !' ના ભડકા નાખે છે. પ્રેમ અષાઢી મેઘની જેમ આયુષ્યની સીમાઓ ઘેરીને વરસી પડે છે.

માંગડા અને પદ્માનાં વ્યકિતત્વમાં લોકકથાએ આ બંને બળોને સામસામે મૂકી આપ્યાં છે. પદ્મા હસતે મુખે પ્રેમ સાથે પરણે ત્યારે પ્રેમની પાવનકારી શકિતનો આપણને ખ્યાલ આવે છે. ગેટેનું વાકય, " A woman-soul leads us upword and on...." જેવાં સ્ત્રીત્વની તારિણી-શક્તિ આપણે જીવતી-જાગતી પદ્મામાં જોઇ શકીએ છીએ.

બિહામણી ઝાડી, અંધાર વડલો, ભેંકાર થાનક, સૂસવાતા કાતિલ વાયરાની વચ્ચે પ્રેમયજ્ઞ આરંભીને બેઠેલી પદ્મા મને બોલતી સંભળાય છે:

"ચોમેર ઊડતી આ જ્વાળાઓ અને નાગના ફૂંફાડા જેવા વાસનાના ફુત્કારો વચ્ચે મારે પ્રેમનાં સામ્રાજ્યનું નાનું ઉપવન સર્જવું છે. મા ધરિત્રી! તારા હૈયામાં ભારેલી અમૃત-કૂંપી પામીને મારે આગમાં ભૂંજાનાને શાતા પમાડવા છે. મા! મારા કુમારની આ દશા! તેમને વાસનાની ઝાળમાં બળતા હું નહીં જોઇ શકું. સ્ત્રી ધરતીની પુત્રી છે. ગમે તેવો ઉલ્કાપાત સ્ત્રીને ન હચમચાવી શકે. પ્રિયજનને કાજ સ્ત્રી હસતે મોંએ ધરતીમાં ભંડારાઇ જતાં પણ ન અચકાય. લગ્ન પહેલાં બે દિવસથી સતત્ માંગડાવાળાનું મોં નજર સમક્ષ તરવર્યા કરતું હતું. પણ, તેમને મળવાની આશા કયાં હતી? પણ વરરાજાને પોંખતાં મેં જોયું તો સામે હતા કુમાર માંગડાવાળા. મારી દુનિયા પલટાઇ ગઇ. રોમ-રોમ હર્ષ વ્યાપી ગયો. એ જ મોહક સ્મિત, એ જ સ્નેહ-નીતરતી આંખો, છતાં, એની પાછળ પડી હતી કેવી ઘોર નિરાશા! કેવી અટલ વિફલતા! કેવી વેદનાપૂર્ણ યાતના! હું છળી ઊઠી. તેમણે કેવું બધું ઇશારામાં સમજાવી દીધું! હું સમજી ગઈ. યમરાજનો દોર તેમના ચેતનવંતા દેહને કરમાવી શકયો: અને-એ જ દોરે તેમને વાસનાની આગમાં હોમી દીધા. સુશોભિત લગ્ન-મંડપમાં અમારું હસ્ત-મિલન! મારા સ્પર્શે તેમનાં અંતરતમે ધધખતો લાવા પળવાર કેવો શાંત થઇ ગયો! બસ! મને મારું જીવનકાર્ય સમજાઇ ગયું. પ્રણયીના સ્નેહલ સ્પર્શનો વિદ્યુત-સંચાર માનવીને દુન્યવી વાતાવરણથી પર ઉડાવી લે છે. હું દુન્યવી વાતાવરણથી પર છું અને રહેવા માગું છું. મારી નિરાળી દુનિયામાં માંગડાવાળા મારું સર્વસ્વ છે. અહીં-આ સ્થળે મારે નવું સ્વર્ગ ઊભું કરવું છે. તેના સ્વામી હશે વાસના-મુકત કુમાર માંગડાવાળા, જિંદગીની બીજી કોઇ અભિલાષા નથી. જેમનાં દર્શને મેં જીવનની ધન્યતા અનુભવી તેમને વાસનાની ઊકળતી કડામાંથી અવશ્ય બહાર કાઢીશ. હું બેસીશ સનાતન પ્રેમની ધૂણી ધખાવીને. મારું તપ નહીં ફળે ત્યાં સુધી યમરાજ પણ મારા પ્રાણ નહીં હરી શકે."

કવિકુલગુરુ કાલિદાસના શાકુન્તલમાં પૃથ્વીથી સ્વર્ગ સુધી પહોંચવાની વાત છે. પદ્મા નરકને સ્વર્ગમાં પલટાવનારી નારી છે.

સૌ રોવે સંસાર, પાંપણિયે પાણી પડે,
ભૂત રૂવે ભેંકાર, લોચનિયે લોહી ઝરે.

માંગડાવાળાનું આ શબ્દ-ચિત્ર કેટલું ભયાનક ને દયામણું છે! રૌરવ નરકની જ એ વાત છે. આવી ભૂતયોનિમાંથી માંગડાવાળાની પ્રેમને બળે મુકિત કરાવનાર પદ્માનો પુરુષાર્થ જગતના સાહિત્યમાં અજોડ છે.



પૃષ્ઠ ૪૬૭થી ચાલુ]

વળતે દિ' મામી ભાણિયાને લઈ નીપ જવા નીકળી. ફળિયામાં પૂગતાં જ મામીજીએ હાક મારી કે: "વહુ! તારો વર આવ્યો."

મામીજીની હાક સાંભળી મીણા ઘરમાંથી બહાર આવી અને એની આંખ્યું રાહાને નીરખ્યા પછી મામી સામે જોઇને કહેવા લાગી કે:

'મામી દે ને કંથડો એને રંગે રમાડું,
હાલરડે હીંડોળ્યા પછી, ઢોલીએ પોઢાડું.'

જુવાન રાહે મીણાના રૂપમાં નવો રંગ જોયો. મીણાને જોઈ એના રોમેરોમ જુવાની જાગી ગઈ.

ઈ રાતે મામી ઓસરીમાં ખાટલો નાખીને સૂતી. રાહો મોડી રાતે ઓરડે ગયો અને

'આંખ્યું બેયની એક થઇ, જજણ્યા દિલના તાર,
મીણા રાહો એક થ્યા, આશીષ દે કિરતાર.'

મા

પિંગળશીભાઈ ગઢવી

સને ૧૯૬૮ના ઑગષ્ટ માસના સ્ત્રીજીવન અંકમાં આપણા માજી રાષ્ટ્રપતિ શ્રી સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણના લેખનો થોડો ઉતારો વાંચેલો; કે સમાજની સ્થિરતા, જીવનની પવિત્રતા, અને મનુષ્યની નીતિમત્તાનો આધારસ્થંભ સ્ત્રી છે, માતા છે. સ્ત્રી એ પારાવાર સંકટો સામે ઝઝુમી છે, એમણે અનેક કષ્ટો અને યાતનાઓ વેઠી છે. સંતપ્ત જગતને શાતા દેનારી છે, સંસારની અગ્નિજવાળાને એમણે રકતનાં વારી છાંટીને બુઝાવી છે. શીલ, સ્વધર્મ અને પવિત્રતાની ખાતર મૃત્યુ સામે આકરામાં આકરાં અનુષ્ઠાન માંડ્યાં છે. સ્ત્રી એ સહિષ્ણુતાની મૂર્તિ છે, ભારતમાં નારીનું સ્થાન સર્વોચ્ચ ગણવામાં આવ્યું છે. એ જગદંબા છે, ભારતની સંસ્કૃતિનું મહામૂલું આભૂષણ છે.

આમ નારીનાં કન્યા, ભગિની, સ્ત્રી માતા, જોગિની, ભોગિની જૂદા જૂદા અનેક સ્વરૂપે આપણે જોઈએ છીએ, પરંતુ નારીનું સાચું અને સર્વોત્તમ સ્વરૂપ હોય તો તે માતૃત્વ શકિતને જ કહી શકાય.

મા શબ્દના ઉચ્ચારમાં જ કુદરતે એવું તો સાંત્વન મૂકયું છે, કે હજારો વીંછીની અસહ્ય વેદનામાં પણ 'હે...મા' આ એક જ અક્ષરનું વાકય પરમશાંતિ આપે છે, કે જે શાંતિ બીજા કોઈપણ શબ્દની આરાધનામાં જોવા મળતી નથી. એ અનુભવ થયા પછી જ કદાચ આપણા લોકપ્રિય કાગ કવિએ એમના દોહામાં કહ્યું હશે:

આખર એક જતાં કોઈયું આખર ન કામના;
મોઢે બોલું મા (ત્યાં) કોઠે ટાઢક કાગડા.

મહાત્મા તુલસીદાસે તો એમ કહ્યું છે કે 'બે વિણ બાવન બોખરા એટલે રામ.' આ બે અક્ષર વિના બીજા બધા અક્ષરો મારે મન તો નકામા છે ત્યારે કાગ કવિ એમ કહે છે કે મારે માટે તો એક મા અક્ષર વિના બીજા કોઈયું અક્ષર હોય તો પણ એ બધા નકામા છે. કારણ કે હું જ્યારે મા, શબ્દનો ઉચ્ચાર કરૂં છું ત્યારે મારૂં મોઢું ઊઘડતાંની સાથે મારા હૃદયને દઝાડી રહેલા આધિ, વ્યાધિ, ઉપાધિ એ ત્રણેય પ્રકારના તાપ અંતરથી બહાર નીકળી જાય છે અને પરમશાંતિનો અંતરમાં પ્રવેશ થાય છે.

માતાનું આટલું બધું મુલ્યાંકન શા માટે? તો કહે છે કે:

ભગવતને ભજતાં, માહેશ્વર આવી મળે;
પણ મળે ન એકજમા; કોડય ઉપાયે કાગડા.

મોંઘામાં મોંઘી વસ્તુ માનવી પુરૂષાર્થ દ્વારા પ્રાપ્ત કરી શકે છે. અરે, નિષ્કામ ભકિતથી ઈશ્વરને પણ સાધી શકાય છે. આ જગતમાં ન મેળવી શકાતી હોય તો માતાની મીઠી હુંફ. ગમે તેટલી સાધના કરો; ગમે તેટલી તપસ્યા કરો, ગમે તેટલું દ્રવ્ય ખર્ચો, પણ માનું હેત મા સિવાય બીજા કોઈ પાસેથી મળવાનું નથી.

એવી માતાના વાત્સલ્યનું માપ શી રીતે કાઢવું! અવસ્થાને ઉંબરે પગ માંડતાંની સાથે સંસારની વેલી પાંગરતી રાખવા અંતરમાં બાળકની ઝંખના થઈ, આકરાં વ્રત કર્યાં, અલુણું અન્ન ખાધું, જીભનો સ્વાદ છોડયો, તીર્થયાત્રા કરી, પિતૃશ્રાદ્ધ કર્યાં, સૂરજ સામે એક પગે ઊભી રાંદલમાની આરધના કરી, આમ અનેક પ્રકારનાં કષ્ટ સહ્યાં.

સંતાન વિના એને ઇંદ્રના જેવો વૈભવ વેરાન વગડા જેવો લાગ્યો, અને વનવગડાની ઝૂંપડી સંતાન સુખને લઈને રાજમહેલ લાગી, : બાળકના આરોગ્ય માટે કડવાં ઓસડ ખાધાં, એને સુકામાં સુવરાવીને પોતે ભીનામાં સૂતી. એનાં મળ મૂત્ર ધોયાં. મર્દન કર્યાં: વધારે ઊંઘે તો પણ ચિંતા કરી, વધારે જાગે તો પણ ચિંતા કરી, કોઈ એક નજરથી જોઈ રહે તો નજર લાગવાની ભીતિ

સેવી, ગાલે કાળું ટપકું કર્યું, પડખામાં સુવરાવ્યા પછી સવાર સધી એકધારી ઊંઘ ન કરી. ફડકીને જાગી જાય, બાળક ઉપર હાથ ફેરવે, ક્યાંય હાથ દબાયો નથી ને ! લુગડાંનો ભાર મૂંઝવતો નથી ને ! પથારી ભીની થઇ નથી ને ? આમ અનેક પ્રકારની ઉપાધિ એના સુખમાં પરિણમી

ગંધાતા મારા નર્કમાં તેં હાથ બોળ્યા
સુંવાળું કરવા શરીરને તેલ ફુલેલ ચોળ્યાં
સંસારનાં અવર સુખ તેં કીધાં ઘોળ્યાં
કરતી રહી જતન મારૂં, ન તારા અંગનું માડી
નિહાળી મુજને મળી ગયુંસુખ સ્વર્ગનું માનતી માડી
તારે ખોળે નિર્ભય હતો ખેલ ખેલાવતી તૂં
ઘડીક પાછો લઈ હીંડોળે હીચકાવતી તૂં
ઊભો રે'જે કહી ઘડીક પાછળ દોડતી તૂં
ધવરાવતી તૂં એક પડખે દૂધ નવ ખૂંટતાં માડી
ત્યાં બીજે થાને ધવરાવવા દૂધ છૂટતાં માડી
મા મા કરતો પુત્ર આવે તો હું મા કહેતી
ખમ્મા તુને બાળ મારા ખમ્માં કહેતી
હળવો હળવો મીઠડો હાથ માથે ફેરવતી
લઈ ગોદમાં છાતી સમો મને ચાંપતી માડી
થરકાટ જોઇ મમ હૃદયનો તૂં પણ હાંફતી માડી

ગમે ત્યાં મહેનત મજૂરી કરવા ગઈ હોય તો પણ દરિયાના લોઢ જેટલાં ખોળિયાં ધારણ કરી માનસિક દેહે બાળકની પાસે પહોંચી જાય. એને પંપાળે, મીઠી નજરથી જુએ, બચીઓ ભરે ને હાલતાં ચાલતાં હીચકો નાખી હાલિયાં ગાય :

મહાદેવ જાઉં ઉતાવળી ને જઇ ચડાવ્યાં ફૂલ
મહાદેવજી પરસન થયા ત્યારે આવ્યા તમે અણમૂલ
આવ્યા તો અમર થઇ ને–રો

હું ભલે મરી જાઉં, તો તારા નામ ઉપરથી ઓળઘોળ પણ તને ઊની આંચ ન આવવી જોઇએ એ જ ઝંખના.

માતાએ બાળકના લાલન પાલનમાં આમ વેવલાવેડા કર્યા પૂરતી આ વાત નથી, હાલરડાની સાથે ધોળાધાવણની ધારામાં કસુંબીનો રંગ પણ ઘૂંટી ઘૂંટીને પાયો છે. માનવતાના પાઠ શીખવ્યા છે. ઉજેરીને મોટો કર્યો, સગપણ સાંતરાં કર્યાં, છાતીને ગજ ગજ પહોળી કરી લગ્ન ગીતો ગાયાં. પરણાવ્યાં પશટાવ્યાં દીકરી માટે સારૂં ઠેકાણું ગોતી સાસરે મોકલી. દીકરાને પરણાવીને ઘરે વહુ લાવી.

કોઇ વહુજીએ સાસુને મેણું માર્યું કે બાઇજી ! તમારે દીકરે તો બન્ને કુળને લજાવ્યાં. હું એમના મસ્તક માટે રણસંગ્રામમાં ફરી વળી પણ એ કાયર કંથનું મસ્તક કે શરીર નજરે ચડતાં નથી, એટલે યુદ્ધને મોરચેથી ભાગી ગયો હશે :

સારા વનમેં હું ફરી, જારી હાથ લિયાંહ:
બાયજી થારે બેટડે, દો કુળ લાજવિયાંહ.

દીકરાની નામોશી થાય એવી વાત માતાથી સાંભળી કેમ જાય ! સાસુએ વહુને અભિમાનથી જવાબ આપ્યો :

વહુવર મારો બેટડો તો સગુણીરો કંત ;
કાં ઘોડાને ઘૂમરે, કાં ગેમર ગજદંત.

વહુજી ! હું ખાત્રીપૂર્વક કહું છું કે મારો દીકરો રણને મોરચે ગયા પછી પારોઠનાં પગલાં ભરીને મારા ઊજળા ધાવણને લાંછન ન આપે. મેં એની ગળથૂથીમાં રાજપુતીનો ધર્મ પાયો છે. હાલરડામાં બાપ દાદાનો વારસો ગાયો છે. વળી તારા જેવી સુલક્ષણીનારીનો એ પતિ છે. એ આપણી હાંસી ન કરાવે. માટે જાઓ ફરીને તપાસ કરો. એ જ્યાં ત્યાં પડયો નહિ હોય. કાં ઘોડાનાં ઘમસાણ વચ્ચે અને કાં હાથીઓનાં ઢીમ ઢળ્યાં હોય ત્યાં જઇને જુઓ.

થયું પણ એમ જ. રાજપુતાણી ફરીને રણમાં જઇને જુવે છે તો કાજળના પહાડ સરીખા હાથીના પડખામાં કોઇ ડુંગરની ધાર પડી હોય એમ છાતીમાં સોંસરવા નીકળી ગયેલા દંતૂશળનો ટેકો લઇને પડયો છે.

કર કમળાં પેની ગુંડા હાથ ખિયો હથિયાર ;
પોઢયો રણ પથારીએ ધણી પહાડાં ધાર.

એક હાથમાં મસ્તક રહી ગયું છે. બીજા હાથની હથેળીમાં કટાર જડાઇ ગયેલી. એક પગના ગોઠણ ઉપર બીજા પગની પેની મૂકીને વીરાસન ભીડયું છે. જાણે હમણાં જ હસતો હસતો રાજપુતાણીને આવકાર આપશે.

માતાએ જેમ હાલરડામા માઠા સંસ્કાર સીંચ્યા તેમ આપત્તિ કાળે બાળકના રક્ષણાર્થે બુદ્ધિથી કામ

લેવાનું પણ ભૂલી નથી.

એક વાત થોડા વખત પહેલાં જ જાણવા મળી છે કે જૂનાગઢ ઉપર સોલંકીઓ ચડી આવ્યા ત્યારે બાળરાજા નવઘણની સલામતી માટે પ્રભાસને બંદરેથી ઘેટાં બકરાંને લઇને ભરૂચ જતા ભરવાડો સાથે વહાણમાં બેસાડીને નવઘણને ભરૂચ મોકલી દેવામાં આવ્યો, અને ત્યાં નર્મદા કાંઠે ભરવાડો સાથે રાખવાની વ્યવસ્થા પરમાર રાણીએ કરેલી. એમનો એક દોહો પણ મળી આવે છે કે કોઇએ નવઘણને ભરવાડ કહીને બોલાવ્યો ત્યારે જવાબમાં કહે છે કે :

અમે ભરૂચના ભરવાડ, અહિં કોઇ ઓળખે નહિં;
ભેળો હત જો ભાટ, તો ગણુ ગાવત ગરવા ધણીના.

'સ્ત્રીની બુદ્ધિ પાંનીએ' એ આક્ષેપને માતાની આ યુકિત સાવ ભૂસી નાખે છે.

જેઠ મહિનો ચાલે છે. હરણનાં માથાં ફાટે એવો તડકો તપ્યો છે. દીકરો ખોરડા ઉપર નળિયાં ચાળે છે. બપોર થઈ ગયા. તડકાએ ખરેખર રૂપ પકડયું. માતા વારીવારીને કહે છે " દીકરા ! તડકો બહુ તપ્યો છે, હેઠો ઊતરી જા માંદો પડીશ, હવે ટાઢો પોર થાય ત્યારે ચાળી લેજે." પણ દીકરો કામના લોભમાં ખોરડેથી ઊતરતો નથી. " આ એક કાવું ચાળી લઉં " એમ જવાબ આપે છે.

માતાને વાળાલોચ ઊપડી. દીકરો તાપમાં શેકાઇ રહ્યો છે. જોયું જાતું નથી. કરવું શું ? તરત યુકિત કરી, દીકરાનો દીકરો જે ઘોડિયામાં સૂતો હતો, એ ઘોડિયું લાવીને ફળિયામાં તડકે મૂકયું. છોકરાને તાપ લાગતાં રાડય નાખી માંડયો ધાવડા દેવા. ત્યાં ખોરડા ઉપરથી ડોશીને દીકરે અવાજ કર્યો " એ મા ! કયાં મરી ગઇ ? આ છોકરો તડકે શેકાઇ જાય છે. " ત્યારે ડોશીએ કહ્યું : " દીકરા ! તારા માટે મને એક પહોર થયા એટલી જ વેદના ઊપડી છે. પણ તું માનતો નથી. આટલી ઘડીમાં ઉતાવળો થઇ ગયો ?" દીકરો હસીને ખોરડેથી ઊતરી ગયો ને ડોશી રડી પડી.

જમ જડાફાખાય. મોને નાડયું માંડિયું ;
તોય છોરૂની ચિંતા થાય, કેમ વીસરીએ કાગડા !

મૃત્યુએ ગળચી પકડી હોય, જીવ અને જમને વાદ ચાલતો હોય, એવી સ્થિતિમાં પણ પોતાની પીડાને સંતાડી છોરૂની ચિંતા કરે એનું નટવરસિંહ ચાવડાએ અધૂરા ગીતમાં સુંદર દ્રષ્ટાંત આપ્યું છે.

પરદેશમાં વસતા પુત્રને વૃદ્ધ માતા કાગળ લખાવે છે કે : "હવે તારી માતા થોડા દિવસમાં પરધામ પહોંચી જવાની છે, એટલે મારા મૃત્યુના સમાચાર જાણી તું સાત સમદરનાં કાળાં પાણી જાંગીને અહિં આવતો નહિ. હવે અહિ બીજું કોણ છે ? જેથી પસીનો પાડીને કમાએલ તારાં નાણાંને આ વાટે વાપરતો નહિ. મેં જીવતરમાં કમાણી કરી લીધી છે કે તું જયાં હોય ત્યાં ખૂબ સુખી થા. ભર્યું ભાદર્યું જીવનર જીવ, એ મારી આશિષ તારી સાથે છે." એટલું કહી માતાએ મોતી જેવાં આંસુ વેર્યાં. કોઇ કહેશો એ મોતીનું મૂલ્ય ?

પુરાતન જયોતમાં મેઘાણીભાઇ લખે છે કે જ્ઞાતિના ઉપદ્રવથી કેહાર બ્રાહ્મણ એની રગત કોઢણી માને જીવતાં જીવત દરિયા કાંઠે જળદાગ દેવા લઇ ગયો છે. ડોશીને દરિયાની પાળે એક ભેખડ ઉપર ઊભી રાખી ધકો દેવા હાથ લંબાવે છે. એ વખતે મા કહે છે. "તું કોઇ દિવસ અડદનું શાક ખાતો નહિ. જે દિવસ અડદ ખા છો તે દિવસે તુને પેટમાં દુખી આવે છે. માટે મારૂં માની ને અડદ ખાવાનું છોડી દેજે.".

દીકરો જયારે દરિયામાં હડસેલવાની તૈયારી કરે છે ત્યારે મા દીકરાને શરીર સંભાળવાની ભલામણ કરે છે. એના મનમાં દીકરાના અપરાધનું ઓસાણેય નથી. વાહ જનેતા તારૂં હેત.

શેઠને એકનો એક દીકરો લાડકયો બહુ. ખાવા ટાણે તોફાન કરે ને ધંધ મચાવે. વાતની વાતમાં રીસાઇ માને ખૂબ હેરાન કરે. બહુ થાય ત્યારે મા કહે તોફાન કરીશ તો ખાવા નહિ આપું. છોકરો રીસાઇને ભાગી જાય ટાણું થતાં મા ગોતવા નીકળે. "મારા છોરુને કયાંય દીઠો ? ખાધા વગર રીસાઇને ભાગી ગયો છે બપોર થવા આવ્યા. ભૂખ્યો થયો હશે." ગમે ત્યાંથી ગોતી કાઢે. બમાડીને ઘરે

છાને ખૂણે બેસાડી ચૂરમું કરીને ખવરાવે. એટલે છોકરાને નક્કી થઇ ગયું કે 'આ મા તો ખોટા બોલી છે. ખાવા નહી આપું એમ કહીને પાછી ખવરાવવા માટે ગોતવા નીકળે છે, સાવ ખોટા બોલી.'

છોકરાની મા મરી ગઇ. શેઠે બીજું ઘર કર્યું. છોકરાએ સાવકી મા પાસે પણ એનું એ તોફાન ચાલુ રાખ્યું. સાવકી માએ ચોખ્ખું કહી દીધું કે મારી પાસે એવાં લાડ નહિ ચાલે.

દીકરાને તો એ ખબર છે કે મા એમ જ કહે. એક દિવસ છોકરો ખાધા વિના રીસાઇને વહ્યો ગયો. સાંજ પડવા આવી પણ મા ગોતવા ન આવી. છોકરાને ભૂખે ભરડો લીધો. રહેવાયું નહિ એટલે એની મેળયે જ ઘરે આવ્યો, ને સાવકી માને પૂછ્યું:

નાંહિ ડિયાં કહિ નારતી, અચ ભાખાણું ખા;
સચ્ચા બોલી મા, કુડા બોલી કિત વઇ ?

"હે સાચા બોલી મા ! મારી ખોટા બોલી મા કયાં ગઇ ? કે તો ખરી !"

માએ કોઇ દિવસ પોતાની ચિંતા કરી નથી. એને તો સંતાનના સુખમાં સુખ અને એના દુખમાં દુખ માન્યું છે. અરે મૃત્યુ પછીની મુક્તિ પણ સંતાનના હાથ અડવામાં માની લીધી છે.

માતાની એક દ્રઢ માન્યતા છે કે અંતિમ વખતે દીકરો મરણપોક મૂકે અને કાંધે ચડાવી બાળી જારી આવે એટલે થયું, સ્વર્ગનો પરવાનો મળી ગયો.

લક્ષ્મણ બારોટની વિધવા આઇ સોનબાઇ, પુત્ર હરભમને સર્પદંશથી મૃત્યું થતાં છાતીફાટ રૂદન કરતી મરશીઆ ગાય છે :

હતું કે કાંધે લઇ હલો દેશે અગની દાગ ;
લીધી તેં લખધીર કા, માની પાસે માગ.

માની મરણ પથારીએ (કોણ) પાથું મુકશે પોક;
દરવાજે દેવાઇ ગયાં સરગે તાળાં સો'ક.

અરે દીકરા મારે માટે તો હવે સ્વર્ગને દરવાજે તાળાં લાગી ગયાં. મને મુવેય મુક્તિ નહિ મળે. તારા વિના મારી મરણ પથારીએ પોક મૂકીને સ્વર્ગના દરવાજા કોણ ઊઘડાવશે ! આમ માતાએ દીકરા પાસે બીજી કોઇ આશા નથી રાખી. આશા રાખી હોય તો બસ આટલી જ કે દીકરાને હાથે બળીઝળીને ધરતીમાં સમાઇ જવાની.

આ દોહામાં માને પુત્ર વિયોગની વેદના કહો, માની મનોચ્છા કહો, કે માના હેતની અવધી કહો પણ માતૃત્વનું આ એક અનુપમ ઉદાહરણ છે. આવા તો અનેક પ્રસંગ આપણને મળી આવે છે, પણ એ બધી વાતો થઇ સભાન અવસ્થાની.

હું તો એક બેભાન માતાની નજરે જોયેલી વાત કરવા માગું છું. જૂનાગઢમાં જુમ્મા મસીદ પાસે એક પાગલ સ્ત્રીને માતૃત્વમાં તરબોળ સ્નાન કરતી જોઈ છે. એને બીજી કશી ખબર ન હતી. નહીં ખાવાની કે પીવાની, નહીં બોલવાની કે કપડાં પહેરવાની. મસીદ પાસેના રોડ ઉપર સેંથકના ગાભા-નું પોટકું માથે અને કાખમાં છોકરૂં રાખીને આમ તેમ આંટા દેતી. બાળક દિવસ આખો છાતી ચૂસ્યા કરતું હોય. આ પાગલ સ્ત્રી એના બાળકની પૂરેપૂરી સંભાળ રાખતી. પૂછીએ તો કશો જવાબ ન આપે, પણ એના બાળકની વાત કરીએ તો ભૂખી સિંહણની જેમ મારવા ધોડતી. કેટલાક ભાઇઓએ વિચાર્યું કે આ ગાંડી કયારેક બાળકને મારી નાખશે, માટે બાળકને શિશુ મંગલમાં મોકલી દઇએ. એમ નક્કી કરી એમની પાસેથી બાળક લેવા કર્યું પણ શું એણે કકળાટ કર્યો છે ! કાળમીંઢ પત્થરને પલાળે એવો વલોપાત કર્યો, આપણાથી જોયું ન જાય : એટલે બાળકને એમની પાસે રહેવા દીધું. આ ગાંડી બાઇને ચારેક વરસ સુધી બાળકને કેડમાં રાખીને ફરતી મેં જોયેલી.

એટલે જ આપણા કવિ બોટાદકર એમના રાસમાં રેખા દોરીને લખી ગયા છે કે "જનનીની જોડ સખી નહિ જડે રે લોલ" કયાંથી મળે ? કયાં મળે ? એને માટે કોઇ જવાબ જ નથી, જો કે એક દોહો મળી આવે છે :

દિલ લગા સો સગા, હાડ સગા કો નાંહિ
મા બેઠાં મેરી જલે સોય પટંતર ત્યાંહિ

કોઈ સ્ત્રી એમના પતિ પાછળ કોઇ પ્રેમી પંખીડા એકબીજાના સ્નેહની ખાતર આત્મવિલોપન કરે છે. અને મા બેઠી રહે છે. પણ આ વાત થઇ દિલ્લગીની, એટલે કે મોહના બંધનની, એમાં નિસ્વાર્થ માતૃત્વનું સ્વરૂપ જોવા ન મળે. આનો સાચો જવાબ ડોસાભાઇ ગઢવી આપે છે.

ડોસાભાઇનાં ધર્મપત્નીનું રાતના સર્પદંશથી મૃત્યુ થયું. ઘરમાં ભોંય પથારી કરીને મૃતદેહને સુવ-રાવ્યું છે. ધાવણા બાળકને ખોળામાં લઇને પોતે સામે બેઠા છે. બાળક કેમેય રહેતું નથી. મા પાસે જવા માટે હાવલાં વાય છે. ઘડીક થાય તો ખોળામાંથી ઊતરીને માતા પાસે જઇને છાતીએ ચોંટે છે. ડોસા-ભાઇએ બાળકને રોકવા બનતું કર્યું પણ બાળકને રડીરડીને શીત વળી ગયું. છેવટે પોતે પણ હતાશ થઇ ગયા. બીજો કોઈ રસ્તો સૂઝયો નહિ એટલે દોહા શરૂ કર્યો :

મા મરી મડદુ પડયું, છોરૂં ઉર ચડયે;
ધાવણ ધાવવા દે, થોડાક દિવસ ઠાકરા.
સંસારમાં બાપેય સગો, હૈયે દૂધ ન હોય;
ટાંણાની ત્રેવડ, તેં જાવડ રાણા ન જોય.

માતા અને પિતા બન્નેના શરીર સબંધથી બાળકની ઉત્પત્તિ થાય છે પણ કુદરતે મા અને બાપની શરીર રચનામાં કેટલો બધો પક્ષપાત રાખ્યો ! બાપના હૈયામાં દૂધ ન આપ્યું. બાળક ગમે એટલું ભૂખ્યું થયું હોય તો પણ બાપ થોડો કહેવાનો છે કે બેટા તારૂં ગળું સુકાતું હશે માટે એક ઘૂંટડો ભરી લે !

આ બાળક અજાણ, અમથી ઊગરશે નહિ;
જાવડ રાણા જતન, કરવી મારે કઇ ?

આ બાળકને ઉછેરીને મોટું કરવું એ બાપનું કામ જ નહિ. એ કરી શકે જ નહિ. ગમે તે ઉપાય કરૂં પણ માતાની મીઠી હુંફ કયાંથી આપું ? આ કામ તો જનેતા જ કરી શકે.

કેટલાક વયોવૃદ્ધ વાત કરે છે કે છપનીઆ દુષ્કાળમાં જેની મૂછે લીંબુ લટકતાં એવા કેટલાક જવાંમર્દો બાળકને મૂકી મૂકીનું ભાગી છૂટેલા, ત્યારે જનેતાએ એક કાખમાં, એક આંગળીએ, એક આગળ અને એક પાછળ એમ ચાર ચાર બાળકોને રળી રખડી માગી ભીખીને પણ જીવતાં રાખ્યાં ને મોટાં કર્યાં. એટલે જ કહેવાય છે ને કે "લખેશરી બાપ મરો પણ ત્રાંકેસરી મા ન મરો."

આમ માતાનું હેત માનવજાતિ પૂરતું નથી, પશુપક્ષી તેમજ નાના મોટા તમામ જીવ જંતુમાં માતૃત્વ શક્તિ તો એક સરખી જ કામ કરી રહી છે.

હરકોઇ જીવ સૃષ્ટિમાં સંતાનનો ઊછેર તો માતાને જ કરવાનો હોય છે. જન્મ અને પોષણ શક્તિ માતા સિવાય બીજા કોઇ પાસેથી મળવાની નથી. સંતાનો એનો બદલો વાળે યા ન વાળે એની પરવા માતા ન કરે.

મેરામણ માયાળુ રે બચળાં મૂકયાં બેટમાં;
આઠ નવ મહિને રે આવીને બચ્ચાં ઓળખ્યાં.

પક્ષીના અભ્યાસીઓ કહે છે કે કુંજ પક્ષી આપણા દેશમાં છ આઠ મહિના રોકાઇને જ્યારે એમના વતનમાં જાય છે ત્યારે સો સૌનાં બચ્ચાંને ઓળખી કાઢે છે.

હેત તો સૌ કોઈ જનેતાને હશે પણ વીછણની માતૃ ભાવનાએ તો હદ કરી. કહે છે કે વીછણનાં બચ્ચાં માને ફોલીને ખાઇ જાય છે, અને છેવટે વીંછણનું ખોખું પવનમાં ઊડી જાય છે ત્યાં સુધી સંતાનને કોચવવાનું કબૂલ કરતી નથી.

પંડયમાં પીડાઘણી, સાંતીને હસતી સદા;
એ માયા મા તણી, કેમ વીસરીએ કાગડા !
મળી ન હરને મા, પરમેશ્વર પશુ થયા;
જાયો જશોદા, કાન કેવાણો કાગડા.

માતાના હેતની મૂલવણી કોઈપણ શબ્દોમાં થઇ શકે નહિ. ઇશ્વરે પણ જેટલા અવતાર માતાની કૂખ દ્વારા લીધા એનાં જ મંદિરો બંધાયાં અને પૂજન ભક્તિ થયાં. પણ જે અવતારો સ્વયં રીતે થયા જેમ કે મચ્છાવતાર, કચ્છપ, વારાહ, નરસિંહ વિગેરે પ્રભુના અવતારો પુરાણોમાં ગણતરી કરવા પૂરતા જ કહેવાયા. માટે જ માતને પેટ ફરી ફરીને જન્મ લેવાને કવિ ઝંખે છે :

મોટા કરીને મા, ખોળેથી ખસતાં કર્યાં;
ખોળો ખેલવવા, કયંને બાળક કાગડા.

વંદન હો કોટી કોટીએ દયાની દિવ્ય મૂર્તિ-માતાને.

અદેય દ્વારકા

રતુભાઈ રોહડિયા

"અરે, મા જરા જોરથી પગ ઉપાડ ને!"

"બેટા, મારૂં જોર ભાંગી ગિયું છ, તિયાં કયા આધારે પગડામાં તેવડ પૂરૂં?"

"આમ કાં બોલે મા? રણછોડરાયનાં દરશન, અને ગોમતીનાં ના'વણ નસીબ હોય તો જ લાધે. તને ઝટપટ દુવારકાં પોગવાનો ઉમળકો કાં ન આવે?"

"મારા પેટ! જેણે જિવતરના બધાય વે'વાર સારોદ્ધાર પાર પાડયા હોય, જેનાં હૈયામાં સંસારની કોઈ અબળખા બાકી નો રઈ ગઈ હોય એવાં સભાગિયાં માણાને જ આવી છેલ્લી જાત્રાના હોંશ હોય. પણ બેટા, જ્યાં મારૂં હૈયું જ નંદવાયેલું હોય ત્યાં હોંશ ક્યાંથી ટકે?"

"સાજે હૈયે આવી અવળવાણી મ બોલ મા! હવે ઝટ પગ ઉપાડ, આમ સાવ કેડ ભાંગલ જેવી કાં થઈ ગઈ?"

"બેટા, મારા લાખ લાખ કોડ હૈયામાં ઊગી ઊગીને ફળ્યા મોર સળગીને ખાખ થઈ ગિયા છે, અને ઈ ખાખમાંથી હવે 'ખાંઉ, ખાંઉ' કરતી ભૂતાવળ જાગીને કાળજું કરડે છે. ઈ વેદના તો દીકરી કેડ ભાંગ્યા કરતાં ય વસમી છે!"

"આવે રૂડે અવસરે સોણા જેવાં સંસારની એ પળોજણભરી વાતું ન કરીશ મા. હરિનું નામ લે હરિનું નામ!"

"બેટા, વાટ લાંબી છે અને હૈયું ભારથી સાવ ભાંગીને પીસાઈ ગયું છે. બાપ! આજ તો મને મારો વલોપાત પેટ ભરીને રોઈ લેવા દે. હૈયાંભાર હળવો કરવાનો અવસર ફરી પાછો મળે પણ નઈં. જિવતરમાં પે'લી અને છેલ્લીવાર મને મારાં દુ:ખનાં રોદણાં પેટ ભરીને રોઈ લેવા દે. ઘરની ચાર ભિત્યું વચ્ચે યે જે વાત રખે ને પાડોશી સાંભળી જાય ને મને ગાગાવલી ગણી કાઢે ઈ બીકથી મેં જે દુ:ખ હૈયામાં આજ લગણ ભંડારી રાખ્યું છ, ઈ આજ આ નિર્જન વાટે તારી આગળ ઠાલવી લઉં."

"મંગળધોળનાં ગાણાં ગાવાનાં હોય ત્યાં તું આવાં દુ:ખડાં ક્યાં રોવા માંડી મા!"

"બોલીશમાં બેટા, મને વારીશ મા. જેની પેટની જણી બાવીશ બાવીશ વરસે ય કુંવારો ઘડો ઊનારતી ન હોય, ધોળાં કેડિયાંને બદલે કસૂંબલ કાપડું પહેરતી ન હોય,[1] અને માણવા હાણવા જેવા સંસારને એકકોર હડસેલીને ભગતીમાં પડી ગઈ હોય એની જણેતાને જિવતર પણ ઝેર જેવું જ લાગેને?"

"આવી ગાંડી વાત મા! હરિનો મારગ તો ભાગ્યશાળીને જ લાધે. એનો હરખ હોય, સોખમણ નૈ."

"ઈ બધું ય બેટા, પાછલી અવસ્થામાં શોભે, સગાંઓનાં કવેણ સાંભળી, સાંભળીને મારૂં હૈયું ચાળણી જેવું થઈ ગ્યું છ, બધાં યે ભેગાં થઈને મારૂં કાળજું જ કરડી ખાધું. આવડી મોટી સાંઢ જેવડી દીકરીને વાંઢી રાખીને તમે સાત પેઢીનું નામ બોળ્યું."

"મા, મેં ક્યાં હલકું કામ કર્યું છે કે તારે શરમાવું પડે?"

"એનો તો મને ભરોસો છે બાપ, પણ સંસાર વે'વારમાં યે માણસે સમજવું જોવે, મારા કોડ સામે યે તારે જોવું જોવે, મને કોડ હતા તને સારે ઠેકાણે પરણાવીને તારાં છોકરાંને રમાડનાં અને હરિનું નામ લેતાં આંખ વિંચાઈ જાય. પણ તેં તો મારા કોડ અને જિવતર બેયને ભડકે બળતાં કરી દીધાં."

"હરિનું નામ લે મા, સોણાં જેવા સંસારનાં સુખ દુ:ખ પણ સોણા જેવાં જ હોય છે. ઈ ખોટાંને સાચાં માની ભરમાઈ મ જા."

---

1 અવિવાહિત ચારણકન્યા ધોળું કેડિયું પહેરે એવો ચારણી રિવાજ છે.

"ઈ સોણાં ય માણવા જેવા છે હો દીકરી! ઈ સોણા જેવા સંસારમાંથી જ આજ મા દીકરીનાં નિર્મળાં હેત પામ્યાં છીં. અને નરનારીની લાગણીની – હેતપ્રીતની લીલુડી વાડીઓ સરજાઈ છ, નિકર તો કોરા ધાકોર વેરાગનાં હેતપ્રીત વિહોણાં વેરાન રણ મલકને માથે રેલાંતાં હોત."

"કેડ ભાંગલ મા, તું તો સાવ કેડ ભાંગલ"

"હા બાપ હા, સાતવાર હા, પણ ઈ કેડ પેટનાં જણ્યાંએ જ ભાંગી છે, એનો મોટો વસવસો છે."

જામખંભાળિયાનાં એ મા દીકરી. જાતે ધારાણી શાખનાં તુંબેળ ચારણ. દીકરી હજી ઘોડિયામાં ઘૂઘવતી હતી, અને તે પણ એકની એક. ત્યાં ચારણ લાંબે ગામતરે ચાલ્યો ગયો. ભરજુવાનીમાં ઊજળો રંડાપો વેઠીને ચારણ્યે દીકરીને દીકરો સમજીને ઊછેરી.

પંદર વરસે તો બારાડીની એ પહાડની પુત્રીની કંઠમાં કોયલો ટૂકવા માંડી અને એ ટૂજનમાં કંકુ પગલે આવતી વસંતનાં વધામણાં ગવાવા માંડયાં.

અપને અંગકે જાન કે, જોબન નૃપત પ્રબિન;
સ્તન, મન, નેન, નિતંબકું, બડા ઈજાફા દીન.

બે વરસે તો એ ગજગામીનીની કાયા પર વસંતનો કસુંબલ રંગ પૂર બહારમાં છવાઈ ગયો. જાણે ફાગણ માસે ખાખરો કેસૂડે છાયો.

જેમ જેમ કાયા પર જુવાની જામતી ગઈ તેમ તેમ એ જુવાનીને આંગણે ઊભેલી નારીને હૈયે વૈરાગ્ય અને ભકિતનો ભગવો રંગ ગાઢ અને ગાઢ જામતો જ ગયો.

માએ લાખ કાલાવાલા કર્યા. ખોળા પાથર્યા. આંખે આંસુઓના શ્રાવણ ભાદરવા વરસાવ્યા પણ દીકરીએ એકની બે થઈને પરણવાની હા ન પાડી તે ન જ પાડી.

હું ઓઢું કાળી કામળી, જેને લાગે ન દુજો રંગ.

ભકિત વૈરાગ્યની કાળી કામળી પર મોહેલી એ ચારણ કન્યાને સંસારની કસુંબલ નવરંગ ચૂંદડી સાવ નકામી જ લાગે છે! એ તો એક જ ગાણું ગાય છે:

હરે અખ મૂરખ હિયા, હરવણ અગત ન હોય;
સધર કહર થિયા પછે, હરજી કરે સો હોય.

એવાં એ મા દીકરી દ્વારકાંની યાત્રાએ જઈ રહ્યાં છે. જેમ ગાડાં સાથે બંધાયેલું ઢોર પરાણે ગાડા સાથે ઢસડાય, તેમ દીકરી સાથે લાગણીની સાંકળે બંધાયેલ મા પણ ઘસડાતી આવે છે. બાકી માનું મન તો પોતાનાં સળગી ગયેલા કોડ અને જિવતરના હાહાકારમાંથી ઊંચું આવતું જ નથી.

વાટમાં સાની નદી આવી. નિરમળાં તેલ જેવાં આછાં નીર ખળખળ કરતાં વહ્યાં જાય છે. એ કલકલ નિનાદ જાણે આવતાં જતાં વટેમાર્ગુને પળવાર વિસામો લેવા વિનવે છે દોઢ દોઢ માથોડું ઊંચા કાંઠા પર બેય બાજુ આવળ બાવળ અને ખીજડાની અડાભીડ ઝાડી છે. મા કહે:

"બેટા બોધી, તું હાલતી થા. સામેના ગામે મારી વાટ જાજે. હું જરા કળચિયે જઈને ખંખોળિયું ખાઈ ને તારી વાંસોવાંસ આવી પોગું છઉં."

માથે પોટલું લઈને એ જુવાન અને રૂપવાન નારીએ પગ ઉપાડતાં લાંબે અને રૂડે રાગે ગાયું:

'સાદ કરતાં નામ સુણી, પશુએ કરંત પિયાર
લાંગા નાદ લેયંતડાં, કયું ન મળે કિરતાર?

× × ×

સૌરાષ્ટ્રના ભક્તકવિ ઈસરદાસના બીજા પુત્ર ચોંડાજીની કેટલીક પેઢીએ કરમશી રોહડિયા થયા. તેઓ બારડીમાં રંગપર ગામ કમાણા. તેમની ત્રીજી પેઢીએ ઘણું કરીને અમરો બારહઠ થયા.

એ અમરા બારહઠ માથે એક દિવસ આભ તૂટયું. દોઢ અને ચાર વર્ષના બે પુત્રોને મૂકીને ચારણ્યે લાંબું ગામતરું કર્યું. જાણે ચકલાંનો માળો પીખાણો.

સગાં–સાગવાં ખરખરે આવ્યાં અને ગયાં. એમનેય પોતાના સંસારની પળોજણ કયાં ઓછી હતી! બે દી રોકાઈને દિલાસાનાં ગોખેલાં બે વેણ–કે જે પરાપૂર્વથી કહેવાતાં આવ્યાં છે, તે કહેવા ઉપરાંત બીજું થાય પણ શું?

નાંધું પિપળિયા ગામેથી અમરાભાઈનાં બહેન આવેલાં તે પણ મહીનો દિ' રોકાઈને, ગયેલ ભાભીના ગુણને સંભારતાં આંખે પાણી વરસાવતાં ગયાં. એને ય પોતાનું ઘર હતું, થોડું એને રેઢું મૂકાય ?

જેણે ઘર સામે કોઈ દિવસ જોયું જ નથી. પોતાની ભેંસો, પોતાની ચારણ્ય, કાવ્ય–કવિતા સિવાય બીજાં કશામાં યે રસ લીધો નથી, એવા આ ચારણને ઘર વહેવાર, રાંધણું ચીંધણું, છાણ–વાસીદું, ઘંટી–વલોણું, છોકરાં અને ઘરે આવતા અતિથિઓની સાચવણી ભારે વસમી લાગવા માંડી. અને એ ઉપાધિમાં અમરાભાઇ મૂંઝાવા–લેવાવા માંડયા. સુખનો જીવડો દુઃખની ઘાણીમાં ઓરાઈ પીલાઈ પીલાઈને જિવતરનો કસ ખોવા માંડયો.

એક દિવસ ઢોરાં હાંકી સીમમાંથી ઘરે આવતાં મોડું થયું. બપોર વળોટી ગયા હતા. પોતાનાં અને છોકરાંનાં પેટમાં મિંદડાં બાઝતાં હતાં. હાંફળા ફાંફળા ચારણે ઉતાવળે ચૂલે ખીચડીની હાંડલી ચડાવી અને છાણાં–લાકડાં ગોઠવીને ચૂલો ફૂંકવા માંડયો.

ઉતાવળને કારણે ચૂલે લીલાં છાણાં લાકડાં ઓરાયેલાં, અને અનુભવ વગર ગોઠવતાં આવડેલ નહીં, એથી ચૂલો પેટાવાને બદલે ધૂંધવાય છે. ઘરમાં ધૂમાડાનાં વાદળાં થરબંધ જામતાં જાય છે. જાણે ખરે બપોરે ઘરની ચાર દીવાલો વચ્ચે ધુમ્મસના ગાઢા થર ન જામી ગયા હોય ! ફૂંકી ફૂંકીને ગાલ બેસી ગયા છે. આંખે ચોમાસું બેસી ગયું છે, ફેફસાંએ દાઝ પકડી લીધો છે. એવો અકળાયેલો ચારણ વિચારે છે: "આ ફૂંક અને ધૂમાડો, ધૂમાડો અને ફૂંક એવાં તો અનંત થઈ ગયાં છે કે એનો છેડો કયારેય આવશે જ નહીં, મારાં જિવતર માફક ધૂંધવાતો જ રહેશે.'

ત્યાં જ મોટો ચાર વર્ષનો પુત્ર આવીને બાપને ખંભે હાથ મૂકીને પોતાની કાલીઘેલી ભાષામાં કહેવા લાગ્યો : "બાપુ ! કોઈ બાઈ આવી સે."

· વિચાર અને ચૂલો ફૂંકવામાં ખોવાઈ ગયેલા બાપને બેટાની વાત સાંભળવા નવરાશ નથી. તો બાળકને પોતાની વાત બાપને કહેવા જેટલી અગત્યની જ લાગે છે. એટલે એ ફરી ફરીને બાપાના ખભાને હલાવતાં પોતાના શબ્દો પોપટ માફક વારંવાર બોલ્યા કરે છે.

...અને શ્રમ, ભૂખ, નિષ્ફળતા અને દુઃખથી વ્યાકુળ થયેલ અમરાભાઈએ છેવટે મગજ ગુમાવ્યું. ધૂમાડાથી લાલ થઈ ગયેલ આંખોના પાણી લૂછતાં બાપ ગાજી ઊઠયો :

"બાઈ આવી છે તો એને ઘરમાં બેસાડશું, પણ તું આઘો ટળ."

મોટેથી ભેંકડો તાણીને છોકરો આઘાત–બીકમાં રોઈ પડયો, બાપ પાછો ચૂલો ફૂંકવામાં પરોવાયો. ત્યાં...

"એલા કેવો છો ?" એવા કરડા શબ્દો કાને પડયા. અને ચમકીને અમરાભાઈએ ઊંચું જોયું.

બળતરા અને પાણીથી છલકાતી આંખો સામે તેણે એક સાગના સોટા સરખી જુવાન નારીને ઊભેલી જોઈ, એના મુખમાંથી જવાબ સર્યો :

"ચારણ."

"ચારણ થઈને આવાં કવેણ બોલ્યો ?"

અમરાભાઈને ભાન થયું, પોતાનાં આકરાં વેણ આ અજાણી નારી સાંભળી ગઈ છે. કશા યે વાંક ગુના વગર પોતાની જીભે આ બાઈને કાળજે વેણ કટારી ઝીંકી છે. એણે ગળવાતા રૂંધાતા પસ્તાવાભર્યા અવાજે કહ્યું :

"માફ કરો બાઇ. મને ભાન નો રિયું."

"અરે, ભાન કેમ નો રિયે ? કાંઇ નાનો કીકલો નથી, દાઢી મૂછનો ધણી છો."

"નસીબની વાત છે બાઈ, દુભાયેલે હૈયે અકળામણમાં મારાથી વેણનો ઘા થઈ ગિયો, હવે તો એનો વસવસો કરવો રિયો."

"નાની વાતમાં આવડું મોટું કવેણ ! ચારણ, મને આળ ચડે એવું તેં કહ્યું."

મનમાં ને મનમાં આત્મગ્લાની અનુભવતા ચારણને પોતાની ભૂલ પહાડ જેવડી ભાસે છે : "અરરર, આ મેં શું બકી નાખ્યું ?" અને એ નિમાણા સાદે કહે છે :

"મારા બોલવા સામું ન જોશો બાઈ, સાગર પેટા થઈને મને માફ કરી દયો."

એ જુવાન નારીની નજર ઘરમાં ચોમેર ફરે છે, આગમણમાં રાખનો ડુંગર જામી ગયો છે. ધૂધૂમાર દૈત્ય જેવો ચૂલો ધૂમાડા ઓકે છે, તો ચૂલે ચડેલી હાંડલી હેમાળે આરોહી હોય તેમ ટાઢીબોળ છે. જરા સરખી વરાળ પણ નીકળતી નથી. ઘરને ભોંયતળિયે જ્યાં ત્યાં ખાડા પડી ગયા છે. ગાર ઊખડી ગઈ છે. છતમાં બાવાં અને કરોળિયાનાં જાળાં બંધાઈ ગયાં છે. માંડનાં વાસણ ઝાંખાં અને રજથી છવાઈ ગયેલાં દીસે છે. ઘરમાં ચારેકોર ચીજ જણસ કઠેકાણે આડી અવળી પડી છે. ઘર હોવા છતાંય વેરાનતાનો અમલ જામ્યો હોય એવું લાગે છે.

ઘોડિયામાં દોઢ વર્ષનો બાળક ભૂખ્યો જ સૂઈ ગયો છે, સાર–સંભાળને અભાવે એ ફૂલ કરમાતું જાય છે. તો મોટો છોકરો પણ લેવાતો જતો લાગે છે. એની આંખોમાં ખાલીપણું છવાઈ ગયું છે, આ જોઈ એ જુવાન આગંતુક નારીથી પૂછાઈ ગયું :

"આ છોકરાંવની મા કાં ન દેખાય ?"

ઉના ઉના નિસાસો નાખતાં ચારણે જવાબ દીધો : "આ નો પૂછ્યું હોત તો સારૂં હતું. તારો જીવ કેમ ગયો, એમ કોઈએ મડાંને કો' દિ' પૂછ્યું છે ખરૂં ?"

"તોય વાત કર ચારણ, લાગે છે કે તારા અવળચંડા સભાવને લઈને ચારણ્ય વાસીને પિયરવાટે પળી હશે."

સજળ આંખે ચારણે કહ્યું : "ના."

"તો પછી ચારણ્ય ક્યાં ગઈ ?"

નિરાશ–હતાશ અને જિવતર જેને ઝેર જેવું થઈ ગયું છે એવા એ ચારણે પોક મૂકી :

"ગાં માનવી મરે, ભૂ ઉપર હતાં ભલાં
કિયા ઉમાવ કરે, દલ ! દિહાડા નાખશાં ?"

(ગુણવાન અને સારા માણસો આ પૃથ્વી પર હતાં એ તો અવસાન પામ્યાં, ઓ મારાં હૈયાં ! હવે જિંદગીના બાકી રહેલા શેષ દિવસો કોને આધારે કયા ઉમંગથી વીતાવીશ ?)

અને વિદાય થયેલ ગુણવાન ચારણ્ય અને સુખી દિવસોની યાદમાં એ દાઢી મૂંછનો ધણી હૈયાફાટ રોઈ પડયો.

પળવાર માટે એ જુવાન નારી આ દુખિયા ચારણને જોતી રહી. નાગડાં અને ભૂખ્યાં બાળકોને નિરખતી રહી બાપનું રોણું સાંભળીને ઘોડિયામાંથી સફાળા જાગી ઊઠેલા બાળકના રુદન–સ્વરને હાલક–ડોલક થતા હૈયે સાંભળતી રહી. નમાયાં–વાત્સલ્ય વગર ભાવહીણ થયેલ આંખોવાળાં એ બાળકોની આંખોમાં એને લાખ લાખ વણકથી વાતો સાંભળવા–જાણવા મળી, જે અન્યત્ર એને કયારેય ન લાભત.

"અરે બેટા, બોઘી ! તું આંયાં છો ? હું થોડી મોડી પડી....પણ અરે ભાઈ, તમે શીદને આવું કાળજાંફાટ રોણું માંડયું છે ? અરે, બાપ ! સખ દઃખ તો માણાંના લલાટે લખ્યાં હોય તે આવે જાય, એના ઓરતા નો'યે."

..અને પોટલાં સાથે આવેલાં ડોશી અમરાભાઈને સમજાવવા માંડયાં. ત્યારે કેટલિયે વારે અમરાભાઈને રોણું થંભ્યું. અને એણે વિવેક કર્યો.

"હવે રોટલા ખાઈને જાજો."

"ના, રે બાપ, અમે તો વે'લું વે'લું ખાઈ લીધું છે. હવે તો વે'લા ભેટે મારા રણછોડરાય." અને ડોશીએ પગ ઉપાડયા. "લે બેટા, હાલવા માંયેં."

"ના મા, હવે હું એક ડગલુંય નઈ ભરૂં. હવે તો આયાં જ મારે દુવારકાં છે. આ નાગાં ભૂખ્યાં બાળ ગોપાળ ઈ જ મારા રણછોડરાય આ ઘર ઈ જ મંદિર. આ દુખિયા ચારણના જિવતરમાં સુખનો થોડોયે છાંયો દઈ શકું તો ઈ જ મારી પૂજા મા, આ જીવતા જાગતા બાળગોપાળને મૂકીને જો હું પાણાના દેવને પૂજવા જઈશ તો કદાચ ભગવાન જ મારાથી મોઢું ફેરવી લેશે. મારા રણછોડરાય મને આ બાળગોપાળ રૂપે મળ્યા છે. સામે ચાલીને ગંગાજી આવ્યાં છે તો મા, મને હવે એમાં બૂડી જવા દે."

"હું શું બોલ છ ! ! ?"

"સાવ સાચું કઉં છું. મા, બાચકું છોડ અને એમાંથી કસુંબલ કાપડું કાઢ, એટલે હું ધોળું ઉતારૂં. આ દુખિયો ચારણ આજથી મારો ભરથાર. આ નમાયાં બાળુડાં ઇ મારા બાળ ગોપાળ. મા, તારાય કોડ પુરા થાય છે ! મને તું આશિષ દે, આશિષ દે."

મા જનેતા ભૂજાઓ પસારી બેટીને ભેટી પડી: "ભલે બેટા, તને ગમ્યું તે મારે આંખે માથે. મા ખોડલ તારાં એવાતણ અખંડ રાખે."

"અને મા, તું તારે થોડા દિ' પછી દુવારકાં જાજે, અને ગોમતીમાં ના'જે."

"ના, બેટા, હવે તો મારે યે અઠેય દુવારકાં છે. મારા યે કોડ પુરનારા રણછોડરાય પણ મને આંઇ જ મળી ગિયા. હવે છો આજ ઘડીએ માતાજી મને બોલાવી લ્યે, મારી કોઈ અબળખા હવે બાકી નથી."

અને ડોશી આથમણી દિશાને વંદનાઓ આપી રહ્યાં:

"મારા બાપ, મારા રણછોડરાય, તેં મારૂં મોત સુધાર્યું. તું નત્ય નરાં નોખાં રૂપે ભગતોને મળતો જ રહે છે. એટલે જ કો'ક ભગતજને ગાયું છે નેઃ વા'લો મારો ભગતોની લજા રહાવણ"

...તો અમરો બારહઠ્ઠ પણ વિચારી રહ્યો: "આ જ મારે યે આની ભેળું અઠેય દુવારકાં થઈ ગિયું ! ગાળ દીધે ઘર બંધાયું ઈ જ વડું અચરજ છે.!"

નોંધ :– પોતાના અપૂર્વ ત્યાગને કારણે હાલ બોધીબાઈ રંગપર ગામે દેવી થઈને પૂજાય છે. અને એમનો વંશ હયાત છે.

*

રમ્ય સૌરાષ્ટ્રનું રૂપ રમણી

નારી તું નારાયણી, ભૂનો તું પર ભાર;
સરજી નહોત જો શામળે, (તો) ચાલત કેમ સંસાર.

છંદ ઝુલણા

રંગ સુખદુઃખમાં સદા એક રાખતી, વદે અમૃત સમી મુખે વાણી,
જીવ જેમ લાજમરજાદને જાળવે, તપીને વદે નહીં કદી તાણી;
સાસુ સસરા તણી મેળવે ચાહના બનાવે કુટુંબની ફરજ બમણી,
શીલ ચારિત્રના પાઠ સમજાવતી, રમ્ય સૌરાષ્ટ્રનું રૂપ રમણી...૧
શૌર્ય સૌંદર્યમાં ધરાપર ધૈર્યમાં, જડે નહીં તેનો ક્યાંય જોટો,
કનક કુબેર ભંડારનો કોઇ દિ' ક્ષણીકનો મોહ નવ કરે ખોટો;
સત્યના સારમાં અડગ નિર્ધારમાં, ભાર વહેવારમાં ભૂજા જમણી,
શીલ ચારિત્રના પાઠ સમજાવતી, રમ્ય સૌરાષ્ટ્રનું રૂપ રમણી....૨
પતિની પ્રસન્નતા હંમેશા પાળતી, બાળ સંભાળતી બુદ્ધિબળથી,
અતિથિ આરતી સર્વ સત્કારતી, અડગ આવકારતી અન્ન જળથી;
લલાટે તે જ લાવણ્યના લાવતી, નજરમાં અમી નખ શિખ નમણી,
શીલ ચારિત્રના પાઠ સમજાવતી, રમ્મ સૌરાષ્ટ્રનું રૂપ રમણી....૩
ભમર ભાલો લઇ અરિને ભેટતી, સમરમાં અમર થઇ કમર કસતી,
શીષ સ્વામી તણુ સંગ લઇ ચિતા પર, હીરણ્ય નેત્રી ચડે મુખે, ફરતી,
કહે બળદેવ એ અમીરનો ખજાનો, અમર ઇતિહાસમાં નાર અમણી,
શીલ ચારિત્રના પાઠ સમજાવતી, રમ્ય સૌરાષ્ટ્રનું રૂપ રમણી...૪
આવી પદમણિયુંથી પાકતા, વેધુ વળ ભરિયા;
લવર મૂંછાને લાડકા, કરતા કેસરિયા.

બળદેવભાઇ નરેલા

લોકસાહિત્યમાં ચારણ સ્ત્રી

દાદુભાઈ પ્ર. ગઢવી

હજારો વર્ષથી ચારણ સ્ત્રી અઢારે વર્ણમાં વંદનીય રહી છે. રાજા–મહારાજાથી માંડીને અદના માનવીને ચારણ સ્ત્રી ઉપર પૂજનીય ભાવ રહ્યો છે. તેનું શુ કારણ? ચારણ સ્ત્રીમાં એવી કઈ શક્તિ છે કે જેને લીધે હજી તેનું સ્થાન લોકોના હૃદયમાં આદરણિય રહ્યું છે? એવો એક સવાલ આજના યંત્રયુગમાં કોઇને પણ થાય.

ચારણ જોગમાયાના ચમત્કારો એક બાજુ મૂકો તો પણ ચારણ સ્ત્રીની સમાજ ઉપર કેટલી દેણગી છે તે વેદકાળથી માંડીને આજ સુધીના ચારણના ઇતિહાસને તપાસો તો જ ખબર પડે.

ઘણા રાજા–મહારાજાઓએ ચારણસ્ત્રીના બળે રાજ્યો મેળવ્યાં અને ટકાવ્યાં. જ્યારે જ્યારે તેઓ રાજરમતમાં ગૂંચવાયા ત્યારે એમણે ચારણ સ્ત્રીનું શરણું લીધું.

રાજસ્થાનમાં કરણીજીએ ઘણા રાજાઓને રાજ્ય કેમ ચલાવવું તેની નીતિ સમજાવેલી.

જોધપુર, ઉદેપુર, બીકાણે જાહરાં,
થાહ રે વશીબે ભૂવ ત્રાજે;
કે તરાં કરાં વખાણ કિન્યાણી
આઇ કીરત વધત ઘણી આજે.

દેશણોક ગામે કરણીજીનું મંદિર તેની સાક્ષી પૂરતું આજેય મોજુદ છે, હજી પણ ત્યાં કરણીજીનું મોટું મહાત્મ્ય છે.

ભાવનગરના ગોહિલ રાજને આઇ ખોડિયારનું મોટું શરણું હતું. શિહોરની ગાદી ખોડિયારને પ્રતાપે પામ્યાં તેવું માનનારા ગોહિલ રાજાઓ આજ દિવસ સુધી ખોડિયારને પૂજતા આવ્યા છે.

સિંધમાં નવલાખ ઘોડે જતા રા'નવઘણને ખોડ ગામે આઇ વરૂવડીએ રોકી તેને જમાડયો, તેને સિંધમાં જવાનો રસ્તો સૂઝડયો અને જેના પ્રતાપે નવઘણે જાહલની વાર કરી સિંધના સુમરાને રોળ્યો.

ચિતોડના રાણા હમીરને કોઢ નીકળ્યો હતો. દેહ પાડી દેવાનો નિશ્ચય કરી તે જાત્રાએ નીકળ્યો. દ્વારકા આવતાં રસ્તામાં ખોડ ગામે રોકાયો અને ત્યાં વરૂવડીએ તેનો કોઢ મટાડી સાજો કર્યો. આજે ય ભક્તિભાવવાળા માણસો સવારે ઊઠીને સૂરજની સ્તુતિ સાથે વરૂવડીને ય વંદે છે.

સવારે ઘ્રત સેવ, લાલ બપોરે લાપશી;
દૂધે ને ભાતે દેવ, વાળુ દેને વરૂવડી.

રાજાઓને સહાય કરી એટલું જ નહીં, પણ ચારણ કવિઓની જેમ રાજાઓને અવળે માર્ગે જતાં રોકવામાં ચારણસ્ત્રીનો પણ ફાળો છે.

આઈ નાગબાઇએ નીતિ ભૂલેલા રા'માંડળિકને સમજાવવામાં ખામી નહોતી રાખી છતાં તે સમજ્યો નહીં અને એનો વિનાશ થયો.

મતિ ફરી માંડળિકની, કાંધ આવી કમાત;
હતી નવ સરઠ ગઈ તરકને હાથ.

નીતિ ભ્રષ્ટ થયેલા રાજવીઓને ચારણસ્ત્રીએ ઘણા પ્રકારે સમજાવવા પ્રયત્નો કરી અને વાર્યા.

રાજસ્થાનના રાવઅચલદાસને મેવાડી રાણી ઉમાદેથી રૂસણાં હતાં. સાત વર્ષથી ઉમાદેના મહેલનો ઉંબરો રાવે નહોતો ઓળંગ્યો. માનીતી રાણી લાલાદેએ રાવને વશ કર્યા હતા. પતિ સાથે ચાર ફેરા ફરી પતિ મૂવે માથે આગ ઓઢનારી નારી રાઠોડ રાણી પતિ વિયોગમાં નિષ્પ્રાણ થઈ ગઇ હતી. કેસરવરણા જોબન બળીને ભડથાં થઈ ગયાં હતાં. ચૈત્ર મહિનાની લૂ લાગી ગઇ હોય એમ દેહ કાળી ઠણક પડી ગઇ હતી, તો પણ પતિને મનાવવાના મનસુબા ઉમાદે કરતી. દુઃખના વિસામા સમી તેની સખી ઝીમાદે-ચારણ્યને એણે એક દિ' બોલાવી.

ઉમા કાગળ મોકલે, જીમા વહેલી આવ;
થારો ગણુ નહીં વિસરાં, મારો રૂઠો રાવ મનાવ.

કાગળ વાંચીને જીમાદે પાણી પીવા પણ ન રોકાણી. એકદમ ઉમાદે પાસે પહોંચી ગઇ. જીમાદેને છાતીએ વળગાડીને (ભેટીને) ઉમાદેએ હિબકતે હૈયે પોતાની વિતક કથા કહી.

જીમાદે બાળકુંવારી ચારણ્ય હતી. મા શારદા એની જીભને ટેરવે રમતી અને ચતુરાઈ તથા કાવ્ય-શક્તિનો સુમેળ થઈ ગયો હતો. તે ગજબનું બીન બજાવી જાણતી.

રાવ અચલદાસનો એકવાર ભેટો થઇ જાય તો ભવના અબોલા છોડાવી દેવાની જીમાદેમાં શક્તિ હતી, પણ રાવને લાલાદેના બાહુપાશમાંથી છોડ-વવા કેમ ? એ એક સવાલ જીમાદેના મગજમાં ઘોળાવા લાગ્યો, પણ ચતુરાઈ ચારણ્યાં. એને એક વિચાર સૂઝી ગયો. સવાલાખ રૂપિયાનો હાર એક દાસી મારફત મોકલાવી એક જ રાત રાવ અચલદાસને ઉમાદેના મહેલે મોકલવાની લાલાદે પાસે માગણી કરી.

રૂપની ગુમાની લાલાદેએ હીરાના હારથી લોભા-ઇને અચળદાસને ઉમાદેના મહેલે જવાની રજા આપી, પણ ભેટ વળાવીને અચલદાસને મોકલ્યા અને પછેડી બંધ પાછા ફરવાનો કોલ લીધો.

ધરતીને એક છેલ્લું ચુંબન કરી સૂર્ય અસ્ત થયો. સાતસાત વરસના વિયોગથી અંગડાઈ ગયેલી ઉમાદેનું શરીર આજ કાંઈક હળવું થયું. કાયમ અંધારામાં રહેતી ઉમાદેએ આજ મહેલને શણગાર્યો, ગોખે ગોખે દીવા પ્રગટાવ્યા, કેસર અગરચંદનથી મઘમઘતા છત્રીપલંગ બીછાવ્યો, થોડા પવનના ખખડાટે ય ઊભી થઈ જાય એવા અધીરા મન સાથે અચલ-દાસની રાહ જોતી બેઠી.

જીમાદેએ પણ બીનને બરાબર ઠીક કર્યું. સૂરને મેળવી ત્રીજે કણ કર્યું. મહેલના એક ખૂણામાં પડદો રાખી પોતે ય બેસી ગઇ.

મધરાત થઇ અને રાવ ઉમાદેના મહેલે આવ્યો. હડી કાઢીને ઉમાદે રાવના પગમાં જેમ લાકડી પડે તેમ પડી ગઇ: "હોય ઇ ગુનો માફ કરો રાવ ! હું ય તમારી સાથે ચાર ફેરા ફરેલી પરણેતર છું. રખાત નથી, રાવ !" પણ લાલાદેના પ્રેમ પાછળ લાચાર બનેલો રાવ ઉમાદેને પગથી હડસેલી બે ડગલાં પાછો હટી ગયો. ઝાઝા વરસે પતિનું મોઢું ભાળી વિહ્વળ બની ગયેલી ઉમાદે રાવને ઘણું કરગરી. અવરના તીખા છણકે હાડ હોમી દેનારી રાજસ્થાની એ અટંકી રજપૂતાણી હતી. છતાં લાલાદેના મોહમાં ઘેલો બનેલો રાવ ઉમાદેને ઠુકરાવી પલંગ ઉપર સૂઈ ગયો. એક વેણ પણ ઉમાદે સાથે ઉચ્ચાર્યું નહીં. દુઃખની મારી ઉમાદે બેશુદ્ધ થઈ મૂર્છાવત્ થઈ ધરતી ઉપર પડી ગઈ અને પડદા પાછળથી જીમાદેએ બીનના સૂર ઉપર દુહા વહેતા કર્યા :

ધન ઉમાદે સાંખલી, તે પીવ લિયો મુલાય;
સાત બરસરો બીછડો, તે કેમ સહિયો જાય !

ગળામાંથી ઘુંટાઈ ઘુંટાઇને આવતા આ સૂરને રાવ સાંભળી રહ્યો. ત્યાં જીમાદેએ બીજો દુહો કહ્યો:

કીરતી માથે ઢગ ગઇ, હીરની લુંબા ખાય;
હાર સટે પિવ આણિયો, હસે ન સામો થાય.

હે ઉમાદે ! કૃતિકા નક્ષત્ર માથેથી નમી ગયું. હરણી નક્ષત્ર પણ આથમણી દશ્ય લંબાઇ રહ્યું છે. આમ રાત જવા લાગી છે અને સવાલાખ રૂપિયાના હાર સાટે મૂલવેલો રાવ તો હસતો નથી. ઉલટાનો સામો થાય છે.

ચંદણ કાઠરો ઢોલિયો, કસ્તુરિયા આવાસ;
ધણ જાગે પિવ પોઢિયો, બાળુંબો ઘરવાસ.

તારો ચંદન કાષ્ઠનો ઢોલિયો છે, કસ્તુરીથી મઘમઘી રહેલા આ આવાસમાં કોનું મન વિહ્વળ ન થાય ? પણ હે ઉમાદે ! તું નિરભાગી છો તારો બાળુડો ઘરવાસ હોય એમ લાગે છે.

રાત ભાંગતી જતી હતી. રાવ અચલદાસ સાંભળ્યે જતો હતો. જીમાદેના ગળામાંથી એક પછી એક મર્મવેધક દુહા નીકળ્યે જતા હતા;

કાલે અચલ મૂલવિયો, ગજ, ઘોડા રે મોલ;
દેખત હી પિતળ હુવો, સાંકળિયા રે બોલ.

હજી તો કાલે જ આ અચલદાસ રૂપી કંચન હાથી-ઘોડાના મૂલે મૂલવ્યું છે. ત્યાં તો રાતમાં જ પિતળ નીકળ્યું.

ધન દહાડો ધન ઘડી, મેં જાણ્યો'તો આજ;
(પણ) હાર ગયો પીવસી રહ્યા, કોઇ ન રિયો કાજ.

હે ઉમાદે ! આજનો દિવસ મેં ધન્ય માન્યો હતો કે અચલદાસ ઉમાદેના મહેલે પધાર્યા છે પણ આ તો હારે ય ગયો અને તારો પિયુ સૂઇ રહ્યો. કોઇ કાજ સર્યું નહીં.

નિશ-દિન પૂકારતાં, કોઇ ન પૂગો દાવ;
સદા બિલખતી ધણ રહી, તો ય ન ચેત્યો રાવ.

રાત-દિવસ પિયુ વિરહમાં બળતી ઉમાદે પૂકારતી રહી છતાં રાવ માન્યો નહીં.

ઓઢણ નિલા અંબરા, સૂતો ખૂટી તાણ;
ના તો જાગ્યો બાલમો, ના ધણ મૂક્યો માણ.

પગથી માથા સુધી રાવ ઓઢીને સૂઇ રહ્યો છે, જાગતો નથી છતાં તે માનશે એવા આશાને તાતણે ઉમાદે બંધાયેલી રહી છે.

તિલક ન ભાંગ્યો તરૂનીકો, મુખે ન બોલ્યો વેણ;
માણેક લટ છૂટી નહીં, આંજસ કાજળ નેણ.

રાણીના માથાનું તિલક પણ વીખાયું નહીં. વાળની માણેક લટ છૂટયા વિનાની જેમની તેમ રહી ગઇ. કાજળ સારેલી આંખો એમને એમ છે.

ઉમાદેના બીનના સૂર તીક્ષ્ણ થતા જાય છે, માનવાચક વાણી બદલીને બરછીના ઘા જેવી થતી જાય છે :

બીચી બેચાં હે સખી; કોઇ ન બીચો લેહું;
લાખ પચીસા મેં લિયો, આજ પચીસાં દેહું.

ઉમાદે કહે છે : "હે સખી, આ રાવને કોઈ ગ્રાહક હોય તો વેચી દે. સવા લાખથી મૂલવેલો રાવ કોઇ પચીસ હજાર આપે તો દઈ દે. તે સાવ કોડીનો નીકળ્યો."

માગ્યા લાધે જવચણા, માગી લાધે જુવાર;
માગ્યા સાજણ કીં મીલે, ગેલી મૂઢ ગવાર.

"હે રાણી, માગ્યા તો જવ, ચણા અને જુવાર મળે. કાંઈ સાજણ માગ્યા થોડા મળે ? માટે ઘેલી થા મા અને હવે આશા મૂકી દે."

હાર દિયો છંદો કિયો, મૂક્યો માણ મરમ;
ઉમા પિવ ન ચાખિયો, આડો લેખ કરમ.

હે ઉમાદે, તેં સવાલાખ રૂપિયાનો હાર દીધો. મેં (ઉમાદેએ) માનમરજાદ મૂકીને છંદો (દુહા) કહ્યા. છતાં પણ તારો પતિ મનાયો નહીં. તું ઘણી જ કમભાગી છો.

પો ફાટી પ્રગડો ભયો, બીછરણી હે બાર;
લે લાલાં થારો બાલમા, હિયરો દે મુ હાર.

હે ઉમાદે, હજી તો પ્રાગડવાસી છે. દિવસ ઊગવાને વાર છે. તે પહેલાં લાલાદેને કહે કે : "આલે તારો પતિ અને મને મારો હાર પાછો દે."

લાલાં મેવાડી કરે, દુજી કરે ન કોય;
ચવે જીમા ચારણી, ઉમા લિયો મૂલાય.

લાલાદેને સંબોધીને જીમાદે ચારણિયાણી કહે છે: "હે લાલાદે, આ તો મેવાડી ઉમાદે એની ખાનદાની અને ઈજ્જત માટે આટલી કરગરે છે. બીજા હોય તો આમ ન કરે.

ગળસું બાજે ઘુઘરા, હાથસું બાજે તુંબ;
ઉમા અચલ મૂલવિયો, જ્યું સાવનકી મૂલ.

ગળામાં ઘુઘરા વાગતા હોય એવા સૂરીલા કંઠે અને હાથથી બીન બજાવી જીમાદેએ શ્રાવણ મહિનાથી યે વધારે મૂલ્યવાન રીતે અચલદાસને વિનવ્યા છે.

આવા મર્મવેધક દુહા સાંભળી રાવના અજ્ઞાનના પડદા દૂર થયા. અત્યાર સુધી ઉમાદેની પતિ ભક્તિને ઠુકરાવનાર અચલદાસને ઉમાદે ઉપર વિશ્વાસ બેઠો. પલંગ ઉપરથી બેઠા થઇ અચલદાસે ઉમાદેને બેઠી કરી અને કહ્યું: "આ દુહા ગાનાર મહેલમાં કોણ છે? એને મારી પાસે લાવો." તરત જ પડદા

પાછળથી જીમાદે આવી. ઉમાદેએ જીમાદેની ઓળખાણ આપી. રાવ જીમાદેના પગમાં પડી લાલાદેના મોહમાં બંધાઇ આવી પતિભક્તિ રાણીનો અનાદર કરવા બદલ જીમાદે પાસે માફી માગી.

છેલ્લે ઉમાદે સાખલીએ જીમાદેને કહ્યું

આશાવરી આલાપીઓ, ધન જીમા દીન જાણુ;
આજુને દીહણે મનાવણે મહી રાણ.

"ધન્ય છે તને જીમાદે કે આશાવરી રાગમાં દુહા આલાપી તેં મારા રીસાયેલા રાવને મનાવ્યો છે. તારો ગુણ હું નહીં ભુલું."

આવી રીતે એક ચારણિયાણીએ રૂઠેલા રાવને મનાવ્યો અને પોતે એક પુણ્ય કર્યાનું ફળ મેળવી ગઈ.

ચારણ સ્ત્રીની પતિપરાયણતા પણ ગજબની હોય છે. પોતાનો ચારણ રાજાશ્રય કવિ હોયે કે પછી ઘરધણી હોય પણ ચારણ સ્ત્રી પતિના સુખે સુખી અને દુઃખે દુઃખી રહે છે. તે સુખમાં છકી જતી નથી કે દુ;ખમાં હારતી નથી અને ટેકથી જીવન જીવનારી ચારણસ્ત્રીના અનેક દાખલા લોકસાહિત્યમાં પડયા છે.

"રતન ગયું રોળ" વાળી વાતમાં ચારણ પોતાની ચારણ્યને નદીના વેણમાં મૂકીને ગયો. જતાં જતાં ગળાના સમ દેતો ગયો. પાછળથી નદીમાં પૂર આવ્યું. ચારણના ગળાના સમ ચારણબાઇને મન લક્ષ્મણ રેખા જેવા હતા. એક ડગલું પણ તે ખસી નહીં અને પૂરમાં તે તણાઈ ગઈ. આવી ચારણ્ય પાછળ પછી ચારણ ગાંડો જ થાય ને !

સુઘડ હેતાળી સુંદરી, સુખની છાકમ છોળ;
ધાંખાને ધમરોળ, પાદર તારે પોરહા.

સાંઈ નેહડીએ પોતાના ઉપર આળ ઓઢાડનાર પોતાના ચારણને શ્રાપ તો દીધો, પણ પછી તે ચારણના દુઃખને તે જોઈ શકી નહીં. એ રકતપીતિયા પતિના પરૂ એણે લૂછ્યાં. એને કરંડિયામાં નાખી બત્રીસ લક્ષણ પુરુષની ગોતમાં ગામે ગામ રખડી. છેવટે તળાજાના એભલવાળા પાસે હાપલામાં તેના બત્રીસ લક્ષણા પુત્ર અણાનું માથું માગી તેના લોહીમાં ચારણને નવરાવી સાજો કર્યો.

એકવાર મનથી વરી ચૂકેલી ચારણ્ય એક ભવમાં બે ભવ નથી કરતી.

શેણીએ વિજાણંદની આખા મલકમાં શોધ કરી અને છેવટે તેની પાછળ હેમાળે જઈને ગળી ગઇ.

વિજાણંદની વરમાળ, હું બીજાને બાંધું નહીં;
ચારણ હોય લખચાર, એને બાંધવ કહી બોલાવીએ.

ચારણસ્ત્રીના શીલના પણ અનેક દાખલા ઇતિહાસમાં નજરે ચડે છે.

મામડિયા ગઢવીની સાત દીકરીઓમાં આવડ સહુથી મોટાં હતા. તે બહુ જ સ્વરૂપવાન હતા. તેના રૂપ ઉપર સિંધના સુમરા રાજાએ કુદષ્ટિ કરી. આવડના કોપે માઝા મૂકી. આખા સિંધના રાજને કચ્છના જાડેજાઓના હાથમાં દઇ સુમરાનું ધનોતપનોત કરાવી પોતે શીલ જાળવી સૌરાષ્ટ્રમાં આવતાં રહ્યાં.

નરપતિની કફરી, નજરૂંથી કોપી તું મહાકાળી;
સુમરા હાથથી સિંધના રાજને, ખોવરાવ્યા ખપરાળી.
આવડ તારી આણ, લાજાળુ લોપે નહીં;
ભરે ન ડગલું ભાણુ, કમણે કાશ્યપ રાઉત.

સરધારની બજારે ઘી વેચવા આવેલી ચારણબાળા જીવણી ઉપર ત્યાંના બાકર શેખે કુદ્રષ્ટિ કરી. સોળ વર્ષની સુકોમળ ચારણ કન્યા વીફરીને સિંહણીરૂપ બની ગઈ. માઢ મેડી ઉપર ચડી ત્યાંથી બાકર શેખને નીચે પછાડયો. તેના ગળાને નળદિયે બેસી તેને મારી નાખ્યો. પછી પોતાના દેહ ઉપર એવા દુષ્ટ માણસની નજર પડવાથી દેહ અપવિત્ર થયું જાણી ત્યાં સરધારમાં જ દેહ પાડયો,

એકવાર લીધી વાત ચારણ સ્ત્રી મરે તો ય મૂકતી નથી. મૂળીના કેશવદાસ રતનુનાં બહેન ચાડવા દીધેલાં. એકવાર ટીકરના ગીડાઓ ધણ હાંકી ચાડવેથી નીકળ્યા. રસ્તામાં ચારણોની ગાયો ચરતી હતી.

તેને પણ ભેગી હાંકતા ગયા. કેશવદાસનાં બહેને ટીકર જઇ ધા નાખી : "મારી ગાયો પાછી આપી દ્યો બાપા ! અમારા ધણનાં અડપલાં ન હોય." મદમાં છકી ગયેલા ટીકરના ગીડાએ કહ્યું : "આટલા બધા ધણમાં તમારી કઈ ગાયો છે તે ખબર ન પડે." આવો તોછડો જવાબ આપ્યો.

રોશે ભરાયેલા કેશવદાસનાં બહેન મૂળી આવ્યાં અને કહ્યું : "મારી ગાયો ટીકરના ગીડા હાંકી ગયા છે. હું ત્યાં લેવા ગઇ, પણ મને ન આપી. એ પાડાના કાંધ ભાંગીને મારી ગાયો પાછાં લાવો દ્યો, નહીંતર મારે તમારા ઘરનું અન્નપાણી અગરાજ છે."

કેશવદાસે બહેનને કહ્યું : "બહેન, આપણે ચારણ. આવાં વેન લીધાં ન પાલવે. કોંકની સાથે કજિયા કરવામાં આપણે રૂડા ન લાગીએ. હઠ મૂકી દે બહેન ! હું તને તારી ગાયો જેવા એક નહીં એકસોને એક આપીશ, પણ આમ અથરી થઈ મારા ઘરનું અન્ન–પાણી અગરાજ મા કર્ય બહેન !"

કેશવદાસે બહેનને ઘણી સમજાવી પણ બહેન વાત લઈને બેઠી તેમાંથી ડગી નહીં અને રીસ કરી પોતાને ગામ જતી રહી.

કેશવ રતનું કમને પણ ટીકરનું માથું ભાંગે એવા સરદારની ગોતણમાં માથે પાઘડી અને કસુંબાનું નીમ લઇ હાલી નીકળ્યા.

ચોટીલા મૂળુખાચર તે દિ' પાંચસો ઘોડે અમદાવાદ ઉપર ચડીને નીકળ્યા હતા. રસ્તામાં એક વડ નીચે વિસામો ખાવા બેઠેલા. ત્યાં કેશવદાસ રતનુ આવ્યા. મૂળુ ખાચરે તેમને આવકાર્યા. કસુંબો કાઢેલો હતો તે હથેળીમાં લઇને કેશવદાસના સામો ધર્યો : લ્યો કવિરાજ, મીઠો કરો."

"હું કસુંબો નહીં લઉં, મારે નીમ છે."

"આવું આકરું નીમ લેવાનું શું કારણ છે ગઢવા ?"

કેશવદાસે માંડીને વાત કરી. "જાઓ આજથી ત્રીજે દિવસે ટીકરને હતું ન હતું કરું નહીં તો મૂળુ ખાચર બોલ્યો ન હતો એમ સમજજો." મૂળુ ખાચરે મૂછે તાવ દઈને કહ્યું અને કવિરાજને કસુંબો લેવરાવ્યો.

મૂળુ ખાચર અમદાવાદને પડતું મૂકી ટીકર ઉપર ત્રાટકયા. જબરું ધીંગાણું થયું. ટીકરને રોળીને તેના રાજમહેલના કાટમાળને ગાડામાં ભરી ચોટીલા ભેળા કર્યા.

કેશવદાસે ટીકરના યુદ્ધની કવિતા "મૂળુ ખાચરનો પવાડો" લખ્યું અને બહેનની ગાયો તેને ગામ પહોંચતી કરી. બહેનને મૂળી તેડી જઈ તેના સમ ભંગાવ્યા.

આવી જ હઠીલી ચારણ્યની બીજા વાત હળવદ અને કવાડિયાની સીમમાં એક ચારણ બાઇની હઠની છે.

ઉનાળાનો વખત. વૈશાખ મહિનાનો ગાંડો પવન તે દિવસે જોરજોરથી ફૂંકાતો હતો. આ ચારણ બાઇ હળવદથી હટાણું કરીને પોતાને ગામ જતી હતી. માથે દોઢેક મણ વજન અને અકાળે અવસ્થાએ ઘેરાઈ ગયેલી ચારણ બાઇ ડગલું ભરે ત્યાં પાછું પડે. પવન જરાય ખસવા ન દે. ચારણિયાણી વાને વઢતી આવે છે : "એ રોયા, તું બંધ થઇ જા. તારા આડી આવડ ! તારા આડો હનુમાન. મને મારે ઘરે જલદી પહોંચવા દે, બાપી !" પણ પવન બંધ રહે ? એ તો વધારે જોરથી વાવા લાગ્યો. વળી ચારણ બાઈએ કહ્યું: "તને ઠઠકાર્યો કાળા મોઢાના ધણી ! તું બંધ થઈ જા, નીકર હું તને જીવ દઈશ." તો પણ પવન બંધ ન થયો અને સાચે જ ચારણબાઇએ ત્યાં માથાં પછાડી જીવ કાઢયો.

આજે ય હળવદ અને કવાડિયા ગામ વચ્ચે ચારણ બાઇની ખાંભી છે.

એકવાર કોંકથી દુભાયેલી ચારણ્યને ઘડીકમાં હૈયે ધરપત આવતી નથી. તેના દિલનો વસવસો ઘડીકમાં શાંત થતો નથી.

એવી વાત વિજાણંદના પાછલા જીવનમાં બની ગયેલી.

વિજાણંદ ધ્રાંગધ્રા પાસેના ચુલી ગામનો

ભાચળિયા શાખનો ચારણ હતો. શેણીના પ્રેમ પાછળ પાગલ થઈ વિજાણંદ ઠેઠ હિમાલય સુધી શેણી પાછળ ગયો, પણ શેણી તો હેમાળો ગળી ગઈ હતી. હતાશ થઇ તે દુ:ખી મને પાછો ફર્યો. શેણીના વિયોગમાં તે કેટલોક સમય ઝૂર્યો. છેવટે 'દુ:ખનું ઓસડ દહાડા' એ પ્રમાણે દુઃખ દિવસ જતાં વિસારે પડવા લાગ્યું. નાતીલાઓએ ભેગા થઈ વિજાણંદને ફરીવાર પરણાવ્યો. ઘરમાં જે ચારણ બાઈ હતી તે ઘણી ડાહી હતી. તેનાથી વિજાણંદને બે દીકરા થયા. એમાં એકવાર ભયંકર દુકાળ પડયો. વિજાણંદ પાસે જે ઢોરમાલ હતાં તે મરી ગયા. ઘરની ઘરવખરી પણ ખવાઇ ગઇ. ત્યારે ચુલી મૂકી વિજાણંદ હાલી નીકળ્યો. બાજુના ગામમાં ગોલત શાખના ભરવાડ રહે તેને ત્યાં જઇને રાત રહ્યો. ભરવાડે વિજાણંદને કહ્યું: " વિજાણંદભા, હવે અહીંથી બીજે કયાંય તારે જવું નહીં. મારા છોકરા સાથે તારાને ય મારો નાથ પાલી જાર આપી રહેશે." માવતર છોરૂ તજી દે એવા સમયમાં ભરવાડ ભડનું ફાડિયું નીકળ્યો.

એમાં એક દિવસ કમત સૂઝી તે વિજાણંદ બાપડા છોકરાંને સૂતાં મૂકી રાત માથે લઇને ભાગી ગયો. બીજે દિવસે ચારણબાઇને ખબર પડી, એટલે એ પણ પોતાના બે ય છોકરાને લઈ હાલતી થઇ. ભરવાડે કહ્યું: " બોન, આવા કપરા દુકાળમાં તું કયાં જાશ? એ બેદલ ચારણ હવે તને ગોત્યો હાથ નહીં આવે. માટે આ ભાઇનું ઘર માનીને રે મારા બાપ! આ ઘરમાં અમે જીવતા હશું ત્યાં સુધી તને મૂંઝવવા નહીં દઈએ બોન!"

ચારણબાઈ પાછી વળી,

વિજાણંદ જંતરનો વગાડનારો હતો. તેને એકલાને પેટ ભરવું સાવ સહેલું થઇ ગયું.

જંતર વેતો હાથ, ભાંચળિયો ભાંગતી રાત;
મોહ્યા માછીમાર, માછલિયું ટોળે વળે.

વિજાણંદના જંતર ઉપર મોહીને માણસો તેનો આદર સત્કાર કરતા.

થાતાં થાતાં વિજાણંદ દિલ્હી પહોંચ્યો. બજારે બેસીને વિજાણંદ જંતર વગાડે ત્યારે માણસનાં ટોળાં તેને ઘેરી વળતાં. આ વાત તે વખતના બાદશાહને કચેરીમાં કોઈકે કરી અને વિજાણંદને કચેરીમાં બોલાવ્યો. બાદશાહ વિજાણંદનું જંતર સાંભળી ખુશ થયો. વિજાણંદને ત્યાં જ રોકી લીધો.

બાદશાહના ચારે હાથ વિજાણંદ ઉપર હતા. વિજાણંદના ત્યાં અમનચમનથી દિવસ જવા લાગ્યા.

શ્રાવણ મહિનાની અંધારી સાતમની રાત હતી. ઘટાટોપ વાદળાથી ઘેરાયેલા આભમાંથી એકલ ફેરે વરસાદ વરસી રહ્યો હતો. એવા સમયમાં વિજાણંદે પોતાના ઘરે હાથમાં જંતર લીધું. તાર માથે નખલી ફેરવવા લાગ્યો. તે દિવસે વિયોગના સૂર છેડ્યા. સૂરની ઘટા બંધાણી અને વિજાણંદ ખુદ એમાં ખોવાઇ ગયો. સાંભળીને માણસોનાં ટોળેટોળાં માંડયાં આવવા. ચૂપચૂપ આવીને વિજાણંદની આજુબાજુ ગોઠવાઈ ગયાં. વિજાણંદ આંખ ઉઘાડતો નથી. આજે એના જ સૂરે એ ખોવાઇ ગયો છે. આવું જંતર તે દિ' શેણીને હેમાળે સંભળાવ્યું હોત તો અડધા ગળી ગયેલા હાડે ય શેણી પાછી વળત. એની જંતરની જમાવટ લાગી ગઇ છે. માણસોએ શણગાર ઉતારી ઉતારીને જંતર પાસે ઢગલો કરી દીધો, પણ વિજાણંદ તો આંખ જ ઊઘાડતો નથી.

એવામાં ઘડીંગ દઇને જંતરનો તાર તૂટયો. વિજાણંદ તંદ્રામાંથી જાગ્યો. આજુબાજુ જોયું. પ્રેત બેઠાં હોય એમ સામે માણસો બેઠેલાં. જંતર પાસે નજર કરી ત્યાં ઝવેરાતનો ઢગલો પડેલો, પણ વિજાણંદને એ હીરા–મોતી ન લાગ્યાં. એમાં એને રાતી જુવારના દાણા દેખાણા. ઝવેરાતના ઢગલાને એક બાજુ મૂકી એ ત્યાંથી હાલી નીકળ્યો અને સીધી કાઠિયાવાડની વાટ પકડી.

ગોલત શાખના ભરવાડના ઘરે આવીને એણે પોતાની ચારણ્ય પાસે માફી માગી અને કહ્યું: "ચારણ્ય હું તને દગો દઈને ભાગી નીકળ્યો. મને માફ કર. મારા નાથે સગાળ કર્યો છે. હવે હાલ્ય ચુલી ભેગા થઇ જઇએ. હવે હું તને મૂંઝાવા નહીં દઉં."

છંછેડાયેલી નાગણ જેવી ચારણ્ય વિજાણંદની લાજ કાઢી આઘી જતી રહી અને વિજાણંદને કહ્યું:

"જા જા હવે ચારણ, હું તારું મોઢું જોવા માગતી નથી. વખાને સમયે તું અમને મૂકીને વયો ગયો. હવે તારા ને મારા મેળાપા ન હોય. વિધિના લેખે હું તારી સાથે બંધાણી હતી, એનું પ્રાયશ્ચિત હું ભવ બાળીને કરીશ અને આ ભરવાડ ભાઇના ઘરનાં છાણુ-વાસીદાં કરી જિંદગી કાઢી નાખીશ." દિલની દાઝેલી ચારણ વિજાણંદની વાળી વળી નહીં. વિજાણંદ એ દીકરામાંથી પરાણે એક લઇ ચુલી આવતો રહ્યો. (એક દીકરો ચારણ બાઇ સાથે ભરવાડને ત્યાં મોટો થયો. તેના વંશજો હમણાં સુધી ગોલત શાખના ભરવાડને માગવા આવતા. હવે કોઇ છે કે નહીં, તેની ખબર નથી.)

ચારણોએ ક્ષત્રિય રાજાઓ સાથે લડીને ધીંગાણામાં મરી ગયા છે તેમ ચારણ સ્ત્રીઓ પણ ધરમ ખાતર ધીંગાણે કામ આવી છે.

ચાડધ્રા ગામને પાદર ધીંગાણાના આવા અનેક પાળિયા છે. જાણકાર માણસોને પૂછતાં જણાયું કે એકવાર વાંટાવદરનું ધણ હાંકી ચાડધ્રાને પાદરેથી નીકળ્યા. ચારણો પોતાનું બાજરાતું ખળું લેતા'તા. એણે આ લઇ જતા મિયાણાને પડકાર્યા. જબરૂં ધીંગાણું થયું. ઠેઠ ટીકર સુધી મિયાણાની પાછળ ગયા. તેમાં ચારણ બાઇઓ પણ હતી. ગાયોને મિયાણા પાસેથી છોડાવી. કેટલાયે ચારણ અને ચારણ બાઈઓ તેમાં કામ આવ્યાં.

ચારણ સ્ત્રી જેવી હેતાળ સ્ત્રી બીજી નથી હોતી. તે બીજાનું દુઃખ જોઇ શકતી નથી બીજાનું દુઃખ પોતાની માથે લઇ લે એવી પરોપકારી છે

કાલાવાડ પાસેના સતિયા ગામે સાતમ આઠમનું રૂડું પર્વ ઊજવાઈ રહ્યું છે. લાખો કરોડો જીવોની આજીવિકાને ઉદરમાં સંઘરીને બેઠેલી વસુંધરામાં અનોખાં રૂપ પ્રગટયા છે. લાખ લાખ આંખડિયે આભ એનાં રૂપ જોતાં ધરાતું નથી

પિલંબરી લાલ ફુલી, લીલંબરી બની પ્રથી,
ઘનશ્યામ માથે ઘટા મેઘરી ઘેઘુંબ;
પહાડ ઘેરા રીદાવાળા ટૂંક માથે જર્યાં પાણી,
જમી બણી ફૂલે ફુલે ઘણી લૂંબઝૂંબ

આમ પૃથ્વી સોળે કળાએ ખીલી છે. ગામના માનવીઓનો હરખ હિલોળે ચડ્યો છે. એકસો સુડતાલીસ ચારણ બાઇઓ આજ ગામને પાદર રાસની રમઝટ બોલાવે છે. કનૈયાની સો–સો વાંસળીઓ એક સાથે વાગતી હોય એવી આંબાવનની કોયલ જેવા કંઠવાળી ચારણ્યો રાસડે ગાંડીતૂર થઈ રમી રહી છે. રાત ઘડીક થોભી ગઇ હતી એવી જમાવટ લાગી હતી ત્યાં એક હાંફળું ફાંફળું રોઝડું રાસડે રમતી ચારણ-બાઈઓ વચ્ચે આવીને ઊભું રહી ગયું. ચારણબાઈ-ઓનો રાસડો અટકી ગયો. ત્યાં પાછળથી અવાજ આવ્યો : "જવા દો, જવા દો એને બાપુ."

ચારણ બાઈઓએ તેના સામે જોયું. એ એક શિકારી હતો. હાથમાં તીર–કામઠે સજ્જ થયેલો. "હવે તો શેનું જવા દેશું ! એ અમારે શરણે આવ્યું છે." કહી ચારણબાઈઓએ રોઝડાને વચમાં લઈ ફરતા હાથના આંકડા બીડી લીધા.

સવારથી એ રોઝડા પાછળ પડેલા એ ભૂખ્યા અને તરસ્યા શિકારીએ ઠે ઠેં ઠેં કરીને તીર ફેંક્યું. ચારણબાઇઓ સોંસરવું થઇએ તીર રોઝડાંને વાગ્યું. રોઝડું ઢળીને તરફડવા લાગ્યું. ચારણ બાઇઓ મરતા રોઝડાને જોઈ શકી નહીં. એમણે શિકારી ઉપર શ્રાપના મે વરસાવ્યા. અને એ એકસો સુડતાલીસ સ્ત્રીઓએ એક રોઝડા ઉપર પ્રાણ છાંડયા. આજે સતિયા ગામને પાદર એના સાક્ષી પૂરતા ૧૪૭ પાળિયા હજી મોજુદ છે.

ચારણ સ્ત્રીને અવાજની કુદરતી બક્ષીસ હોય છે. ચારણ બાઇઓ ભેગી થઈને માતાજીની સાવજું કે ચરજ ગાતી હોય ત્યારે વાતાવરણ થંભી જાય છે. ભલાભલાને પણ ઘડીક કાન માંડીને સાંભળવું પડે એવા મીઠા અવાજ ચારણ સ્ત્રીના હોય છે.

સાંજ પડી ગઈ હોય, માતાજીના ગોખે દીવા બળતા હોય, ધૂપના ધુમાડે વાતાવરણ મઘમઘી રહ્યું હોય અને એ પાંચ પંદર ચારણબાઇઓ માતાજીની ચરજ ઉપાડે.

આવડતું ઉપરે આવે,
બાઇ તુને બાળ બોલાવે.

નાની એવી વાતમાં મા તું",
જાવરું શીદ કરતી જાતું.
આઇ નથી ઠીક કેવાતું,
બાપ તને બાળ બોલાવે;
ત્રિશૂળે જગને તોળે,
બીજી સમદરમાં બોળે;
રિયાં દેવ આંખડી ચોળે,
રે બાઈ તુને બાળ બોલાવે.
ચવાંકી ચારણિયારાં,
કેતારાંક બિરદ તારાં;
આઇ તોળે જાઉં ઓવારાં,
રે બાઈ તુને બાળ બોલાવે.

ચારણબાઈઓનું રોણું તો મેઘાણીના શબ્દોમાં કહીએ તો "ઝાડવાં રોવરાવે તેવું હોય છે."

સોમનાથની સખાતે જતાં હમીરજી ગોહિલે ઘડીક મોતને આઘું ઠેલી ચારણયનું રોણું સાંભળ્યું અને પોતાની પાસેથી તે ચારણબાઈ (આઇ લાખબાઇ) મરશિયા ગાય તેવો તેની પાસેથી કોલ લીધો.

આયર રેશમિયા ભેડાના મરશિયા આજે પણ આપણે વાંચીએ છીએ ત્યારે રૂંવાડાં બેઠા થઇ જાય છે. તે મરશિયા રેશમિયાની ચારણ બહેને જ્યારે ગાયા હશે ત્યારે શું બાકી રહ્યું હશે ?

કવિતાનો ઇજારો ચારણોનો જ નથી. પણ ચારણ સ્ત્રીઓએ પણ તેમાં નામના રાખી છે. કેટલાંયે લોકગીતો ચારણસ્ત્રીનાં લખેલાં છે. જેમાંનું આ લોકગીત છે.

દાદા હો દીકરી વાગડમાં નવ દેશો રે સઈ,
વાગડની વઢિયારી સાસુ દોયલી રે લોલ;
દીએ દળાવે મને રાતડિયે કંતાવે હો સઈ,
પાછલે તે પરોઢિયે, પાણીડાં મોકલે રે લોલ.

ઓશીકે ઇંઢોણીમારૂં, પાંગતિયે સીંચણીયું રે સઇ;
ઓરડાની પાગે રે બાઈ મારું બેડલું રે લોલ,
ઊંડો કુવો ને મારૂં સિંચણિયું ના પહોંચે રે સઇ,
ઊગીને આથમિયો કુવાને કાંઠડે રે લોલ.

ઊડતાં પંખીડા મારો સંદેશો લઇ જાજે રે સઇ,
જઇ કે'જો દાદાને કે દીકરી કુવે પડે રે લોલ;
દાદાને કહેજો, મારી માતાને નવ કહેજો રે સઇ,
માતાને આંસુડે સમદર ઉલટે રે લોલ.

આવી ઝડઝમકવાળી કવિતા ચારણ્ય સિવાય બીજા કોની હોય ?

રૂપાળીબા કરીને ૧૮૫૭માં ચારણ સમાજમાં એક મહાન કવિયત્રી થયાં. તે પ્રસિદ્ધ કવિ કાનદાસ મહેડુના બહેન હતાં અને રાણેસર ગામે પરણાવ્યાં હતાં. ૧૮૫૭ના બળવામાં કાનદાસ મહેડુએ ભાગ લીધો હતો. તે ગુના સબબ અંગ્રેજી સરકારે તેને જેલમાં પૂરેલા. એ વખતે રૂપાળીમાએ અંગ્રેજોના જુલમપણાની ઘણી કવિતા રચેલી.

તે માતાજીનાં પરમ ઉપાસક હતાં. સાવજો અને ચરજો તેમણે થોકબંધ રચી છે. આજે પણ ચારણોના ઘરે ઘરે તે ચરજો ગવાય છે. તેમનાં થોડાંક કાવ્ય મળ્યાં છે.

નવરાત્રિ (નવતિથિ) નો ગરબો

આઇમાં આવ્યો આસો માસ,
સેવકને નોરતાં રે લોલ,
સૌ કોઈ ચાલે સરખે સાથ,
ત્રવાડા ઓરતાં રે લોલ;
આઈમાં પડવે પે'લી વાત,
નગરમાં નિસરી રે લોલ,
ભૂલી આઈ દેવા હંદી ભાત,
વિયાં શું વિસરી રે લોલ;
બીજે ગબો લીધો હાથ,
સૈયરના સાથમાં રે લોલ,
ભેળિયે ઝળકે કસબી કોર,
કંકણ હાથમાં રે લોલ;
ત્રીજે તેવતે નોતાલ
નિહાળું નેહમાં રે લોલ,
આઈને ઘુઘરવટ ઘેરાય કે
બાળાવેશમાં રે લોલ.

ચોથે ચારણુ હુંદી ચાલ કે
આઈને આવડે રે લોલે,
હલકે હીરે જડીયલ હાર કે
બાજુબંધ બાવડે રે લોલ;
પાંચમે પાવે રમવા જાય કે
રૂડા રંગમેં રે લોલ.
ભેળિયે ભલકે તેલ ફૂલેલ,
આનંદ અંગમાં રે લોલ;
છઠ્ઠે છેતરવો છે દૈત
મેખાસુર મારવા રે લોલ.
સુખના કરવા સેવક કામ
ધણીવટ ધારવો રે લોલઃ
સાતમે સાંભળજો સુખદેણુ
કહું હું કેટલું રે લોલ,
માતાજી લાવો મેઘા ઘેર
અરજમાં એટલું રે લોલ,
આઠમે ઉમિયાનો અવતાર,
કે મોગલ આવિયાં રે લોલઃ
માતાજી વરત્યો જે જે કાર
નવે નધ લાવિયાં રે લોલ.

"મંગલ માનો ગરબો" (ત્રણ તાળીનો)

સૈયર મેં સાંભળી રે વાલી દેવા કુળની વાત,
સતિયુંના સાથ મારે આવ્યા મંગલ માત;
ડમરમાં ડાકલાં રે માતાજી ધીમા વાગે ઢોલ,
ફરે છે ફૂદડી રે બાયું બોલે સરખા બોલ,
રમે છે રંગમાં રે સરખી સાહેલીનો સાથ,
'રૂપલ' કે રીઝિયા રે હેતે ઝાલ્યો મારો હાથ.

આઠવારની ચરજ

માતાજી મારે આ દિ તે આનંદ એવા,
દેવલ ચાલ જે વારે મંગલ માડી.
આરતી ઉતારૂં આલેલ સુખ તારૂં રે મંગલ માડી
.......આરતી

માતાજી હવે સોમે સકળના વાપ્યાં,
અખંડ સુખ આપિયાં રે મંગલ માડી
.......આરતી

માતાજી હવે મંગળે નામ તારૂં મોટું,
ખાવંદ નથી ખોટું રે મંગલ માડી
.....આરતી

માતાજી હવે બુધે બુધી ઘણી આલી,
ડુબતાની બાંય ઝાલી રે મંગલ માડી
.....આરતી

માતાજી હવે બ્રશપતે ભાવ થકી ભેટયા,
માલિક દુઃખ મેટયાં રે મંગલ માડી
......આરતી

માતાજી હવે શુક્રે સંકટ સર્વે કાપો,
અખંડ સુખ આપો રે મંગલ માડી
......આરતી

માડી હવે શનિએ જગતના સ્વામી,
આવે તો બડુ નામીએ રે મંગલ માડી
.......આરતી

આવાં અનેક કાવ્યો રૂપાળીબાએ લખ્યાં. તેમનો દીકરો મેઘોભાઈ ઘરેથી રીસાઇને ચાલ્યા ગયેલા. તેની પાછળ રૂપાળીબાએ "મેઘાને ઘરે લાવો" એ શિર્ષક નીચે ઘણી ચરજ લખી હતી.

ચારણી શૈલીના આપણા પ્રસિદ્ધ વાર્તાકાર બચુભાઇ ગઢવી રૂપાળીબાના જ ઘરના ભાણેજ છે. બચુભાઇને પણ માતૃપક્ષેથી જ વિદ્યાનો વારસો મળ્યો છે.

મારા જ (લેખકના)ગામ ઈશ્વરિયામાં તખતબા પણ બહુ સારા કવિયત્રી હતાં. તે બે વરસ પહેલાં જ ગુજરી ગયાં. તખતબા પણ ધ્રાંગધ્રાના પ્રસિદ્ધ કવિ દિલજાન ઝીંબાના દીકરી હતાં અને મારા (લેખકના) પિતાના મોટાભાઈ કહાનદાસ મિસણુ સાથે પરણાવ્યાં હતાં. તખતબાએ પણ રાસડા, ગરબા વગેરે લખ્યું છે. તેઓ સત્યનારાયણનાં પરમભક્ત હતાં.

સત્યનારાયણ પર તેમને અડગ શ્રદ્ધા હતી. તે જીવ્યાં ત્યાં સુધી મહિને મહિને સત્યનારાયણની કથા કરતાં રહ્યાં.

એકવાર એમને પેટનો દુખાવો થયો. તેમણે સત્યનારાયણને અરજી રૂપે એક કાવ્ય લખ્યું.

સતનારાયણ મદદ કરશે, હરિવર દુખડાં હરશે,
કરુણા કરશે રે જનમ દુખ જાણીને;
પહેલી અરજી છે પ્રભુ તમને, આવી ઉગારો અમને,
જોઉં છું જમને રે જન્મ દુઃખ જાણીને.

બીજી અરજી બહુ નાની ને અંતરના જામી રે,
ગુરડ ગામીને રે જન્મ દુઃખ જાણીને.

ત્રિકમજી છે ત્રીજી અરજી, હૈયે ધરજો હરજી,
ભાવે ભૂદરજી રે, જન્મ દુઃખ જાણીને.

ચોથી અરજી ચત્ર ભુજે વાંચી, સાવ લખી છે સાચી,
કાંઇ નથી કાચી રે જન્મ દુઃખ જાણીને
પાચમી અરજી પ્રભુ પધારો, નહીં ઉગર્યાનો આરો,
વાલા વિચારો રે જન્મ દુખ જાણીને;
'તખત' તણું દુઃખ દીધું ટાળી, વારે થયા વનમાળી,
ગાંઠને ગાળી રે જન્મ દુઃખ જાણીને.

આ અરજિયું ગીત લખ્યા પછી તખતબાના પેટનો દુખાવો મટી ગયો કહેવાય છે.

તેમણે ગાંધીજીનાં પણ કાવ્યો લખેલાં. તેઓ 'મનહર' છંદ બહુ જ સારા બનાવી શકતાં.

'બિરદ શૃંગાર'ના રચયિતા કવિરાજ કરણીદાન કવિનાં બહેન પણ કવયિત્રી હતાં.

જ્યારે કવિરાજ કરણીદાન 'બીરદ શૃંગાર' લખતા હતા ત્યારે પદ્ધરી છંદની એક કડી 'લોહરા લંગરા ઝાટ લાગ" એ વારંવાર ગોખતા. એ પછીની કડી કરણીદાનને સૂઝતી ન હતી, એ વખતે ત્યાં તેમના બહેન એમના બેઠકખંડમાં તેમને ખાવા-પીવા આપવા આવતાં તેમણે કહ્યું : "કેમ ભાઈ, આ એક કડી આજ સવારથી તમે બોલો છો? શું બીજી કડી આવતી નથી?"

કરણીદાને કહ્યું : "હા બહેન, એમ જ લાગે છે. મા શારદા કાં તો રીસાણી હોય તેવું લાગે છે. નહીંતર આમ ન બને."

તરત કરણીદાનનાં બહેને કહ્યું : "એમાં કઇ મોટી વાત છે? લ્યો લખી લ્યો. "લોહરા લંગરા ઝાટ લાગ, અધફરાં ગિરિવરાં ઝડે આગ." કહી તે છંદની કડી પૂરી કરી. કરણીદાનજીની આંખો બહેન સામે ફાટી રહી, અને તેમનાં બહેન જરાય આશ્ચર્ય પામ્યા સિવાય આટલું કહી જતાં રહ્યાં.

ચારણ સ્ત્રીએ કવિતાની પાછળ પોતાનું નામ રાખવાનો મોહ જતો કર્યો છે. ઘણાં ચારણોને સ્ત્રીઓએ કવિતા રચીને રાજદરબારમાં માન ખાટતા કર્યા છે. પોતે ઘરને ખૂણે બેસીને પણ કાવ્ય-કવિતાનું જ્ઞાન ધરાવતી, પોતાના ચારણને મૂંઝવણ વખતે માર્ગ બતાવી પોતે અજાણ રહી સદા બળ આપનારી ચારણ સ્ત્રી કેટલી મહાન છે?

ઇસર બારહઠનાં દીકરી મારવાડમાં પરણાવેલાં. તે સાસરે જતાં હતાં ત્યારે સચાણા મૂકવું એમને બહુ વસમું લાગ્યું. તે વખતે રેલવે જેવાં સાધન ન હતાં, એકવાર માવતરનું ગામ મૂકી સાસરે ગયેલી દીકરી પાછી પિયર પહોંચે કે ન પહોંચે એવો જમાનો હતો.

ઇસરદાનનાં દીકરીને થયું : "અરેરે, છેટાની વાટ છે, આ મારાં હાડકાં ફરી સચાણે પહોંચશે કે નહીં? આ વાડી આ કુવા, આ ઝાંપી, આ ઝાડવાં ફરી પાછા હું ક્યારે ભાળીશ?" મનમાં ઘણું જ દુઃખ થયું અને તેમણે દુહો કહ્યો :

વડ રૂડો વાડી તણો, વળી વશેકે વાવ;
હૈયા મ કર હેડકો, ફરી સચાણો આવ.

આવાં અનેક હૃદયવેધક દુહાઓની, ગીતોની રચયિતા ચારણ સ્ત્રીઓ હતી.

આજે પણ ચારણ બાઈની વાત કરવાની રીતમાં, તેની ભાષામાં ભારોભાર કવિતા હોય છે. વાતને બરાબર રૂપ આપવાની કળા ચારણસ્ત્રી પાસે છે તેની ચારણ પુરૂષ પાસે નથી.

ચારણોનાં લગ્નગીતો ચારણસ્ત્રીઓના બનાવેલાં છે. તે લગ્નગીતો બીજાનાં લગ્નગીતોથી નોખાં તરી આવે છે.

જાનનું ઝાંપેથી સાગૈયું થતું હોય, નવ વરલાડો ધડૂસતા ઢોલે ઘોડે ચડીને માંડવે આવતો હોય તે વખતનું સાગૈયાનું ગીત બહુ જ સુંદર છે.

મારૂ તુંને ઝાઝી ખમ્મા હે માણારાજ,
ઈડરિયો લઈ આવ્યો હે માણારાજ;
મારૂ તુંને ઉનાળાનો આંબો કરી રાખું;
પિયર પૂરીના સાયબાને ઝાઝી ખમ્મા હે માણારાજ.

મારૂ તુંને શિયાળાની સીરખ કરી રાખું,
દાડમ દંતીના સાયબાને ઘણી ખમ્મા હે માણારાજ.

મારૂ તુંને ચોમાસાનો ચંપો કરી રાખું,
કુંઝડ કેડિના સાયબાને ઝાઝીખમ્મા હે માણારાજ.

ચારણ સ્ત્રીની સહનશીલતાની પણ અનેક વાતો લોકસાહિત્યમાં છે. આવી એક વાત ઈસર બારહઠનાં પત્ની દેવલબાની છે.

ઇસરદાનને એકવાર વીંછી કરડયો. બહુ જ પીડા થવા લાગી અને ઈસરદાન રડી પડયા. આ જોઈને દેવલબાએ કહ્યું : " પુરૂષ જેવા પુરૂષ થઇને એક વીંછીનું બચ્ચું કરડયું છે તેમાં બાયડીની જેમ રડો છો શું ?" ઈસરદાસે કહ્યું : " તને એકવાર કરડે તો ખબર પડે કે વેદના કેવી થાય છે !" દેવલબાએ કહ્યું : હું તો ઊંહકારો પણ ન કરૂં. "

આ વાતને થોડા દિવસ જવા દઈ એક દિ' સાંજે દાતણ કાપવા ઇસરદાન ગયા ત્યારે ત્યાંથી એક જીવતો વીંછી પકડી લાવ્યા. ગોળાના ઢાંકણામાં દાતણ ભેગો વીંછીને મૂકી દીધો. દેવલબાએ દાતણ લેવા બુઝારામાં હાથ નાખ્યો ત્યાં વીંછી ટચકાવ્યો. દેવલબાએ ઇસરદાનને દાતણ દીધું. ઇસરદાન દાતણ કરે છે. એટલીવારમાં વીંછીનું ઝેર દેવલબાને ચડી ગયું. આંખો ઘેરાવા માંડી, જીભ થોથરાવા લાગી. તરત ઇસરદાનને પાસે બોલાવી હાથ જોડી કહ્યું : "લ્યો કવિરાજ. હવે રામરામ. આ દેહથી તમારી સેવા બરાબર થઇ શકી નથી. માફ કરજો.', કહેતાં કહેતાં દેવલબા ઢળી પડયાં.

ઈસરદાને હડી કાઢીને ઢળતાં દેવલબાના પંડયને ઝાલી લઇ, "દેવલ, દેવલ, તને શું થયું ?" પણ જવાબ દેવા દેવલબા રોકાયાં નહીં. દેવલબાની આવી મશ્કરી કરી તેનો પસ્તાવો ઇસરદાનને ભવ આખો રહ્યો.

આવી સહનશીલ, પતિપરાયણ, ટેકીલી, હેતાળ ચારણ સ્ત્રીના ગુણના અનેક કવિ-પંડિતોએ, લેખકોએ વખાણ કર્યાં છે. એની પ્રશંસાના અનેક ગ્રંથો લખાયા છે, કાળ મહારાજના ઘોડાના ડાબલા એના અસ્તિત્વને ક્યારે પણ ભૂંસી નહીં શકે.



કે તું કાં રે......બાઇ અણોસરી ?
કે તારી વસમલી ચાલ ?
કે તારે પિયુંડે દુવેગિયાં ?
કે તુંને દીધેલી ગાળ ?

મારાં સાસુ ને સસરો રોષ ચાલ્યાં
તે વિણુ શોભા ન પામીએ.

એક સોઇ તે સાસુ ને સોઈ તે સસરો
પા ળ બાં ધ ણુ કે વ ડો.

વીરાને માંડવ એની સોઈ
નગર બાંધણુ રાજીઓ.

ગાંધારી ગોદાવરીબાઇ

કાનજીભાઈ બારોટ

પંઢરપુરના બ્રાહ્મણ સદાશિવ મહેતાને ત્રણ દીકરા ને એક દીકરી. નામ ગોદાવરીબાઇ. સદાશિવ મહેતા યજમાનોનું ગોરપદું કરે ને પુત્રો કોઇનું પરચુરણ કામ કરે. સ્થિતિ ગરીબ. સદાશિવ મહેતાએ પુત્રી ગોદાવરીનો સંબંધ પંઢરપુરના જ બ્રાહ્મણ શંભાજી જોષીના પુત્ર માધવજી વેરે કર્યો. શંભાજી જોષીનું ઘર પણ સાધારણ એટલે એની મિલ્કતમાં પાંચ વીઘા જમીન, બે બળદ, એક ગાય, રહેવા નાનું એવું ખોરડું, નાનું દેવમંદિર ને એક જ લાડકવાયો ઝાઝી ખોટનો દીકરો માધવજી. પણ શંભાજી જોષી પુત્રને પરણવાનો લાવો લઇ શકયા નહીં. દંપતી સ્વર્ગસ્થ થયા.

માતાપિતાની ઉત્તરક્રિયા વગેરેના ખર્ચથી આર્થિક રીતે પોતાનું ઘર ઘસાઇ જવાથી જમીન, બળદ, ગાય મકાન, મંદિર પોતાના નજીકના સગાને ભળાવી માધવજી જોષી પોલિસમાં રહી ગયા. થોડી મૂડી થયા પછી પરણું એવું વિચારેલ

ત્યાં માધવજી મા'રાજને ચાલુ નોકરીએ જ એવાં ધાટાં શાળી નીકળ્યાં કે પોતે તો ઊગરી ગયા, પણ બંય આંખ્યુ ગયુ. સાવ આંધળા થયા. પોલીસની નોકરી ગઈ, સાથે મૂડી ભેળી કરીને પરણવાની આશા પણ ગઇ. માધવજીને એનાં સગા ઘેર લાવ્યાં પણ રોટલો ખાવો ઓશિયાળો થઈ પડયો. એમા પરણવું કયાંથી? પોતાને કાળો અંધાપો આવ્યો.

માધવજી જોષીનો દેહ નરવો થઇ ગયો પણ એનું મન સંસારમાંથી ઊઠી ગયુ કે 'હવે જો પરણીશ તો આ ટાડી આજીવિકામાં બે માણસોના નભાવ કેમ ચાલશે! વળી પાછાં છોકરાં છૈયાં પણ થાય ને વધારે હેરાન થવું' વગેરે વિચારો માધવજીના મનમાં ઘોળાતા નિર્ણય કર્યો કે 'સંસારનો ત્યાગ કરી સાધુ થઇ યાત્રાએ નીકળી જાઉં. જેમ ભગવાને ભકત સુરદાસને સહાય કરી એમ મને નહિં કરે?'

ખૂબ મનોમંથન કરી માધવજીએ પોતાના ત્રણેય સાળાને બોલાવ્યા. સસરો રામશરણ પામેલ.

ગોદાવરીના ભાઇઓ કહે; "બોલો, માધવજી જોષી, શું અમને બોલાવ્યા?"

માધવજી કહે: "મારે હવે તમારી બહેન જોડે પરણવું નથી." મહેતા ભાઇઓ કહે: "અમારો કે અમારાં બેનનો કાંઇ અપરાધ?"

જોષી કહે, "અપરાધ મારા કર્મનો. હું હવે તમારી બહેન સાથે પરણીને તેને સુખ આપી શકું એવો રહ્યો નથી. માટે એનો અવતાર બગાડવો નથી, એટલે કોઈ સંસ્કારી બ્રાહ્મણ યુવાન શોધી પરણાવી દ્યો, હું રાજી છઉં. મારે સંસારનો ત્યાગ કરી તીર્થયાત્રા કરવા નીકળવું છે. આંખ્યું વિનાનું સંસારી સુખ શ્યા કામનું"

મહેતા ભાઇઓની આંખમાં જળજળિયાં આવી ગયાં. માધવજી જોષીને ઘણું સમજાવ્યા છતાં ન માન્યા ત્યારે ઘેર આવી પોતાની બેન ગોદાવરીબાઇને માધવજીની વાતથી વિદિત કરીને કહ્યું કે: "બ્હેન, તું મુંઝાતી નહિ તારા માટે સારૂં ઠેકાણું શોધી આપશુ" ત્યારે ગોદાવરીએ તેના ભાઇઓને કહ્યું: "બ્રાહ્મણોના દીકરાના મુખમાં આવી અજુગતી વાત શોભતી નથી. બાકી મારા દેહ ઉપર માધવજી જોષીના નામની ચૂંદડી ઓઢાડેલ છે: હવે બીજા બ્રાહ્મણની ચૂંદડી આ ભવે આ કાયા ઉપર હોય નહિ."

ભાઇઓ કહે: "બ્હેન, ઘેલી મ થા, જોષીની વાત ખરી છે. થોડીક જમીન ને ઝૂંપડામાં અંધ માધવજી તારૂં પોષણ કેમ કરશે? ત્યારે બહેન; અમારી પરિસ્થિતિ પણ તમોને નભાવી શકીએ એવી નથી. અમારૂં માંડ માંડ પૂરૂં કરીએ છીએ."

સાંભળીને ગોદાવરી કહે: "ભાઇઓ, હવે વધુ તો નહિ બોલું, પણ આપણા પિતા સદાશિવ

મહેતાને માતા સુખબાઈનાં સંતાન તમો હો તો ધૂળને ઢગલે મને ઇ આંધળા માધવજી જોષી વેરે પરણાવી દ્યો. નહિતર હું આપઘાત કરીશ."

ભાઇઓ કહે : "આપણો બહેન–ભાઇનો સંબંધ નહિ રહે!"

ગોદાવરી કહે : "હું એમ પણ ખુશી છું. ભલે."

આવી રીતે મને કમને ગોદાવરીને એના ભાઇઓએ શીળીમાં સૂરદાસ બનેલ માધવજી વેરે પરણાવી દીધી. પણ ભાગોળ સુધી બહેનને વળાવવા પણ ન આવ્યા! બોલવા વહેવાર ન રાખ્યો.

પરણીને ગોદાવરી બાઇએ પાંચ વીઘા જમીન, ગાય, બળદ ને દેવ મંદિરમાંથી પોતાના ગૃહસ્થાશ્રમનો વહેવાર ચલાવ્યે રાખ્યો પણ એના હૃદયનો ખરો દેવ તો માધવજી મા'રાજ હતો. અનસુયાજી જેમ અત્રીમૂનિની સેવા કરતા એવી જ સેવા ગોદાવરી બાઇએ પોતાના અંધ પતિની આદરી. માધવજી જોષીને કયારેય એકલા ન રાખે. ખેતરે જાય તો દોરીને લઈ જાય. બાળકને માતા જેમ ખેતરને શેઢે બેસારી કામ કરે એમ પોતે ખેતરમાં કામ કરે. આવક જાવકના હિસાબની પણ મા'રાજને જાણ્ય કરતી રહે. કોઇ સાથેનો વહેવાર માધવજી મારાજને પૂછીને પછી જ કરે.

આવી રીતે બેક વરસ વીતતાં પુત્ર જન્મ થયો. દીકરો બેક વરસનો થયો ત્યારે મક્કમ વિચારના માધવજી મા'રાજે ગોદાવરીબાઇએ કહ્યું કે. "હવે તારું ધાર્યું થયું છે. મેં અને તારા ભાઇઓએ ના પાડતાં છતાં તું મને પરણી. પ્રભુએ આપણને દીકરો પણ દીધો તો હવે મને રજા દે. મારે બાવો થઇ યાત્રા કરવા જવું છે. હવે તું આનંદથી દીકરાને મોટો કરજે. તમારા પૂરતું સાધન પણ છે. હું અંજળ હશે તો ઘેર પણ આવીશ."

ગોદાવરીબાઇ બોલ્યાં : "મા'રાજ! હું આજીવિકાને નહિ પણ માધવજી મા'રાજને પરણી છું. માટે જ્યાં તમે ત્યાં હું."

માધવજી મા'રાજ કહે : "ઇ વાત તારી બરાબર. પણ બહાર નીકળ્યા પછી મને, દીકરાને અને તારા દેહને સાચવવા ટોયલા પડશે. કારણ આપણે નોધારા બની જશું."

ગોદાવરીબાઇ કહે : "નોધારાનો આધાર ઇશ્વર છે."

માધવજી મહારાજે પાંચ વીઘા જમીન તેના સગાને આપી ને બળદ, ગાય, મકાન ને મિલ્કત વેચી. બ્રહ્મભોજન, બટુક ભોજન, અનાથ અભ્યાગતને પૈસા ટકા આપી ફક્ત સો રૂપિયા જ લઇ ગોદાવરી બાઇ ને બે વરસના પુત્ર સહિત માધવજી જોષીએ પંઢરપુર છોડયું. જગન્નાથ જુહાર્યા. નક્કી કર્યું હતું કે આપણી પાસે પૈસા હોય ત્યાં સુધી કોઇનું મફત ખાવું નહિ એમ વગર ટીકિટે રેલમાં બેસવું નહિ.

કાશી આવ્યા. પોણોસો રૂપિયા રહ્યા. કાશીની કોઇ ધર્મશાળામાં ઊતર્યા. સાધુ વેશે એક ગઠિયો સાથે થયો ને પેલા પોણોસો રૂપિયા ચોરી ગયો. કોઇ દિવસ માગીને ખાધું ન હતું. હવે ગોદાવરી બાઇએ સદાવ્રતમાંથી કાચું સીધું માગી રાંધ્યું ને સહુએ ખાધું. રૂપિયા ગયા એનું તો બેયને ખાસ દુઃખ ન થયું. કારણ સમજતાં હતાં કે રૂપિયા તો જેદી તેદી ખૂટી જશે. પછી તો માગીને ખાવું જ પડશે. પણ બાજી એક અસહ્ય ઉપાધિ આવી પડી. દીકરાને કોલેરા થયો ને બીજે દી ગુજરી ગયો.

પોટકું બાંધવાનું અરધું વસ્ત્ર ફાડી દીકરાના શબને ઓઢાડી ગોદાવરીબાઇએ ગંગાજીના વહનમાં શબ છોડી દીધું, ગંગા કિનારે કોઇ કોઇને છાના ન રાખે એવું બેય રડયાં. માથાં ઝીંકયાં. બેય આઘાતથી પાગલ થઇ જાત. પછી બહુ રડવાથી આઘાત હળવો થયો. પણ બન્નેએ નિર્ણય કર્યો કે 'હવે આપણે જીવવું નથી. દીકરાની પાછળ ડૂબી મરવું છે.'

બેય જણા હાથના આંકડા ભીડી ગંગાજીના ઘાટના પગથિયાં રડતાં રડતાં ઊતરવા લાગ્યાં. થાતાં થાતાં છાતી સમાણા પાણીમાં ગયા હશે. ત્યાં કિનારેથી એક પુરુષે આ દૃશ્ય જોયું. જોતાં જ દોડયો—ને બેયનાં બાવડાં ઝાલી ખેંચીને કાંઠે લાવ્યો.

પૂછ્યું. "ક્યાંના છો? કયે દુઃખે પ્રાણ તજો છો?"

માધવજી મહારાજે માંડીને વાત કરી.

પેલો પુરુષ કહે: "હું તમારૂં દુઃખ તો ભાંગી શકું એમ નથી. પણ તમોને એવે ઠેકાણે પહોંચાડું કે હરિ કરે તો તમારી ઇચ્છા પરિપૂર્ણ થાય."

આ પુરુષે બન્ને માણસને સાંત્વના આપી ને બનારસ જંકશનના રેલવે હેડમાસ્તર પાસે લઇ ગયો ને બનેલી બીના કહી.

માસ્તર સાહેબ ખૂબ દયાળુ. એણે અંધ માધવજી મહારાજ તથા ગોદાવરીબાઇ માટે આખા હિંદુસ્તાનમાં રેલવેની યાત્રા કરી શકે એવો પાસ કઢાવી દીધો એટલે બન્નેએ ચારેય ધામ, ગોકુળ, મથુરા, વૃંદાવન, અયોધ્યા, હરદ્વાર, પ્રયાગ, રામેશ્વર, સોમનાથ, દ્વારકા વગેરે તીર્થ સ્થળોની યાત્રા બબ્બે વાર કરી. પાસની મુદત બાકી હતી ને આને કોઈ અટકાવતું નહિ. એટલે પાસ બનારસના સ્ટેશન માસ્તરને પાછો સોંપી આવ્યાં. બીજા કોઇ અમારા જેવાને કામ્ય લાગે એમ કહીને.

આવી રીતે બેય માણુસને યાત્રામાં બાર વરસ વીત્યાં. આ સમય દરમ્યાન ગોદાવરીબાઇ અને માધવજી મા'રાજને અનેક કડવા મીઠા અનુભવો મળ્યા. યુવાન બાઇ માણુસ જોઇ કોઇ મેલી મુરાદથી સાથે ચાલે. કોઇ સજ્જનને જાણ થતાં પેલા બદમાસને છૂટો પાડી દયે. કોઇ વળી દામ, વાસણ, વસ્ત્ર વગેરે ઉડાવી જાય. એક બે વખત તો રેલવેના રક્ષકોએ પણ આ બન્નેને પરેશાન કરેલ. પણ ત્યાં રેલવેના બીજા અધિકારીઓ આવી જતાં આ લોકોને બચાવી લીધા. 'અરે! આ તો પંઢરપુરવાળા મા'રાજ છે.' કોઇ પણ પ્રકારનું સંકટ પડતાં બેય જણાં રડતાં રડતાં પ્રભુને પોકારે એટલે કાં પેલો બદમાસ શરમાઇને ચાલ્યો જાય કાં તેનું દિલ દ્રવી ઊઠે ને કાં કોઇની સહાય આવી ચડે.

આવા બાર વરસની યાત્રામાં ગોદાવરી બાઇએ માધવજી મા'રાજને બીજાનું રાંધેલું અન્ન ખવાર્યું નહિ. તેમ ખાત્રી કર્યા વિના પાણી પાયું નહિ. કોઇ બ્રાહ્મણને ત્યાં ઊતર્યા હોય તો તેના ઘરની છાશ પણ મા'રાજને લેવા દીધી નહિ.

રેલવેના ટીકિટ ચેકરો તો પછી આ બન્નેને ઓળખી જતા ને ભાવથી ટ્રેન બદલી દેતા.

એમ થાતાં થાતાં તેરમે વરસે સુખદુઃખ વેઠતાં સુદામાપુરી (પોરબંદર) આવ્યા. પછી બેય માણસને એમ થયું કે' હવે કોઇ શાંતિદાયક સ્થળ હોય તો ઠરી જાયીં. ઘણું ભમ્યા.

એમાં એક બર્ડાના બિલેશ્વર તરફનો નાથજી બાવો આમને મળ્યો ને અરસપરસ વાતચીત થાતાં માધવજી મા'રાજે જણાવ્યું કે: "અમારા લાયક કોઈ જગ્યા હોય તો બેસી જાયીં."

નાથજી કહે: "ભગવાને તમને ઘણી સહાય કરી એમ એક છેવટની સહાય કરવા મને મોકલ્યો લાગે છે. મને તમારા ઉપર બહુ જ દયા આવે છે, માટે ચાલો એક ઠેકાણું બહુ જ મજાનું છે." એમ કહી આ બાવો બેયને બર્ડા ડુંગરની આથમણી કોર સાવ નાના એવા વાસોડા ગામે લાવ્યો.

ગામને પાદર નાના નેરડાને કાંઠે પુરાતની સુંદર ઘાટનું શિવમંદિર. પાસે જ વાવ ને નાનકડા તંબુ જેવો વડલો. ને દહેરાને અડીને નાનકડું મકાન. ત્યાં નાથજી માધવજી મા'રાજ ને ગોદાવરીબાઇને લાવી ગામના આગેવાન ભાઈ બ્હેનોને ભેળાં કર્યાં, ને બધી વાત કરી. ગામલોકોએ ડેરાના શંકર, તથા ગામના ઠાકોરજીની પૂજા તેમને સોંપી.

આ પુરાણા શિવમંદિરમાં બેસતાં જ, શાંતિ અનુભવાય છે. પણ એની સામે જ સો એક વારને છેટે વાઘેર બારવટિયા મૂળુ માણેકે છેલ્લું યુદ્ધ ખેલ્યું તે રણસ્થળ છે. ત્યાં બહારવટિયાના રણચગા પણ છે.

માધવજી મા'રાજ અને ગોદાવરીબાઇને ત્યાં મજા આવી ગઇ. કારણ ગામથી અલાયદું ને શાંતિ-સ્થળ. વળી ખાંભોદર ગામનો કેડો ત્યાંથી જ નીકળે ને નાનકડું નટવરનગર ને વાસોડાના ભાવનાવાળા

માણસોમાં મા'રાજ ને માતાજી માનીતા થઇ પડ્યાં. ગોદાવરીબાઇનાં શીલ, ધારણા ને સેવાના પ્રભાવે લોકો એને માતાજી કહેવા લાગ્યા.

પેલા નાથજીએ જે આ બેયને સહાય કરેલ તે દયાથી પ્રેરાઇને નહિ પણ તેની દાનત ગોદાવરીબાઇ તરફ ખરાબ હતી. એણે માનેલ કે 'મા'રાજ આંધળા છે. આ દેશમાં આનું કોણ ? આકડે મધ ને માખિયું વિનાનું છે. માટે આ બાઇને મારા સકંજામાં લઇ મારૂં ધાર્યું કરીશ.'

ડુંગરમાંથી અવારનવાર ડેરે અવરજવર કરવા માંડયો. પણ આ બાવો આવે ત્યારે ગામના માણસો પણ હાજર હોય એટલે પોતાનો ઈરાદો જણાવી શકે નહિ.

એક વખત આ બાવો રાતના દસ વાગે આવી મા'રાજના મકાનનું બારણું ખખડાવ્યું. ગોદાવરીબાઇને કોઈની બીક ન હતી, નિર્ભય રહેતી. પોતે કાયમ સાંજે શંકરની આરતી કરી ગામમાં જઇ રામજી મંદિરની આરતી કરીને વાળુ ટાણે સાવ એકલી ડેરે આવતી. વળી વાસોડામાં ભજનભાવ હોય તો આંધળા મા'રાજને દોરી ગામમાં જતી ને ભજન બંધ થતાં અરધી રાત્રે કે મળસકે બેય માણસ પોતાને આશ્રમે આવતાં. આમ ગોદાવરીબાઇ તથા માધવજી મારાજે આ ધરતી પોતીકી જ કરી લીધી. ભૂત, પ્રેત, ડેણ, ડાકણ કોઇથી ડરતા નહિ. ગામ-લોકો કયારેક મશ્કરીમાં બીવરાવતાં પણ ખરાં કે :

" મારાજ ! માતાજી ! મુરૂ માણેક ભેરો એક સોનારો (સોની) મરેગો છે. ઇતું કારેક ભૂત થાય છે, તમને વળગશે. "

માધવજી મારાજ ઉત્તર આપે કે, "બાપા ! અમે બન્ને માણસ ભૂત જેવા તો છઇ એટલે અમને વળગીને ભૂત શું ફાયદો કાઢશે ?"

નાથ બાવાએ બારણું ખખડાવતાં ગોદાવરી-બાઇએ ઉઘાડયું ને કહ્યું : "આવો બાપુ."

એટલે બાવો બોલ્યો : "હવે બાપુ બાપુ ન કરો. મારાજને ડેરામાં મૂકીને પાછાં આવો."

બેય માણસ પરિસ્થિતિ કળી ગયાં ને આજીજી કરવા માંડ્યાં : "બાપુ; બાપુ, તમારે ભરોસે અમે આ મુલકમાં રહ્યાં ને તમે ઊઠીને વિશ્વાસઘાત કરશો ?"

બાવો કહે : "બધી પંચાત તમે છોડી દયો, નહિ તો મારે તમને મારકૂટ કરવી પડશે. અને મારા કહ્યામાં વરતશો તો હું તમોને પૈસા ટકા પણ આપીશ."

એમ કહી બાવે દસ રૂપિયાની નોટ ગોદાવરી-બાઇ તરફ લંબાવી. ગોદાવરીબાઇ કહે ; "ના બાપુ, તમારા પૈસાની અમારે જરૂર નથી અમારી પાસે પૈસા છે."

બાવો કહે : "સાલાઓ ! રઝળેલને ગણુ પાડ હોય નહિ." એમ કહી માધવજી મારાજનું બાવડું ઝાલ્યું. 'એને ઢસરડીને ડેરામાં મૂકી આવું' એમ વિચારીને.

હવે આ બેય માણસનો નિયમ હતો કે જ્યારે અનોધું સંકટ આવે ત્યારે ભગવાનનું નામ લઇ રડવા જ માંડવું. એ એમનું હથિયાર હતું.

બેય માણસ કાળા ઓકસા નાખવા માંડ્યાં. "એ....... પ્રભુ ! દોડો ! દોડો ! અમારી વાર કરો !"

રડવું ઠેઠ ગામમાં સંભળાણું. ગામના કોઈ કોઇ જાગતાં હતા. એ એકદમ ભેળા થઇ ગયા ને માન્યું કે ડેરાનાં માતાજી ને મારાજ રાડયું દે છે જરૂર કાંઇક દુઃખ હશે.

પચીસેક જણ લાકડિયું, કૂહાડીઓ લઈ ડેરે આવે ત્યાં આશ્રમમાં ડુંગરનો બાવો મારાજ અને માતાજીને ધમકાવે છે. વાસોડાના મ્હેર દાયરાએ આ ભોરંગનાથ ને પકડયો ને કહ્યું "કે તારા ભગવા ભેખને લઇ જાવા દઇએ છીએ, નકર તણે તો મારે ને દાટે દેવો જોવે. ભાગે જા, વાસોડાની હદમાં ગરતો નહિ" માધવજી મારાજ ને ગોદાવરી બાઇનું આ પ્રકારનું છેલ્લું સંકટ ગયું. સુખ શાંતિપૂર્વક રહેવા લાગ્યાં.

હવે તો મારાજ ને માતાજી ઉપાડ્યા ઊપડે નહિ એવાં માનીતાં થયાં. વાસોદાના મેરેમાં કે ધને ઘેર ઈંગારો ધૂપાય ત્યાં મારાજ ને માતાજી પહેલાં હોય. ગામ તરફથી આવક પણ ઠીક ઠીક થવા માંડી. આશ્રમમાં કોઈ આવે તેને ચા, પાણી પાય. રોટલા જોગ હોય તો જમાડે પણ ખરાં. મારાજને ગોદાવરીબાઇ એવી રીતે રાખે કે એને નવરાવવા ધોવરાવવા, એના પથારી પાગરણ સ્વચ્છ રાખે. મારાજને કપડે દાગ ન થવા દ્યે. એનાં કપડાં બગલાની પાંખ જેવા કાયમ હોય. આશ્રમ એવો સાફ સૂફ રાખે કે એમાં પેસતાં જ છીંકુ આવે. માધવજી મારાજને બીડીનું બંધાણુ પણ આશ્રમમાં બીડીનું ઠુંઠિયું ન ભાળો. ગોદાવરીબાઇ કાંઇને કાંઇ કામ કરતાં જ હોય. તમે એને નવરાં તો જુઓ જ નહિ. વળી વધુ બોલવું નહિ. પૂછો એનો જ જવાબ માતાજી આપે. શાંત ને સૌમ્ય ચહેરો. રહેજ ભીનો વાન. મુખ ઉપર આછા શીળીના દાગ. પણ જાણે માધવજી મહારાજની આજ્ઞાએ જ નારીરૂપ લીધું હોય એવાં ગોદાવરીબાઇ।

માધવજી મહારાજનું કયારેક આંખ, માથું દુઃખે ત્યારે ગોદાવરીબાઇ ઉદાસ બની જાય. ગોદાવરીબાઈ માધવજી મહારાજને આટલા આટલા સાચવતાં છતાં મારાજનો સ્વભાવ એવો કડક કે ગોદાવરીબાઇને મારઝૂડ પણ કરતા. કારણમાં નવરાવતી વખતે બદલવાનું ધોતિયું લાવતાં વાર લાગે કે સવારમાં દાતણ કર્યા પછી ચાને મોડું થતાં માધવજી એટલા બધા ગુસ્સે થઇ જાય કે તાડૂકીને લાકડી લઇ ગોદાવરીબાઇને મારવા દોડે. હવે પોતાને સૂઝે તો નહિ તોય! પણ ગોદાવરીબાઇ એકદમ માધવજી મારાજ નજીક આવી ને એની લાકડી પંડ્યને લાગે એમ ઊભાં રહે, ને કહે: "લ્યો, મારો" એટલે મારાજ ભડૂસ! ભડૂસ! પરોણાના બેક ઘા માતાજીને કરી લ્યે. માતાજી જાણે કાંઇ બન્યું જ નથી એમ માની મહારાજને કોરું ધોતિયું કે ચા હથોહથ આપે.

ગોદાવરીબાઈ એમ વિચારે કે "મારાજને મારા ઉપર રીંસ ચડી છે ને મને મારવી છે, હવે એમને તો દેખાતું નથી. એટલે મને આંખાને કેમ મારી શકે? તો હું જ પાસે ઊભી રહું તો મારાજને મને મારવાની સગવડ રહે ને તેનો ક્રોધ શાંત થાય."

વાતે ય સાચી. માધવજી મહારાજ એવા રીસાળ કે જો ગોદાવરીબાઇ એનો માર ન ખાય તો પોતે છાતી કૂટવા મંડે. વળી આ બેય માણસની તકરારમાં કોઇ ગામલોકથી ય વચ્ચે પડાય નહિ, જો મારાજને ઠપકો આપે તો પણ માધવજી મારાજ કપાળ કૂટે, એવા ખારા. પછી એને કોણુ વારે?

માધવજી મહારાજ પોતે કહે છે કે, "હું કેટલો નગણો કહેવાઉં કે ઉત્તમ શીલ ને ચારિત્ર્યવાન સ્ત્રીના ઉપકાર ભૂલી જાઉં. અહો સ્વભાવ કેવો બળવાન છે! એની દવા જ નથી."

એક દિવસે ગોદાવરી માતાનો ખરી કસોટીનો સમય આવ્યો. મા'રાજ આંધળો પણ બડો પુરુષાર્થી. કાં માળા ફેરવતો હોય, કાં કાંઇ પણ કામ કરતો હોય. સખણો ન રહે. સૂઝે નહિ. તોય આશ્રમના ફૂલઝાડના ખામણાં સાફ કરે. એમાં તે દી આશ્રમની વાડ સરખી કરતાં માધવજી મારાજને સપ કરડ્યો. ગામે ઘોડા દોડાવી ઉતારનારાવાળાને બોલાવ્યા પણ ઊતરે નહિ. લોકોને મારાજની ઉપાધિની સાથે ગોદાવરી માતાની વ્યાધિ થઇ પડી. માતાજી કહે "હું વાવમાં પડું." દોટ દયે. ગામની બાયુંએ ઝાલીને સમજાવ્યાં કે "માવડી! મારાજને કાંઈ થાય પછી કૂવે પડજે. ઉતાવળી થા માં." ભગવદ્‌ના ડોકટરે ઇંજેકશનથી માધવજી મહારાજને સર્પ ઉતાર્યો. ત્યારે માતાજી સમજ્યાં.

આવી જોગમાયા જેવી ગોદાવરીબાઇને ભયંકર એવો કેન્સરનો રોગ થયો. માધવજી મારાજે સારવારમાં ખામી ન રાખી. પૈસા ટકાની મૂડી માતાજીના મંદવાડમાં ખર્ચાઇ ગઇ. ગોદાવરીબાઇએ ના પાડી છતાં પંઢરપુર પત્ર લખી એના ભાઇઓને તેડાવ્યા. તે આવ્યા ખરા પણ બહેનને હેત કે ઉમળકો ન આવ્યો. મળી ને એના દેશમાં ચાલ્યા ગયા.

ગોદાવરીબાઇને એના ધણીની જ ચિંતા હતી કે "મારા મરણ પછી મારાજનું કોણ? એને કોણ સાચવશે?"

માધવજી મારાજે ગોદાવરીબાઇને જામનગર હોસ્પીટલમાં દાખલ કર્યાં પણ પાસે પૈસો ન રહ્યો. કોઇએ કહ્યું 'ફલાણા શેઠ પાસે પહોંચો, દયાળુ છે. મદદ કરશે.'

શેઠની ઓફિસે મારાજને દોરીને કોઇ લઇ ગયું. એને કાયમ દોરનાર તો પથારીવશ હતું. શેઠ તો મળ્યા પણ કહ્યું કે: "હવે હું મદદ કરતાં થાકયો છું, મને હવે શ્રદ્ધા નથી." મુનીમને કહ્યું : 'આને પાંચ રૂપિયા આપજો.''

માધવજીને દોઢસો રૂપિયાની જરૂર હતી. પાંચ રૂપિયાએ શું થાય ! ન લીધા.

મુનીમે કીધું, "મારાજ, કાંઇ જાણતા હો તો દોરો કે આશીર્વાદ આપો ને શેઠનો દીકરો ગાંડો થઇ ગયો છે, ઇ જો સારો થઇ જાય તો તમે માગો એટલા રૂપિયા શેઠ આપશે."

માધવજી મહારાજ કહે "અરેરેરે ! મારો દોરો જો અટાણે ચાલતો હોય તો મારી ઘરવાળીનો જ રોગ મટાડી દઉં ને !"

જાણકાર કહે : "મારાજ ! લાગે તો બાણુ નકર થોથાં. શેઠના છોકરાનો દોરો કરોની !"

ડૂબતો માણસ તરણું પકડે એમ મારાજે શેઠના છોકરાને દોરો મંત્રીને બાંધ્યો. શેઠપુત્રને સાવ સારું થઇ ગયું. શેઠે માતાજીની સારવાર માટે હજારો રૂપિયા ખર્ચ્યા. પણ કેન્સરે ગોદાવરીબાઇનો પ્રાણ લીધો. માધવજી મારાજને અને માતાજીના દેહને શેઠની મોટર જામનગરથી વસોડા મેલી ગઇ. વસોડા ગામે માતાજીના દેહનો અગ્નિ સંસ્કાર કર્યો. માધવજી મારાજ હવે આશ્રમમાં એકલા રહે છે, ગામ એને સાચવે છે.

નોંધ:- ગોદાવરીબાઇના મૃત્યુ સમાચાર મને ખાભિદર મળતાં માધવજી મહારાજ પાસે હું ખરખરે ગયો. ખુલ્લા મકાનમાં મારાજ એકલા ફાં ફાં મારતા હતા. મારો અવાજ ઓળખી, દોડીને મારી પાસે આવી રોઇ પડયા. અંધની આંખ્યુંમાંથી આંસુડાની ધારું આપણને વધુ કરૂણામય બનાવી દે છે. હું પણ શોકમાં ઘડીભર ગરકાવ બની ગયો.

*

બાઇ કો'ને કિયો દેશ !
વનમાં ચાલ્યાં રે સીતા બાળુડે વેશ.

રામ લખમણ વન ચાલિયા ને સાથે સીતા નાર,
ત્રણે જણાં પંથે પડયાં. એને પૂછે પૂરની નાર-બાઇ કો'ને.

પૂછયા સરખી વાત રે બાઇ, પૂછું છું હો નાર,
રોષ ન આણો રૂદે, અમે ગામડીઆં ઘરનાર-બાઇ કો'ને.

આવા રૂપાળા બે બટાવડા, ને સરખા સરખી જોડ,
આમાં તમારો સ્વામી કિયા, થઈ અમારે હોડ-બાઇ કો'ને.

ઓતરાખંડમાં અજોધ્યા, ને એ અમારું ગામ,
સસરો મારે ભૂપત ભારે, દશરથ એનું નામ-બાઇ કો'ને.

રાજા પાસે વચન માગ્યાં, માગ્યાં પોતાને કાજ
પોતાનાંને રાજ આપ્યાં, અમને તો વનવાસ-બાઇ કો'ને.

ગોરા છે મુજ દેરીડા, મુજ સ્વામી ભીને વાન.
નયણાં કેરી સાન કરીને, ઓળખાવ્યા ભગવાન-બાઇ કો'ને.

ચારણી સાહીત્યમાં નારી

રતુભાઈ રોહડિયા

મારાં સ્વ. માતુશ્રીને નવરાશે મારી પાસે પગ ચંપાવવાની પ્રીતિ ભરેલી આદત હતી. એટલે દરરોજ બપોર સાંજ ખાટલાની પાંગતે બેસાડીને મને પગ દબાવવાની આજ્ઞા કરે.

આ રીતે એક દિવસ હું પગ ચંપી કરતો હતો, અને માતાજી આડે પડખે માળા ફેરવતાં હતાં. ત્યાં મારી ભાણેજ આવી. થોડી આડી અવળી વાતો કરી મને કહે :

"મામા, તમને કોણ વધુ વા'લું, મા કે બાપુ ?"

મેં ધડ કરતાં કહ્યું: "મા"

ડોશીને લાગ્યું હશે; પોતે જીંદગી જીતી ગયાં છે. એક માતા માટે આનાથી વધુ ગૌરવ કયું હોઈ શકે? જિંદગીમાં પ્રથમ વારજ ત્રાહીતને મુખે પુત્ર આવો એકરાર કરતો હોય એ ઘડી ધન્ય કેમ ન કહેવાય ?

આજે ડોશી હયાત નથી, પણ મેં જે જવાબ આપ્યો છે તે મારા એકનો જ નહીં હોય, જગતનાં અધિક નરનારીઓનો પણ હશે એવી મને ખાત્રી જ છે. જગતના બધા મહાપુરુષો પણ એક જ વાત—માતાની મહતા કથી ગયા છે. દરેક ધર્મોમાં પણ એ જ ઉપદેશ નથી થયો ?

એટલે જ કવિકુળ એવા ચારણકુળમાં માતાનું—જગદંબાનું મહાત્મ વધુ વિલસી રહ્યું છે. પરમેશ્વર જેના પરમેશ્વરને પણ નારી થવું પડયું, ત્યારે જ કવિશ્વરોએ આરાધ્યો.

એથી જ ચારણી સાહિત્યમાં ઠેર ઠેર નારીની મહત્તા ગવાઈ છે. નારીનાં રૂપ, ગુણ, પ્રેમ, ત્યાગ, વાત્સલ્ય, ઔદાર્ય, બુદ્ધિ, વીરતા, અને શકિતનાં ગાણાં ગાતાં ચારણો થાકયા જ નથી.

આ વિશાળ કવનમાંથી શું આપું, શું ન આપું ? તે જ સવાલ છે. તોય સાગરમાંથી કેવળ અંજલિભર કશુંક આપવાનો પ્રયાસ કરું છું.

૧

મહારાષ્ટ્રમાં બ્રાહ્મણોએ કાવાદાવાથી રાજ બથાવી પાડીને પેશ્વાઇ સ્થાપી કર્મે બ્રાહ્મણ મટી ક્ષત્રિય થયા.

આ પરંપરામાં પૂનામાં નારાયણરાવ પેશ્વા થયો. તેને તેના કાકા રાઘોબાએ દગાથી કાપી નાખ્યો. પેશ્વાઈ પચાવી પાડી.

ભલભલા મરદો ત્યારે મૂછ નીચી કરી ગયા હશે, પણ નારાયણરાવની માતા ગોપીકાબાઇએ માથું ઊંચકયું ને રાઘોબા સામે તરવાર ઊડાવી. એ પરાક્રમી નારીએ દિયરને હરાવીને નસાડયો.

મહારાષ્ટ્રની એ વીરનારીના પરાક્રમે ગુજરાતના એક ચારણ કવિની છાતી ફાટફાટ થઇ. જગદંબા સરખી એ નારીમાં પરામ્બાનાં જ દર્શન કર્યાં હવે.

નામ છે એનું કવિ રમણલજી મોતીસર. ગુજરાતનો ચારણ કવિ મહારાષ્ટ્રી નારીમાં ક્ષત્રિયવટ—વીરતા જુવે છે. એનું હૈયું હીલોળે ચડે છે. એમાંથી ગીત રચાય છે. કાવ્યની સંજીવની ગોપીકાબાઇને અમર કરીને ઈતિહાસને પાને અવિસ્મરણિય કરી દે છે :

દશે દેશ ઘાઘરે હેકણી દ્વ હોયે
ગરંદ પત્ર વટ હુઆ સુરચંદ ગો આયે
બાર ભાયાં સજ્યા ગોપીકાબાઈએ
ભાગિયું દેવર રૂં કટર ભોજાઇએ...૧

બધા દેશો એ ઘાઘરા—નારીને કારણે ભયથી અસ્થિર—એકના બે (પરાજીત) થઈ ગયા. પહાડો સૂકાં પાન જેવા બની ગયા, સૂર્યચંદ્રને પણ આ નારી માટે ગૌરવ ઊપજ્યું.

રાણી ગોપીકાબાઈએ પોતાના સરદારોને તૈયાર કર્યા. અને એ ભાભીએ દિયર રાઘોબાના દળને ભાંગી કાપી નાખ્યું.

અધઘડી તેગ ઝાલી નહીં અગાઇએ
નેગ ગણી નપુંસક તણો જશ ન ગાઇએ
શંક ધરિયો નહીં સાંકડી સગાઇએ
લાખ દળ વેરિયાં ભાભી લુગાઇએ...૨

એ કાયર રાઘોબા અને તેના સરદારોએ રાણી સામે અર્ધી ઘડી પણ શસ્ત્રો ઝાલ્યાં–ચલાવ્યાં નહીં, માટે હે સત્યના આગ્રહી નિતીમાન કવિશ્વરો ! એ પૌરૂષવિહીનનો યશ ગાશો જ નહીં.

દિયર ભાભીનો નજીકનો નાતો એ ગોપીકાબાઈએ ધ્યાનમાં લીધો જ નહીં. આ રીતે ભાઇની પત્ની (ગોપીકાબાઇએ) એ દિયર (રાઘોબા)નાં જાડાં દળને કાપી નાખ્યું.

મૂંછ ઉતારિયું નૂર વેહમાણીએ
વળે તાઇ હેડંબચી તેણ વાખાણિએ
પરો કાઢયો ખરો સમંદ્ર ચે પાણિએ
રઘુ મહારાજને ગોપીકા રાણીએ...૩

—એ બ્રાહ્મણિયે મરદોની મૂછોનાં પાણી ઉતારી નાખ્યાં. ફરીથી હું (કવિ) એ હેડંબાની માસી સરખી મહાકાય નારી ગોપીકાબાઇને વખાણું છું કે જેણે રાઘોબા જેવા નરને સંગ્રામમાં પરાજિત કરીને સાગરની પેલીપાર તગડી મૂકયો.

તેમ ભાખે મસર હસે લે તાળિયું
બારણે બારણે બૂઢિયું બાળિયું
ફોસીએ લજાવ્યાં પાઘડી ફાળિયું
વંચી પોરસ કરે ઓઢણા વાળિયું...૪

—આ વાતને વ્યંગ પૂર્ણ રીતે એક બીજાને કરતાં ઘરો ઘર આબાલ વૃદ્ધ સ્ત્રીઓ એક બીજીના હાથમાં તાળિયો આપતાં હસતી હતી. કાયર એવા રાઘોબાએ પાઘડી ફાળિયાં–પૌરૂષની નિશાની લજવ્યાંની વાત કરતાં સાડી પહેરવાવાળી–નારીઓ (રાણી ગોપીકાબાઇ માટે) ઘણો પોરસ–ગૌરવ કરતી હતી.

આવી વીરાંગનાને બિરદાવનારો આપણો ગુજરાત–સૌરાષ્ટ્રનો જ એક કવિશ્વર હતો એનો પોરસ આપણો પણ કરવો જ રહ્યો.

૨

ગયા જમાનામાં સિંહણ મૃગની એક વિલોમ પ્રેમકથા હશે. એ પણ ઠીક ઠીક લાંબી હશે. પણ આજે તો એ કથાની અસ્થિ–કરચો જ હાથ આવે છે. માત્ર ચાર દુહા જ મળ્યા છે.

નારી માત્ર બલિદાનની મૂર્તિ, છો ને પછી તે માનવને બદલે પશુ નારી હોય. એ પોતાની ભાવના પાછળ ખપી જવાની જ. સિંહણ મૃગની પ્રેમકથા કોઈ ચારણ કવિએ માનવ પ્રેમકથાને અનુલક્ષીને પણ પશુ રૂપક યોજીને રચી હોય. મૃગનો મૂળ અર્થ સિંહ થાય છે.

એમાં ભરપૂર ત્યાગ બલિદાનની ભાવના સભર પ્રીતિ વિલસે છે. અંતે સિંહણનું બલિદાન એના નારીત્વને ઓપાવી જાય છે.

જારૂં જીવ તવ કાજ, જો પ્રિતમ અંતર પરૂં?
સ ધની કે કળ લાજ, જો મૃઘ પેલી નહીં મરૂં...૧

—પ્રિયતમ ! મૃગ ! જો મારી અને તારી વચ્ચે કશું યે છેટું પડયું તો મારો આત્મા દુઃખ શોકની પ્રજવલિત આગમાં બળ્યા કરશે. વ્હાલમ ! જો તારાં પહેલાં ન મરૂં તો મારૂં સિંહણનું કુળ લાજે.

હે મરવું હેકવાર, હું જીવકું લાલચ કરૂં
એ ન હોય કરતાર !, જો કણુએ અંતર ધરૂં...૨

—સહુ કોઇને એક દિવસ મૃત્યુનો ગ્રાસ થવાનું તો છે જ, તો પછી હું શા માટે મોતથી ભય પામીને જીવવાની લાલચ રાખું ? અરે, ભગવાન ! હું મારા પ્રિયતમથી જુદાઇ રાખું– મરવામાંયે છેટું રાખું એ વાત તો કયારેય બનશે નહીં.

મો ગળ બાંધી પ્રિત, મૃઘ કું તો શોભા ભઇ
અણ મરવે કી રાત, અંતર જ ન પાડે દઇવ....૩

—જે થવું અશકય છે એ કરીને મારી સિંહણની સાથે–મારા પ્રાણ સાથે પ્રીતિ બાંધીને આ મૃગે તો પોતાની જાતને શોભા અપાવી છે. પણ હવે જ્યારે પ્રણય માટે મોતને ભેટવાનો અનિવાર્ય શિરસ્તો પાળવાનો સમય આવ્યો છે. ત્યારે હે દૈવ ! તું

અમારી વચ્ચે જુદાઇ – છેટું પાડીશ`માં.

મૂઓ પે મરજાઉં, કુંન જાંને કેશી ભઇ
સાચી પ્રિત સુનાઉં, મૃઘ પેલી સંઘન મૂઇ....૪

—આ મૃગ મરે તે પહેલાં જ મૃત્યુને ભેટું, પછીથી તો કોણ જાણે શું યે થાય ? માટે પ્રીતની સાચી રીત સમજાવું–સંભળાવું, (મૃત્યુ આગમું) તે જ યોગ્ય છે. આ રીતે વચનો કથતી તે સિંહણ–મૃગ પહેલાં જ મૃત્યુને ભેટી.

૩

કદરદાની પણ નારીની જ. એ દુશ્મનની પણ કદર કરી જાણે છે. પોતાના જીવનને કરનારની વીરતા-ને પણ નારી વખાણી શકે છે. આપણે ય એની સાગર પેટાઈનાં વખાણુ કરવાં જ રહ્યાં.

દુર્ગાદાસ રાઠોડ વીર અને સ્વામીભકત લેખે નામના કમાઇ ગયો. પતિના શત્રુની વીરતા નારીના હૈયામાં કેવો ભાવ જગાડે છે ! એક ચારણ કવિએ દુર્ગાદાસના શત્રુઓની પત્નીઓને મુખે જ વાત–ભાવ કહેવરાવીને આપણને એક મોતી જેવું બહુ મૂલું રસ સભર કાવ્ય આપ્યું છે. કાવ્યની યુકિત અનૂઠી છે. શત્રુનારી પોતાનાં નૈરાશ્યમાં જ પ્રચ્છન્ન રીતે દુર્ગાદાસ-ની વીરતાની પ્રસંશા કરે છે. કવિએ ભારે સુમેળથી શૃંગાર અને વીર બન્ને રસો પ્રયોજ્યા છે.

રિમહર ચી ધરણુ ભણે અમ રાણા
સાર વિઆ અનિ રાઈહરા
કંત ! માથે થારે દંત કમંધ જ
કૂંજર દંત કંમ ચોળ કરાં...૧

—અરે ઓ રાઠોડ રાજા, દુર્ગાદાસ! તારા શત્રુઓની નારીઓ અહીણીઓ પોતાના પતિ પ્રત્યે કહે છે કે, તારા (દુર્ગાદાસ) સિવાયના અન્ય રાજાઓ સત્વ (વીરતા) વગરના થઈ ગયા છે. હે નાથ ! તારે માથે કબંધના બિરૂદધારી રાઠોડ દુર્ગાદાસરૂપી કાળના દાંત ભીડાઈ રહ્યા છે. એવે સમયે હું કયા હોંશે હાથી દાંતને–મારા ચૂડલાને રાતા રંગે રંગું ?

અરિ રિ ધરણુ ભણે અસાઉત
ખજડે તં અરિહર ઘરબોળ
આહવે સાંમ સરસ ભૂએ વડો
કંમ કરી ચૂડે ચડે કંકોળ ?

—અરે આસાજીના પુત્ર, દુર્ગાદાસ, વેરીની પત્નીઓ આમ કહી રહી છે: તેં તારી તરવારના પાણી વડે વેરીઓનાં વંશજોના ઘરો બૂડાડી દીધાં છે. આ પૃથ્વીમાં મહાવીર એવો તું અમારા સ્વામીઓ સામે સંગ્રામમાં હો ત્યાં કેમ કરીને અમારે ચૂડને લાલ રંગ ચઢે ?

અનડ હરા ખળંગી અંમ આખે
ખળદળ ભાંજણ હાર ખગાં
રે, તું નાઉ કશળ નહ રાખે
રહે ન ચૂડાકા કેમેય રંગાં

—અનમીવીરોના વંશજ એવા રાઠોડ, દુશ્મ-નોની અર્ધાંગનાઓ આમ કહે છે: ખડગવડે અરિ-દળોને કાપી નાખનારો એવો તું, સંગ્રામમાં, અરેરે, મારા પતિને કુશળ–જીવતો તો નહીં જ રાખે. એટલે કેમેય કરીને મારા કરવલ્લયનો કસૂંબલ રંગ તો રહેશે જ નહીં.

શાત્રવ કળતક હેડા કરશી
સજડે તંમ કિયા સહી
અણરંગિયા ચૂડા ઉતરિયા
રંગવા ચી ખાતી રહી ૪...

—ઓ મારૂરાવ દુર્ગાદાસ તું શત્રુના કુળ સુદ્ધાંનો ઉછેદ કરી નાખીશ. એમ તારા શત્રુની અર્ધાંગનાઓ કહેતી હતી. તે પ્રમાણે જ તરવાર વડે કરી બતાવ્યું.

એથી વેરીઓની નવવિવાહિત નારીઓના હાથીદાંતના ચૂડલા રંગ્યા વગર જ ઊતર્યા–તેઓ વિધવા થઇ. ચૂડાને લાલ રંગવાની હોંશ તો તેમના મનની મનમાં જ રહી ગઇ.

૪

'ભલિયું વણુ ભલા, નર કોઇ નિપજે ના' એવો દુહો કાંઇ ખોટો ગવાયો નથી. ગાનારો આરી જિંદગી નારીઓના જીવન–મનના ખૂણે ખૂણે શોધી વળ્યો હશે. છેવટે ઉપરના અર્ધચરણમાં સાર આપીને સાગરને ગાગરમાં જ સમાવ્યો.

આપણેય એ વીરતાપર ઓળઘોળ તથા નારીના મનોવૈભવને નિહાળીએ:

એક ઉંમર લાયક રાજપુત કન્યા માટે વરની શોધ થતી હતી, તે વેળા જેની નસેનસમાં ક્ષત્રિય-વટનો નશો-ભાવના વ્યાપી ગઈ છે એવી એ રાજપુત કુમારીએ માતા પાસે હૈયું ખોલ્યું.

પ્રગટ રીતે રાજવણ કહે છે: "કાયરની શય્યા-ભાગી નહીં થાઉં." પણ એ મનોભાવનામાં પ્રચ્છન્નરીતે કાયરની માતા થવાની અનિચ્છા પણ વ્યક્ત થઈ જાય છે. કાયર પતિથી કાયરપુત્રો જ થાયને!

સમગ્રભાવ કાયરતાનો વિરોધી છે. વીરપતિની ઇચ્છામાંથી ઉદ્દભવેલો આ ભાવના આવેગ છે. સાથે શૃંગાર-વીર બન્ને રસોના તાણાવાણા વણાઇ ગયા છે.

જરા સાંભળો, ક્ષત્રિયકુમારી શું કહે છે?

રાઉ લડે ભડ ઊગરે, નર કે' શો પો' માયે
તેણિ આગળ કસ ખોલંતી; લાજ મરૂં હે માયે..૧

—રાજાઓ સંગ્રામ ખેલે, ત્યારે યોદ્ધાઓ બચીને ભાગે! આ પૃથ્વીમાં, એવા પુરૂષો શા માટે થતા હશે? અરે ઓ મા! એવા કાયર નર આગળ મારાં કાપડાંની કસો છોડતાં હું તો લાજ-શરમથી મરી જઇશ.

કડિયાં કટારી થકાં; ઘર હથિયારૂં જાએ
તેણિઆગળ કસ ખોલંતી, લાજ મરૂં હે માયે..૨

—કમ્મરમાં કટારી હોવા છતાં ય જેના હાથમાંથી પોતાનું ઘર-સંપતિ ચાલ્યાં જાય છે-પારકાઓ લઈ જાય છે. ઓ મા! એવા કાયરનર આગળ મારા કંચુકીબંધ ખોલતાં હું તો લાજી જ મરીશ.

ઘોડા પાખર સો અસલે, સીમજ રૂંધ્યા જાણુ
તેણિઆગળ કસ ખોલંતી, લાજ મરૂં હે માયે. ૩

—જેને પોતાની જ સીમમાં અટકાવીને શત્રુઓએ શસ્ત્ર-બખ્તર, પાખર સાથે અશ્વપણ પડાવી લીધો છે, એવા નામર્દ પુરૂષ પાસે મારૂં ઊરવસ્ત્ર ખોલતાં ઓ માતા! હું ક્ષોભ-શરમથી મરી જ જઇશ.

શિશ ઝટકો જે સહે, સાચી ક્રિયાંક રોઢ
તેણે આગળ કસ ખોલશું, લાંબી બાંહ મરોડ...૪

—જેણે શત્રુઓ સામે સામી છાતીએ માથાના ઘા સહ્યા હોય, એવા શૂરવીર નર પાસે તો ઓ મા! હું મારી બાંહોને અલબેલા વળાંકો આપી ને કંચૂકી બંધ ખોલીશ. બાકી આજે તો પૂછવાનું મન થાય છે.

મરણો દેણો મારણો, શરણાયાં સાધાર
કો' એ રાણી કેથ ગઇ, જણતી જે જોધાર?

૫

નારી કેવળ વીરાંગના જ નથી. બીજું ઘણું છે. માણસના હીર પારખનારી-ઝવેરી પણ છે. એની બુદ્ધિ તિક્ષણ અને નજર લાંબી છે. કેવા કેવા માણસો પાસે રાખવા એની એ પતિને સલાહ પણ આપી જાણે છે. ધ્રોળના ઠા. જશાજીને એનાં રાણીએ કયાં નહોતું કીધું કે:

થોડા બોલો ઘણુ સહો, નહચે જો નેઠાહ
સો પરવાડા આગળો, મિત્ર કરી જે નાહ[1]

તો આપણી વીરાંગના પણ પતિને કહે છે:

હાકાં વાગા ધીર મન, ચંત ન ફાકા હોય
ઓને મ.રા ઠકકરાં! હિરા જ્યોં ગળ પાયે....૧

—સંગ્રામમાં હાકલ-પડકાર થયે જેનું મન ધીરજથી ભરપુર રહે છે, ચિત્ત બ્યાકુળ થતું નથી. એવા વીર ને તો હે સ્વામી, તમારે હીરા માફક ગળે બાંધી રાખવો.

હાકાં વાગા ધીર મન, પરત ન ફેરે પીઠ
ઓને મારા ઠકકરાં! આદર દીજે અઠ...૩

—યુદ્ધનો લલકાર થયે જેમનું મન સ્થિર-ધૈર્યવાન રહે છે. અને જેઓ એવે સમય પીઠ ફેરવીને નાસી જતા નથી, એવા વીરોને તો ઓ નાથ! આપણે આંગણે ઘણા આદરમાન દઇને રાખજો.

---

૧ કવિવર ઇસરદાસજી કૃત 'હાલાં ઝાલાં રા કુંડળિયા' માંથી.

શાવંતિઆં ! રાણી કહે, તાણું ભલું કે જતન ?
તૂટે તા ગૌ રહે, સોહી દિહાડો ધન....૩

–રાણી પૂછે છે "સરદારો ! આ કાયાનાં જતન સારાં કે ત્યાગ ?" ત્યારે સરદારોએ જવાબ દીધો : 'જે દિવસે આ કાયા શસ્ત્ર વડે કપાઈ જાય અને કુળ ગૌરવ અવિચળ રહે એ દિવસને ધન્ય છે.

ત્યાગ બલિદાનની ભાવના જોઇને ચારણ કવિથી મૂંગા નથી રહી શકાયું.

એક મીંદડીએ કૂતરાંઓના ટોળાં સામે બચ્ચાંના રક્ષણ માટે લડીને મરણ નોતર્યું. આડે દહાડે છેટેથી એકાદ કૂતરું જોઈને યે ઊભી પૂછડીએ નાસી જવાની વૃત્તિવાળી મીંદડીને બચ્ચાં માટે એ સ્વભાવગત્ વૃત્તિને તજીને કૂત્તીદળ સામે સામી છાતીએ ઝૂઝીને સરગાપરનાં ઊજળાં પરિયાણ કરતી જોઈએ બલિદાન–ગાથા રચી.

નર બિલાડો તો કૂતરાંનો ઘૂરકાટ સાંભળીને જ કયું નો યે છૂ થઈ ગયો હોત, પણ આતો નારી હતી, માતા હતી, એનાથી ભગાય કેમ ? એના પગે માતૃત્વના ગૌરવની કુદરતી સાંકળો પડી ગઈ હશે ને !

મળે બલ્લાડી કૂતરાં વેઢ માતી મસંદ
જણાં લઇ કશળ કંમ ઘરે જાશી ?
પિરૂ રા વાસ વચ આવ ઠ.ઢી પડી
ન જાવા જીવતી પામ નાશી...૧

કૂતરાં અને બિલાડી નો ભેટો થતાં મહાયુદ્ધ મચ્યું. જ્યાં બિલાડો રહેતો હતો એ ઘરના ફળીમાં શ્વાનદળ વચ્ચે એ મીંદડી ખેડાઈ ગઇ, કૂતરાંઓ તેને કહેવા લાગ્યાં ! "તું તારાં બચ્ચાં લઇને અમારી વચ્ચેથી સલામત કેમ કરીને જાઇશ ? અર્થાત્ નહીં જ જઇ શકે. ઘણીવાર અમારા પંજામાંથી છટકી જનારી એવી તું આજ અમારા સકંજામાંથી જીવતી જવા પામીશ નહીં.

આઠ દશ કૂતરાં, મની પંડ એકલી
સેટીઆં લેટીઆં ન કે સારાં
મૂજ ઊભે બચ્ચાં કેમ મારાં મરે?
મૂવા કેડ બચ્ચાં મરે મારાં...૨

–આઠ દશ કૂતરાનું ધીંગુ દળ હતું. બચ્ચાં સહિતની મીંદડી એકલી–નિસહાય હતી. પૂંછડે અને શરીરે લટૂરિયાંવાળાં કૂતરાંઓ ઘણાં ભૂંડાં–ક્રૂર હતાં. એમને બિલાડી કહે છે : "હું જીવતી હોઉં ત્યાં લગી મારાં બચ્ચાં કેમ તમારાથી મારી શકાય? મારા સંતાનોના પ્રાણ તો મારા પ્રાણ લીધા પછી જ તમે લઈ શકશો– પહેલાં નહીં"

ઉપડે નૂર ઝટ લથ્થ બથ્થ આવિયાં
ઝંઝેડી પૂંછડે ગળે ઝાલી
કુશળ રાખવા બચ્ચાં ડીલ ભૂકકા કિયા
હરિ ભજતી મની સરગ હાલી ૩

–અને એ માંજારીને મૂખે માતૃત્વનું ઊજળું તેજ ઝળહળ્યું. તુરત જ એણે શ્વાન કટક સાથે પંજા દાંતો વડે–દારૂણ મલ્લયુદ્ધ ખેલ્યું. કૂતરાંઓએ બિલાડીને ગળેથી–પૂંછડેથી ઝાલીને ઝંઝેડી–ચૂંથી નાખી. આ રીતે મીંદડીએ સંતાનોને સલામત રાખવા શરીર ભંગાવી પ્રાણ તજ્યા, અને પછી એ માતા હરિનું ભજન કરતી સ્વર્ગને પથે પળી.

૭

એક યોદ્ધો શૂરવીર એ નર છે, પણ અનેક યોદ્ધા–શૂરવીરોનો સમુહ સેના એ નામે સ્ત્રીલીંગમાં સંબોધાયા છે. એટલે જ લોકો 'ફોજ આવી, સેના આવી' એમ કહે છે. ધન્ય છે આપણા વૈયાકરણીઓને કે જેમણે આ રીતે પ્રતિપાદિત કર્યું કે નર કરતાં નારીનું મહત્ત્વ વધુ છે. નહીં તો નરો સમુહરૂપે નારીવાચક કેમ બને ?

સદાકાળથી ચારણો શૂરવીરોને વરરાજાની ઉપમા આપતા આવ્યા છે. એથી જ વીરોને 'કુંવારી ધડારો વિંદ' એવું સંબોધન કરતા આવ્યા છે, જેનો અર્થ થાય છે. "સેનારૂપી કન્યાનો પતિ" આ ભાવ લઇને વિપુલ કાવ્યો રચાયાં છે. એવું વીરરસ સભર એક ઐતિહાસિક કાવ્ય એટલે કવિવર દુરશાજી આઢા કૃત: "અજ્ઞ જામની ગજગત" જાણીતું છે.

લગભગ ૨૦૦, વર્ષ પહેલાં જામનગરના જ જામરાયસિંહ ઔરંગઝેબની ફોજ સામે વીરતા પૂર્વક

લડીને કામ આવ્યા. ત્યારે કોઈ અનામી કવિએ એ જાડેજા વીરનાં લગ્ન ઘણા રંગેચંગે મુગલ ફોજ રૂપી શાહજાદી સાથે પોતાની પાતળી જીભે અનૂઠી વાણીમાં કર્યાં-વર્ણવ્યા. જાણે છોટી 'ગજગત' રચી નાખી. આપણે ય એનો રસ માણીએ.

કસણ તાણે જુસણ, કડાં કાંચૂ કસે
ભાળી અળે ઝગહળ નેયણ ભાલા
વિદણી દલ્લી હુ ચલ્લી આવી વરણી
હવે તૂં મરણી પરણી જ હાલા

જેણે બખ્તરરૂપી વસ્ત્રો પહેર્યાં છે. ઊરસ્ત્રાણ રૂપી કંચૂકી કસીને પહેરી છે, અને ભાલાંઓરૂપી પાણીદાર અણિયાળાં નેણ વાળી છે. એવી આ દિલ્હીની લાડી પરણવા સામે ચાલીને આવી છે. તો હે જાડેજા રાયસિંહ હવે તું આ મૃત્યુ કન્યા સાથે સંગ્રામ રૂપી લગ્ન કરઃ

મદમત્તી ઉમતી, વરહે અંગ મોડતી
આગરે હાલતી ઘણા ઘણુ આડી
કૂંત સૂં ટોપ ઘૂંઘટ વિકટ પરો કરે
લોહ રસ ઘસ લે ધંધ કમસ લેલાડી...૨

—આ શાહી ફોજરૂપી શાહજાદી જુવાનીના મદથી છકેલી છે. કામવેદનાથી વ્યાકુળ થઈને અંકી-છટાથી અંગ મરોડ રચે છે. અને એવી આ નારી આગરાથી વક્રચાલ-વિકટ કૃચથી આડ-રસ્તેથી ઉતાવળે આવી છે.

ભાલાંથી ટોપરૂપી ઘૂંઘટ કાઢી નાખી શસ્ત્ર-રૂપી રસ ધસી આવતાં આ રસીલી નારી સંગ્રામરૂપી ગાઢ આલિંગન હે રાજા, તને લઈ રહી છે.

રણિ સેરણે રાએ મંગ ઊઠ લખધિર રા
ચડાવી તૂઝે વરમાળ ચાવી
ફૂંઆરી ધાર સજ, સાર શણિંગાર કરી
એ કુંવર રાજના વરણ આવી....૩

—સંગ્રામના આશક એવા જામ લાખાના પુત્ર રાયસિંહ તું ઊઠ અને જો, આ સુંદરી તને ચાહીને વરમાળ પહેરાવે છે. આ અવિવાહિત શાહજાદી શસ્ત્રરૂપી શૃંગાર સજીને ઓ રાજપૂત્ર, તારી સાથે સંગ્રામરૂપી લગ્ન કરવા આવી છે

હસે ભડથાર ભડ ખરો રાઓળ હરો
પ્રગટ જુવે રમે જીત પાસો
હોઓ હથવાહ ગળે બાંહબાગ્રાં હુએ
રણિ પલગે પોઢિયો જામ રાસો...૪

—ત્યારે એ રાવળ જામનો વંશજ વીર દુલ્હો ઉલ્લાસથી મૂક્તમને હસ્યો. સંગ્રામરૂપી જુગારમાં એ જીતના પાસા નાખી રમ્યો. લડાઈમાં પોતાની ભૂજાઓ ચલાવીને એ શાહી ફોજરૂપી શાહજાદીને ગળે હાથ નાખી ગાઢ આલિંગન આપીને જામ રાયસિંહ તેની સાથે રણભૂમિરૂપી પલંગમાં પોઢી ગયો.

વાહ રૂડી રીતે જામને પરણાવ્યો, અરે! આપણા વર્તમાન કવિવરો ૧૯૬૫ના યુદ્ધમાં પાકીસ્તાન સાથે લડતાં શહીદ થયેલા આપણા વીરોને આજ રીતે પાકીસ્તાનની ફોજ રૂપી પઠાણજાદી સાથે કાં ન પરણાવે ? એમની યે વીરતા કાંઇ કમ નથી.

૮

ધરતી એ નારી છે, લોકમાતા છે. પણ ક્ષત્રિયો-એ પૃથ્વીને પત્ની રૂપે જ માની છે. અને એને માટે બાખડતા મરતા મારતા આવ્યા છે. આજ ભાવનાને લીધે ક્ષત્રિયો લગાતાર દોઢ હજાર વર્ષ લગી મુસલમાનો સામે ઝૂઝતા રહ્યા છે. અને વીરતાનો અનોખો ઇતિ-હાસ સરજ્યો છે.

પૃથ્વી રૂપી લલિતાંગી નારીનાં અનેક કાવ્યો ચારણી સાહિત્યમાં છે. ધ્રાંગધ્રા તાબે પીંપળી ગામના કવિ હલુભાઈ મહેડુએ, જસદણ ધણી શેલા ખાચરને પૃથ્વી રૂપી સુંદરીને મોહેલીને વરવા આવેલી ઘણા હોંશથી પોતાની પાતળી જીભ વડે વર્ણવી છે. આ હલુ મહેડુ અગસરાના કવિ હતા

સજે સોળ શણગાર રૂપેરંગે શોભતી
ખેલની ખેલ ભારાથ ખેલા
પરજ રા સે ધણી ધનોં છૂટે પટે
ચાર ધર વરણ ચંત ચાહે ચેલા....૧

—સોળે શણગાર સજેલી, વર્ણલાવણ્યથી શોભાયમાન, અને યુદ્ધરૂપી રમત રમતી, એવી આ ચારે દિશાની પૃથ્વી ખુલ્લી તરવારવાળા અને ત્રણે પરજાના ધણી શેલા ખાચર તને વરવા ઇચ્છે છે, માટે તને રંગ છે.

હેમ ચૂડા ઝાળળ, લાડ મખે હાલતી
લાજ કળ લોઅણુ રંગ ચોળ લાવી
અવર ભૂપ તજે નપુંસક આજરા
અળાં વછરાજ રા ઘરે આવી.. ૨

ઝળહળતાં સુવર્ણ કંકણોવાળી, લાડ કરતાં માગતાં મુખે કુળની લાજરૂપી શરમના લાલરંગને નેત્રોનાં ખૂણામાં લાવતી. આ પૃથ્વીના અનેક નામર્દ રાજાઓને તજીને આ પૃથ્વીરૂપી સુંદરી હે વાળા ખાચરના પુત્ર, સામેથી તારે ઘરે ચાલતી આવી છે!

નેયણ કાજળ બણે, પાઉ ઝાંઝર નેયર
વાળ મોતી ઠવે કનક વરણી
પોહવી ભૂપાળ નરમાલ મૂકે પરા
પ્રથી ઓઢા હરા તુઝ પરણી....૩

—આંખોમાં કાજળ આંજી, પગોમાં રણઝણતાં ઝાંઝર નૂપુરો પહેરીને, વાળો વાળ મોતી ઠાંસેલી આ હેમવરણી પૃથ્વીરૂપી સુંદરી એ ઓઢા ખાચરના પૌત્ર, આ ધરતીના બીજા નિર્માલ્ય નૃપતિઓને છેટા તજીને તને જ પરણી છે.

મદમતી ઘૂમતી સેહજ ભૂંભળ મખી
છત્રપતિ દોએજા પલા છોડે
ખાચરાં રાઉ તૂં સાચ રિઝે ખરી
જરૂ વસધા વરી હાથ જોડે....૪

—મંદોમસ્ત અને અસ્થિર, જરા ભોળા મુખવાળી અનેક સ્થળે ઘૂમતી એવી આ પૃથ્વી બીજા રાજાઓનો છેડો છોડીને આવી છે. અને ખાચર રાજા શેલાખાચર તારા પર સાચા દિલે રીઝી મોહીને આ સુંદરી વસુધા તને હાથ જોડીને ગરજથી તને પરણી છે.

આવાં રંગીલાં લગ્ન કરાવવા માટે એ રંગીલા રાજા શેલા ખાચરે કવિને નવાજી જ દીધા હશે. પણ હવે તો 'તે હિના દિવસો ગતા' એ જમાનો પોઢી ગયો.

અનુપમ અંબીકા

મલકંત મુખ છલકંત યૌવન, ધરા નૈના ઢાળતી,
પિતુ માત જે આજ્ઞા કરે તે પ્રેમપૂર્વક પાળતી;
વાલમ તણો થઇ વીરડો, સહુ ભાંડુને સંભાળતી,
કુળવાન એવી દેવ કન્યા, આંગણા અજવાળતી–૧

આંખ્યું અમીરી, ચાલ્ય ધીરી, કંથને કામણ કર્યાં,
શણગાર સોળે સજ્યા સુંદર, ધન્ય આભુષણ ધર્યાં;
સોવન ઘડેલી સુંદરીનાં, પનોતા પગ પરવર્યા,
રધિ સમૃદ્ધિ, સુખશાન્તિનાં, ભંડાર સૌભાગ્યે ભર્યા–૨

ગિરિવર ગુફાની ગોદ બેસી, ગહન જીવન ગાળતી,
શક્તિ બળે રણચંડીકા, સામ્રાજ્ય પણ સંભાળતી;
ધરણી કરી અદ્દભૂત કરણી, ધૈર્ય મુખ પર ધારતી,
એવી અનુપમ અબીકાની, અંતરેથી આરતી–૩.

—બળદેવભાઈ નરેલા

અફળ ઝાડવાનાં ફળ

બળદેવભાઈ નરેલા

ભાવનગરમાં મહારાજ વખતસિંહનાં રાજ. એ જમાનો ધારે એની જમીન અને મારે તેની તલવારનો. ઠાકોરે તલવારની ધારે છસો ને છાસઠ ગામ ઘરે કરેલાં.

એ કાળે રજપૂતો ભોમકાને માથા સાટે ગણતા. આઠ આઠ દિવસ સુધી ઘોડાના તંગ ઢીલા કરવા જેટલો પણ વખત ન મળતો. ડુંગરની અધોલ્યુંમાં સાવજોનાં એઠાં પાણી પીને દિવસો ગાળતા.

ઠાકોરને એક પરમાર રાણી હતાં. પણ મોરલી માથે મણિધર ડોલે એમ ઠાકોર પરમાર રાણીના પ્રેમના પાંજરે પુરાઈ રહેલા. આમ પરમાર રાણી સાથે ઠાકોરના લાખ લાખ રૂપિયાના દિવસો પસાર થઈ રહ્યા છે.

એમાં સમાચાર આવ્યા કે ખંભાતના નવાબ પાસેથી સિત્તોર હજાર કોરી રોકડી ગણી તળાજા લીધું છે તે નુરદ્દીન જેવા દગાબાજને હાથ પડી ગયું છે.

ઠાકોરે પોતાના ઉમરાવ ભા દેવાજીને હુકમ કર્યો કે તૈયાર થઈ જાઓ. ભા દેવાજીએ મોતીના દાણા જેવા વીણાઉ વીણાઉ રજપૂતો તૈયાર કર્યા. જરળ દઈને રૂપિયાની છાપ ભૂંસેડી નાખે એવા અવળ-કંધા રજપૂતો ભાની દેખરેખમાં લઈ તળાજા ઉપર ચડ્યા. ઠાકોર વખતસિંહ માટે કહેવાતું કે:

કસાં સાંસાં કેવિયાં, અંબર અધર અળેસ;
ત્રેવ ઓચંતા ત્રાટકે, વીજ, ગરજ વખતેશ.

નુરદ્દીન ગઢમાં રહીને ગોહિલોને મૂંઝવે છે. ગઢમાંની દારૂગોળાની રમઝટ બોલાવે છે. ગઢ તૂટતો નથી અને ગોહિલો ગઢને ઘેરીને પડ્યા છે. નુરદ્દીન-નો લાલો નેજો ફરકતો જોઈને ભાની છાતીમાં કડ-કડતાં તેલ રેડાય છે. આમ દિવસો ઉપર દિવસો પસાર થાય છે. ઠાકોરને લાગ્યું કે ગઢને પડતાં વાર લાગશે. એટલે ચાકર ભેળું ભા દેવાજીને કહેવરાવ્યું કે "ભા રજા આપે તો બે દિવસ પોતે ભાવનગર આંટો દઈ આવે."

યુદ્ધના મોરચા ઉપર ભાનું મોઢું થોડું મરકી ગયું. ભા ચાકરને કહે કે: "હા ભા! જુવાની છે. ભલે બે દિવસ આંટો દઈ આવે."

આંખો ઢાળીને ઠાકોર ભાની રજા લેવા આવ્યા. ત્યારે ભા કહે: "જો જો હો! બે ઉપર ત્રીજી રાત ન થાય!"

ઠાકોરે થોડાં માણસો સાથે ઘોડો દોડાવી મેલ્યો. વહેલું આવે ભાવનગર. ઠાકોરને તો રણ-સંગ્રામમાં રણવાસ સાંભરેલો. પરમાર રાણીનાં એવાં આકર્ષણ તે આવતાં વેંત રંગરાગમાં પડી ગયા. એક ઉપર બીજો ને બીજા ઉપર ત્રીજો એમ દિવસો વહી ગયાનું ઓહણા સરખું ઠાકોર ભૂલી ગયા.

અહીં ભા દેવાજીને ખાનગીમાં ખબર મળ્યા કે આવતી કાલે નુરદ્દીન દરવાજા ઉઘાડીને સીધો હલ્લો લઈ આપવાની તૈયારી કરે છે. ભા દેવાજી ભાવનગરને કેડે મીટ માંડે છે, પણ ક્યાંય ઠાકોર આવતા કળાતા નથી. ઠાકોર ફોજ ભેળા આવી ને પાછા ગયેલા, એટલે ફોજના રજપૂતો માથે અવળી અસર થાય. નુરદ્દીનને ખબર મળી ગયેલા કે ફોજ ધણી વગરની છે.

એટલે ભા દેવજીએ લાજ મરજાદ છેડીને સાંઢડી સવારને તૈયાર કર્યો. ભેગો લીફાફો આપ્યો કે "બે દિવસનું કહીને ગયેલા તે હજી પાછા ન ફર્યા. કાલ સવારે હલ્લો થાય તેમ છે. હવે અફળ ઝાડવાને છાંયે ક્યાં સુધી બેસી રહેવું છે?" પરમાર રાણીને પેટ સંતાન ન હતું.

સાંઢડી સવાર વહેતો થયો. પણ સાંઢડી પંદર પંદર હાથ માથે ઝાંકું દેતી જાય છે. પ્રાગડના દોરા

ફૂટું ફૂટું થાય છે ત્યાં ભાવનગરના દરબારગઢ ભેળો.

ઠાકોર ચાકળે બેસી રૂપાની ઝારીએ દાતણ કરે છે. પરમાર રાણી પાસે ઊભાં છે, ત્યાં માણસે આવી બીડો આપ્યો. ઠાકોરે બીડો લઇને વાંચતાં કમળ જેવું પ્રફુલ્લિત મુખ ધમેલ ત્રાંબા જેવું થઈ ગયું. કાગળ વાંચીને પગ નીચે દબાવી દીધો.

ચતુર રાણી પામી ગયાં. કહે : "શું છે?"
"કાંઇ નથી, એ તો ભા તેડાવે છે"

"જોઇં, શું લખ્યું છે ?"

"ખાલી મને તેડાવે છે, બીજું કાંઇ નથી."

રાણીજીએ પગ નીચેથી બીડો લઇને વાંચ્યો. વાંચતાં જ રાણી પામી ગયાં કે ભાએ અફળ ઝાડવાંની ટકોર મારા ઉપર કરી છે. પણ રજપુતાણી ઘૂંટડો ઉતારી જઈને કહે :

"ઊઠો, અત્યારે જ તમારે જવું જોઇએ. ધણી વિનાની ફોજ ન હોય."

"પણ ભાથી આવું લખાય ?"

"એમાં ખોટું શું લખ્યું છે? શેર માટી મારે પેટ નથી સરજાણી એમાં મને અફળ ઝાડવું ન કહે તો બીજું શું કહે? ઊઠો, સાબદા થાઓ, સેના વાટ જોતી હશે."

આમ કહી પરમાર રાણીએ ઠાકોરને હથિયાર બંધાવી તૈયાર કર્યા. પછી તો ઠાકોરના ઘોડાને પાંખું આવી.

નુરદ્દીનની તૈયારી સામે ઊઘડતા પરભાતે ભા દેવાજીએ ઠાકોરની આશા છોડીને ગઢના દરવાજા માથે ઉલ્લું બળ કર્યું. નુરદ્દીનને થયું કે ભાવનગરની ફોજમાં ભંગાણ પડયું છે એટલે દરવાજા ખોલાવીને ગોહિલો ઉપર પૂરા બળથી ત્રાટક્યો.

તળાજાને પાધર ત્રમઝૂટ બોલવા લાગી. લોહીની પડનાળું પડે છે. ઘોર લડાઇ જામી ગઇ છે. લશ્કરના મોખરે રહીને ભા નુરદ્દીનના ખોરાસાંની અને મુગલાઇ જોદ્ધાઓ ઉપર વાઢ દઇ રહ્યા છે. તરવારોના મે વરસતા આવે છે પણ ભા મોખરાની જગ્યા મેલતા નથી.

ત્યાં કાળભૈરવ જેવો નુરદ્દીન એના અરબી ઘોડા ઉપર સાંગ તોળતો આવ્યો. ભા દેવાજી નુરદ્દીનના જોદ્ધાઓને કુંડાળે પડી ગયા છે. એમાં બરાબર નુરદ્દીને પેગડામાં ઊભા થઇ જઇને ભા માથે સાંગનો પ્રહાર કર્યો. પણ સાંગ ભા માથે પડે તે પહેલાં વીજળી વેગે આવી પહોંચેલા અસવારના ખાંડાનો પ્રહાર નુરદ્દીન માથે પડ્યો. ઝાડવું પડકાય એમ નુરદ્દીનનો પહાડી દેહ ધરતી ઉપર પટકાઇ પડયો.

અણીની પળે પોતાને ઉગારી લેનાર માટે ભાએ જરાક પાછું વાળીને જોયું ત્યાં તો ઠાકોર વખતસિંહ.

"મારો બાપલિયો આવ્યો, આવી પહોંચ્યો. હવે ભાર નથી દશમનના કે તળાજું તોળી રાખે. આવી પહોંચ્યો બાપ!" ભાથી આનંદના અતિરેકમાં બોલાઇ ગયું.

"હા ભા! આવી પહોંચ્યો છું...ઘરે તો દરવાજા દેવાઇ ગયા."

"દરવાજા દેવાઇ ગયા ? કોણે દીધા ?"

"રજપૂતાણીએ."

"રંગ રજપૂતાણી. મારા રાજાને સાવજ બનાવીને મોકલ્યો. હવે તળાજું લીધે છૂટકો. જે મોરલીધર."

અને ઠાકોરને ભાળતાં રજપૂતો રંગમાં આવી ગયા. ખાંડાના ખેલ મંડાણા ને સૂરજની રૂંઝયો વળે તે પહેલાં તળાજાના કોઠા ઉપર ખોડિયારનો નેજો ફડાકા દેવા લાગ્યો.

એ વાતને વરસો વીતી ગયાં. ભા દેવાજીને ઘડપણ ઘેરી રહ્યું છે. ગઢ ઘેરાતો જાય છે. મંદવાડમાં કોઇની કારી ફાવતી નથી. ઠાકોર વખતસિંહ સવાર સાંજ ભાના ઢોલિયે આવી જાય છે. ભા સૌને ભળભળામણ કરી રહ્યા છે.

ત્યાં ખબર આવ્યા કે પરમાર રાણી પધારે છે. કાળ સામે વાતો કરતા ભાને કાન વાત પહોંચતાં ઢોલિયાની ઇંસો ઝાલીને તકિયાને અઢેલીને ભા પથારીમાં બેઠા. માણસને કહે "માથે પાઘડી મૂકય.

બા પધારે ને હું ઉઘાડા માથે ન મળું"

પરમાર રાણી આવ્યાં. ભાને બેઠેલા જોઈને કહે: "અરે ભા! આપ આરામ કરો. હું તો આપના ખબર પૂછવા આવી છું. તસ્દી આપવા નહિ."

ભાએ બધું બળ ભેગું કરીને સાજા માણસની જેમ ખબર અંતર પૂછ્યા. પછી કહે:

"બા! આપ તો મારાં માવડી છો. જાતાં પહેલાં એક વસવસો મનમાં રહી જતો હતો આપની માફી માગવાનો." ભાની આંખ બોલતાં બોલતાં ભીની થઈ ગઈ.

"અરે ભા! મારી માફી માગવાની!"

"હા, મા! તળાજું ભાંગતી વેળા મારાથી બે વેણુ કડવાં લખાઇ ગયેલાં. આપને એબ આપેલી."

"ભા! તમે તો મને અને ઠાકોરને બેય ને બચાવી લીધાં. મને હતી તેવી કહી, એમાં ખોટું શું હતું?" કહેતાં પરમાર રાણીની આંખમાથી દડ દડ દડ આંસુ દડી રહ્યાં. ગળું ખંખારી કહે:

"ધણીના હિત ખાતર આવી હીંમત કરનારા ધરતી ઉપર હશે ત્યાં સુધી જ રાજપૂતી ટકવાની".

"મા મારી!". ભા નો અવાજ ભારે થઇ ગયો. "પૃથ્વીરાજને કહેનારા તો તે દીય ઘણા હશે. પણ સંયોકતાને તારા જેવી મત ન સૂઝી, નકર દિલ્હીના ધણીનું ધનોત પનોત ન નીકળત."

શ્વાસ લઇને ભા આગળ બોલ્યા: "મેં જે કાંઇ કર્યું એમાં ભાવનગરનું ભલું જ વાંચ્છેલું. મનમાં મેલ રાખીને કાંઇ કર્યું હોય તો મારી અંતઘડી બગડજો."

"અરે ભા! એ શું બોલ્યા? તમે તો એક જ વેણે મને અને ઠાકોરને નવો અવતાર આપ્યો છે. રાજની આબરૂ જાળવીને ભાવનગરને ભાંગતું બચાવ્યું છે. તમારા જેવા સ્વામીભકતના સ્વર્ગે જ વાસ હોય. છવને જરાય દુ:ખ દેશોમાં. તમારી પેઢી દર પેઢીના મહારાજના થાળમાં જ હાથ હશે."

આમ દિલાસો દઇ પરમાર રાણી મહેલે સીધાવ્યાં. ભા દેવાજીએ સૌને રામરામ કરી શાંતિથી દેહ છોડયો.

કાળને કરવું છે તે કોઇ કારણે ભા દેવાજીના ખોરડા ઉપર ઠાકોર વખતસિંહની કરડી આંખ થઇ. ભા દેવાજીનું કુટુંબ ઉચાળા ભરી રીસામણે હાલ્યું.

રાણી સાહેબના કાને વાત ગઇ. પોતે વેલડું જોડાવીને હાલી નીકળ્યાં. ઉચાળાને આંબી લીધો. અહીં દરબારગઢમાં ભારે દોડધામ થઇ પડી. રાણી સાહેબે ઠાકોરને કહેવરાવ્યું કે: "દીકરા રીસામણે જાય તયેં મા દીકરા ભેળાં જ શોભે."

ઠાકોર વખતસિંહે મનામણાં કરીને ભાના કુટુંબને પાછું વાળ્યું.



ગીત સાણોર

નિર્મળ મુખને મીઠી વાણી, તેજ ભરેલી આંખ્યું તાંણી
જોતાં વેત જાતવંત જાણી, (એવી) સાંભરી આજ મને સોરઠીયાણી-૧
લાજ ભરેલી રૂપની રાણી, પંડય અમીરી અધકયું પાણી:
દંપતી જીવનમાં અતિ શાણી, સાંભરી આજ મને સોરઠીયાણી-૨
હારે ન હિંમત હોય મર હાણી, કરે પૂન્યની ખૂબ કમાણી;
આશરો દીએ અન્ન ને પાણી, જીવ બધાને સરખા જાણી-૩
વાત અનીતિ જ્યાં વરતાણી, ત્યાં ઊભી થાય તેગને તાણી;
મરણ તણી મોજ હયે માણી, (એવી) સાંભરી આજ મને સોરઠીયાણી-૪

બળદેવભાઇ નરેલા

લગ્નગીતો અને અન્ય લોકગીતોમાં નારી

આચાર્ય જયંતભાઇ

શીર્ષક વાંચીને કોઇ પૂછી શકે : લગ્નગીતો શું લોકગીતોનું જ અંગ નથી ? છે. જરૂર છે. એમાં કોઇ સંશય નથી. પણ એક ભાત પાડતો ભેદ છે, જે લગ્નગીતોને આગવું વ્યક્તિત્વ આપે છે : લોકગીતો પ્રાયઃ નારીજીવનને ગાય છે. છતાં કેવળ નરજીવનને ગાતાં લોકગીતો પણ છે. 'એ બધાં લોકગીતોને નર અને નારી બન્ને ગાતાં આવ્યાં છે. 'આશા ભર્યાં તે અમે આવિયાં ને મારે વાલે રમાડયાં રાસ રે' અથવા તો 'હરિ વેણુ વાય છે રે હો વનમાં' એ ગીતો કૃષ્ણ વિરહી ગોપીઓનાં ગીત છે. એ ગોપગીત નથી. છતાં સ્ત્રીપુરુષ ઉભય ભેળાં મળીને કે અલગ અલગ એ ગીતો ગાય છે.

મીરાંબાઇએ જીવા ગોસાઇને મળવાની ઇચ્છા કરેલી. ત્યારે જીવા ગોસાઇએ ઉત્તર આપેલ : હું સ્ત્રીનું મુખ જોતો નથી. તેના વળતા ઉત્તરમાં મીરાંએ માર્મિક વાણીનાં બાણ મારેલ :

"આજ લગી એમ જાણતી
વ્રજમાં કૃષ્ણ પુરુષ છે એક !
વ્રજમાં વસી હજી પુરુષ
રહ્યા છો ! ધન્ય તમારો વિવેક !"

કેમ જાણે પ્રેમલક્ષણા ભક્તિનું આ પરમ સૂત્ર લોકોએ પ્રથમથી જ આત્મસાત કર્યું હોય ! એમણે તો નર ને નારીના ભેદ લોકગીતો પરત્વે તો જાણ્યા જ નથી. અથવા કહો કે નરનારીના અભેદ તેમણે માણ્યા જ છે.

પણ લગ્નગીતોની બાબતમાં એ ભેદ રહ્યો જ છે. લગ્નગીતોનું વસ્તુ ભલે ગમે તે હોય. પણ એ ગાવાના સર્વહક્ક જાણે કે નારીઓએ સ્વાધીન રાખ્યા છે. કેવળ મોજ ખાતર ભલે પુરુષ કોઇ, એ ગીતોને ગાઇ લે. પણ લગ્નાદિ પ્રસંગે તો એ નારી કંઠે જ નીતરે. મને અત્યારે જ સૂઝે છે કે પુરુષોએ ગાવાનાં લગ્નગીતો કેમ નહીં હોય !

લગ્નગીતો અને ઇતર લોકગીતો વચ્ચેનો એક બીજો ટાળો—બીજું વ્યાવર્તક લક્ષણ—કળાઇ આવે એવું છે : લગ્નગીતોની બાની (–ફટાણાંને બાદ કરતાં–) એકધારી રસાળ, સુલલિત અને સુકુમાર છે. એની લય મંદ મદાલસ છે. હમચી ખૂંદવાની ધમાલ એમાં ન મળે. એ લગ્નગીતોની ધીરીશાળી અને પ્રમલ હલક હોય છે. એ લગ્નગીતોને રાસ લેખે—રૂઢિગત રાસની ઢબે, નહીં ગાઇ શકાય. "હરિવેણુ વાય છે રે...." એ લોકગીતમાં કોમળ લલિત સૂરાવલી હોવા છતાં અને એમાં વિરહની મંદ-લયાત્મક ગીતછટા અભિપ્રેત હોવા છતાં, એને ગવાતું સાંભળીએ ત્યારે, ઉચાળા ભરીને 'લાસ્ય' ચાલ્યું ગયું હોય અને આક્રમણ કરીને 'તાંડવ' આવી રહ્યું હોય—એવો ભાસ થાય. પણ લગ્નગીતોએ એમનું એ નારી-પોત અકબંધ જાળવી રાખ્યું છે. એ ગીતોએ તેમ જ એ ગીતોની ગાનારીઓએ નારીનું નીણાંકૂણાપણું, નારીનું લજ્જા-સલૂણાપણું, નારીનું ચારુ સૌષ્ઠવમંડિત લચીકપણું અને સાહજિક માર્દવયુક્ત સભારત્વ જાળવી રાખેલ છે.

લગ્નગીતો અને અન્ય લોકગીતોમાંથી ઉપસતું નારીનું ચિત્ર કેટલું વાસ્તવિક ગણી શકાય ? સમકાલીન સાહિત્ય ઉપરથી તત્કાલીન સમાજનું યથાતથ સ્વરૂપ ઉકેલવાનું મુશ્કેલ છે. યુગે યુગે રચાતાં સાહિત્યો કયારેક ભાવનાઓ અને આદર્શોના રંગે ભારોભાર રંગાયેલ હોય છે, તેમાં યે જ્યારે ઇતિહાસ પુરાણની યુગ-સ્થિતિનું ચિત્રાંકન કરવાના પ્રયત્નો હજાર-પાંચસો વર્ષો પછી કરવામાં આવે છે ત્યારે કવિ કલ્પનાના ઘોડા અને નવલકથાકારના ઉધામાઓ એવા તો રમણે ચડતા હોય છે કે એ કાવ્યનાં કે કથાઓનાં પાત્રો સ્વયં એ સાહિત્ય વાંચે તો પોતે પોતાને ઓળખી જ ન શકે.

મુન્શીનું 'પૃથ્વીવલ્લભ' વાંચીએ કે 'કૃષ્ણાવતાર'નું પારાયણ કરીએ. તેમનું 'જય સોમનાથ' કે

'ભગવાન પરશુરામ' વાંચીએ. એ વાર્તા જરુર આપણ-ને જકડી રાખે. ધૂમકેતુની ગુર્જરકથાઓ વાંચીએ તો આપણને આપણા બાપદાદાના સંતાન હોવાનું ગુમાન થાય. એ જ રીતે કેટલાં ય આપણાં સાહિત્ય રત્નોનું પાણી કોહીનૂરથી ય અદકું લાગે પણ તે પરથી કોઈ 'જદુનાથ સરકાર, કોઇ 'સરદેશાઇ' કે કોઇ ઇતિહાસ-કાર' 'ઓઝા', ઇતિહાસ સરજી ન શકે.

પણ આપણે એ પણ જાણવું જોઇએ કે જેમ એ શિષ્ટ સાહિત્યકારો એમની સુફિયાણી કલ્પાની જાદુઇ આંખે રજનું ગજ કરી શકે, શૂન્યમાં અનન્ત ભાળી શકે, હકીકતોને શીર્ષાસન કરાવી શકે, તેવી રીતે સાધારણ લોકો સમાનપૂર્વક તો નથી જ કરી શકતાં, તેમની અનુમાન શકિત સીમિત હોય છે. તાર્કિક તારવણી કરવાની એમની તાકાત પરિમિત હોય છે. વેંતિયાઓના ટાપુ પર જઇ ચડેલ 'ગલિવર'-ના ગજવામાંથી મળેલી ઘડિયાળને વેંતિયાઓ પ્રીછી ન શકયા, એમણે એમની ઇશ્વરદત્ત બુદ્ધિનો પૂરો ઉપયોગ કરીને નિર્ણય કર્યો કે એ વસ્તુ 'ગલિવર'-નો ઇષ્ટદેવ હોઇ શકે. એનાં સબળ કારણો હતાં. 'ગલિવર' એ અજનવી વસ્તુને જ્યારે ને ત્યારે નિહાળતો. એટલે એ ઇષ્ટદેવ જ હોઇ શકે (અને એમ નથી લાગતું કે આજના જમાનામાં ઘડિયાળ એ ઇષ્ટદેવ જ બની બેઠો છે?)

એ જ રીતે આપણાં લગ્નગીતો અને લોક-ગીતોમાં અપાયેલાં ચિત્રોમાં અત્યુક્તિ કે અલ્પોક્તિ હોઇ શકે. પણ એમાં જળને સ્થળ ગણવા જેવી કે રણને વૃન્દાવન ગણવા જેવી કે સસલાના શીંગડાની હરતી કલ્પના જેટલી ઉટપુટાંગ વાતો નહીં હોય. એ લોકો ન હતાં કોઇ સાહિત્યનાં વ્યોમવિહારી કે કલમના કસબી. એ લોકો તો, હકીકતને હીંચકે હીંચકનારાં હતાં. આંસુની અજસ્ર ધારાને 'શ્રાવણ ભાદરવો' કહીને સંતોષ માનતાં. જે પ્રકૃત્તિનું સાન્નિધ્ય એ લોકો જાણતાં-માણતાં એનાં જ અંગોપાંગનો ઉપમેય-ઉપમાનનો વિનિયોગ કરવામાં એ રાચતાં ને રીઝતાં. કેવળ છાશને, વાટકે, છાકટાં થઇ શકે-એવાં એ સરલ હતાં.

એટલે લગ્નગીતો કે બીજાં લોકગીતોમાં-હસતી કે રોતી કે હીબકા ભરતી; નાચતી, ગાતી કે શણગાર સજતી; નહાતી, ધોતી કે પાણી ભરતી; પરણ્યાને રીઝવતી, રમાડતી કે મેણાં મારતી; સાસુ-નણદીને સાચવતી, કોચવતી કે ઊંઠા ભણાવતી; ઘર-કામ કરતી, દૂઝણાં વાઝણાં સાચવતી કે વાડીખેતર વેંઢારતી; પ્રેમથી કામ કરતી, પરાણે કામ કરતી કે કામથી કંટાળીને બેડાં ફોડતી; મેળો માણતી, ઓચ્છવ ઊજવતી કે વ્રત-મંદિર કરતી; પરણ્યા પહેલાં છાની છપની, વરની હળવી નરવી હડફેટે ચડતી, વરને ઘડિયાં લગનની મહેલત મોકલતી કે માહ્યરામાં પધા-રતાં અચકાતી મચકાતી; વરને નર્મથી ને મર્મથી વશ કરતી, રંગથી અને સંગથી સંતોષતી અને ટાણું આવ્યે અસ્મિતાની આડીવાડીમાં અઅંયપદ દાખવતી; ધાન ખાંડતી, દળણાં દળતી કે પાણીઢાં સીંચતી; શોકયને શબ્દ-ચાબખે સબોડતી, જુગારી પતિને જુગ-તીથી ઠેકાણે લાવતી કે વારુણી પીતા વહાલાને અનિ-યત્ન રહેવા ઉપદેશતી; સાસુની સોડયમાં દીવો મૂકતી, નણદીની નફફટ પરોણાગત કરતી કે શોકયનાં છાજિયાં લેતી; પાણી શેરડે હૈયું ખોલતી, કુંજલડી સાથે સંદેશો કહેવરાવતી કે આઘે ઊડતી રજમાં વીરનાં એંધાણ જોતી; છૈયાંને ધવરાવતી-નવરાતી, બાળને હુલાવતી-ઝુલાવતી કે બાળવિહોણી હોય તો એને ઝંખના: આવી આવી નારીજીવનની જૂજવી ભૂમિ-કાઓ આ લોકકાવ્યોમાં આપણને જોવા મળશે.

આ લેખની મર્યાદામાં આપણે થોડાંક ગીતો લેશું. જેમાં લોકનારીનાં વ્યકિતત્વની આછીપાંખી રેખાઓ દેખાશે. એ રેખાઓમાં વાસ્તવિકતાનું છાયા ચિત્ર પણ હશે અને તત્કાલીન સમાજને હૈયે રમતા ભાવાકમાવાઓ પણ ભળીશે. એમાં 'Truth, the whole truth and nothing but the truth' ની કોઇ આશા ન રાખી શકે. એમાં તો સત્યવેષી સ્વપ્નાં પણ હશે; સત્યની ખંડિત મૂર્તિ-ઓ પણ હશે; અને સત્યની સાથે સાયાંમાયાં કરતી કલ્પના પણ હશે.

આ ગીતોનું કર્તવ્ય કોનું હશે! એ શું સ્વાનુભવ-રસિક ગીતો હશે! કે પછી કોઇ હયોઢી-

ધોળા હાથ અને હૈયાની, પરાનુભવે સ્વાનુભવ કરવાની એ કાવ્યકળા હશે! કેટલીય કૃતિઓમાં ખડબચડી ખાસિયત અને ચીલાચાલુ સરળતાનાં દર્શન થાય છે એ કૃતિઓનું સંગીત પણ સાદું સીધું અને પ્રજાની શૈશવદશાનું ઘડતર છેઃ મોટા ભાગના ગીતોમાં ટૂંકી ને ટચ (અ) સ્થાયી ને અંતરો તો હોય કે ન હોયઃ

"ઝીણા મોર બોલે લીલી નાઘેરમાં"

એ સ્થાયી એ જ માપનો અંતરોઃ

"લીલી નાઘેરમાં લીલી વનરાઈમાં"

માત્ર એના સંગીતમાં–એના કાળમાં સહજ ઊંચી સૂરાવલી.

પણ લગ્નગીતોના ઢાળમાં અને વર્જ્ય રચનામાં કોઈ ન્યારો જ કસબ દેખાય છે. પણ કોણ જાણે કેમ! એ લગ્નગીતોના ઢાળોમાં અને એનાં કાવ્યમાં મને નારીનું જ કર્તૃત્વ દેખાય છે. એ ગીતો માત્ર સ્ત્રીઓ જ ગાતી આવી છે એ પણ એક સૂચક વાત નથી! વળી પ્રાયઃ બધાં લગ્નગીતોમાં ગીતની reporter નિવેદક–સ્ત્રી જ છે. એમાં જૂજ અપવાદ છેઃ

"માડી! બાર બાર વરસે આવીઓ.
માડી! નો' દીઠી પાતળી પરમાર્ય રે

જાડેજી મા! મોલુમાં દીવડા સગ બળે રે"

એ ગીતમાં જેમ કથની કહેનાર પુરુષ છે એવું લગ્નગીત મને એક જ યાદ આવે છે;

"ગોરી આઘેરાં તે ઓઢો તમે ઓઢણાં!
મારાં છોગલિયાને છાંયે ચાલી આવ
મોરી ગોરી રે...લાલ છેડો લટકાં કરે"

જો કે એ ગીતનું વસ્તુ જ એવું છે. વર પરણીને પોતાને ગામ પહોંચે છે. સહેજે જ નવપરિણીતા લજ્જાભર્યું મૌન સેવે. તે છતાં આ લાડડી રસિકતાપૂર્વક એનું મૌન તોડે છે. ખરું ગીતનું ધ્રુવપદ તો નારી મુખે જ બિરાજે છેઃ વર આઘું ઓઢવાનું કહે છે. કન્યા બે કારણે તેમ કરતાં અચકાય છેઃ એક તો સાસરિયે ઉઘાડે મોઢે ભર બજારમાં કેમ ચલાય! વળી બપોરના તાતા તડકાનો તાપ ગોરી શી રીતે સહી શકે! પણ વર પાસે એટલો જ રસિક દાક્ષિણ્યભર્યો ઉપાય છેઃ ગોરી! મને એ બન્ને તકલીફનો ઉપાય-સૂઝે છે. મારાં લાંબાં છોગલાંની છત્રીને માથે રાખીને ચાલી આવ. એટલે મારો ય સચવાશે અને છાંયો પણ મળશે. કેવી રમ્ય કલ્પના છે! આ રીતે કોઇ વરકન્યા બજારમાંથી નીકળે તો બજાર એના કામધંધા ભૂલીને આ શોભાને પીધા જ કરે! પણ ગીતનું ધ્રુવપદ છે "લલ! છેડો લટકાં કરે" લાડડી કહે છેઃ હે લાડડા, છોગલિયાંને શિર પર રાખીને પાછળ પાછળ ચાલી આવું છું. પણ એ છોગલિયું પણ પવનને અડપલે ઊડયા કરે છે. એ મારી મુખછબીને ઘડી ઢાંકે છે અને ઘડી છતી કરે છે. મારા લટકાળા લાલનું એ છોગું પણ લટકાળું છે.

ઘડીભર મને તો થાય છે કે એમાં ગીતનો આરંભ ભલેને પુરુષ કરતો દેખાય છે. પણ ગીતના આ માર્દવ કોઇ રસિયણની રચનાકલા જ રમી રહી છે. એવું બીજું એક લગ્નગીત હવે યાદ આવે છેઃ

"સૂડલો તે કોયલને વીનવે
આવી રૂડી આંબલિયાની ડાળ
મેલીને તમે કયાં ગ્યાં'તા રે!"

એમાં પણ કાવ્યનો વિષય નારીની નરવાઇનો કે નરસાઇનો છે. એના ઢાળની મદાલસતા પણ નારીસુલભ છે. પૌરુષના પોરસની એમાં વાત નથી. આ કસબને જોતાં જ યાદ આવે છે, મીરાંનું એ ઝુરાપાને હિંડોળે હીંચ્યે જતું એ ગીત :

"બલિહારી રસિયા, ગિરધારી,
સુન્દિર શ્યામ હો તજી અમને,
રે મથુરાના વાસી!
આવા ન બનિયે હોજી!"

કેરબા તાલની આઠ આવૃત્તિએ સ્થાયી પૂરી થાય છે! ગીતની સૂરાવલી તરંગની લલિત ગતિએ ચાલી જાય છે. હું જાણું છું કે આવી આવી દલીલોથી આ લગ્નગીતોની કર્તૃત્વકલા નારીને જ કંઠે આરોપી શકાય–એનું સંપૂર્ણતઃ પ્રતિપાદિત ન થઇ

શકે. છતાં આ દિશામાં શોધખોળ કરવા જેવું તો છે જ.

હવે જોઇએ નારીજીવન પ્રત્યે અંગુલિનિર્દેશ કરતાં લગ્ન ગીતો:

પ્રથમ તો નારીનાં શૈશવને ગાતાં ગીત મેં જાણ્યાં સાંભળ્યાં નથી. નારીજીવન શરૂઆત જ લગ્ન-જીવનની કોરાણેમોરાણે શરૂ થાય છે. સવા વરસના પરણ્યાની વાત ગવાઇ છે. પણ સવા વર્ષની–ના ના એથી ય મોટી બાળકીની કોઇ વાત ગવાણી નથી.

"બાર વરસની ગણગારી ગુજરી,
સવા વરસનો પરણ્યો રે..
હવે કેમ રે'વાશે !"

અથવા તો–

"પાંચ વરસનો પરણ્યો રે
હીંચકોરૂં નાનેરું બાળ !
વીસ વરસની નાર રે
હીંચકોરૂં નાનેરું બાળ !"

એવા ગીતો ઘણાં છે. એનું કારણ શું હશે! મને લાગે છે કે એ સમાજમાં નારીની હસ્તી જ એના કન્યાકાળે શરૂ થાય છે.

છતાં એક ગીતમાં કન્યાનાં શૈશવખેલનનો ઉલ્લેખ

"એક આવ્યો'તો પરદેશી પોપટો;
એની રમતાં'તાં માંડવ હેઠ:
ધુતારો ધૂતી ગયો !

એને મેલ્યાં ઢીંગલ મેલ્યાં પોતિયાં
એને મેલ્યો સૈયરીઓનો સાથ:
ધુતારો ધૂતી ગયો !"

એવો જ અછડતો અને અલંકાર વીંટયો એક બીજો ઉલ્લેખ પણ છે: (આ સૂરતી લગ્નગીત છે)

"મેં તો હરખે ચાંપલીઓ રોપાવીઓ રે;
મારો ઉછેરતાં ભવ જાય,
ફૂલડાં વેળાએ માળી લઇ ગયા રે !"

આપણા એ સમાજમાં કન્યાથી; ભોમિયા વિના, પ્રેમના ડુંગરોમાં ભલે ન ભમાતું. પણ કાંઇક છૂટાંછવાયા આકસ્મિક હેરણા જરૂર હેરાતાં. મિલનો ય હતાં. થોડી છટાભરી છેડછાડ પણ હતી. પણ એમાં dating ન હતું. એ અભિસાર પણ ન હતો. એમાં કૃષ્ણપક્ષમાં કૃષ્ણપટકુળ અને શુક્લપક્ષમાં શુક્લ-પટકુળ ધારણ કરવાની કે રાત્રીની ઓથ લેવાની જરૂર ન પડતી. બહુ જ સહજસુભગ મિલન થઈ જતાં.

મિલન સંકેત પણ મંગળપ્રભાતે. સૂરજ ઊગતો હોય. હરણ્યું આથમતી હોય. વૃષભ નક્ષત્ર ઉદયોન્મુખ હોત:

"ભાણાં જેવડો ભાણ ઊગ્યો ડુંગર ઓરડે!
આણી પેરે ઊગેલા ભાણ,
ઓણી પેરે હરણ્યું હળવે છે!
હરણાં છોડીને મેલ બળદ જોડયે રે કલોળિયાં!
ખેડી શઘલડી સીમ, વાવી તે લાલ કસૂંબડી!
બળદે બેવડી રાશ ખેડુને માથે મોળિયો!
રંગી ઇશ્વરની મોળ્ય, રંગી પારવતીની ચૂંદડી!"

શી બુલન્દ સરળતા છે! કેવી વિરાટ અભિ-સારની રંગભૂમિ છે! પાસે જ કોઇ રૈવત કે શેત્રુંજય જેવો ડુંગર હોય. એની પાછળ ઊગતો સૂરજ, વ્યોમની રંગભૂમિ પર કોઇ જગન્નાયક–world heroની પેઠે ભવ્ય પ્રવેશ કરતો હોય. એ સૂરજ છે, આકાશની અદ્ભુત ખેતી કરનાર ખેડુ! એ નથી વાવતો ધાન કે નથી વાવતો કપાસ! એની વાવણી તો છે કેવળ આનન્દકારી! આખાં આકાશની શઘલડી–સઘળી–સીમમાં એ તો લાલ કસૂંબી વાવી દે છે! વાવ્યાં ભેગી તો એ ઊગી નીકળે છે! અદ્ભુત કસૂંબલ રંગથી આકાશ-કુંડ છલકે છે! એમાં ઇશ્વરનું માથા-બંધણું ને પાર્વતીની ચૂંદડી રંગાઇ જાય છે.

પણ ગીતનું સ્ત્રીકર્તૃત્વ સૂચવતી પંક્તિ જોઇએ:
હરણાં છોડીને મેલ, બળદ જોડયે રે કલોળિયા!
સૂરજ–ખેડુએ એનાં હળે હરણાં–(મૃગશીર્ષ નક્ષત્રને હરણ્યું કહેવાય છે)–જોડેલ છે. હરણાં જેવાં તરલ–કોમલ પશુને, હળે તે જોડાતાં હશે! સ્ત્રીહૃદય, ખેડુને, સૂરજને વિનવે છે: હરણાં છોડી મેલ, મારા વીરા! પણ તો પછી ખેડય શી રીતે કરવી? સ્ત્રી-કવિ કહે છે: 'બળદ જોડયે રે કલોળિયા.'

જરા વિચારીએ : એ બળદ કયા હશે ! બળદ માટે સંસ્કૃતમાં શબ્દ છે, એ વૃશભ ! વૃશભ નક્ષત્રનો આકાર છે. અંગ્રેજી અક્ષર V જેવો એ V આકાર એટલે જ 'બળદે બેવડી રાશ.' હરણાંને હળેથી છોડાવવાનો કેવો છે કાવ્યમય કીમિયો ! મને એ 'હરણાં છોડીને મેલ'–એમાં એક પ્રકારની ધા સંભળાય છે અને યાદ આવે છે, કાલીદાસે વૈખાનસના મુખમાં મુકેલ પંક્તિ :

क्व बत हरिणिकानां जीवितं चातिलोलम्
क्व च निशितनिपाता वज्रसाराः शरास्ते ॥

શકુન્તલની આ પંક્તિઓ ઉપરના લગ્નગીતના ઢાળમાં જ ઢાળુ છું :

"હરણાં કેરાં રે જીવન કેવાં ઝાકળિયાં ?
ને કેવાં રે વજ્જર જેવાં તીર તારાં ?"

આ લગ્નગીતનાં રસદર્શન કેમ કોઇને નહીં સૂઝ્યાં હોય ! વેદની ઉષાના ઋષિકીધાં વર્ણનથી આ ગીતનું કાવ્ય ક્યાંય ચઢિયાતું છે. એની પ્રાસાદિક ભવ્યતાનો જોટો શોધવાનું બીડું કોણ ઝડપશે ! પ્રભાતનું વર્ણન આપણા કવિકુલગુરુ કવિ ન્હાનાલાલે પણ કર્યું છે. ખૂબ સુન્દર અને ઉદાત્ત છે:

"ઊગે છે પ્રભાત આજ ધીમે ધીમે !
ઊગે છે ઉષાનું રાજ ધીમે ધીમે ! –ઊગે છે.
રજનીની ચુંદડીના છેડલાના હીરલા શા
ડૂબે છે તારલા આજ ધીમે ધીમે ! –ઊગે છે.
પરમ પ્રભાત ખીલે અરુણના અંગ ઝીલે
જાગે પ્રભુ વિશ્વમાં ધીમે ધીમે !
જાગે પ્રભુ જીવમાં ધીમે ધીમે ! –ઊગે છે.

આપણાં લગ્નગીતની મેં માનેલી સ્ત્રીકવિને, નથી ખબર ઉષાની; નથી ખબર અરુણની; નથી ખબર સાહિત્યપરિચિત શબ્દપાત્રોની કે ઉપમા અલંકારોની ! છતાં એ નિઃસીમ સીમમાં થઇ રહેલી ખેતોની કસૂંબલ સેજમાં જાણે આળોટયા જ કરીએ ! અને લોચનથી, એ વ્યોમવૈભવની ધરતીના રુપકમાં ઢાળેલી અર્થછબી; પંપાળ્યા જ કરીએ ! આવતી કાલે ભલે એ વળી પાછી પધારવાની હોય. છતાં પણ મળતી મળી ગયેલ આ મોંઘેરી આભ-બિછાત સંકેલાઇ જતાં, આપણા હૈયાને જાણે કે અસાંગરો લાગી જશે એવી ભીતિ લાગે છે. એક વધુ ધ્વનિ: પ્રકૃતિએ આ વિશ્વવિશાળ સૌંદર્યછાબ ભરી તો ખરી. પણ એનું અર્પણ? इदं अग्नये । इदं न मम । એ ન્યાયે એ જગતનાં માવતર ઇશ્વિર પાર્વતીને જ અર્પણ હોય. એ રંગ વૈભવથી ઇશ્વરની મોળ્ય ને પારવતીની ચૂંદડી જ રંગાય. એ જ શોભે. એમાં જ એની સાર્થકતા.

લગ્નગીતમાં નારીનું દર્શન કરતાં કરતાં જાણે કે પ્રકૃતિ–નારીના રુપદર્શનમાં હું ખોવાઇ ગયો. હજુ તો એની નયનોત્સવી જ વાચકે માણી છે, એની કર્ણોત્સવી સર–છટા પણ એવી જ સૌમ્યભવ્ય છે.

એવી સૌમ્યભવ્ય સંકેતની સોડયમાં 'પાર્વતી' 'શંકર'ને મળે છે. એ કોઇ હિમાલયનું શ્રીસંપન્ન શિખર નથી. એ તો છે કોઇ ગામની તલાવડી. 'શંકર' નહાવા આવેલ છે. 'પાર્વતી' પાણી ભરવા આવી છે. આપણે માની જ લેવાનું કે જ્યાં આ પ્રાકૃતિ અભિસાર રચાયો છે ત્યાં અન્ય કોઇ સ્નાનાર્થી ય અને અન્ય કોઈ પનીહારી પણ નથી છે માત્ર 'શંકર' ને 'પાર્વતી', કોઇ એક 'હુતો' ને કોઇ એક 'હુતી' ને સંવનનની નૃત્યનાટિકાનાં પગરણ મંડાય છે :

"દૂધે તે ભરી રે તલાવડી મોતીડે બાંધી પાળ !
ઇશવર ધોવે ધોતિયાં, પારવતી પાણીની હાર !
હળવાં તે ધોજો ઇશવર ધોતિયાં
છાંટાશે મોરાં ચીર !
અમ ઘર દાદાજી રિસાળવા
માતાજી દેશે ગાળ !

લગ્નગીતોમાં ને લોકગીતોમાં 'દૂધે ભરી તલાવડી ને 'મોતી બાંધી પાળ'ની ઉપમા અડોળી પડી છે. હકીકતમાં હશે તો ગામે ગામે હોય છે તેવી તલાવડી ! ને પાદરે પાદરે હોય છે, તેવી હશે પાળ ! પણ નયનમાં પ્રેમનાં અંજન અંજાયાં હોય ત્યારે 'તે' નું તે પણુ" ટળી જાય છે. યાદ આવે છે Charles Kingsleyની એ કાવ્યપંક્તિઓ :

When all the world is young, lad,
And all the trees are green;
And every goose a swan, lad,
And every lass a queen,

ઉપરનાં સંવનન ગીતના ઢાળમાં આ ચાર પંક્તિઓને લોકગીતની ન્યાતમાં લઉં છું.

જગનાં છે જ્યારે નવજોબનનાં
ત્યારે જંતર મંતર થાય!
વગડો, વનરાવન દીસે
ને આવળમાં અમરાઇ!...
બગલે બગલે હંસો રાણો
ને કૌઆ. કોયલ થાય!
રુખડી સૌ, રંભા દીસે
ને મરઘો મોરલિયો થાય...

લગ્નગીતની એ ઊગીને ઊભી થતી નારી, એ રમ્ય એકાન્તને આરે, ધૃષ્ટ દેખાય છે. સંવાદનો પહેલો તાંતણો એ કાંતે છે. એ પગ વચ્ચે ધોતિયાની પાટલી પછડાય એમ ધોતિયું ધોતા ધુર્જટિને ગૌરી કહે છે: જરા હળવે ધોજો ઓ... મારાં ચીર છંટાશે એ.... વળી એમ કીધાં પછી ઉમેરે છે. અમારા દાદા જરા તીખા ને તાતા છે– (લાંપણાની લાય જેવા) ...હાં... અને મારાં માતાજી?... એ તો મને વગર–કંકુ–ચોખાએ પોંખી જ લેશે........

આ સીધી સાદી પંક્તિઓમાં સરસ ધ્વનિ પડયો છે. એમાં થોડું કીધે ઝાઝું વાંચવાનું છે. એમાં વણકીધું વરતી લેવાનું છે. એમાં Prohibition નું prohibition એટલે કે નિષેધનો જ નિષેધ છે. એમાં મોઢું બગાડીને અને છણકો કરીને મીઠું આમંત્રણ આપવાની જુગતી છે.

એના કહેવાનો મર્મ આ છે: છાંટા ઊડે ને ચીર છંટાય એનો મને કાંઇ વાંધો નથી હોં...સાચું પૂછો તો મને એ ગમે પણ છે. પણ દાદાજી જરા રોષે ભરાશે. વળી મારી મા મને વઢશે. એટલે અડપલાં ભલે કરો. પણ એનાં એંધાણ રહી જાય એવાં અડપલાં ન કરશો.

પણ ચેલો 'શંકર' એ એમ માને તો 'શંકર' શાનો. એ તો ધોતિયાંને ધબોધબ ઝીંકયે રાખે છે અને અને પટ દઇને કહી દે છે: તારા દાદા રુઠે એવા છે જ નહીં. તારી માડી પણ તને વઢવા ક્યાં નવરી છે! માટે એમના મિજાજની ઓથે તારો રૂપલિયો રુવાબ ન બતાવ! આખી દુનિયાને ખબર છે કે આપણે વૈશાખ મહિને પરણવાના છીએ:

"નહીં તારો દાદોજી રિસાળવા
નહીં દેશે માતાજી ગાળ!
આપણ બે મળી પ્રણશું.,
વૈશાખ મહિના માંય!"

વળી એક બીજું સંવનનગીત યાદ આવે છે:

ઊંચી શી મેડી રાયની ત્યાં ચડી લાડકો પોઢે!
લાડાને પછવાડે રે લાડી ફૂલડાં રે વીણે!"
ફૂલડાં વીણન્તા પૂછીશું, આવાં ગોરાં શે જલમ્યાં?

પોઢણનો જાગેલો લાડકો ગોખે ઊભાં ઊભાં વાગ્દત્તાને પૂછે છે: સાંભળ્યું? ઓ ગોરાં દે! કહો તો ખરાં આ ગમી જાય એવી ગોરપ શે પામ્યા!

અને ફૂલાં વીણન્તી ગોરી પણ એની ગોરપનાં કમનીય કર્તૃત્વની કહાણી કહે છે:

"ગોરાં અમારાં માવતર ગોરાં માનાં મોસાળાં!
ગોરાં માડીનાં જાયાં છોરુડાં,
ગોરી હોયરે પડોશણ!
પૂનમને પરોઢિયે આવ્યાં ચોખાનાં ગાડાં!
ઇ રે ચોઘડિયે અમે અવતર્યાં,
આવાં ગોરાં જલમિયાં!

કેવો શીળોમીઠો ને નીણોકૂણો ઉત્તર છે! હે લાડકા, મારી ગોરપ એ તો છે, અમારી આપ્તપરંપરાનો વારસો. એટલું જ નહીં પણ મારા જન્મચોઘડિયાંનો શુભ સંકેત પણ એવો ભલેરો ને રુડેરો છે. અરે, અમારી પાડોશણ પણ ગોરુડી છે. માતાના ઉદરમાં નવ માસ હતી ત્યારે મારી માને માત્ર ગોરપનો જ સંપર્ક રહ્યો છે. એનાં લોચનોમાં કેવળ ગોરપ જ અંધોળાતી રહી છે. પણ આટલો ઉત્તર આપીને પૃચ્છા શમી જતી નથી. વળી બીજો પ્રસંગ ઊભો થાય છે;

ઊંચીશી મેડી રાયની ત્યાં ચડી લાડડી પોઢે !
લાડીને પછવાડે રે લાડો ઘોડલાં રે ખેલવે !

ગોખે બેઠી ગોરી પૂછે છે: કહો તો ખરા, હે લાડડા ! આવા કાળા શે જલમ્યા ? અને લાડડો પણ એનાં સાંવરા વાનની યશગાથાનાં ટીપણાં ઉજેખે છે. વંશદીપે એ વારસો હતો, શ્યામ સલૂણો. સાંનિધ્ય અને સંપર્કો પણ એવા જ. માત્ર પૂનમની અમાસ થઇ અને ચોખાને બદલે અદઃનાં ગાડાંનો, શુકનયોગે, શેત્રુંજી સાથે ગાગડિયા જેવો સુમેળ થયો.

એવું જ સવંનન થાય છે વાડીને શેઢે :

"મારા ખેતરને શેઢડે, ફાલી છે લચકા લોળ !
વાળે ડોલરિયો ડાળખી
ને વીણે વાસન્તી વહુ ફૂલડાં...."

ડોલરિયો ડાળખી નમાવે ને વસન્તી વહુ ફૂલડાં વીણે—એ દશ્ય જોવા આભનો સૂરજ થંભી જાય !

એ ફૂલનો ગજરો વહુનો મોડિયો ને વરના છોગલાં ગુથ્યાં. ને છોગલે વહુએ વાદ લીધો :

"છોગલો દેખીને રાણી રવ ચડયાં !
પરણું પાતળિયા સપૂતને !
ને નીકર ઊભી તપ કરું "

છેલ્લી પંક્તિમાં કવિ કાલિદાસે ગૌરીમુખે મૂકેલ વાણી યાદ આવે છે. तथाविधं प्रेम पतिश्च तादृश: अवाप्यते वा कथं अन्यथा द्वयम् ? "('એવા પતિ ને એવા પ્રેમ, તપની પાખે" મળે જ કેમ ?")

કેવો વર મને ગમે છે ? એ પ્રશ્ન એ જમાનામાં વડીલો પૂછતાં હોય કે ન પૂછતાં હોય. પણ નારીને એના ઓરતા તો હતા જ. ગોર્ય પૂજતાં મનોમન એ 'કોડીલા વર કા'નજી'ની કલ્પના ને કામના કરી જાણતી. એ ભલે વેણથી વદતી હોય કે ન વદતી હોય. પણ કોઇ અગમ્ય Telepathy થી મનસંદેશા તો મોકલતી જ હશે, એ મનોદૂત સાથે કહેવરાવે છે.

"એક ઊંચો તે વર નો જોશો રે દાદા,
ઊંચો ને નત્ય નેવાં ભાંગશે !
એક નીચો તે વર નો જોશો રે દાદા,
નીચો તે નત્ય ઠેબે આવશે !
એક કાળો તે વર નો જોશો રે દાદા !
કાળો તે કટંબ લજાવશે !
એક ધોળો તે વર નો જોશો રે દાદા !
ધોળો તે આપે વખાણશે !
એક કડય રે પાતળિયો ને મુખ રે શામળિયો,
તે મારી સૈયરે વખાણિયો !
એક પાણી ભરતી રે પનિયારીએ વખાણ્યો,
ને ભલો રે વખાણ્યો મારી ભાભીએ !"

ઊંચો નેવાં ભાંગે. નીચો ઠેબે આવે. કાળો તો કુટુંબ લજવે. ગોરો હોય તો, આત્મપ્રશંસામાં રાચે. પણ કડય પાતળિયો અને સાંવરો સલૂણો— એ બે લક્ષણમાં ઘણું ય આવી જાય. પાતળી કેડય એટલે સૌષ્ઠવ ભર્યું પરાક્રમશીલ પૌરુષ. સાંવરો એટલે શ્રમ પરંપરામાંથી ઊતરી આવેલ. એવાં એ પ્રમાણપત્રો; આજના અશ્રધ્ધેય પ્રમાણપત્રો કરતાં અને એકાંગી પ્રમાણપત્રો કરતાં, કેટલે દરજ્જે વધુ સૂચક હતાં ! વધુ સાર્થક હતાં !

એ નારીને 'અતિ સર્વત્ર વર્જયેત્' નો પૂરો ખ્યાલ હતો. એણે સ્વયં ઇષ્ટિવરની પ્રતિમા કલ્પી લીધી હતી. પણ સાથો સાથ એણે સૈયરનો મત લઇ લીધો હતો. એથી ય આગળ વધીને એણે લોકવાયકા પણ જાણી લીધી હતી. પાણી ભરતી પનિહારીએ પણ એને વખાણ્યો હતો અને છેલ્લે પરાકાષ્ઠા આવી ભાભીના અભિપ્રાયથી :

"ભલો રે વખાણ્યો મારી ભાભીએ !"

Referendum નું લોકમતનું–ક્ષેત્ર કેટલું વિશાળ ! પહેલાં, 'મનને ગમ્યો તે વર ને બીજા બધા પર'– એ ન્યાયે આપમત. પછી જેની હાજરીમાં loud thinking કરી શકાય–હૈયું તળિયાઝાટક ખોલી શકાય એવો સૈયરનો મત. પનિહારીનો મત એટલે ત્રાહિતનો મત. અને ભાભી દ્વારા મળેલો કુટુંબનો

મત, (શું માનો મત ભાભીના મનમાં ભળી ગયો હશે? કે પછી મા પાસે શરમ ન છૂટતાં ભાભી દ્વારા એણે પુછાવી જોયું હશે!)

આ ગીત સાંભળતાં જ કવિ ન્હાનાલાલના ઇન્દુકુમારની ઇન્દુ યાદ આવે છે- તે એની પ્રમદા ભાભીને પૂછે છે :

"નહીં અધૂરો, નહીં સમોવડો!
મારો આત્મજેવા યશસ્વી સ્વામિન!
જેને ચરણે નેત્ર ઢાળીને અર્પિતો કરું!
જેનાં કરકમલમાં મારી જીવનનૌકા ધરું!
માગું છું, ભાભી! આપીશ ?"

લગ્નગીતની એ 'ઈન્દુ' ને ઇન્દુકુમારની એ 'ઈન્દુ' વચ્ચે કદાચ પાંચસો વર્ષનું છેટું ય હોઇ શકે. છતાં એ બન્નેનાં મૂલ્યાંકન કરીએ. લગ્નગીતની નારીએ કલ્પેલો વર નીરખીને, પરખી શકાય એવો. એમાં બીજી ઊણપો સંભવે, પણ જેટલાં લક્ષણ વર્ણવ્યાં છે એનો પરગટ પરચો. એમાં 'બ્રહ્મ લટકાં કરે બ્રહ્મ પાસે જેવી' પક્ષવાણી ન મળે. ત્યારે કવિ શ્રી ન્હાનાલાલની 'ઇન્દુ'એ જે વર માટે order મૂકેલ છે એનાં specifications વ્યાવર્તક લક્ષણો શું? એના foolproof એંધાણ શું? એમાં જે કાંઇ અભીપ્સા છે એવો કન્યાનો વિવેક ઉપર નિર્ભર છે. પેલા બ્રાહ્મણે ઊંદરડીમાંથી કન્યા બનાવી હતી– એને ન ગમ્યા સૂર્યચંદ્ર ને ન ગમ્યા કોઇ ગુણગરવા ધીર વીર દેવદાનવ કે માનવ- એની વિવેકવૃત્તિ એટલી કુંઠિત હતી કે ઊંદરડા ઉપર જ એનાં મન મોહ્યાં? કવિ ન્હાનાલાલની એ વીશમી સદીની ભણેલગણેલ ઈન્દુ પાસે, લગ્નગીતની પાંચસો વર્ષ પહેલાની ઇન્દુ કાંઇ મન્દ વિવેક લાગે એમ નથી. એનો વિવેક નગદ છે ને નાણી શકાય તેવો છે.

વળી એક બીજું ગીત લઇએ. એ ગીતમાં કલ્પાયેલ કુમારિકાએ તો ભાવિ વરની Comprehensive સર્વાંગી અને છતાં qualitative ગુણલક્ષી કસોટી કરી છે.

કુંવરી ચડી રે ઝમાડ સુંદર વરને નીરખવા!
દાદા મોરા એ વર પરણાવો,
એ વર છે વેવારીઓ! ને દાદા પૂછે છે :
ધીડી મોરી ક્યાં તમે દીઠા ને
શેણે તમારાં મન મોહ્યાં ?

—દાદાજી પુત્રીને પસંદગીનાં how and why ની વાત પૂછે છે : "મનને ગમે તે વર અને બીજા બધા તે પર"–એટલી જ પસંદગીનો દારોમદાર નથી. 'મિયાં બીબી રાજી તો કયા કરેગા કાજી!' એટલી જ દોલાયમાન આધારશિલા પર, ભાવિદામ્પત્ય ઊભું નથી. પુત્રી પાસે વરવરણી માટે નિર્ણાયક પૂર્વપક્ષ છે:

"રમતો' તો બવળી બજાર,
દડુલે મારાં મન મોહ્યાં"

આજે ક્રિકેટ મેચની પ્રેક્ષિકા કહેશે : શી એણે બાઉન્ડ્રી મારી કે ઓવર બાઉન્ડ્રી મારી! શી એણે વિકેટ લીધી! શો એણે 'કેચ' લીધો! શી એણે સેન્ચ્યુરી કરી! એવા જ કાંઇક પરાક્રમની પ્રતીતિ આ એક પંક્તિમાં છે. ગીત આગળ ચાલે છે :

"ભણતો'તો ભટની નિશાળ,
અગ્શરે મારાં મન મોહ્યાં!"

મન મોહક અક્ષર એણે ક્યાં જોયા હશે! यदा यदा मंचति वाक्यवाणं तदा तदा जाति कुल प्रमाणम्। પણ અહીં તો વાણી કે બોલછાની વાત નથી. અહીં વો અક્ષર-મોતીના દાણા જેવા અક્ષર પરથી એના લખનારાનું વ્યક્તિત્વ માપ્યું છે. સંસ્કૃતમાં બે સખીઓની વાત છે : સાસરેથી પિયર આવેલી પૂછે છે, એક બીજાના- પતિની ચાતુરી સંબંધે. પહેલી સખી કહે છે : सखि चतुरो मे भर्ता, स्वयमपि लिखितं स्वयमेव वाचयते। ત્યારે બીજી કહે છે. મારો પતિ તો તારા પતિથી ય વધુ ચતુર છે! स्वयमपि लिखितं स्वयमपि न वाचयते। કેવો કટાક્ષ! કેવી વ્યાજસ્તુતિ! ખરાબ અક્ષરના કેવા કૌતુકમય બે પ્રકાર! ...આ હિસાબે ભટની નિશાળ ભણનારના વરણાગ ઉપર એ મોહી નથી. એ તો મોહી છે કવિ શેલીની પેલી પંક્તિના હાર્દ પર.

"The hand that mocked the the heart" (Ozmindias) એ હાથ, જે હૈયાંના ભાવ તણી છબી', (અહી mockનો અર્થ છે, અનુકરણ કરવું)

વળી ગુણગાથા આગળ ચાલે છે

"જમતો' તો સોનાનો થાળ; કોળિડે મારાં મન મોહ્યાં!" એ નારી, નથી મોહી સોનાના થાળની શોભા પર, નથી મોહી એ પીરસેલાં પકવાન પર. એ તો મોહી છે, એના નાના કોળિયા પર. એ કોળિયો, મુખમાં મૂકવાની છટા પર. નાનો કોળિયો, જમનારની સંસ્કારિતા સૂચવે. એની ધીરજ સૂચવે. એનું આરોગ્ય સૂચવે. એનાં જીવનની નિરાંત સૂચવે એનાં કુટુંબની સૂરીલી સુખાકારી સૂચવે. દેવી અન્નપૂર્ણા પ્રત્યેની કૃતજ્ઞતા સૂચવે.

વરની કેવળ કાવ્યમય કલ્પના પણ લાડડીએ કરેલ છે. પણ એમાં એ વશવર્તિની છે એટલે કે વર તે વૃક્ષ ને પોતે તે વેલડી, વરની પોતે છાયા જ થવા માગે છે:

"વર તે દેરા માયલો દેવ...પોતે દેરાસર પૂતળી
વર તે આષા ઢીલો મેઘ...પોતે ઝબૂકણ વીજળી
વર તે ચાંપલિયાનો છોડ...પોતે ચંપાસર પાંખડી
વર તે વાડી માયલો મોર...પોતે ખેલામણુ ઢેલડી"

કન્યાના આ કોડની સામે વરના કોડ માટેનાં પણ ગીત છે. જોઇએ એક નમૂનો:

"લાંબી તે લાંબી સરોવરિયાની પાળ,
આ-હે! એ રે પાળે રે મોતી નીપજે,
મોતી તે લાધ્યું મંગળ ભાઇ વર હાથ,
આ-હે! ઘેરે રે આવીને ઝઘડો માડિયો
દાદા તે મોરા મુજને પરણાવ.
આ-હે! મુજને પરણ્યાની દાદા હોંશ ઘણી,
ખરચું ને ખરચું લાખ બે લાખ,
આ-હે મોભીને પરણાવું ઘણી હોંશથી.',

પુરુષના કોડની કેવી સામાન્ય અને પ્રાયઃ prosaic– શુષ્ક મૂલવણી છે! લાંબી સરોવરિયાપાળે મનહર મોતી લાધ્યું: બસ: મોતી 'શબ્દ'માં જ બધા ગુણ સમાઈ ગયા... વરે, ઘેર આવીને કન્યાની પેઠે, દાદાને વિનવણી ન કરી. અનુનય ન સાધ્યો એણે તો સીધો ઝઘડો જ માંડયો... કીધું: એ કન્યા મને પરણાવો... એને પરણ્યાની મને હોંશ ઘણી...!' અને દાદો પણ કેટલો શુષ્ક છે! એ કન્યાપ્રાપ્તિ માટે એની પાસે કેવળ ધનની જ સાધનસમૃદ્ધિ છે.

આ લગ્નગીતો પાછળ કોઇ સ્ત્રીઓનું જ કર્તૃત્વ છે– એ મારી માન્યતામાં આ ગીત ઉમેરો કરે છે. સ્ત્રી કવિએ જે રીતે કન્યાના કોડનું રસિક ચિત્ર આપ્યું એ રીતે એ વરના કોડને કળી શકી નહીં કે કલ્પી શકી નહીં. એ કલ્પવા માટે તો કોઇ કવિ ન્હાનાલાલ કે કોઇ કાલિદાસ જોઇએ. કાલિદાસે કહ્યું: 'गृहिणी सचिव: सखी मिथ: प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ।" એવી જ કૌતુકમધુર વાણીમાં, કવિ ન્હાનાલાલે એની અભિનવ સરગમ છેડી છે.

"ગરુડના માળા જેવી
અંતરિક્ષે એક આરસની અટારી લટકતી.
મહીં આરસના પાટ માંડયા હતા.
ભ્રુકુટિ કોતરેલ કમાન નીચે
નમેલી રસભર વેલી સમી
એક યૌવના ઝૂકેલી હતી.
તુલસીના છોડ સરીખડા આસપાસ
સખીઓ શા પડછાયા રમતા

ο ο ο

ગુલાબની પાંદડીઓ જેવાં ચરણ
આરસમાં ગુલાબ પાડતાં

ο ο ο

અંગે અનંગની ભસ્મ ચોળી હતી.
મુખડે કવિઓની કવિતા પ્રકાશતી.
કીકીમાં સ્વપ્ન સ્ફૂરતાં
પાંદડી જેવાં પોપચાં ફરકતાં"

ο ο ο

આવી તો કંઇ કંઇ ઉપમાઓનાં મેઘધનુષ

[અનુ૦ પૃ૪ પ૧૮

આઇ મોંઘીબાઇ

કાનજીભાઈ બારોટ

ચલાળે નવખંડ છતો, દેવ તણો દરબાર;
દરશણ દેવળ દાનરે, આવે વરણ અઢાર.

સોરઠી ધરાના પ્રસિદ્ધ સંત આપો દાનો તો જતીપુરૂષ હતા. પણ એમના ભાઇના વંશજો ચલાળાની જગ્યાની ગાદીએ છે. આવ્યા કરે છે. ત્યાં ભગત દાદાબાપુ દેવ થયા પછી ગાદીવારસ માટે નજીકના કુટુંબીઓએ દાવા કરેલ. પણ ઇ વખતની ગાયકવાડની સરકારે ભગત ભાણાબાપુનો દાવો વ્યાજબી લાગતાં ચલાળાની ગાદીએ ભગત ભાણાબાપુ આવ્યા. કહેવાય છે કે તે મહાપ્રતાપી હતા. પંજાબી શીખ કે પઠાણને પણ શરમાવું પડે એવો કદાવર એનો દેહ હતો. મુખ ગોરૂં ને ભવ્ય હતું. તુલસીકૃત રામાયણના અજોડ અભ્યાસી લેખાતા.

ચલાળાની જગ્યાને આસપાસના અઢારેય વરણ માને છે. પણ કાઠીઓની ચાર પરજ વાળા, ખાચર, ખુમાણ ને અવરતિયાનું ઇષ્ટ થાનક લેખાય છે. કેટલાક કાઠીઓએ તો ભાણાબાપુની સાન્નિધ્યમાં કુકર્મ ન કરવાના સોગંદ લીધેલ. ટૂંકમાં ચલાળા તથા આજુબાજુના પ્રદેશમાં ભાણાબાપુના બોલ 'રામબાણ સમ લેખાતા.' કપરા કે દુષ્કાળ વખતમાં ગામમાં લાજવંત પણ અછતવાળા ઘરમાં ભાણાભગત ગુપ્ત રીતે, અનાજ પહોંચાડતા.

ભકત શ્રી ભાણાબાપુના બે દીકરા, મોટા ભગુભાઈ ને નાનેરા મંગળભાઈ. મોટા ભગુભાઇ પણ પિતાની માફક અજાનબાહુ હતા. ને જાણ્યે કોઇ ગયા જન્મનો કર્મનિષ્ઠ યોગી અવતર્યો હોય ! એવી એની વૃત્તિ હતી. જગ્યામાં પચાસેક જેટલા ટેલવા (સેવકો) હતા, છતાં ભગુભાઈ પોતે ગાયોને કૂવામાંથી સીંચી સીંચી પાણી પાતા. ગાયનાં છાણ વાસીંદાને મોડું થાય તો પોતે કરી નાખતા.

ભકત દાદાબાપુના ઘરવાળાં મા માલુબાઈની જુદી જગ્યા લેખાતી. મા માલુબાઇના ભાઇ ફેદરો ધાધલ ચલાળાથી ત્રણ ગાઉ દૂર ખડ ખંભાળિયા ગામે રે'તો. તેને ત્યાં એક દીકરી. નામ મોંઘીબાઈ.

આ મોંઘીબેન મા માલુબાઈનાં ભત્રીજી થાય. અમરેલીના વીરજીભાઈ વકીલ જેવા ડાહ્યાં માણસોએ ભાણાબાપુ અને મા માલુબાઈ વચ્ચે સુમેળ રહે એટલે ભાણાબાપુને જણાવ્યું કે, "બાપુ, ભગુભાઈનો સંબંધ આપણે ખંભાળીયે આપા ફેદરા ધાધલનાં દીકરી મોંઘીબ્હેન વેરે કરીએ."

ભાણાબાપુ કહે : "જેવી બા માલુબાઇની મરજી. માગે તો રાજીપો છે." વળી મા માલુબાઇને પણ વાત કરી.

આઇ મા કહે : "બહુ રૂડી વાત."

એમ ભગત ભગુભાઇનો ખંભાળિયા ફેદરા ધાધલનાં દીકરી મોંઘીબેન વેરે રંગેચંગે ગોળ ખવાણો.

પણ ઇશ્વરી સંકેત જુદો જ હતો. ભગત શ્રી ભગુભાઇ ભરજુવાનીમાં જ સ્વધામ પામ્યા. વિ.સં. ૧૯૭૪ના દીવાળીના દિવસે એક જ દિવસની સાધારણ બીમારી ભોગવી રામરામ કહેતા ભગુભાઇએ દેહ છોડયો.

ભાણાબાપુ બહાર ગામ ગયા હોય ને બેય દીકરા માટે ચીજવસ્તુ ખરીદતા આવે ત્યારે નાનેરા મંગળુભાઈ તમામ ચીજો લઈ લ્યે ને કહે કે : "આ તો મારે જોઇએ છે. ભગુભાઈને હું નહિ આપું." કારણ તે દી મંગળુભાઇ સાવ અણસમજણા.

ત્યારે ભગુભાઈ મંગળુભાઇને કહે : "બાપા, ભાઈ, મારે કાંઇ નથી જોતું. આ બધુંય તારૂં છે." આવા પંડયે નિર્મોહી નાનપણથી જ હતા. અને બન્યું પણ એવું કે પોતે નાનેરા મંગળુભાઈ માટે બધુંય રાખી પરલોક સીધાવ્યા.

પછી ભગુભાઇનું પાણીઢોળ એટલે કારજ, માસિક, છ માસિક, વાર્ષિક શ્રાદ્ધ વગેરે બધી ક્રિયાઓ પતી ગઈ. સોગ પણ ભંગાણો.

હવે ખંભાળિયા આપા ફેદરા ધાધલને ચિંતા થઇ પડી કે જુવાન પરણાવ્યા વગરની દીકરી ઘરે, ચલાળા જેવા મોટે ઠેકાણે દીધેલ ને દુઃખાણી, તમામ કાઠીઓનું ઈષ્ટદેવનું ઠેકાણું, ઝટ દઈને કોઈ માંગુ લઇને પણ આવે નહિ. માગું નાખવાનું મન હોય પણ વખતે ભાણુબાપુને માઠું લાગશે તો એનું દિલ દુભાશે.

આ ખબર ભાણુબાપુને પડ્યા કે આપો ફેદરો ફીકરમાં પડ્યા છે. ભાણુ મહારાજે ખંભાળિયા કહેવરાવ્યું કે, "આપા ફેદરા, જરાય વ્યાધિ કરતા નહિ. તમારી દીકરી કુંવારી લેખાય. મારા દીકરા હાર્યે ચાર ફેરા નો'તી ફરી. માટે કુંવારી કન્યાનાં માગાં આવે જ. માટે સારૂં ઠેકાણું જોઇ દઇ દયો. મોંઘીબેનનો ગોળ ખાતી વખતે તો હું આવીશ, પણ મોંઘીબાના લગન વખતે હું ન આવું તો ભાણો લોમાનો નહિ."

આપા ફેદરાના મનમાં નિરાંત થઇ ગઇ કે : "વાહ ભાણ મહારાજ! આપા દાનાના છોરૂ તો આવા જ હોય."

હવે મોંઘીબ્હેનને ખબર પડી કે મારાં માવતર મારો બીજે ઠેકાણે સંબંધ કરશે. પોતાના બાપુને ૧૩ વરસના મોંઘીબાઇએ કહ્યું કે : "બાપુ! તમનેય કહું છું ને ભાણુબાપુને પણ કહેવરાવશો કે ચલાળાની ચૂંદડી આ દેહે ઓઢેલ છે. એટલે કાઠી માતરની હું મા ઠરી. બીજાની ચૂંદડી ઓઢી હવે કાઠીની વહુ મારે નથી થાવું."

એમ કહી છાયાવાળું ગાડું જોડાવી મોંઘીબેન ચલાલા જગ્યામાં આવી ભગુભાઇની ફૂલ સમાધિને પરિક્રમા કરી, મોંઘીબ્હેને કુંવારા જ કાળાં વસ્ત્ર ધારણ કરી લીધાં.

ભાણુબાપુએ મોંઘીબેનને રામપરા ગામમાં જીવાઈમાં સાંતીની જમીન દીધી. મોંઘીબ્હેન કાયમ ખંભાળિયે રે'તાં, ઠાકોર સેવા કરતાં. આ જન્મ કુંવારા-વિધવાવ્રત પાળી હરિસ્મરણ કરતાં આજથી દસેક વરસ પહેલાં રામ શરણ પામ્યા.

બેન મોંઘીબાઈ ખાસ અંગત સંબંધી કે પિતા, ભાઈઓ સિવાય બીજાને મળતાં નહિ. ખડ ખંભાળિયા ગામે મોંઘાબેનની ફૂલ સમાધ છે. એને માનતાયું ચડે છે.

પૃષ્ઠ ૫૧૬ થી ચાલુ]

કવિએ માંડ્યાં છે. ન્હાનાલાલ કવિ હતા. પુરુષ હતા. રસિક હતા. એમણે હૈયામાં ડોકિયું કર્યું હશે અને એમની સ્ત્રી-આદર્શસ્ત્રી- હૈયેથી કલમમાં નીતરી પડી હશે.

સ્ત્રી પરત્વે જેને વેઠવું પડેલું એવા શેકસ્પીઅરે જેમ જુલિયેટને સરજી, ડેસ્ડેમોનાને સરજી એમ બે ચાર શબ્દોમાં એના કટુ ગૃહસ્થાશ્રમને પણ વ્યકત કર્યો. એણે કીધું :

Hangnig and wiving go by destiny.

(વધ સ્તંભે મરવાનું કે વધૂને વરવાનું, લમણે લખાવીને સૌ આવે છે.) સ્ત્રી વિષેની કડવી મધુરી ભૈરવી છેડવા માટે પુરુષની હરીફ બની શકે એવી નારીનો કસબ લગ્નગીતોમાં દેખાતો નથી. એનું પુરુષ વર્ણન પરિમિત છે. લગ્નગીતો ને લોકગીતોમાં નારીને કાંઇક તુલનાત્મક દષ્ટિએ નીરખતાં-પરખતાં આટલું લંબાણ થયું. તે છતાં હજુ તો લગ્ન લેવાયાં નથી; માણેકથંભ રોપાયા નથી; ચોરીનાં મંગળ ગવાયાં નથી; કન્યાવિદાયનાં ગીત ગવાયાં નથી. દામ્પત્યનાં દ્વાર તો ખખડાવવાને હજુ ઘણી વાર છે.

એ બધો પંથ- કૌતુક મીઠડો અને રંગદર્શી- હજુ માણવાનો જ છે. પણ એને માટે બીજા અંકમાં અનુસંધાન સાધવું પડશે. તે માટે આપણે થોડી અવધ નાખીએ. જેમનાં મન મળેલાં છે એવાં વર-કન્યાનાં સંવનન અને પરિશીલન માટે આપણે એમનાથી થોડાં દૂર ખસી જઇએ. આજકાલની જેમ એ જમાનામાં 'લગન ને લાપશી' એ સવારસાંઝની જ મર્યાદામાં સમાઇ ન જતાં. ત્યારે,તો 'શકુન્તલાઓ' સાસરે આવતી જતી. સાસુઓ પોતાના કુળ-કુટુંબમાં, વહુનાં, ઘડી બે ઘડીનાં પ્રદર્શન ભરતી ને પોરસે ન સમાતી. વરને પણ એવા લહાવા જરા ન્યારી રીતે મળતા. આપણે એમને એ લહાવા લેવા દઇએ.

દાંપત્યમાં કારૂણ્ય

સંકલન : રાજુ દવે

ન જાણે કેટલા હજાર વરસથી લોકસાહિત્યનો આ પ્રવાહ વહ્યો આવતો હશે. કાળ વિનાશકારી છે. હજારો વર્ષનું લોકસાહિત્ય આપણી પાસે નથી. જે કાંઈ ઉપનિષત્‌કાળથી બચ્યું છે, તેમાંથી કોને લોક સાહિત્ય કહેવું અને કોને નહિ તે વિવાદાસ્પદ રહ્યું છે. પણ લોકકથાઓમાંથી જ સંસ્કૃત કાવ્ય–નાટયની મહાન કૃતિઓ સરજાઈ છે. લોકાખ્યાનો અને લોકગીતો રૂપે આપણને એનો વારસો મળ્યો છે.

આ આખ્યાનો અને ગીતોનો કાળનિર્ણય ધોખામાં નાખશે. સો બસો કે ચારસો પાંચસો વરસથી આપણે આગળ નહિ વધી શકીએ. પણ એ ગીતોમાં રહેલો સંસ્કાર વારસો તો માનવ જીવનના અનુભવ–નીચોડરૂપે પરંપરાગત આ ગીતો–આખ્યાનો ને વાતોમાં ઊતરતો આવ્યો છે.

અહીં જે ગીતોનું સંકલન કર્યું છે તેમાંથી અલંકારો બાદ કરતાં બાકીનાં તો સત્ય ઘટનાત્મક છે. સામાજિક પરિસ્થિતિમાંથી જન્મેલાં છે. સંવેદન અને શૌર્યના છે. એમાં કુટુંબ કલેશનું કારૂણ્ય છે તો અબોલ આત્મ સમર્પણની અનુકંપા પણ છે. એની વેદના, એનો વિરહ, એનું આત્મસમર્પણ, એનું શૌર્ય જીવનની અગમ્યતામાંથી, આંટી ઘૂંટીમાંથી જીવનને ઉત્સાહિત બનાવી, પ્રેરણા પાઇને નિગૂઢ જીવનનાં રહસ્ય ઉકેલ તરફ દોરી જાય છે. એમાં માત્ર શૌર્ય કે આત્મસમર્પણનાં આંધળુકિયાં નથી પણ ઉદાત્ત જીવન તરફ દોરી જનારું ચિંતન રહેલું છે. માતૃજાતિની પ્રતિભા અને નારીના સંસ્કારી આત્માના આ બધાં ગીતો પરિચાયકો છે. અને આટલું જોયા જાણ્યા પછી કોણ કહી શકશે કે સ્ત્રીમાં બુદ્ધિ શક્તિ નથી ? સ્ત્રી ગમાર છે ?

અને જો સ્ત્રી ગમાર હોત તો બાર બાર વરસે નોકરી કે સાહસિક વ્યવસાયમાંથી પાછો ફરનાર રજપૂત સગી માની ગમે તેવી સમજાવટ છતાં અદીઠ સ્ત્રીના બચકા ખોલી એની કોરી બાંધણીને ટીલડી હૈયે ચાંપીને છાતીફાટ રૂદન કરત ખરો ? એ કોરી બાંધણી અને ટીલડી બાર બાર વરસના વિજોગની અબોલ વેદના, ત્રાસ અને તપશ્ચર્યાની ગવાહી દેતી હતી. કમોતે મારી નાખેલી સ્ત્રીનું માત્ર સતીત્વ જ એમાં નહોતું બોલતું પણ એમાં કૌટુંબિક જીવનની અસહ્ય વેદના અને નારી હૃદયનું શણગારહીન શિયળવ્રત બોલતું હતું. નહિ તો રજપુતનો દીકરો સગી માને કહે ખરો કે :

એની બાંધણી દેખીને બાવો થાઉં રે
ગોઝારણ મા ! મોલુંમાં આંખો મોડિયો રે !

રજપૂતની વેદનાને સળગાવે છે, અને ધ્રુસકતા હૃદયને ઝળેળ ઝળેળ બાળે છે તો ઓલવ્યો મોલુંમાં શગે બળતો દીવો. કેવો સુંદર સંકેત ! રજપુતનો દીવો તો એની રજપુતાણી ન મળતાં ઓલવાઈ ગયો છે. પણ મો'લુંમાં દીવો ઝગતો રાખીને એની માએ ભ્રમ પેદા કર્યો છે.

માડી ! બાર બાર વરસે આવિયો રે,
માડી ! નો દાઠી પાતળી પરમાર્દ રે,
જાડેજી મા ! મોલુંમાં દીવો શગ બળે રે.

એનાથી તદ્દન ઊલટું જ દામ્પત્યજીવનમાં કારૂણ્યની અવધિ સમું ગીત જોઈએ. જ્યાં પતિની ગેરહાજરી નથી, પતિના પ્રેમનો તોટો નથી. પ્રણયનો કલહ પણ નથી, પણ અજોડ પ્રેમની ગાંઠે જ્યાં પતિ-પત્ની જોડાયાં છે. ત્યાં પતિના હાથે જ પત્ની ઝેરનો કટોરો ગટગટાવી મોતનો સાથરો તાણે છે. બહુ પ્રસિદ્ધ અને ઘર ઘરનું માનીતું ગીત છે :

" વહુએ વગોવ્યાં મોટાં ખોરડાં રે લોલ ! ".

કયે દુ ખે, વહુના કયા અપરાધે, કઈ અવજ્ઞા માટે ? કોઈ જ નહિ. માત્ર કહેવાતી કુલીનતાના, કુળાભિમાનના જુલમ સિવાય એનો બીજો એકેય

અપરાધ નહતો. કોઈ સહિયર સાથે હૈયું હળવું કરવા ગામમાં પિયરીએ જઇને મા પાસે સુખદુઃખની કવાં સાસરિયાંની વાત કરી હશે. નણદીએ જાસુસ બનીને સાંભળતાં એની છાતીમાં કડકડતાં તેલ રેડાયાં હશે. અને સમગ્ર કુટુંબને કાને વાત વહેતી મુકાઇ :

વહુ કરે છે આપણા ઘરની વાત જો!
વહુએ વગોવ્યાં મોટાં ખોરડાં રે લોલ!

આખા કુટુંબ માટે વહુ અસહ્ય બની. પતિ માટે અસહ્ય બનાવવામાં આવી. પતિ જાતે જ જઇને અફીણ તોળાવી આવ્યો. વાટી ઘૂંટીને વાટકો ભરી પત્ની સમક્ષ ધર્યો :

પીઓ ગોરી નહિ તો હું પી જાઉં જો!
વહુએ વગોવ્યાં મોટાં ખોરડાં રે લોલ!

'કાં તમે પીઓ અને નહિ તો હું પી જાઉં.' કુલીનતાના કારમા ફાંસલામાંથી એ સિવાય બીજો એકે ય ઊગરવાનો આરો પતિને ન દેખાયો પણ પતિને એ કારણે મૃત્યુ વહોરવું પડે એ કુલીન ઘરની દીકરીથી શ્યે સહેવાય? અને પતિ પ્રત્યેના ભવ્યોદાત્ત પ્રેમથી પોતે જ વાટકો ગટગટાવી ગઈ. આ અમોલ આત્મસમર્પણની કરૂણા સમાજે સંઘરી હોત તો દીકરી અને વહુ પ્રત્યેના કુટુંબના વ્યવહારમાં ઊતરી હોત તો ઘરે ઘરે પ્રેમની, વાત્સલ્યની નિર્મળ ગંગા વહેતી હોત. કુલીનતાનો કેવો વિરોધાભાસ! કેટકેટલીક કુલીન ઘરની વહુ-દીકરીઓ આ કુલાભિમાનના ઘંટીના પડ નીચે પીસાયા કરતી હશે? આત્મઘાતના કિસ્સા કેટલા ઓછા થઇ જાત!

દામ્પત્ય અને કારૂણ્ય જાણે એક સિક્કાની બે બાજુ જેવા લાગે છે. કેમ કહી શકાય કે દામ્પત્યમાંથી કઇ ઘડીએ કઇ નાની સરખી વાતમાંથી કારૂણ્ય પેદા થઇ જશે?

ટેકરા ઉપર ઊભા રહીને ધણી ગોફણવતી ખેતરમાંથી પંખીડાં ઉડાડે છે. પત્ની ખેતરના મોલ વચાળે છે. મોલમાં ઢોર પડ્યાં. ધણી ઢોરને પાછાં વાળવા ધણિયાણીને કહે છે. યુવાન પત્ની વિનોદે ચડી ગઈ. કહે કે 'મેં મારા બાપનાં ય ઢોર પાછાં નથી વાળ્યાં. તારા પગે મેંદી મૂકી છે? ઢોર પાછાં વાળવા હોય તો તું જ ડુંગરીથી હેઠો ઊતર.'

બસ થઈ રહ્યું. પતિ પત્નીનો વિનોદ ન ઝીલી શક્યો. પોતે માનભંગ થયો માની, સોટો વાઢીને ઢોરને મારવાને બદલે ધણિયાણીને જ ઝૂડી. દિયર શેઢે હતો એને વિનવણી કરી કે તારા ભાઇને વાર્ય. દિયર કહે :

અમારા વાર્યા રે ભાભી નહિ વળે
લેજો ભાભી! મૈયરિયાના મારગ જો!

અને ગોરી મહિયરીએ ચાલ્યાં. જમાનો જૂનો. વગર તેડાવી દીકરી પિયરીએ પાછી આવે એટલે સૌને શંકા પડે. સૌ પૂછવા માંડ્યા કે કાં દીકરી! કાં બેન! કાં નણદી! વગર તેડાવ્યાં આવ્યાં?

સેંજલ શું જવાબ આપે? લાજ મરજાદનો જમાનો. એમ કહે કે 'મારે ને મારા ધણીને હસવામાંથી ખસવું થયું?' ગોટા તો વાળ્યા. પણ નાવા બેઠી ને ભાભીએ નણંદના વાંસામાં ભરોળ ઊઠેલી જોઈ:

સાચું બોલે રે સેંજલ નણદી,
વાંસામાં આવડી શી લોળ્યું જો!

ત્યારે પછી કાંઇક તો ખુલાસો કરવો જ જોઇએ. પણ ધણીની નીંદા સુલક્ષણીનારથી શ્યે થાય? કહે :

તરકુંનાં ખેતર ભાભી ખેડતાં,
તરકડે દીધેલ ગાળ્યું જો!
ચાબખડાની ઊડે છાકમ છોળ્યું ત્યાં,
મેં આડાં દીધેલ અંગ જો!

ભાભી! તરકમાં (મુસલમાનનાં) ખેતર અમે અમારા ભેગાં ભેળવીને ખેડવા ગયાં ત્યાં તરકડે ગાળ દીધી. ગાળ્યું કાંઈ સંખાય? એટલે સામ સામી સોટાવાળી થઇ. તમારા નણદોઈ ઉપર સોટાના ઘા પડવા દેવાય? એટલે મેં આડાં અંગ દીધાં. એમાં ઈ સોટા ઝીલ્યા એની મારા વાંસે ભરોળું ઊઠી છે.

કેટલી જુક્તિથી પતિના દોષને પોતાને માથે ઓઢી લીધો? વિનોદમાંથી વિપરીત થયું, પણ પતિ-

પ્રેમે એને કુટુંબકલેશનું કારણ ન બનવા દેતાં રીસાંમણાંને રમ્ય નકસીથી કુલમરજાદમાં વાળી લીધું.

સ્ત્રીને વગોવણહારો પુરૂષ જેટલો કઠોર થઇ શકે છે, તેટલી સ્ત્રી કઠોર નથી થઇ શકતી. અસાધારણ સંજોગોમાં જ્યારે માનહાનિ થાય ત્યારે જ એ અબળા મટી પ્રબળા બને છે. પણ પુરૂષને પોતાની સ્ત્રી કરતાં વધુ એવી શારીરિક શક્તિનું ભાન છે. સ્ત્રી ઉપરના એના પ્રભુત્વનું એ પણ એક કારણ છે. એમાંથી જે કઠોરતા જન્મી છે એણે ઘણાં હૈયાં નંદવી નાખ્યાં છે. આ સંસારમાં પુરૂષોએ નારીની કુમળી લાગણીઓનો જે સોથ વાળ્યો છે એટલો સંહાર–એટલી ક્રૂરતા–કરપીણતા કોઈ રણસંગ્રામમાં નથી ભજવાણી.

નાની નાની વાતમાં પુરૂષે સ્ત્રીની લાગણીઓને ઠુકરાવી છે. સંસાર જીવનમાં રીસાળા કોણ, વધુ સ્ત્રી કે પુરૂષ? તે નક્કી કરવાનું જ રહે છે. કારણકે સ્ત્રી પુરૂષની ઘણીખરી બાબતોને અનુકૂળ થઇને ચાલે છે. પુરૂષે એમાં સન્નારીનું કર્તૃત્વ માન્યું છે. આજ સુધી સ્ત્રી પણ એમ માનતી આવી છે કે સન્નારીનું લક્ષણ પતિની આજ્ઞાનું પાલન છે. એને મનાવવામાં આવ્યું છે. આ પતિઆજ્ઞા–પાલનનો રૂઢિગત સંસ્કાર ઉઠાવી લો અને પછી સમાનકક્ષાએ સંસારજીવન જીવતાં રીસામણા–મનામણાં થાય ત્યારે નક્કી થઈ શકે કે કોણ વધુ રીસાળ છે, સ્ત્રી કે પુરુષ! લોકસાહિત્યમાં એકલું રસદર્શન જ નથી, સમાજનું જીવનદર્શન પણ સાથોસાથ થતું આવે છે.

દૂધ જેવી ચાંદની જામી હોય ત્યારે સ્ત્રીઓને પોતનાં હૈયાં હળવાં કરી મુક્તમને રાસડા લેવાનો એક જ અવકાશ. બાકી તો કોઇ પગની પાની પણ ન જોઇ જાય એવાં લાજ મરજાદનાં લંગર એના જીવન માથે જડાઇ ગયાં હોય, નરવિહોણા ચોક બને અથવા જે ચોકમાં નરની હેરફેર ન હોય એવા ચોકમાં અજવાળી રાતે ગોરી રાસડે રમવા નીકળે. પાછું સ્વામીનું મન માંડ માંડ મનાવીને.

એવાં એક ગોરી (આમ તો અનેક) રાસડે રમવા ગયાં. યુવાન પતિને પત્નીવિહોણી ઘડી વસમી લાગવા માંડી. લાગે જ તે. પણ ત્યારે સહિષ્ણુતા નહિ પણ અસહિષ્ણુતા એ શૃંગારમાં ગુણ ગણાયો છે.

ભાઇસાહેબ કયા નિમિત્તે ગોરીને બોલાવે? બહાનું કાઢયું કે ચાકરીએ જવું છે, માટે ઝટ આવો. કહેવરાવ્યું. ગોરી એના કંથના મનોભાવને ન ઓળખે? ગોરીને મોજ પડી. બહાનું તો સમજી ગઇ, પણ કંથને ચીડવવાની યે એક મજા છે. અહીં કંથડો તાતો ઊભો થાય. એકલના અસહ્ય થઇ પડી. મારે કહ્યે ન આવે? એ વાત ભેગી થઈ. રોષે રાતોચોળ થયો અને સાચે સાચ રીસાઇને ચાકરીએ ચાલ્યો.

આ બાજુ ઘોડો પલાણ્યો અને રાસડો વીંખાયો. દોડીને ગોરીએ ઘોડાની લગામ ઝાલી લીધી. આમ અબોલે નહિ જવા દઉં. સાયબો રીસમાં કહે છે કે 'ઘોડાની વાઘ છોડો, લશ્કર વાડીએ પહોંચ્યું છે. મારે છેટું પડે છે.'

સ્ત્રી અવશ છે. રોકવાનાં કારણો જ્યારે હૃદય ઉપરવટ જાય ત્યારે શું કરે? જીવનમાં પતિના મોંઘા અને મનભાવતાં ઓઢણાનું મૂલ અતિ ઘણું છે. સ્ત્રીને મન ચૂંદડી એટલે પ્રણય-શૃંગાર અને એવાતણનું પ્રતિક. એટલે કહે છે કે તમે નહિ હો તો ચૂંદડી કોણ મૂલવશે?

ઘોડી ઝાલી ઘોડલિયાની વાઘ,
 અબોલે જાવા નૈ દઇ રે લોલ,
મેલો મેલો ઘોડલિયાની વાઘ,
 લશ્કર પૂગ્યું વાડીએ રે લોલ.
મારે સાયબા ચૂંદડીની હોંશ,
 ચૂંદડી મોંઘા મૂલની રે લોલ.
રિયો રિયો, આજુની રાત,
 ચૂંદડી તમે મૂલવો રે લોલ.

તો ય રીસાયેલ સાયબે તો લગામ ખેંચી. ઘોડે પગ ઉપાડયા. ગોરીના હૈયે ધમણે ધબકા। ઊપડયા. 'તમારા વગર હું કોની સાથે બોલીશ? કેમ મારા દિવસો કાઢીશ?'

ઘરે નથી નણદી કે સાસુ,
 કોની સાથે બોલશું રે લોલ.

પણ ગોરીને બોલાવી ત્યારે ગોરીએ કહેવરાવેલું કે :

આવો રૂડો સૈયરૂંનો સાથ,
મેલીને સાયબા નહિ આવું રે લોલ.

આ વાત નોધારી થઈ રહેલી નારીના માથામાં કોડીલા કંથે મારી :

આવો રૂડો સૈયરૂંનો સાથ,
એની રે સાથે બોલજો રે લોલ.

ગોરીના હૈયાને ચૂર ચૂર કરી નાખ્યું. મોજ માથે પડી. ચીઢવવા ગઇ અને કંથ રીસમાં ચોરાઈ ગયો. કંથ કઠોર બનીને ગોરીનું હૈયું નંદવીને હાલી નીકળ્યો.

વળી વળી હીરલાની ગાંઠ,
તૂટે પણ છૂટે નહિ રે લોલ.
પડી પડી દલડામાં ભ્રાંત,
અબોલા એ ભવ ભાંગશે રે લોલ.

કયા મહા અપરાધને કારણે ? કઇ એવી પતિ આજ્ઞાના ઉલ્લંઘનને કારણે ? આવી કઠોરતા સ્ત્રી કદી ન દાખવી શકે.

એથી યે આગળ જઈએ. લોકગીતોએ ભારે નિખાલસતાથી કશું જ ઢાંકયા ઢૂંબ્યા વિનાનું ગાઇ નાખ્યું છે. કહી નાખ્યું છે, સંસારને હતો એવો દેખાડીને સ્ત્રી જીવનના કરૂણતમ કેન્દ્ર સુધી પહોંચાડીને સમાજજીવન અંગે વિચારતા કરી મેલ્યા છે. સંભવ છે કે રાસડે ગાઈ નાખવાને કારણે સમાજ નહિ ચેત્યો હોય, નહિ હલબલ્યો હોય.

વહુવારૂને પિયરનાં નોતરાં આવે છે. સગો ભાઇ પરણે છે. બહેનના દિલમાં ભાઇ પરણે એથી વધુ બીજી હોંશ કઈ હોઈ શકે ? ભાઇના લગ્નના સમાચાર સાંભળી ગાંડી ઘેલી થઇ જાય છે. અને આવા પ્રસંગે કોણ રજા ન આપે ? એટલે હોંશભેર સસરા પાસે રજા માગે છે. ઘરમાં સૌથી મોટેરું માણસ. પાંચમાં પૂછ્યા જોગ.

આજ મારા ચોરાના ચોવટિયા,
સાસરા ઘણું જીવો રે લોલ,
તમે મેલો તો જાયેં રે,
મૈયરને નોતરે રે લોલ.

ત્યારે સસરો વહુને છોકરમત થવાનું છોડીને સાસુજીને પૂછવાનું કહે છે. સાસુ જેઠને, જેઠ જેઠાણીને પૂછવાનું કહે છે. ત્યાં સુધીમાં તો બધું રંધાઇ જાય છે. જૂનવાણી કુટુંબ. સગા ભાઇના લગ્ન પ્રસંગે વહુ જાય તો એનો ય ખટકો થાય.

સસરાએ સાસુજીને પૂછવાનું કહ્યું તોય હર્ષઘેલી વહુ ન સમજી. એના અંતરમાં તો ભાઇના લગ્નના ઉદેરા હતા. એવે ટાણે બુદ્ધિમાન માનવીની સૂક્ષ્મ સૂઝ માથે પણ આનંદની એલી છવાઇ જાય છે.

હવે જેઠાણીએ પણ એમ જ કહ્યું કે " તમારા પરણ્યાજીને પૂછીને જાઓ. " આ તો આગૂમે ચલી આતી હૈ, " પરણ્યો પણ એ જ કુળનો નબીરો હતો. એટલે કહે " મારા કહ્યા વિના માથાં ન ગૂંથજો, સેંથા ન પૂરજો, આંખે કાજળ ન સારજો, શણગાર ન સજજો. "

તોય હર્ષઘેલી ન સમજી કે આતો ઉપરથી હુકમ છૂટી ગયો છે. એનો અનાદર કરતાં અવળાં પરિણામો આવે. ભાઇના લગનના વિચારે ભાનભૂલેલી ગોરી એમ સમજી બેઠી કે કાંઈ મારા ભાઇના લગન માં જવાની બધાં થોડી ના પાડે ? આતો સંસાર છે તે ઘર વ્યવહારનો ખટકો થાય. અને પતિ પ્રત્યે અપાર વિશ્વાસ. એ વિશ્વાસે તો એનું જીવન નાવ તરતું હતું.

પણ પતિના હૃદયમાં પત્ની શૃંગાર સજીને સગાભાઇના વિવાહમાં પણ મહાલવા જાય એવો ખાર હોઈ શકે એની કલ્પના સુદ્ધાં કયાંથી હોય ? પતિના હૃદયમાં પ્રેમને ઠેકાણે ઝેર ન હોઈ શકે. એટલે પતિની આજ્ઞાને એણે પતિની હાંસી માની. આવું તો દંપતિજીવનમાં અવારનવાર બન્યા કરે છે, ને છેવટ પતિ હા પાડે, એ તો નિત્યનું થઈ ગયેલું.

વહુવારૂએ તો ઉત્સાહઘેલી બની શણગાર સજ્યા. ગર્વિષ્ટ પતિથી આ શ્યે ખમાય ?

ધોમધખ થઇ ગયો, પોતાના બાપના દેખતાં

ચોટલે ઝાલીને ઢસડી. જેઠના દેખતાં ધોડે નાખી. અને વહુવારૂના ભાઈની વાડીએ લઇ જઇ ચોટલો ઝાલીને કરપીણ રીતે માથું વાઢી નાખ્યું.

આવા સંજોગોમાં સ્ત્રીઓએ કેટલાક પુરૂષોનાં માથાં વાઢયાં ? હશે કોઈ હલકટ સ્ત્રીએ કાળા કામ કરતાં ઘણી હત્યા નોંધાયાના બનાવો. પણ માત્ર પોતાની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવા માટે જ પુરૂષના ખારથી પત્નીને રહેંસી નાખવાના બનાવોનું પ્રતિનિધિ છે આ લોકગીત. એની પહેલી અને છેલ્લી કડીમાં જ એની અસહ્ય કરૂણા રહેલી છે. પહેલી કડીમાં સ્નેહ–વિશ્વાસુ નારી શું હર્ષઘેલી થઇને ગાય છે !

આજ મારે સોનાની શરણાયે
તે સૂરજ ઊગીઓ રે લોલ,
આજ મારે બાંધવડો પરણે
કે મૈયરનું નોતરૂં રે લોલ.

અને આવા હર્ષોન્માદ સામે છેલ્લી કડીમાં કેવો કરૂણ અંજામ બતાવે છે !

મારા સસરા દેખે ને ઝાલી ચોટલે રે લોલ,
મારા જેઠજી દેખે ને નાખી ઘોડલે રે લોલ,
મારા વીરાની વાડીમાં પરણ્યો પહોંચીઆ રે લોલ,
પરણ્યે ચોટલિયો ઝાલીને માથાં વાઢિયાં રે લોલ.

જે ચોટલાનું વર્ણન કરતાં કવિકુળ થાકયાં નથી, જે ચોટલા માથે માતાનો સ્નેહ પાંથીએ પાંથીએ સીંચાયો હતો, પિતાના આશીર્વાદ ઊતર્યા હતા. પિયર અને સાસરિયું જે ચોટલાની સુંવાળપ અને પાનીઢંક લંબાઈનું ગૌરવ અનુભવતાં, જે ચોટલાની લટો ઝાલીને બાળકે બાને કવરાવી હશે, એ ચોટલાને ઝાલીને માથું વાઢતાં પરણ્યાને જરાય આંચકો નહિ આવ્યો હોય? આંચકો આવ્યો. પણ માર્યા કેડે :

ભૂરખે મારીને વચાર્યું કે
જાણ્યે ઢેલ્ય ઢળી રે લોલ.

એમ લાગે છે કે ઢેલ હણ્યાનો પસ્તાવો કરવા કરતાં કાયદાની અને સમાજની ચૂંગાલમાંથી છટકવાનાં કાળાં ધોળાં જ કર્યાં હશે. સાચેસાચ એવા કોઇ પુરૂષને હૃદયથી પસ્તાવો થયો હોત તો કેટકેટલા કઠોર પુરૂષોનાં હૈયાં એણે પીગળાવ્યાં હોત! સીતાને વનવાસ કાઢીને રામ જરૂર પસ્તાણા હતા. પણ એવા રામ કેટલા ?

સાચેસાચ પોતાને અનુકૂળ બીબામાં ઢાળવાની અહોરાત ચિંતા અને છેવટ રોષમાં પુરુષો સ્ત્રીના હૃદયને પામી જ નહિ શકતા હોય ? પુરુષનો પ્રેમ નારી ઉપરના પ્રભુત્વમાં જ રમમાણ કરતો હશે ? પુરૂષોના અનોખા પ્રેમની કથાઓમાં સ્વર્ગીય પ્રેમના કિસ્સા કેટલા ? ના, ધરતી વધ્ય નથી. એવા પ્રમાણિક પ્રણયીઓની કથા વળી કોઇ ટાણે આપશું.

*

" સ્ત્રી ફુલ "

આ સુંદર સૃષ્ટિ જોઇને એના કરનાર વિશે કોણ નહિ વિચાર કરે? તારી ધારણા જાણવાને હું ઘણું ઘણું મથું છું પણ ઓ પ્રભુ, વારે વારે થાકી હારી જાશું છ અને બાવરો બનીને બાવદાની પેઠ થઇ રહું છું. તેં જે નાના પ્રકારની સમૃદ્ધિઓ ઉપજાવી છે તેમાં સ્ત્રીફુલ પણ અલૌકિક કર્યું છે. તે ફુલ પોતાના અંદરના અને બહારના ગુણે એવું તો એહેક એહેક કરતું ખીલી રહ્યું છે કે તેની તરફ માણસની ઇંદ્રિયો ગયા વગર રેહેતી જ નથી. બહુ બહુ વિદ્વાનોએ તે ફુલની તપાસ કીધી છે અને તે ઉપરથી તારાં અપાર ડહાપણ અને તારી અગાધ શકિત જાણ્યામાં આવ્યાં છે. ખરેખર સ્ત્રીફુલની બલીહારી છે. પણ ગુજરાત દેશમાં હાલના સમોમાં અજ્ઞાનરૂપી દવની ઊની આંચ લાગી છે તેથી તે ફુલ નિસ્તેજ થઇ ગયું છે.

—નર્મદ

('નર્મગદ્ય' સપ્ટેમ્બર ૧૮૬૫)

સીમરોલીની સતી આઈ

મહંત શ્રી. હરિકૃષ્ણમાચાર્ય

સંવત ૧૮૬૯ના આસો માસની સુદી પાંચમને દિવસે મહંત સીમરોલી ગામને પાદરે ધમસાણ મચ્યું છે. ગામના બધા લોકો, આડોશ પાડોશ ગામના ભાઈ–બ્હેનો અને તે સિવાય જેમને વાવડ મળતા જાય છે તે સાંભળનારા બધા સીમરોલી ગામે ખેંચાઈ આવે છે. આ ગામે ન જોયેલી હોય તેવી અભૂતપૂર્વ માનવ–મેદની ગામના પાદરમાં ઠસોઠસ ભરાઇ ગયેલ છે. ચોખાની ચપટી નાખો તો પણ દાણો નીચે ન પડે તેમ હૈયે હૈયું ભીંસાય છે.

આ માનવ સમુદાયની વચ્ચે એક ચિતા બળે છે. તેમાં એક માનવ કલેવરના અંતીમ સંસ્કાર થઈ રહ્યા છે. આવતા જતા લોકોમાંથી કોઈ ચિતામાં શ્રીફળ નાખે છે. કોઇ ઘીની આહુતિ આપે છે, કોઇ પાઘડીના આંટા ગળામાં નાખી ખુલ્લા પગે ચિતાની પ્રદક્ષિણા કરી સતી માતાના જય જયકાર બોલાવી માનવ મેદનીમાં ભળી જાય છે. સવારના શિરામણ ટાણું વિત્યા બાદ ભેગો થયેલો માનવ સમુદાય નમતા બપોરે પાંખો પડે છે, તેની સાથે સતી માતાના જય જયકારનો ગગનભેદી નાદ પણ ઓસરતો જાય છે. પૂર્વ દિશા તરફથી ફૂંકાતા પવનના સૂસવાટામાં ચિતાની રાખ ઉડી જવાથી નીચે પડેલા હાડપિંજર ઉપર તરી આવે છે. તે વીણવાનું કામ ભીના પોતિયાં વાળા બે આદમીઓ કરતા દેખાય છે. બધા અસ્થિનો ઢગલો જે સ્થળે ચિતા ખડકેલી હતી તેની નીચે એક ખાડો ખોદી તેમાં વીણેલાં બધાં હાડપિંજર પધરાવી તેની ઉપર નાનો એવો કામચલાઉ ઓટો તૈયાર કરી, ઉપર અગરબત્તી સળગાવી સમાધિની બંને બાજુએ ઘીના દીવડા પ્રગટાવી ભક્તિ પૂર્વક નમન કરી ભીનાં કપડાંવાળા બંને આદમીઓ વિદાય લઇ રહ્યા છે.

આ દિવસે શિરામણ ટાણે હાટીના માળિયા તાબાના ભાખરવડ ગામનો રામજી ગોર પોતાની તેર ચૌદ વર્ષની પુત્રી સંતોકને સાથે લઇ માંગરોળ તાલુકાના કાલેજ ગામે હાટી જજમાનોમાં માપા ઉઘરાવવા માટે જતાં સીમરોલી ગામને પાદરે વિસામો લેવા બેઠો હતો. આ વખતે ધણનો ગોવાળ લાખો રબારી લડથડિયાં ખાતો ધ્રુજતી કાયાએ ગામની તરફ બૂમરાણ મચાવતો દોડયો આવતો દેખાણો, તેને કોઇ સામું મળે છે કે નહીં, તેની વાત કોઇ સાંભળનાર મળે છે કે નહીં, તેની પરવા કર્યા વગર રઘવાયો થઇ મોટા અવાજે જોસથી તાડૂકતો આવે છે કે "ઇ જીવતા જણ, કાળના છરા, આજે ધણમાંથી પાંચ સાત જાનવરો ઓછાં કરશે. ઈ અખાજના ખાનારા દૂબળું–પાંકળું ગણ્યા વગર ઢોરોને ઝૂડી નાખે છે. આ દુઃખ નજરે જોવાતું નથી. ગાયું કેડે ચડતિયું નથી. વેરણ છેરણ થઈ ગયું છે. અને ઈ પલિતના પેટનાં ગાયોને પણ છૂટે હાથે જે આવ્યું તે સબોડે છે. આડો ફરવા જતાં મેં પણ ત્રણ ચાર લાકડિયું ખાધ્યું છે. આજ ગાયુંની ખેર નથી. ગામમાંથી કો'ક ધોડો, ગાયુંને બચાવો."

ગામના પાદરમાં વિસામો લેવા બેઠેલો આધેડ ઉમરનો રામજી મહારાજ ઊભો થઇ ગયો. લાખા ઢાળા કાન માંડી તેણે બધી વાતો સાંભળી લીધી.

તેને ઉપરા ઉપરી વિચારો આવવા લાગ્યા. ગાયો તો આપણું પુરાણું ધન કહેવાય, ભગવાન કૃષ્ણચંદ્રે ગૌસેવા કરી તેને પ્રતિષ્ઠા આપી છે. તેના રૂંવાડે–રૂંવાડે દેવ દેવીઓ વાસ કરે છે. ગૌમાતા માટે પ્રાણની આહુતિ આપનારા ક્ષત્રિયો તેને યાદ આવ્યા. હિન્દુ ધર્મોમાં પૂજનીય ગણાતી ગૌમાતા ઉપર અમાનુષી માર પડવાની વાત સાંભળી તેનું હૃદય ઊકળી ઊઠયું. તેની આંખમાં રોષ ભરાણો અને ગૌમાતાઓ અને ગામના પશુધનની કુમકે જવાના નિરધાર સાથે પુત્રી સંતોક સાથે લાખા ગોવાળની પાછળ ગામને રસ્તે તે પણ ચાલ્યો.

ચોક વચ્ચે આવેલી મંદિરની ડેલીએ ગામના

ગલઢેરાઓમાં ગણના થાય તેવા મહંત રામદાસજી, ડુંગર શેઠ, વેલો પટેલ, અને નગાજણ હાટી, બેઠા હતા. તેઓએ લાખા ગોવાળનો વણથંભ્યો લવારો સાંભળી, ચોકમાં આગળ આવી લાખાને કાંઇ પૂછે એ પહેલાં જ ઊકળી ઊઠેલા તે ગોવાળે શરૂ કરી દીધું કે, "બાપા ! ગાયું ને બચાવો, ઢોરને બચાવો, કુકસવાડાના રજપૂતો આપણું ધણ વાળી જાય છે. અને ગાયુંને મારે છે." આ વાત થાય છે ત્યાં રામજી ગોર આવી પહોંચે છે. તેણે ગામ તરફ દૃષ્ટિ કરી અને જાણી લીધું કે મોસમનો વખત હોવાથી નાના મોટા સીમ સેઢે ગયાં લાગે છે. અત્યારે ધણની પાછળ જાય એવા જુવાનો ગેરહાજર લાગે છે.

ગામના આગેવાનો પણ અંદરો અંદર સંતલસ કરતા હતા કે. "ગાયોની પાછળ જાય કોણ ?" આગેવાનોની મૂંઝવણ પામી જઇ રામજી મહારાજે સામેથી ગાયોની પાછળ જવાની પોતાની તૈયારી બતાવી.

રામજી ગોરનો નિશ્ચય જાણી ગામમમાં ડાહ્યા અને ગણતરીબાજ ગણાતા ડુંગરશેઠે પોતાનો અભિપ્રાય વ્યક્ત કરતાં જણાવ્યું કે: "સામા વાળા કેટલા હશે ? કેટલે દૂર નીકળી ગયા હશે ? આપણે આંબીએ તો પણ એને પહોંચીએ ખરા ?" ડુંગર શેઠના મંતવ્ય સામે પોતાનો અણગમો બતાવતાં રામજી ગોર બોલ્યો કે:

"શેઠ ! જિંદગીને છાબડીમાં નાખીને જોખ કરતાં અમને ન આવડે. પેઢી દર પેઢીથી કાટિયાવરણનું અન્ન ખાઈએ છીએ. ગામની ગાયો તગડાય અને હું બેઠો બેઠો હિસાબના આંકડા માંડુ એ કરતાં તો સામી છાતીએ ખપી જાવું શું ખોટું ?' આમ કહેતાંક ને પારકી સંપત્તિના રક્ષણ ખાતર ગામની આબરૂ બચાવવા એ બ્રાહ્મણ ધણ પછવાડે હાથમાં ડાંગળું લઈ હાલી નીકળ્યો. નજરે જોનારાં બધાં ખસિયાણાં પડી ગયા. એક નગાજણ હાટી વગર તેઓ પણ રામજી ગોરની પાછળ ચાલી નીકળ્યા.

રામજી મહારાજ જોતજોતામાં ધણની આડે આવીને ઊભો રહી પડકાર કરે છે કે: "હવે ભાયડા બનજો, જીવતું જાવું હોય તો ધણને છોડી દ્યો."

ત્યાં તો રામજી મહારાજની પીઠમાં એક ડાંગનો ઘા પડે છે, અને માથામાં પત્થરનો ઘા પડવાથી તે જમીન ઉપર ઢળી પડયો.

પિતાની આ સ્થિતિ જોતાંની સાથે જ સંતોકની કાયા ધ્રુજી ઊઠી, રુંવાડાં ઊભા થઈ ગયાં. તે કાલિકા ભોવાનીનું રૂદ્ર સ્વરૂપ ધારણ કરી જમીન ઉપર પડેલી પિતાની ડાંગ ઉપાડી વિફરેલી વાઘણની અદાથી ઠેક મારે છે, ત્યાં બે જણાએ તેને પકડી લીધી. ઠોંટ બૂસટ કરીને છોડી દીધી. પણ અત્યારે સંતોક ભાખરવડના બ્રાહ્મણની કન્યા મટીને કાલિકા ભોવાની રૂપે રણે ચડી હતી. બાજુના ખેતરમાં છૂટેલા હળ તરફ સંતોકની દૃષ્ટિ પડતાંની સાથે જ કૂદીને તેણે હળમાંથી કોશિયાળો કાઢી, પોતાના ગળામાં આ પાર ઉતારી દીધો. લોહીના ફૂવારા છૂટયા. અને તે લોહીના ભરેલા છાપવાં સાથે ચોરટાઓ તરફ પડકારો કરીને દોડી કે: "ગાયોનું લોહી પીવામાં બાકી રહી ગયું હોય તો હવે આ બ્રાહ્મણનું લોહી પી લ્યો. એટલે તમને નિરાંત થાય."

બ્રાહ્મણ કન્યાનું આ સ્વરૂપ જોઇ ચોરટાઓ થંભી ગયા. આગળ ભાગનાં તેના પગ બંધાઇ ગયા. તે પથ્થરના પૂતળા માફક ઊભા રહી ગયા. સંતોક છાપવાં ભરી ભરીને લોહી છાંટે છે અને ચોરટાઓ માફી માગે છે. આ ધડબડાટ ચાલતી હોય છે ત્યાં ગામના આગેવાનો આવી પહોંચે છે.

ઊભેલા જુવાનોને જોતાંની સાથે જ મહંત રામદાસજીના મોંમાંથી શબ્દો સરી પડયા કે "અરે, સરદારસિંહ, આ તમે ? અમારા ગામની ગાયો ઉપર આવો કેર વર્તાવવા ખાજ અખાજનો વિવેક ભૂલી અમારી પણ અદબ ન રાખી ? અરે, રામ રામ રામ!"

મહંત રામદાસજીના ઉદ્ગારો સાંભળી કૂકસવાડાનો રાયજાદો સરદારસિંહ જમીન માગ આપે તો સમાઈ જાય એવો શરમિંદો બની પત્થરના પૂતળા માફક ઊભો હતો ત્યાં જ જડાઈ ગયો. ધણ ગામ તરફ ભાગી જતું હતું, તેને કોઇ એ રોકયું નહીં. સરદાર-

સિંહના માણસો અને ગામના મોવડીઓ આમ અવાક્ બની સામસામે ઊભા રહી, કોઈ કોઈની સામે વાત કરતું નથી.

થોડીવારે કળતર ઊતરતાં સરદારસિંહ આગળ આવી મહંત રામદાસજીના પગે હાથ નાખી માફી માગવા લાગ્યો કેઃ "બાપુ, માફ કરો. આ બધું કાચું કપાયું છે. હું તમારા ધણ આડે આવું એવો અખાજનો ખાનાર નથી. પણ અમે છેતરાણા. એક વાતની આપને અને આપના ગામ આગેવાનોને યાદ આપું છું કે, આજથી પંદરેક દિવસ પહેલાં વાળુ ટાણે બે ઘોડેસ્વારો તમારા સીમરોલી ગામના ટોડામાં ઘોડાં ઊભાં રાખીને બંદૂકોના ભડાકા કરી, પછી પડકારો કરીને ચેતવણી આપી હતી કે "નગાજણ હાટીને કહેજો કે, ધણેજના ધકેલોનું સવેલું રાખ્યું છે તેનું સમાધાન પંદર દિવસમાં નહી થાય તો અમારી વાટ જો જો."

"નગાજણ હાટીએ અમારી વાત ન સાંભળી પણ ધકેલોના બે જુવાનોને માળિયાની ભર બજારમાં પોતાના ભાયાતુંના હાથે માર ખવરાવ્યો આમ ચોરી ઉપર શિરજોરી કરી. બાકી ધણેજના ધકેલો સાથે અમારે સાત પેઢીનો નાતો છે. સુખદુઃખના પ્રસંગે સાથે રહીએ છીએ. ધકેલ ડાયરાએ આ ગામના હાટીઓનો માલ વાળી લેવાનું પરિયાણ કર્યું તેમાં અમને પણ સાથે આવવા માટે કહેવામાં આવ્યું. એકબીજાની રખાવટના નાતે અમારે સાથે હાલવું પડયું. અહીં આવીને અમે એક હાટીના જણને પૂછ્યું કેઃ "એલા આ સામે કોનો માલ ચરે છે?" તેણે સામો જવાબ આપ્યો કે "ઈ માલ આપા નાગાજણનો અને ફળિયાના બીજા ભાઈઓનો છે." આમ અમે આ માલની આડે પડયા. ગામના ધણની અમને ખબર હોત તો આડા પણ ન ઊતરત. ગોવાળે પણ ઈ વાતની ફોડ પાડી નહીં. લાકડી લઈને અમારા જુવાનો સામે થયો. અને એને પણ બે ત્રણ લાકડિયું પડી છે. આ માતાજીએ પણ દાખું કર્યું. એ પહેલાં શાંતિથી અમને વાત કરી હોત તો અમારે આ ભોંઠપનો ભારો લેવો ન પડત. હવે અમને બધા માફ કરો."

રામજી ગોરને ઝોળીમાં નાખી સંતોકને સરદારસિંહ પોતાની કાંધ ઉપર ઉપાડીને ગામને પાધર આવ્યા ત્યાં સંતોકની આંખો ફૂલી ગઈ. એણે આજ્ઞા આપી કેઃ "મને અહીં ગામના ટોડામાં અગ્નિસંસ્કાર કરજો, અને તે સ્થળે મારી ફૂલ સમાધિ દઈ ઉપર પાળિયો માંડજો."

સરદારસિંહે પગમાં પડી બ્રહ્મકન્યાની માફી માગી. માતાજીએ તેના માથા ઉપર હાથ મૂકી કહ્યું કે:

"ભાઈ તને માફ છે. પણ અમારા વંશજો કુકસવાડાનું પાણી નહીં પીએ." આજે પણ ભાખરવડના બ્રાહ્મણો કુકસવાડે જતા નથી. આટલું બોલતાંની સાથે માતાજીએ પોતના ગળામાં પરોવેલ કોરિયાળો કાઢી નાખ્યો. તે રીસે ચઢયા અને સીમરોલીના પાધરમાં સતી આઈ પરમ શાંતિમાં પોઢી ગયાં.

સીમરોલી ગામને પાદરે અત્યારે સતી આઈનો પાળિયો સમાધિ ઉપર બિરાજે છે. દર સોમવારે ગામ સમસ્ત માતાજીનો દીવો કરી પાળિયાને કુલેરનું નૈવેદ્ય જુવારે છે.

આ રાગદ્વેષ અને કુસંપના જમાનામાં સીમરોલી ગામની એકતા જે સાત પેઢી પહેલાં હતી તેવી જ ચાલુ છે, તે આ જોગમાયાની આસ્થાનું પરિણામ લોકો માને છે.

*

શૂરા પાસે ઘર કરી, લજવી મોરા કાંત;
તું રહ્યા હોત ઘર ઝૂંપડે, તો હું રણમાં જાત.
કંથ કટારી આપણી, ઊભાં પગાં ન દેય;
રૂધિર અકાળે ધડ પડે, ભાવે સોહી લેય.
પ્રીતમ ઊઠ કબાણુ લે, મૂંછ મરોડ મ રોય;
મરદે મરવું હક્ક છે, રોવું હક ન હોય.

માતાજીની આરણ્યુ અને ઝીલણિયા

કરસન પઢિયાર

માતૃપૂજા એ નહિ નહિ તોય ત્રણેક હજાર વરસથી ચાલી આવે છે. કાળ જતાં માનેલા ધર્મોમાં સુધારા વધારા થયા. સંપ્રદાયો વધ્યા. છતાં શક્તિપૂજા લોકજીવનથી આજ સુધી અભિન્ન રહી છે. સુધરેલા સમાજમાંથી ઘણાને પોતાના કુળદેવી હોય છે અને એના નૈવેદ્ય વગેરે કરે છે. આ માતૃપૂજાનો અવાર નવાર નિર્દેશ વિદ્વાન પુરાતત્ત્વવિદ્ શ્રી મણિભાઈ વોરાના અને એમના મિત્રોના 'ઊર્મિ' માં પ્રગટ થતા લેખોમાં આવે છે.

શક્તિપૂજામાં ગુજરાતમાં ચારણ - આઈઓ વિશિષ્ટ રહ્યાં છે. જેને 'નવલાખ લોબડીવાળી' કહીને સંબોધાય છે. એનું ઘણું સાહિત્ય આજ સુધી પ્રગટ થતું રહ્યું છે. શક્તિપૂજાનો એક ફાંટો માતાજીની ધૂણનો ગુજરાત વ્યાપી સેંકડો વરસથી ચાલ્યો આવે છે. જેમાં ભૂવાનું પ્રભુત્વ વિશેષ હોય છે. આદિવાસીઓમાં આ ભૂવાને બડવો કહે છે.

માતાજીની ધૂણ્યનું સાહિત્ય ગદ્ય અને પદ્ય બેયમાં હોય છે. પણ વિશેષ પદ્યમાં છે. જે પદ્ધતિસરનું છે. જેમાં ગીત, દુહા, છંદ, વગેરેમાં વાત મંડાય છે. આ સાહિત્યનું દોહન આજ સુધી સંશોધનક્ષેત્રે થયું જાણ્યું નથી. એમાં માતાજીની ચાલી આવતી વાતોનું પદ્ધતિસરનું સંકલન કરેલું હોય છે, છતાં વિશિષ્ટ પ્રકારનું છે, લોકસાહિત્યનો આ ખૂણો આજ સુધી અજવાળ્યા વગરનો રહ્યો છે. તેર ચૌદ વરસ પહેલાં એના જાહેર કાર્યક્રમો અમે કરેલા, પણ સાહિત્યક દૃષ્ટિએ સર્વપ્રથમ એનો આછો ચિતાર અહીં રજૂ થાય છે.

આ સંગીતપ્રધાન સાહિત્યમાં ડાક-ડાકલું અને ઝાંઝ એનાં મુખ્ય વાદ્યો છે. ડાકલું અતિ પ્રાચીન વાદ્ય છે. સંસ્કૃતમાં એને ડુકકુલી કહે છે. વાદ્ય તરીકે એ જેમ વિશિષ્ટ છે, તેમ એના તાલ પણ અનોખા છે. આ ધૂણ્યનું સમગ્ર સંગીત રૌદ્ર અને ભયાનક ભાવ પેદા કરે છે. એના ધ્વનિનાં આંદોલનો આવેશ પેદા કરે છે. ભલભલાને આવેશમય બનાવે છે. પણ વગર આવેશે પણ એના સંગીતમાં એક પ્રકારનું એવું આકર્ષણ રહેલું છે કે સાંભળનારને જકડી રાખે છે.

જેમ ડાકના તાલ હોય છે તેમ એના ગીત-સંગીતને આરણ્યું ને હાલરડાં કહે છે. ઝીલણિયા પણ કહે છે. ધૂણ્યના આ સંગીતમાં સામગાન અને અરણ્યગાનને ઘણું મળતું આવે છે. સંભવ છે કે એમાં રહેલા આદિસ્વરોને કારણે એ હોય. રબારીઓથી ગવાતી સરજૂ પણ એવો જ એક પ્રકાર છે. વહેમોને, અજ્ઞાનને, અંધશ્રદ્ધાને અને જડતાને પોષતી ભૂવાઓની સંસ્થા હજી ગ્રામ અને જંગલ વિસ્તારમાં ઊંડી જડ ઘાલી બેઠી છે. પણ અહીં તો સમાજશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ એના સંશોધન પૂરતો જ પરિચય અપાયો છે. અને ખાસ કરીને એના સંગીતમાંથી સંગીતશાસ્ત્રને અને લોકસંગીતને સમૃદ્ધ બનાવે તેવા સ્વરોનો ખજાનો પડયો છે, તે તરફ ધ્યાન દોરવાનો બેવડો હેતુ આ સાહિત્યના પરિચયમાં રહેલો છે

—સંપાદક

પ્રાચીન વાદ્યોમાં શિવનું જેમ ડમરૂ છે તેમ શક્તિની ડાક છે. ડાક અત્યારે રાવળ (જોગી) કેઈ પણ દેવીભક્ત પોતાનાં કુળદેવી અગર તો અન્ય માતાજીના નૈવેદ્ય, જેવાં કે, તાવો, વરસોંજ, માંડવો, અને નવરાત્રી વિગેરે પ્રસંગે એ ભૂવાઓને ધૂણાવવા, તેમજ દેવ-દેવીઓની વાર્તાઓ કહેવી હોય ત્યારે વગાડતા

હોય છે.

ભૂવાઓને ધૂણતાં ધૂણનાં જુદાં જુદાં માતાજી-ઓના આવેશ આવતા હોય છે. આ વખતે ડાકનાં જુદા જુદા તાલો લોકબોલીમાં નક્કી કર્યા મુજબ ફરતા હોય છે.

કોઇ પણ દેવી ભક્ત પોતાને ત્યાં માતાજીના કોઇ પણ પ્રસંગે ગામમાં જે જે રાખડી બંધ, (ભૂવાની ડીગ્રી) ભૂવાઓ હોય તેઓને પોતાને ત્યાં નોતરે છે, (આમંત્રણ આપે છે.) આવા નોતરેલ ભૂવાઓ એક પછી એક અગર તો ક્યારેક સમૂહમાં (લટ છોડવા) ધૂણવા બેસે છે, જેને લોકબોલીમાં માંડલું પણ કહે છે, આ માંડલામાં બેસનાર ભૂવો પોતે જે માતાજી ધૂણવાનો હોય, તેની ડાંઠી નાંખ-વાનું (ડાક વગાડવાનું) રાવળને કહે છે, ધૂણવા બેસેલ ભૂવાના કહેવા મુજબ માતાજીની ડાક (તાલ) અને એની સાથે ગવાતા માતાજીના ચમત્કારો અને પ્રસંગોના ઐતિહાસિક તેમજ પ્રશસ્તિ કાવ્યો જેવાં કે, દુહા, (જેને આરણ્યું કહેવામાં આવે છે,) અને ગીતો, જેને હાલરડાં અગર ઝીલણિયા કહેવામાં આવે છે, તે ગાય છે, તેમાંથી થોડા અહીં રજૂ કર્યા છે.

(૧)

શ્રી ચામુંડા માતાજીનો ભૂવો ધૂણવા બેસે ત્યારે ડાકના વાગતા તાલને હીંડોળો તાલ કહેવામાં આવે છે, જે વિલંબિત તેમજ દ્રુત ગતિમાં પણ વગાડવામાં આવે છે, એની સાથે ગવાતા દોહા અને ગીત આ પ્રમાણે છે.

દોહા

સોટીલો માડી કરને લીલો,
પરજુમાં લેને પંસાળ;
સેંજળ બેઠાં સારસ લવે, વાય દેવકો પંસાળ–૧

સારણીયા સડને સોટીલે, સૂતી જોગણને જગાડ;
દાડમો (માડી) લેને ડાઢજમાં,
સાળવી લેને સાવંડ–૨

સૂતી (માડી) સૂંઢણુમેર, સર સરાવો કરીને;
સખરીયો વગાડે સારંગી;
જાગને જરાડ જોગણી–૩

ગીત–ઝીલણિયું

સોટીલે જેને માં, સાવંડ કેવાણાં તમે,
સાવંડ કેવાણાં જો...
અરે, તું તો પંસાળમાં પૂજાની રે,–
દેવ જાગ્યે,...
જોગણ જાગે હે, વીહાભજાળી માં,
તું છો જોરાળી જો.... ૧

ગાડાં જોડાવી મા, પત્થર મંગાવ્યા તેં તો
પાણા મંગાવ્યા જો...
અરે તેં તો ઉગમણાં ઓરડા ચણાવ્યા રે
દેવ જાગ્યે, ...
જોગણ જાગે હે વીહભજાળી માં,
તું છો જોરાળી જો– ૨

તાતા રે વાવનાં માં પાણી મંગાવ્યા તેં તો
નીર ખેલાવ્યા જો...
અરે તેં તો ખેલાવ્યાં હે ખેધાળી રે,
ભેળયાળી માં,...
જોગણ જાગે હે વીહા ભજાળી માં,
તું છો જોરાળી જો.... ૩

માર્યો મેકાહર મા, રગત પીધાં તેં તો
રૂદર પીધાં જો....
અરે તેં તો અમર પિયાલા ઘોળી પીધા રે
દેવ જાગ્યે,
જોગણ જાગે હે વીહાભજાળીમાં,
તું છો જોરાળી જો... ૪

(૨)

શ્રી બહુચરાજી માતાજીનો ભૂવો ધૂણવા બેસે ત્યારે કહે કે બહુચરાજીની ઘૈ (ઘાય) વગાડય,–ડાક વગાડય, આ વખતે વાગતા તાલને અર્ધ હીંડોળ, તાલ કહેવાતાં આવે છે, જે વિલંબિત તેમજ દ્રુત ગતિમાં પણ

વગાડવામાં આવે છે. એની સાથે ગવાતા દોહા અને ગીત આ પ્રમાણે છે.

દોહા

ખુટ ખલ્લળ ને બેચરા, ત્રણે રમે તાળીએ,
+ × –૧
કુકડિયા ભોજન કર્યા તળિયા તાવા માંય,
બોલાવ્યા મુંગલનાં ઘટમાં, બોટીએ
બોટીએ બેચરી– ૨

ગીત–ઝીલણિયું

છોડય છોડય બાપલ કેરી, કુણું કુણુ સેરા ગના,
મરઘા બોલાવ્યા દેવી માઝમ રાત–
એ–ઉભલા ઉભલા સોનીડાને હાટડે હોરે
માતા ખુટડી–હોરે દેવી બેચરી હોરે મા–૧
ઝૂમણાં ઝૂલવે, મેપત બારૈયો હોરે માતા
ખુટડી–હોરે દેવી બેચરી હોરે મા–૨
વાણીડાને હાટડે, દોશીડાને હાટડે વિગેરે–

(૩)

શ્રી ખોડિયાર માતાજીનો ભૂવો ધૂણવા બેસે, ત્યારે વાગતી ડાકનો તાલ, તેને......આ તાલ પણ વિલંબીત અને દ્રુત ગતિમાં વાગે છે. એની સાથે ગવાતા દોહા અને ગીત આ પ્રમાણે છે.

દોહા

ખોડલ માડી જડખૂબડી,
તારા સતનો નાવે પાર;
વાઢયા ધડ સંધાડિયા,
અચુપને કર્યો અહવાર – ૧
આવડ ખોડલની અમારે ઓથય,
કેનાં હૈયા આગળ કરગરઈં
પાંચ સોનામોર હીરાગર ચંદરવો,
માની લે મોમડી પાની ખોડિયાર.-૨

ગીત–ઝીલણિયું

આવડ તારો રોઈસાળે છે નેહ રે
તાતણે વહે રે આવડ ખોડિયાર–
હો મેરખિયા પોઠીડો પલાણુ રે–
અમારે જાવું તે મૈડા વેચવા–૧
સાતે બેને કરિયા રે પરિયાણુ રે–
વાળા રે નગર બાયું હાલીયું–૨
હાલીયું હાલીયું ગળતી માઝમ રાત રે
આવીને ઉભીયું પોળને બારણે–૩
હો પોળીડા પો ળ ઉઘેડ રે –
અમારે જાવું છે વળા શેર'માં–૪
ઘેલી સારણય ઘેલડીયાં નો બોલ રે–
દીધી રે પોળ્યું સવારે ઉઘડે–૫
ભાંગા ભાંગા લોઢાનાં કમાડ રે–
પેલો રે માર્યો રે શાનો પોળીયો–૬
ત્યાંથી સારણ્યું સડવડ સાલી જાય રે,
આવીને ઉભી રે માણેકચોકમાં–૭
હો વાણીડા ઘીવડીયાને તો ળ રે,
આવડનો ઘડુલો સવા લાખનો–૮
તોળીયા તોળીયા લાખ બેલાખ રે,
આવડનો ઘડુલો સવા લાખનો–૯
ત્યાંથી સારણ્યું સડવડ સાલી જાય રે,
આવીને ઉભીયું વડલા હેઠ જો–૧૧
ઝરમર ઝરમર વરહે ઝીણાં મેઘ રે,
વડૂલો વરહે રે સાચા મોતીએ–૧૨

(૪)

એ જ રીતે શીકોતર (શીકોત્રી) દેવીના ભૂવા-ને ધૂણાવવા તાલ વિલંબિત હીંચ વાગે છે. અને આ તાલ સાથે આ ગીત ગવાય છે.

ગીત–ઝીલણિયું

હૂમે રમે હૂમે રમે મારી દરિયાની દેવતા
હૂમે રમે....૧
લીલા નેજા રે લીલા નેજા મારી દરિયાની
દેવના લીલા નેજા...૨
વા'ણ વાલાં રે વા'ણ વાલાં મારી દરિયાની
દેવને વા'ણ વાલાં....૩
સંઘ વાલો રે સંઘ વાલો મારી દરિયાની
દેવને સંઘ વાલો....૪

(૪)

શક્તિ, દેવી, જે આદિયા શક્તના નામે ઓળખાય છે, તથા ધાવડીમાતા, મેલડી માતા, કાલિકા માતાજી વિગેરેના ભુવાઓને ધૂણાવવા માટે ઠાકના વાગતા તાલને બેઠી ઘૌ,' કહે છે, આ બેઠી ઘૌ નામના તાલમાં ઉપર કહેલામાંથી કોઈ પણ માતાજીના ભૂવાને ધૂણાવવા જે તે માતાજીની આરધ્યુ ગવાય છે, અને ભુવો ધૂણતાં ધૂણતાં બરાબર આવેશમાં આવે એટલે આ તાલમાંથી, કાં ઢીંચ અને કાં ડંમરમાં કોઇ પણ ઝીલણિયું "પાવળીયા" એટલે રાવળ ભાઇઓ ગાય છે. જેનો નમૂનો આ નીચેના મહાકાળીના હાલરડાથી જોઇએ.

ગીત હાલરડું, તાલ ડંમર

પાવાની દેવી માતા કાળકારે -(૨)
એજી માએ સોળ સજયો શણગાર
—ગઢ પાવાવાળી—ટેક

પગ પરમાણે માને કડલાં રે-(૨)
એજી માને કાંબીએ લીધેલ વાદ
ગઢ પાવાવાળી—પાવાની. ૧

હાથ પરમાણે માને ચૂડલી રે—(૨)
એજી માને ગુજરીએ લીધેલ વાદ
ગઢ પાવાવાળી—પાવાની.૨

ડોક પરમાણે માને હાણિયું રે-(૨)
એજી માને ઝરમરે લીધેલ વાદ-
ગઢ પાવાવાળી—પાવાની. ૩

નાક પરમાણે માને નથડી રે-(૨)
એજી માને ટીલડીએ લીધેલ વાદ-
ગઢ પાવાવાળી-પાવાની. ૪

(૫)

શ્રી વિહોત (વીસહથ્થી) માતાજીના—દોહા

એકે એકલ હુઈ, સધ્ધ લેવા સીતાની
વાળી સીતા વે'લ, વઘન તાપલા વીહળી-૧
બીજે ગરાવી બાંય જોગણ જઇ જોગેસર કને,
ઉગાર્યો તતધા, વઘન તાપલા વીહળી-૨
ત્રીજે કર્યો તાવ, લઇ ભારઘને ભાંગિયો,
માહોલ ગઢવીને કરી વાત, વઘન તાપલા વીહળી-૩
ચોથે સકર સાળવ્યા, લઇ ભારથને ભાંગિયો,
સોળી તું ભર સાંસ, વઘન તાપલા વીહળી-૪
પાંચમેં દીધો પગ, લઇ ભેંસાને ભાંગિયો,
સોળી તું ભર સાંસ, વઘન તાપલા વીહળી-૫
છઠ્ઠે ળત ધર્યો, લઇ સમરથ્થને સાળવ્યા,
પૂગી પંડવું પાસ, વઘન તાપલા વીહળી-૬
સાતમેં સરરાય, વાંઢો દઈ વઢઇ',
સારણીયા રૂપ સધારા વઘન તાપલા વીહળી,-૭
આઠમે એંકાણુ, પૂજીએં તારા પાંવ,
દેવી કે નો ડગું, વઘન તાપલા વીહળી-૮
નૌમે નોંગળીયો, સિંધવ કરે સામગરિયું,
ત્રણ ભવનને તાગ, વઘન તાપલા વીહળી-૯
હદ્દમેં લાગી ડાક, સર સઢી સાસર ખૂંદવા કરે,
થર થાપ ગુંગસીયાને, વઘન તાપલા વીહળી-૧૦
અગિયારમેં ઉઠી ભલી, (લે) જાળા ઝરડાને હર,
મુજાવ્યા નાગ તંમર, વઘન તાપલા વીહળી-૧૧
બારમેં બળરાય, લઈ મશરૂને મારિયો,
પાંહળીયા દીધા સૂળ વઘન તાપલા વીહળી-૧૨
તેરમેં તું તરી, બૂઢી પણ બૂડી નૈં,
પરસો આપ્યો પાસ, વઘન તાપલા વીહળી-૧૩
ચૌદમેં તું ચાલી, ને જે નૌઘણને,
સંઘ જીતાવી વેલીવળી, વઘન તાપલા વીહળી-૧૪
પંનરમેં બેઠી પિયાળ, ક્રોડ પવાડા તેં કર્યા,
દેવી કે નો ડગું, વઘન તાપલા વીહળી,-૧૫
સોળમેં સભરાય, હોંકારે હિન્દુને,
દેવી કે નોં ડગું, વઘન તાપલા વીહળી-૧૬
સતરમેં સવસી, વરમંડ લઇ વધારીયા,
કળજગને કર્યો કીડ, વઘન તાપલા વીહળી-૧૭
અઢારમેં અવશર, પરબત પાણી ગૌં,
તાતા રેવત ઠારિયા, વઘન તાપલા વીહળી-૧૮
ઓગણીમેં અણી લઇ તરહૂર તાણીયા,
નાખ્યા ઘા ભૂલે નૈ, વઘન તાપલા વીહળી-૧૯
વીહમેં વધારીયા, રખ તો અરહા તણી,
સારણીયા રૂપ સધાર, વઘન તાપલા વીહળી-૨૦
દેવી દીયાડા, તું પાધરીયે પાધરા,
કઈ ફેર ફફેર, વહમા ટાળ્યે વીહળી-૨૧

અણનમ કૌમાર વ્રત

આપલભાઇ ગઢવી

ભાવનગર જીલ્લાના મહુવા તાલુકામાં લુંઝા જેવા સારદિકા ગામમાં કાળો ભગત અને તેના ધર્મપત્ની હાંહબાઈ. જાતે હરિજન. મહેનત મજૂરી કરી, પરસેવા પાડીને કમાય. આવ્યા ગ્યાને ટૂકડો આપે. સાધુ સંતની સેવા કરે. જીવ–પ્રાણી માત્રમાં ભગવાનનાં દર્શન કરે. હરીરામ ગોદડીયા, પાતોભગત કાળીલા, સુરગ ભગત વાવડી, ભૂરારામ ગરમણી, હરીવલ્લભદાસ અખેગઢ, મણીરામજી લીંમડી; આવા સંતો, મહંતો, ભકતો અવારનવાર આવતા અને પ્રભુ સ્મરણ કરતા.

કાળાભગતને ચાર દીકરિયું અને એક દીકરો એમ પાંચ સંતાન. મોટી દીકરીનું નામ લખમી, બીજી ધૂના, ત્રીજી કુરબાઇ અને ચોથી જીવી. દીકરાનું નામ રૂડો.

લખમી, ધૂના અને કુરબાઇ ઉંમરલાયક થયું. કાળોભગત અને હાંહબાઇ દીકરિયુંને જોઈ અંતરમાં અકળાય છે. 'આ પારેવડી જેવિયું દીકરિયુંને કયાં દેશું ?'

કાળા ભગતને ઘરે ભગવાનનું મંદિર. ફળીમા તુલસીનો કયારો અને ગાયની સેવા થાય. નાહ્યા વગર કોઈ અનાજ લ્યે નહીં. માળા ફેર્યા વગર કોઇ વાળુ કરે નહીં. મહેનત કરીને જ કમાવું અને ખાવું. આવું જીવન જીવે. એને લાયક કયાંય હરિજનનું ખોરડું ધ્યાનમાં આવે નહીં. કાળાભગતે તળાજાથી રાડી ને રાજુલા અને મહુવાથી માંડી અને ધનાભગતના ધો । સુધી નજર નાખી જોઈ, પણ કયાંય સારૂં ઠેકાણું નજરે પડતું નથી. મુંઝાઇ મુંઝાઇને એક દી બેય માણસ કોઠાની વાત કરવા બેઠાં. "અરેરે ! આ દીકરિયુંનું શું થાશે?" એમ કહી સતજુગિયા, સંતહ્દયનાં બેય માણસ સામ સામા કોચવાઇ ગયાં. આ બનાવ જોઇને મોટી દીકરી લખમીનું હ્દય વલોવાઇ ગયું. મા–બાપની આંખોમાં ડળક–ડળક બોર બોર જેવડાં આંસુ પડતાં જોયાં.

લખમીએ ધૂનાને નોખી બોલાવી, ત્યાં કુરબાઇ આવી અને ત્યાં ઊભી રહી. લખમી ધૂનાને કહે છે કે: "આપણે મા–બાપને દુઃખરૂપ થયું છીએ. આપણને જોઈને મા–બાપને દુઃખ થાય છે."

ધૂના કહે : "શું કામ ?"

"આપણાં લાયક કયાંય મુરતિયા મળતા નથી. તેથી એની મોટી મૂંઝવણ અનુભવે છે." એમ લખમીએ વાત કરી.

ધૂના કહે છે કે "આપણે પરણવું જ નથી, પછી મુરતિયાને શું કરવા છે ?"

લખમી કહે : એમ !"

ધૂના કહે કે : "હા, તો હાલો મા–બાપની પાસે જઈને વાત કરીએ. એને કાંઈક ચિંતા ઓછી થાય તો સારૂં."

પછી લખમી, ધૂના અને કુરબાઇ ત્રણેય બેનું મા–બાપની સામે આવીને ઊભી રહ્યું. હાથ જોડી વિનંતી કરી કે: "અમારે સંસાર વ્યવહારનો મોહ નથી. સદાય મા–બાપના ચરણોમાં રહી; સેવા કરવી છે. અમારે માટે ચિંતા કરો તો તમને આ ત્રણેય બેનુંના સમ છે. આ શરીર રહેશે ત્યાં સુધી આ સંસારના પુરુષો અમારે ભાઈ–બાપ થાય." એક પછી એક એમ ત્રણેય બેનોએ પ્રતિજ્ઞા કરી. મા–બાપે રાજી થઇને માથે હાથ મેલી આશીર્વાદ આપ્યા.

કહેણી મિસરી સમાન હૈ, રહેણી તાતા લોહ;
કહેણી કહી રહેણી રહે, એવા માનવ કો'ક.

જે છાબડે ઢાંકયો સૂરજ છાનો રહેતો નથી, માણસ ઓરડો બંધ કરીને બેસી જાય તોય ચાંદરડા રૂપે કિરણો માથે પડયા વગર રહે નહીં. એમ ઈ યૌવન સંઘર્યું, સંઘરાતું નથી. ગમે તેમ મહેનત કરીને ઢબૂરવા પ્રયત્ન કરે છતાં જાણ્યે–અજાણ્યે કુંપળો બહાર નીકળ્યા વગર રહેતી નથી. હરિજનને ખોળિયે

અવતાર અને જુવાની. હરિજન-જુવાનીનું તો ઓઠું દેવાય છે. અષાઢ મહિનાના બારે મેઘ મંડાણા હોય, ભાદર, શેત્રુંજી અને માલણમાં ઘોડાપુર આવ્યાં હોય, તળાવની પાળે મોજાં ફડાકા મારતાં હોય પછી બંધ તૂટયો કે તૂટશે એવી ભીતિ લાગવાથી કોઈ ડાહ્યો ઈજનેર કેનાલું ખુલ્લી કરી નાખે, પછી ઉછળતાં પાણી નહેર વાટે ખેતરોમાં જઈને સમી જાય છે અને ફળરૂપે પાક આવે છે.

એમ લખમી તથા ધૂના અને કુરબાઈએ જોબનના જુસ્સાને જીરવવા, બધાં જ બારણાં બંધ કરી દીધાં. એક જ મારગ ખુલ્લો રાખ્યો કે મહેનત, મજૂરી વાટે ત્રણેય બહેનો જુસ્સાને માંડી ખેતરોમાં ઠાલવવા. સવારથી સાંજ સુધી સતત મહેનત કરે. જેને કામે જાય તેનું દોઢું, બમણું કામ થાય. ન વાત, ન ચીત. આખો દિવસ કામ-કામને કામ. સાંજે ઘરે આવી હાથ પગ ધોઈને વાળુ કરવા બેસે. વાળુ કર્યાં ન કર્યાં ત્યાં તો નીંદરા દેવી આવીને માંડે પંપાળવા. ત્યાં તો સૂતા ભેળું સવાર. જેમ જેમ મજૂરીની મહેનત વધતી ગઈ તેમ તેમ શરીરનો બાંધો સુંદર બંધાવા માંડયો. રંગ કાઢીને જેમે ભરાણિયું કે કો'કને એક ઢીંકો મારે તો હદમ ખાટા કરી નાખે.

પીળું ઓઢી પસખોળીયું, જળ ભરવાને જાય;
કંઇક નર કાલા થાય, ભાળીને તૂંને ભામીની.

ગામના ચોકીદારથી માંડીને મોટા અમલદાર સુધી, ઉભડથી માંડીને મોટા ખેડૂત અને વસવાયા સુધીના જુવાનીઆઓને આંખ્યુંમાં મૂઠી મૂઠી કાંકરા નાખ્યા હોય હોય તેમ ખટકા થાવા માંડયા. પણ કોના બાપનું ગજું છે કે ઊંચું ઉપાડીને સામું જોવે ! એમાંથી કોઈ હિંમત કરીને એકલતાનો લાભ લેવાની લાલચે આંટાફેરા બાંધે, પણ સોળે કળાયે ખીલેલા ચંદ્રની કાંતિમાં તારોડિયા ઝાંખા પડી જાય તેમ જુવાનો ઝંખવાઈ જતા, અને બોલી જવાતું કે, "બેન, સીતારામ !" બીજું બોલવાનો વેંત ન રહેતો.

પછી તો આબરૂ બંધાઈ ગઈ. પાંચ ભરૂ સાથે જ કામે જાય. જેને કામે જાય ત્યાં એક બાજુ પંદર માણસો અને બીજી બાજુ આ પાંચ ભારૂ. પણ પંદર કરતા દોઢું બમણું કામ કરે. પછી તો ખેડૂતો જે ઝાઝું કામ કરે એને જ કામે બોલાવે ને એમ મહેનત-મજૂરી કરીને મા-બાપની તન, મન ધનથી સેવા કરતાં આનંદના દિવસો જવા લાગ્યા. પણ માતા-પિતાને એક ઉણપ લાગ્યા જ કરે છે કે દીકરાનાં લગન કરીએ, ઘરે વહુ આવે, દીકરાનો દીકરો ખોળામાં રમતો હોય તો ખરા ભાગ્યશાળી ગણાઈએ. પછી કાળો ભગત રૂડાનાં વેવિશાળ માટે વાત કરે છે, ત્યારે હાંહબાઈ કહે છે કે :

"ભગત ! આપણે દીકરિયુંને ઘરે રાખવી છે અને કો'કની દીકરીને વહુ કરવી છે એ કેમ બને ? આપણે વહુ લાવવી હોય તો આપણી દીકરી દેવી પડેને !"

હાંહબાઈને પણ જમાઈને જોવાના કોડ જાગ્યા. ભગતને પણ કન્યાદાનનું પૂણ્ય લેવાની ઈચ્છા થઈ. ચારે દીકરિયુંને બોલાવીને કહ્યું કે: "ભાઈનાં લગન કરવાં છે તો ચાર બેનોમાંથી એક બેનનાં લગન કરવાં પડશે. આપણે લાકડાં બાળવાં હોય તો ઝાડવા વાવવાં જ પડે. અમથો કો'કનાં વાવેલ ઝાડનો ઉપયોગ કરાય નહીં."

લખમીએ ધૂનાની સામે જોયું, ધૂનાએ કુરબાઈ સામે જોયું, કુરબાઈએ જીવી સામું જોયું. ત્યાં જીવી સમજી ગઈ કે ત્રણેય બેનોએ તો કુંવારા રહેવાનાં વ્રત લીધાં છે. મા-બાપને રાજી રાખવા મારે જ હા પાડવી જોશે. જીવીબાઈએ સંમતિ આપી. પછી ધામધૂમથી ભાઈ બહેનનાં લગન કર્યાં.

દીકરાના દીકરાને રમાડીને પછી કાળો ભગત અને હાંહબાઈ લાંબા ગામતરે ગયાં. "મરતાં વધે ૪ મોટેરો અને ખાતાં વધે ૪ બી" એમ ઘરમાં કરતા હરતા રૂડોભાઈ. પછી તો નાત-ગતમાં કામેકાજે જતો આવતો થયો. નાતિલા કહેવા લાગ્યા કે:

"રૂડા ! રાજા હોય કે રાંક, કોઈની બેન-દીકરી ઘરે રહેતી નથી. ઘરે રહેતી હશે ? ગોધા જેવી ત્રણ ત્રણ જુવાન બેનું, ઘર સાધુ, સંતનો ઉતારો, કોઈ દેવા હોય અને દેવા નહીં. હળાબોલ કળજુગમાં નાહ

કપાતાં વાર લાગે નહીં. માણસ હોતો સમજી જા. છોડિયુંને પરણાવી દે. ઈ તો ના પાડયા કરે. બાપના ભારા ઘરે રખાતા હશે?"

રૂડો હોકરૂં આદમી. બીજાની વાતમાં તણાઈ ગયો. અને પછી મોટા આસરાણા અને કીંકરિયા પોતાની ફૂઈયું આપેલી. ફૂઈના દીકરા સાથે લખમીને આહરાણા અને ધૂનાને કીંકરિયા વેવિશાળ કરી, દેશ પેટે ચાલીશ ચાલીશ રૂપિયા લઈ આવ્યો.

લખમી અને ધૂનાને સગપણની ખબર પડતાં ધરતીકંપ જેવો આંચકો લાગ્યો. ચાર બહેનો વચ્ચે એક ભાઈ. મા–બાપની ગેરહાજરી. હવે ભાઇને શું કહેવું? કાંઈ કીધા કારવ્યા વગર બેય બેનોએ અન્ન-જળ અગરાજ કર્યાં. એક દી, બે દી, એમ પાંચ દિવસ થયા. આખા ગામમાં વાત પ્રસરી ગઇ. ગામના આગેવાનો ભેળા થયા. દીકરિયુંને ખૂબ સમજાવી. પણ પણ એકની બે ન થઇ. પછી રૂડાને કીધું કે તું તારા બાપને સોનાવાણી એક જ છો, અને દેવી જેવી બેનોને કોચવવી રહેવા દે. આનું ફળ સારું નહીં આવે.

હવે લીધેલા રૂપિયા પાછા દેવા એ રૂડાને આબરૂનો સવાલ હતો. "નાતિલાને મોઢું શું દેખાડું? આ કરતા મરી જવું સારૂં." એમ માની રૂડાએ જાહેર કર્યું કે "હું પ્રાણ નહીં રાખું." સમજાવવા આવેલા માણસો મુંઝાણા. પાછા લખમી અને ધૂના પાસે જઈ સમજાવવા લાગ્યા કે ચાર બેનુ વચ્ચે એક જ ભાઇ છે અને કાંઈ કરી બેસશે તો અપજશનો પોટલો માથે આવશે. કાળ જાય અને કહેણી રહી જાય. લખમી અને ધૂના ચોધાર આંસુએ રોતાં રોતાં કહે છે કે:

"મા–બાપની હાજરીમાં અમે જે પણ લીધું, ઈ પ્રાણ જાતાં સુધી છૂટશે નહીં. અમારા ભાગ્યમાં જે લખ્યું હશે તે થાશે."

આગેવાનો મુંઝાણા; સાપે છછુંદર ગળી. વિષ્ટીમાં ચારણો ભળ્યા. માથાકૂટ કરી ને સાતમે દિવસે રૂડાને સમજાવ્યો. રૂડાના હૃદયમાં રામ જાગ્યા. સાચું સમજાણું. પૈસા પાછા દેવાનું નક્કી કર્યું અને બેનોને ખબરાવ્યું. પછી નાતીલાઓને ભેળા કરી બેય બેનુના સગપણના લીધેલા રૂપિયા પાછા દીધા. પાંચેય ભાંડું હયાત છે. અડીખમ આભની થાંભલિયું જેવી ત્રણેય બહેનુંના તેજ ઝગહળે છે.

લખમીબાઇ ૬૫ વર્ષ ધૂનાબાઈ ૬૨ વર્ષ ફુઇ ૫૯ બાર વર્ષ, રૂડોભાઈ ૫૬ વર્ષ અને જીવીબાઇ ૫૧ વર્ષના છે.



પોતાના ધણી વિષે વહુ સાસુને કહે છે કે:
ઓછી અક્કલ આવડત, નિરખે નાસી જાય;
બાઈજી તમારો બેટડો, ગારામાં ગુંચાય.
સાસુ જવાબ આપે છે:
અમે જાણ્યું વહુ આવિયાં, અકલવંત કે'વાય;
એમાં અમને શું કહો, સમજાવે સુખ થાય.
વહુ પોતાની નણંદને કહે છે:
ના સમજે ના સાંભળે, નણદલ તારો વીર;
હોંશે આવી સાસરે, પણ જાણે વાહો પીર.
નણંદ જવાબ આપે છે:
ભાભી અમને શું કહો, અમે નાનેરાં બાળ;
ભણતર ભણાવે પંડિતા, તમે માંડો નિશાળ.

વહુ સસરાને ફરિયાદ કરે છે:
સસરાજી શુભ લક્ષણા, સમજો છો સહુ પેર;
સાસરિયે સોહાઇ નહિ, જવું તાતને ઘેર.
સસરોજી જવાબ આપે છે:
વહુજી વાંક ન કાઢશો, સાસરિયું સુખકાર;
સાચી સમજણ હોય તો, ભણાવી દયો ભરથાર.
વહુવારૂને એની સખી પૂછે છે:
ઘેર વલોણું ધ્રુસકે, આવળ ગોવળ સાથ;
કયે દુ:ખે તું દૂબળી, હળવા પાંડયા હાથ!
વહુ પોતાની સખીને જવાબ આપે છે:
ખાનપાન ખાસાં મળે, સઘળો સમજું સાર;
પણ એ દુ:ખે દૂબળી, મારો નાવલિયો ગેમાર.

મીઠડિયાના મોઢે

મીઠડિયાના મોઢે રે
થાવું મારે અવ તો, સખી;
મીઠડિયો ક્યાં પોઢે રે ?
કહી દે, મીંઢી હૈયારખી ?

વાત મખોમખ કરવી મારે, કહેવું એને, કાન !
મળવું ન્હોતું તો મોરલી સુરે કેમ હરી તેં સાન ?
અવ કાં અંચળ ઓઢે રે ?
કર મા અમને અમથાં દખી.

વૃંદાવનની વાટ બતાવી ઝેર કર્યું ગોકુળ;
જમના કેરાં જળ ડોળ્યાં, ઢંઢોળી વ્રજ ધૂળ :
લાલા, લે મા લોઢે રે,
ઝંઝા જાણે ગઈ છું ભખી.

ઘર ધેનુય ઢીંક ચડાવે પૂછતાં ક્યાં ગોપાળ;
દોહી લેવાના ઓરતા તે, એવી અવળ દે છે ગાળ :
અમને એ ના સોંઢે રે,
બાંધી જા તું કોઢે ધખી.

કુલ કાલીંદીના ઝરા જોયા, નાથનારો મળે નાથ;
અવળાં સવળાં ગોથાં ખાધાં, ભરી કાલીંગે બાથ :
હાડું વળિયું દોઢે રે,
વિહ્વળ કરતો અમને વખી.

હસતાં બોલી સહિયર, જેવાં નાથ શું મળશે નેણુ
પાણી પાણી થઈ જાશે આયખું, બોલી શકાશે ન વેણ;
એવી પ્રીત પરોઢે રે
સ્નેહ સરોદે કથણી લખી.

સરોદ

*

લોકજીવનમાં નારીનું સૌંદર્ય અને પ્રતિભા

ડૉ. મગનલાલ ગોંડળિયા

લોકજીવનની નારીનો વિચાર કરું છું ત્યારે નારીનાં જે મનમોહક સૌંદર્ય વર્ણન વાર્તાઓમાં વાંચીએ છીએ કે સાંભળીએ છીએ તે યાદ આવે છે. સૂરજનાં કીરણુ પડતાં જેના નખ ઓગળી જાય, સંકેલી નખમાં સમાય અને ઉઠાડી આભમાં જાય. આ બે જ વર્ણનથી શું એમ નથી સાબીત થતું કે આવી રૂપવતી, સુકુમાર, કોમલાંગી સ્ત્રી તો એઝલના ઓછાયે જ જળવાય! જેનાં ઠંડા છાયાના રૂપનાં જ માત્ર જતન થાય, જે અધવાલ ભારઉપાડી શકે નહિ, એ જ એમ કહે કે:

મારા માથે ફૂલનો દડો, મેં જાણ્યું પાણીનો ઘડો;
મારા પિયુને પૂછું એમ, કે ફૂલ પડે એ જીવે કેમ!

અતિશયોકિત ભર્યો અલંકાર કે ઉપમા છે એમ માની લઈએ તો પણ હેતુ તો આ દુહાનો સુકુમારતાના લાલન પાલનનો જ છે. ત્યારે લોકજીવનનું ઘડતર ભ્રમણશીલ જાતિઓથી થયું છે. જેમાં પુરુષોની જોડાજોડ વન-જંગલની, માલધારી જીવનની અને ધીંગાણાની તમામ કઠીનતા નારી વેઠતી આવી છે. એ પછી જ્યારે આ ભ્રમણશીલ જાતિઓનો વસવાટ સ્થિર થયો, ત્યારે પણ એમાંથી પાંગરેલું લોકજીવન તો પરિશ્રમશીલ જ રહ્યું છે. પરિશ્રમને અને શૃંગારિક કાવ્યને અથવા તો સુકુમારતા ભર્યાં રૂપ વર્ણનને કેટલો સંબંધ?

રાજકર્તા કોમોમાં જ એવી કાવ્યમઢી સુકુમારતા સંભવી શકે. પણ વન વગડામાં, સીમ શેઢે અને પ્રકૃત્તિ સાથે જ દિનરાત બાખડતાં લોકોનો એ સર્વ સામાન્ય રૂપ-સંસ્કાર ન બની શકે. તો પછી એવાં પ્રકૃત્તિ વચ્ચે જીવતાં લોકોમાં સૌદર્યને જ નહિ હોય? એ પ્રેમ કરતાં જ નહિ હોય? ઉલટ પક્ષે પ્રકૃત્તિ વચ્ચે જીવતાં જનોમાં જ વધુમાં વધુ જીવન સંઘર્ષ રહેલા હોય છે. એમાંથી જે પ્રણય કથાઓ જન્મી છે તે અદ્‌ભુત રહી છે.

ત્યારે એ બધું સૌંદર્ય વગર? સૌંદર્ય એમાં હતું નિસર્ગનું. એને નખશિખ અલંકારો તો ઠીક પણ નખશિખ વસ્ત્રો પરિધાન કરવાં તે પણ એના પરિશ્રમી વ્યવસાયમાં સુલભ નહોતું. પણ નિસર્ગ વચ્ચે જીવતાં શ્રમથી બંધાયેલું સુડોલ અંગ સૌષ્ઠવ એમાં હતું. એના રૂપમાં ટાઢા છાયાની ગતિહીનતા ન હતી પણ લોહીમાંસની તંદુરસ્તીથી છલકતું ગતિશીલ સૌંદર્ય એમાં હતું. હતું એમ નહિ, હજી પરિશ્રમશીલ જાતિઓનું સૌંદર્ય એટલું જ મુગ્ધકર રહ્યું છે.

ગિરની ડુંગરાળ ભોમકા વચ્ચે સાવઝ દીપડાથી વીંટળાયેલા વન-જંગલમાં રહેતા વેગડા ભીલની કન્યામાં હમીરજી ગોહિલે કેવું સૌંદર્ય નિહાળ્યું હશે? હમીરજી ગોહિલ તો માથું મૂકીને નીકળેલો ભડ પુરુષ હતો, અને એણે ભડવીરને છાજે એમ સોમૈયાની સખાતમાં માથું ઉતારી દીધું. ત્યાં જ એનું ઈતિકર્તવ્ય પૂરું થયું. પણ એક જ રાતના ઘરવાસને જીવનભરનું બિરદ બનાવી અને ધણીના બુંદનું લાલન પાલન કરવા બાઈનું સમસ્ત જીવન વેરાન કરી મૂક્યું વિજોગ નહિ, વિરહ નહિ, આશા નહિ, ઉકરાંટો નહિ પણ નિર્ભેળ તપસ્વીનીનું જીવન જેણે ગાળ્યું એના માટે કાં કોઈ કવિએ એકાદ દુહો પણ ન આલેખ્યો?

દુષ્યંત જેને વિસરી ગયેલો એવી પોતાના ખોળામાં અને ધરતી ખોળે સર્વદમનને રમાડતી શકુંતલા કવિઓને યાદ આવી અને એનાથી યે વિકરાળ જંગલ વચ્ચે, કુટુંબીઓ અને ભીલોના સમૂહોની સોમનાથમાં કતલ થઈ ગયા પછી લગભગ નોધારી અવસ્થામાં હમીરજીના બાળને ઉછેરતી ભીલકન્યા કાં કોઈ કવિને યાદ ન આવી? કે પછી દુષ્યંતને તો છેવટ શકુંતલાને સ્વીકારવી પડી, પણ વેગડાની-ભીલ કન્યા તો જીવનભર ઉજ્જાળ વૈધવ્યવ્રતમાં જીવન ગાળતી રહી એટલા માટે? છેવટ હમીરજીનો દીધેલો દીકરો

યુવાન થતાં એની માતાને–ભીલ માતાને સતી બનાવી દઇને કોઇકે પડદો પાડી દીધો છે.

આ ભીલકન્યા હમીરજીથી કઇ રીતે ઊતરતી હતી? તેજસ્વીતામાં, ખમીરમાં કે ખાનદાનીમાં? મને યાદ આવે છે પરબ–વાવડીના સંત દેવીદાસના શિષ્યા અમર મા. આયરનું લોહી અમરમા અથોક રૂપાળા હોવાનું કહેવાયું છે. પરિશ્રમનું જ જીવન. છાણ, વાસીદાં અને રોગિયાં પતિયાંની સેવા સુશ્રુષા કરવાનું; બાકીના વખતમાં આસપાસનાં ગામોમાં રોટલાના ટુકડા ઊઘરાવવા ટેલ કરવા જવાનું. છતાં એના રૂપે કંઇકને કામણ કરેલાં. હવસખોરો પોતાની રૂપલાલસા સંતોષવા એની પાછળ ઘોડાં દોડવતા. કેવું હશે પરિશ્રમથી ખીલેલું નિસર્ગદત્તરૂપ?

સંઘર્ષ તો જીવનનો, શિયળનો, નિગ્રહનો ખરો ત્યાં જામે છે. આવી પ્રતાપી નારીઓ જીવતાં નીંદાય છે ને મુઆ કેડે પૂજાય છે. તપમાં, સાધનામાં જેમ રૂપને બાળવા જાય એમ પ્રતિભાશીલ શાંતરૂપ એમાંથી કંડારાતું જાય છે. અને અમરમા જીવનના એવા સંઘર્ષ વચ્ચેથી, રૂપના ખવાસોના દિનરાતના કાવતરાં વચ્ચેથી અણીશુદ્ધ નિષ્કલંક રહ્યાં. એ જુવાન સાધ્વીને પોતાના સ્ત્રીત્વને જાળવવા કેટલી વસમાઇ વેઠવી પડી હશે? કેટલી શકિત ખરચવી પડી હશે?

એકધારા અનરાધાર વરસાદમાં ઘોડા માથે મડા જેવો બેશુદ્ધ થઇને ઢળી પડેલો એક આદમી સાંઇ નેહડીને ઝૂપડે આવી ઊભો રહે છે. માનવજીવને ઉગારી લેવા એ રાતના ટાણે સાંઇ નેહડી હાથવગા એવા બધા ઉપચાર કરે છે. છતાં મડા જેવા આદમીમાં શુદ્ધિ નથી આવતી. ત્યારે વિશુદ્ધ ભાવથી પોતાના અંગની હુંફ આપીને આદમીને જીવાડે છે. માના જાણ્યાના શુદ્ધ ભાવથી. એ આદમી તો તળાજાનો પ્રજાપ્રિય રાજવી એભલવાળો નીકળ્યો. ઉગાર્યાનો ઉપકાર લઇને એ તો ગયો.

સાંઇ નેહડીનો પતિ બીજા ચારણો સાથે વરસ ખરાબ હોવાથી દુકાળ ઊતરવા ઢોર લઇને પરમુલકમાં ઊતરી ગયેલ, તે પાછો વળે છે. નેસડાના ચારણો એને મોઢે સાંઇ નેહડીની નીંદા કરે છે. ચારણ સાંઇ નેહડીનો તિરસ્કાર કરે છે. દંતકથા છે કે સાંઇ નેહડી પોતાના ચારિત્ર ઉપર ઘા થતાં સહન ન કરી શકયાં ને ધણીને શાપ આપે છે. ધણી રક્તપિતમાં ગળે છે.

સાંઇ નેહડીમાં જો સૌંદર્ય ન હોત તો નેસવાસીને નીંદા કરવાપણું ન રહેત અને ધણીને ઇર્ષ્યાથી બળવાનું ન રહેત. ત્યારે વન જંગલ વચ્ચે વિકસેલું કયું એ સૌંદર્ય હશે? માલધારીઓનાં જીવનમાં સ્ત્રીનું સ્થાન આજ્ઞાધીન દાસી તરીકેનું નહિ, પણ સહકર્મચારિણીનું હોય છે. એના પરિશ્રમમાંથી, પ્રાકૃતિક જીવનમાંથી જેવું સૌંદર્ય વિલસે છે તેવું મહેલોના ઠંડે છાયે નથી વિલસતું.

પરિશ્રમી અને શ્રમશીલ સૌંદર્ય નિષ્ક્રિય નથી હોતું. જૂઠા માર્દવનું પોષણ એમાં નથી હોતું, પણ ઉદ્યમથી તરબતર ઓજસ્વિતા અને મધુરતા એમાં હોય છે. આવાં સૌંદર્ય ને શિયળનાં રખવાળાં કરવાનાં શૌર્યથી એ વધુ શોભે છે. એમાંથી જ સોરઠી સ્ત્રીત્વની–નારી પ્રતિભા પ્રગટી છે. એમાંથી જ સાંઇ નેહડી જેવાં વિશુદ્ધ માનવતા માટેનાં સ્વાર્પણ નીપજી શકે.

સાંઇ નેહડી અણસમજુ ન હતાં. લોકો નીંદા કરશે એવી સ્થિતિ–સંજોગોથી સંપૂર્ણ સભાન હતાં. ધણીના કાન ભંભેરાતાં એના તિરસ્કારને પાત્ર બનવું પડશે એવા સંજોગોના ખ્યાલથી પણ પૂરેપૂરાં સાવધ હશે. પણ લોકનીંદાના ભયથી એ સ્વધર્મથી ન ડગ્યાં. પોતાના નિર્મળ જીવનથી પોતે અભય હતાં. છતાં બનવાનું હતું તે જ બન્યું. ધણીએ ચારિત્રના દોષ ઓઢાડયા. ત્યારે સોરઠી સ્ત્રીત્વ સ્વાભિમાનભંગ સહન નથી કરી શકતું. જાજરમાન સ્ત્રીત્વનું સ્વત્વ ઝળકી ઊઠયું. અને ધણીને શાપ આપ્યો. સાચ જૂઠનાં ત્રાજવે પોતાનું ભાવિ તોળ્યું. પણ ત્યાં ય એનો સ્વધર્મ તો રકતપિતમાં ગળેલા પતિની સેવાનો જ બની રહ્યો. કેવું ભવ્યોદાત માનવત્વ!

પછી વાત એમ આગળ ચાલે છે કે રકતપીતિયા ધણીને કરંડિયામાં માથે લઇને કોઇ ઉપચાર

માટે ફરતાં ફરે છે. તળાજે આવી ગામને પાદર કયાંક વિશ્રામ લે છે. એભલવાળાને જાણ થાય છે. વાત એમ ચાલી છે કે એભલવાળાએ ઇલાજ બતાવવા કહ્યું અને સાંઈ નેહડીએ બત્રીસ લક્ષણા પુરૂષનું લોહી માંગ્યું. એમાં ય તે એભલવાળાના કુંવર અણાનું સ્વાર્પણ માંગ્યું. એના લોહીથી જ રકતપિત મટે. પછી અણાએ માથું આપ્યું, ને એભલવાળાએ સ્વહસ્તે તે કાપ્યું, લોહી છાંટયું ને રકતપિતથી ચારણ સાજો નરવો થઇ ઊઠયો વગેરે.

પણ આ વાત માન્યા જેવી નથી. સાંઇનેહડી જેવાં પરમ માનવતાવાદી પોતાના ધણી માટે જેના ઉપર પોતે ઉપકાર કર્યો છે એનું કે એના પુત્રનું માથું–લોહી માગે તે સંભવિત નથી. સાંઇ નેહડીની ઉજ્વળ પ્રતિભાને તે ઝાંખપ લગાડે છે. પછી ભલે અણાનું માથું ધડ માથે મૂકીને સજીવન કર્યાનું કોઇએ નાટક જોડયું હોય. અણાને સજીવન કરવાની શકિત હોય એનામાં ધણીને રકતપિતથી મુકત કરવાની શકિત પણ હોય પછી સગાળશા એહુદી જેવી કસોટી કરાવવાની શી જરૂર પડે ?

એમ બનવા સંભવ વધુ છે કે જેણે પોતાને મૃત્યુના મુખમાથી ઉગાર્યો એવી સાંઇ નેહડીના ધણીની પોતાને કારણે જ થયેલી દુર્દશાથી એભલવાળો અસ્વસ્થ બની ગયો હશે. રકત છંટકાવથી રકતપિત મટી જાય એવો એભલવાળાને ખ્યાલ હોય, અથવા કોઇકે ચીંધાડયું હશે. બીજાનું લોહી આપવાને બદલે પોતાનું જ લોહી આપવા તત્પર બનેલ હશે. કુંવર અણાએ પિતાની ઉચ્ચ મનોભાવના સામે વાદ લીધેલ હશે, અને સાઇ નેહડીની અનિચ્છા છતાં અણાએ પોતાનું આત્મસમર્પણ કર્યું હશે.

પણ હું તો શોધી રહ્યો છું સાંઇ નેહડીના આવા જાજરમાન સ્ત્રીત્વના, આવી મહાન પ્રતિભા માટેનાં કાવ્યો. એભલવાળાના અને અણાના દુહા જે સ્વાર્પણ માટે રચાયા એવા જ સ્વાર્પણ માટે સાંઇ નેહડીના દુહા કે છંદો જરૂર રચાયા હશે. કવિ એવો પક્ષપાત જરૂર ન કરે. વાળાને બિરદાવે ને સાંઇ નેહડીને ન બિરદાવે એવું બને નહિ. કોઈને આવાં કાવ્યો મળે તો જરૂર મોકલી આપે. મા શારદાને હાટડે એવી હડતાળો ન હોય.

અખંડ દ્વિયળવ્રતનો, ઉજળાં સ્ત્રીત્વનો કોઇ કોમનો ઇજારો નથી. અગણિત બનાવો એવા બન્યા હશે. પણ ત્યાં સુધી કોઇ કવિ—લેખક કયાંથી પહોંચે ? જે કવિ લોકો વચ્ચે જીવતો હતો એણે એવા લોકજીવનનાં ઉજળાં સંભારણાં જરૂર ઝીલ્યાં છે.

યાદ આવે છે મોરબીના ચમાર ખીમરાની રૂપવતી પત્નીનો એક પ્રસંગ. એ રૂપ રાજદરબારનાં ન હતાં પણ ચમારવાડાનાં હતાં, અને મોરબીનો રાજવી રણશી એના ઉપર મોહી પડયો હતો.

પ્રસંગ બહુ જાણીતો છે ને ગીતકથામાં મઢાઇને ઠેર ઠેર ગવાઇ રહ્યો છે.

ગઢ ઢેલડી મોઝાર,
  ખીમરાની તરિયા પાણીડાં સાંચર્યાં હોજી.
રણશી ઘોડાં પાવા જાય,
  અવળા અવળા રૈવત ખેલવે રે હોજી.

ખીમરા ચમારની એ રૂપવતી સ્ત્રી પાણી ભરવા જાય છે. રાજા રણશીની નજરે પડે છે. પૂછે છે કે કયા રાજાની કુંવરી છો. ખીમરાની સ્ત્રી કહે છે કે અમે તો ચમાર છીએ ને ઢોરનાં ચામડાંનો ધંધો કરીએ છીએ.

પણ કામાંધને કબુદ્ધિ જ હોય. રણશીની મનાવી ખીમરાની સ્ત્રી નથી માનતી ત્યારે રૂમાલ ઉડાડીને છેડતી કરે છે. બાઇ ઘરે આવે છે. અસ્પૃશ્ય ગણાતી જાતિની આ રૂપવતી સ્ત્રી કહે છે કે નુગરા (રાજાનો) માણસના છેડાથી હું અભડાઇ છું. અને જીવતાં સમાધિ લેવાની તૈયારી કરે છે, ને રાજાને સન્મતિ સૂઝતા માફી માગે છે, એમના પંથમાં ભળે છે–વગેરે.

પ્રશ્ન અહીં પંથનો નથી પણ ઢેઢ ચમારને ઘરે પણ નીપજતાં જાજરમાન સ્ત્રીત્વનો છે. ચમારને ઘરે પણ નીપજતાં ગતિશીલ સૌંદર્યનો છે.

કચ્છના પ્રતાપી રાજા લાખા ફુલાણીનાં મા ભરવાડ–રબારી હતાં. અતિ સ્વરૂપવાન અને ગુણવાન

હતાં. એને રજપૂતની દીકરી ઠરાવી દીધાં. રાણકદેવી કુંભારનાં દીકરી હતાં. એને રજપૂતની દીકરી ઠરાવી દીધાં. વેગડા ભીલની કન્યા હમીરજી વેરે પરણાવ્યાં એને ય રજપૂતની દીકરી ઠરાવી દીધાં. ત્યારે ચમાર ખીમરાની રૂપવતી અને પ્રતાપી સાધ્વી સ્ત્રીને રજપૂત ઠરાવનારું હજી કેમ કોઇ નથી નીકળ્યું એવું આશ્ચર્ય થાય છે. સૂરજ ઢાંકયો છાપરે રહે તેમ નથી. કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર અને રાજપૂતાનાના કેટલાય રાજાઓએ રજપૂત નહિ એવી પ્રતાપી અને રૂપવતી કન્યાઓની વેરે લગન કર્યાં છે, ને એમ કહીને કે "આને પેટ વીરભદ્રો પાકે."

કચ્છનો જાડેજો કુંવર ઓખા મંડળના કાબાની દીકરી વેરે પરણ્યો ને એમાંથી વિખ્યાત વાઘેર કુળ ઉત્પન્ન થયું.

સેજકજી ગોહિલના કુંવર વિસાજી ભાલના ખસ ગામની કોળી કન્યા સાથે પરણ્યા ને એમાંથી ખસિયા ગોહિલકુળ થયું.

વાળા વેળાવળજી પટગર કાઠી વિહળાની પુત્રી રૂપદે સાથે પરણ્યા. શિહોરના બ્રાહ્મણ રાજવી બાબરીઆની પુત્રી વેરે પરણ્યા અને એમાંથી કોટીલા કુળ થયું. જોધપુરના એક મહારાજા સુથારની પુત્રી વેરે પરણેલા.

રાણા ને કુંવરની પ્રસિદ્ધ પ્રેમકથામાં રાણો રબારી હતો અને કુંવર રજપૂતની દીકરી હતી. આવી તો અનેક કથાઓ છે.

સવાલ છે રૂપ અને ગુણ લોકજીવનની નારીમાં રહેલાં છે કે ચોક્કસ જાતિઓને જ વરેલાં છે! તો પછી શૃંગારનાં જે વર્ણનો છે તે કોને ઉદ્દેશીને કરેલાં છે! લોકજીવનમાં જો રૂપ રહેલાં હોય તો એના રૂપ શણગારનાં વર્ણનો નહિ થયાં હોય? થયાં છે. ને એ લોકગીતો ને વાર્તાઓમાં જ વણાયેલાં છે. પણ વાર્તાઓમાં આવતાં વર્ણનોમાં ઘણી સેળભેળ થઇ ગઈ છે.

સોરઠીઆણીની લાક્ષણિકતા માથે મધ્યયુગી વ્રજ સાહિત્યના પોપડા ચડવા માંડયા છે. બીજા આજીવિકા અર્થે નીપજેલા સાહિત્યના રંગોથી સોરઠીઆણીની અસલિયત ઢંકાઇ રહી છે.

લોકસાહિત્યની નારી ખમીરમાં, ખાનદાનીમાં, શાંત કે ઉગ્ર વીરતત્વમાં, બુદ્ધિપ્રતિભામાં, કળામાં કે ચતુરાઈમાં, વ્યવહારમાં કે માનવભાવમાં પુરુષોથી લગીરે ઓછી ઊતરે તેવી નથી. પણ પુરુષ પ્રધાન સમાજમાં, પુરુષસર્જિત સાહિત્યમાં અને નારી ઉપરના પુરુષના અકુદરતી પ્રભુત્વમાં એનાં તેજ વચગાળામાં ઢંકાઇ રહેલાં, પણ એ કાળ હવે આથમવા માંડયો છે. સોરઠીઆણી—લોકજીવનની પ્રતાપી અને પ્રતિભાવંત નારી ન તો પુરુષ પોષ્યા શૃંગાર—વિલાસનું સાધન છે, કે ન તો પુરુષ પ્રબોધી બુદ્ધિહીન—ગમાર છે. પોતાને જ પેટ અવતરેલા નરજાતિના બાળકની એ ગાળ લોકસાહિત્યની નારી સાંખી શકે તેમ નથી.

કલાના ક્ષેત્રે જરા સરખામણી કરી જોવા જેવું છે. જગતની આઠમી અજાયબી તાજમહાલ પાછળ પણ શાહજહાંને પ્રેરણા તો મુમતાજની પડી હતી, પણ આજે લોખંડ અને સીમેન્ટની સંસ્કૃતિ નહોતી આવી ત્યાં સુધી લોકજીવનની નારી એક એક ઘરને નાનકડાતાજમહાલ બનાવીને જ જંપતી. અંતર સૂઝથી, હૈયા ઉકલતથી અને નિજના પરિશ્રમથી જ.

માટી—ગોરમટી મઢયા, ઓળીપે અપરૂપ એવા ઓરડાની કલા કારીગીરીમાં એની બુદ્ધિ ચતુરાઇ અને જીવનની કલા ઊતરતી. સિવણ—ગૂંથણમાં તો આજે પરદેશીઓ એ કલા માથે ઓવારી જાય છે. પણ ચાકળા ચંદરવા કે નાના મોટા સરંજામોમાં નકલીપણું શોધ્યું ન જડે એવા અનેક વિધ રળિયામણા સંસ્કારોની ભાત આ નારીએ સાંગોપાંગ ગૃહશણગારથી માંડીને ખાનપાન, આદર આતિથ્ય અને પોતાના અંગલાવણ્યમાં ઊતારી છે. રૂપ રતિ સરખાં પણ આળ કરો તો એ ત્રાડી અગલી જેવી આંખોમાંથી અંગારા ઝરે. એવી રૂપ સુગંધે નારીના જીવનને સુવાસિત બનાવ્યું છે. નિજની સંસ્કૃતિને પારણે ઝૂલીને એની પ્રતિભા પ્રગટી છે. પુરુષે નથી પ્રગટાવી. એ વારસો નારીનો જ છે.

બોખીરાની નીરલબાઇ

ગોસ્વામી મોહનપુરી (બોખીરા)

દેવ તનકી નીરલદેને હે બોલરે,
હાં, ઘુંટી માથે જેનીયે ઘડિયાં હે લોહ;
સરમણુ મામિયોને જાકમ હે જોર રે,
હાં, ભાંગ્યા રથડા ચલાવ્યા હે સોય.

સરમણુ કાપડી નામના કોઇ અજ્ઞાન ભજનિકનું આ ભજન સૌરાષ્ટ્રમાં અનેક સ્થળે જાણીતું છે. આ ભજનમાં આવતો દેવ તનકી અને નીરલદેનો ઉલ્લેખ સૌરાષ્ટ્રના એક ભક્ત, વૈરાગી અને જ્ઞાની નારીરત્ન પર પ્રકાશ ફેંકી જાય છે. આ નીરલદેનો ઉલ્લેખ વંથલીના પ્રખ્યાત દેવાયત પંડિતના ભજનમાં પણ થયેલો છે : 'દેવાયત પંડિત દહાડા દાખવે, સુણુ લે નીરલદે નાર.' કોક જગ્યાએ દેવળદે, લીલમદે, લીલમબાઇ વગેરે પણુ મળે છે.

સૌરાષ્ટ્રના લોકસાહિત્યમાં પરમ રહસ્યમય શોધક નામોમાં પંડિત દેવાયતનું નામ આ પંથકમાં ભારે માન અને પ્રેમથી ઉચ્ચારાય છે. ગામ તો અભણ ભજનિક આજ પણુ તેની રોમાંચક પ્રેમકથા અને વૈરાગ્ય તથા પ્રભુ પ્રાપ્તિની વાત અતિ રસપૂર્વક કરતાં થાકતો નથી. દેવાયત પંડિતની કથા પણુ જન્મજન્મના પ્રેમની કથા છે. સંસ્કૃત સાહિત્યમાંની કાદમ્બરીની કથાને મળતી આવતી આ વાત કંઇક આમ છે : દેવાયત ગામડાનો ભોળો ગોવાળિયો પોતાનું પશુધન ચારે, કોઇની કૃપાથી વિદ્યાપ્રાપ્તિ થઇ, નજીકના કોઇ પાત્ર સાથે મીઠો સંબંધ–બંધાયો પણ દેવાયત તેને પરણી ન શકયો.

જીવનભર પેલી વિદ્યાનું સેવન કર્યું અને મૃત્યુ પામેલી પ્રેયસીને મેળવવા ભગવો લીધો. જ્યાં જાય ત્યાં પોતાની વિદ્યાને બળે માનમરતબા પામે છે. તેનું શાસ્ત્રજ્ઞાન અને સરળ ભાષાના ભજનો સૌને મોહ પમાડે છે. પણુ દેવાયત પંડિત અંદરથી ખિન્ન છે, પ્રેયસીનો વિરહ તેને ઝંપવા દેતો નથી. ગૂડી અને હાથલ પાસે દરિયા કિનારે ભરાતા નકળંક મહાદેવના મેળામાં તે દર વર્ષે જાય છે અને વિયોગના દર્દનાક ભજનો ઉચ્ચારી ઉચ્ચારી ગત થયેલી પ્રેયસીને ઝંખે છે. એક વખત આ મંદિરમાં રાતવાસો કરતાં સ્વપ્નું આવ્યું: "પ્રેયસી જન્મી છે. નીરલદે નામ." અને ત્યારથી નીરલદેને જોવા તેણે સૌરાષ્ટ્રનું ભ્રમણુ આદર્યું.

જૂનાગઢ, સોમનાથ થઈ યાત્રા દ્વારકા તરફ જઈ રહી છે. દેવાયત પંડિતના અનેક શિષ્યો આ યાત્રામાં આવતા જતા રહે છે. આણુનો ભીલ સરદાર આસો અને વનવીર રાણુા પ્રતાપના સમાચાર લાવે છે. દેવાયત પંડિતને લઇને રથ સુદામાપુરીથી ખાડી ઓળંગી દ્વારકા તરફ જાય છે. ત્યાં આ ખાડીમાં જ રથનો ધરો ભાંગ્યો. બાજુમાં બોખીરા નામનું નાનકડું ચારણોનું ગામ, ગામમાં દેવ તનકી નામે એક લુહાર રહે. પંડિતના શિષ્યો ધરો લઈ લુહાર પાસે આવ્યા, અમાસ હોવાને કારણે દેવ તનકી એરણુ ઉપર લોઢુ ન ટીપાય તેની વાત કરે છે. મોડુ થતાં દેવાયત પંડિત ખુદ લુહારીની કોડે આવ્યા. અપાર તેજ જોઇને દેવ તનકી કામ કરી દેવા તો તૈયાર થાય છે પણુ એરણુ માથે લોઢું ન ટીપાય તેનું શું કરવું ?

લુહારના ઘરમાં બાર તેર વરસની દીકરી, એનું નામ નીરલબાઈ 'આંગણે આવેલ અતિથિને લોઢું ઘડી દેવું જોઇએ.' એવું વચન પિતાને કહેવડાવે છે. સતીનો અવતાર મનાતી દીકરીનું વચન રાખવા દેવ તનકી તૈયાર તો થાય છે પણુ અમાસ પાળી છે તેનું શું કરવું ? દીકરી બોલ કહેવડાવે છે કે "મિના સંકોચે ઘુંટી ઉપર લોઢું રાખી ઘડી દો." પિતા લોઢું ધગાવે છે પણુ ઘણુતરી કયાં ? દેવાયત પંડિતને પિતા–પુત્રીની આ વાતમાં રહસ્ય લાગે છે અને ઘણુતરી તરીકે પોતે જ ગોઠવાય છે. દેવ તનકી ધગધગના લોઢાને પોતાની ઘુંટી ઉપર રાખે છે અને પંડિતને ઘા મારવા કહે છે પણુ દેવાયત પંડિતનો જીવ ચાલતો

નથી. સિદ્ધપુરુષને ડગતા જોઇ ઘરમાંથી નીરલદે બોલે છે:

"પંડિત, દેહના મોહ તો સાવ મિથ્યા."

પંડિત ઘા મારે છે, લોઢું ટીપાય છે, પણ લુહારની કયને જોવાના કોડ જાગે છે. ઘરમાંથી ફરી રૂપાની ઘંટડી જેવો અવાજ આવે છે:

"પંડિત, દેહના મોહ તો મિથ્યા."

પંડિત વિનવે છે: "મારા ભાંગ્યા રથડા તો તમે ચલાવ્યા પણ પાંખ તૂટયા હંસલાને શા માટે રિબાવો છો?"

આખર દેવ તનકીની પુત્રી નીરલદે અને દેવાયત પંડિતનો મેળાપ થાય છે. દૃષ્ટેદૃષ્ટિ મળે છે અને જન્મોજન્મના પ્રેમને પિછાની બેય આત્મા શાંતિ અનુભવે છે. પંડિત ગૃહસંસાર માંડવા કહે છે પણ નીરલબાઇ ના પાડે છે:

"દેહના મોહ તો મિથ્યા. આપણે વરસોવરસ નકળંકના મેળામાં મળશું પણ દેહને તો જુદા જ, જીવને ભોગવવાના કર્મ પૂરા થશે, દેહ છૂટશે ત્યારે મળશું."

દેવાયત પંડિત નામરજી છતાં ચાલી નીકળે છે અને પછીની આખી જિંદગી નકળંકના સ્થાનકે પૂરી કરે છે.

ઓખીરામાં રહેતી નીરલદે વરસોવરસ પોતાના પિતા દેવ તનકીને લઇને મેળામાં જાય છે. મજેવડી રહેના લુહાર કુટુમ્બ સાથે દેવ તનકીને સગપણ છે. બેચાર દહાડા ત્યાં રહી મેળામાં જઇ, વળતા પણ મજેવડી રહી બાપદીકરી બેય ઓખીરા પાછા ફરે છે. એક વખત વૃદ્ધ પિતાને મેળામાં લઇ જતી નીરલદે મજેવડી પહોંચી છે અને ત્યાં જ દેવ તનકીનો દેહવિલય થયો. નીરલદે મેળામાં ન ગઇ અને પંડિતનો દેહ છૂટયો. નીરલદે ઓખીરામાં આવીને રહી તેની સાધના હવે વધી પડી. આજુબાજુના પંથકમાં સતી તરીકે પૂજવા લાગી. અભણ એવી નીરલદે ઊંડી કોઠાવિદ્યાથી ભજનો રચે છે અને ગાય છે.

આ નીરલદેનો દેહ કયારે છૂટયો તેની કોઇ ચોક્કસ માહિતી મળતી નથી. પણ તેના રચેલાં ભજનો આજે પણ આ પંથકમાં ગવાય છે. નામાચરણમાં કયાંક નીરલબાઈ તો કયાંક લીરલબાઇ સાંભળવા મળે છે. પોરબંદર રાજ્ય તરફથી બહાર પડેલી 'નટવર-ભજનાવલિ'માં લીલાબાઇ નામથી તેના ત્રણેક ભજનો સંગ્રહાયેલા છે.

દેવ તનકીનો પાળિયો આજે મજેવડીમાં ઊભો છે અને ઓખીરાને પાદર જયાં ધુંટી ઉપર લોઢું ટીપવાનો પ્રસંગ બનેલો ત્યાં તેની યાદમાં જૂનું થાનક આવેલું છે, હમણાં થોડાક જ સમય પહેલાં એની ઉપર લુહાર જ્ઞાતિએ-મંદિર પણ ચણ્યું છે. આ પંથકના લુહાર કુટુમ્બો મૃત્યુ તિથિએ એને જુવારવા અને લગ્ન પછીની છેડાછેડી છોડવા અહીં આવે છે.

ઓખીરાની આ નીરલબાઇ "દેહનો મોહ મિથ્યા છે" એમ માનનારી અને જીવનભર દેહના મોહથી પર રહી જીવનારી સૌરાષ્ટ્રની લોકસન્નારી હતાં.

નીરલબાઇનું એક ભજન:

કાચી રામ કોણે ઘડી તારી કાયા.
ઘટડામાં ચાંદો ને ઘટડામાં સૂરજ,
ઘટડામાં નવલખ તારા.

ઘટડામાં એરણ ઘટડામાં ધમણ,
ઘટડામાં ઘાટ ઘડાયો;
ઘટડામાં આંબો ને ઘટડામાં કેરી,
ઘટડામાં વેડન વારો.

ઘટડામાં વાડ ને ઘટડામાં કયારો,
ઘટડામાં પવન ને પાણી;
ઘટડામાં તાળું ને ઘટડામાં કુંચી,
ઘટડામાં ખોલન હારો.

ઘટડામાં ગંગા ને ઘટડામાં જમના,
ઘટડામાં તીરથ ન હ્યા;
ગુરુને વચને બોલ્યા નીરલબાઇ,
સાચા શબ્દ લાગ્યા પ્યારા.

નોંધઃ– મારી આડીઅવળી નોંધોને યોગ્ય ક્રમમાં ગોઠવી દેવા બદલ ભાઇ નરોત્તમ પલાણનો હું આભાર માનું છું – લેખક.

મારી ભોળુડી મા!

દાદુભાઇ પ્ર. ગઢવી

પારકી મજૂરી કરીને દીકરાને મોટો કર્યો, પણ મા એ મોટા કરેલા દીકરાની કમાણી ખાઈ ન શકી. દીકરો ઊડિયાણ નીકળ્યો. જુવાન થઇને માને રેઢી મૂકી ભાગી ગયો.

આનીકોર માને વલોપાત ઊપડયો છે. દીકરો શું કરતો હશે ? કયાં ખાતો પીતો હશે ? અરે રે રોયાને કોઇની હારે બોલતાં ય આવડતું ય નથી. મારો આવો ભોળુડો આ કપટી દુનિયામાં કાં સમાશે ? એકવાર આવે તો હું એનું મોઢું તો જોઇ લઉં !

આવા સંકલ્પ વિકલ્પ કરતી માતા મરણ પથારીએ સૂતી. જેને ત્યાં એ બાઇ કામ કરતી એ માણસે એ થોડી સાર સંભાળ લીધી. પોતાના બંગલામાં નહિ પણ બાઇના ઝૂંપડામાં જ. દવાદારૂ પહોં-ચાડે. કયારેક શેઠના મોટા દીકરા આવીને “ કેમ છો માજી ! ” કહી જતા.

એવામાં તેનો ભાગી ગયેલો દીકરો રાતે આવ્યો. અરધા વાસેલા બારણાને ધક્કો થઈ અંદર ગયો. ઓરડીમાં ઝાંખો દીવો બળતો હતો, તેના પ્રકાશમાં દીકરાએ માનું કરચલિયાળું મુખ જોયું. “ મા....!મા...!” એમ બે વાર સાદ કર્યો. પણ દીકરાને “ હં...દીકરા ! ” કહેનારી મા જીવતી નહતી. દીકરાને છેલ્લે મા...કારે સાદ ફાટી ગયો, અને માના માથા પાસે બેસી રડતાં રડતાં બોલી ઊઠયો :

માડી હું તો બાર બાર વરસે આવિયો,
માડી તું આંખ્યું રે ઉઘાડી એકવાર જો ને,
મારી ભોળુડી મા ! ઘરનો દીવો તારો મશે બળે.

માડી મારી કાયાને પોષી દે'યે તું દૂબળી,
માડી તારાં જોબનેય ચૂસ્યાં તોય થઇ તું રાજી,
એવી મારી ભોળુડી મા! ઘરનો દીવો તારો મશે બળે.

માડી હું તો માયાવી કપટી દિલનો ડાંખરો,
માડી તોય તારી નજરૂંમાં હું સાવ ભોળો,
એવી મારી ભોળુડી મા ! ઘરનો દીવો તારો મશે બળે.

માડી હું દુનિયાની નજરે ઘણો ડાયલો,
માડી પણ તારી નજરૂંમાં સાવ ભોળો,
એવી મારી ભોળુડી મા ! ઘરનો દીવો તારો મશે બળે.

માડી હું તો ખારો દરિયો આખા ખલકનો,
માડી એને મીઠો રે જાણી હૈડે તેં ચૂમ્યો રે,
એવી મારી ભોળુડી મા ! ઘરનો દીવો તારો મશે બળે.

માડી તારી આંખ્યુંનું રતન આજ અણોહરૂં,
માડી તારો ખોટો હીરલો આજ સાવ ખાલી,
મારી ભોળુડી મા ! ઘરનો દીવો તારો મશે બળે.

*

નારીપૂજા

મણિભાઇ વોરા

ઊર્મિ–નવરચના માટે નારી અંકમાં લખી મોકલવાનું વાચક મળતાં જ જોયેલ જાણેલ સાંભળેલ દેશ દીવડીઓનો પૂંજ દેખાયો સ્મરણ આકાશે, અને જૂજવેરૂપે અનંત ભાસતા આપણાં સ્ત્રી પાત્રોમાં સૌરાષ્ટ્રનું નૈસર્ગિક નારીત્વ એક મહાશક્તિરૂપે ખડું થતું જોયું. સહસ્ર નામથી થતી વિષ્ણુપૂજા જેમ વિવિધનામરૂપે રજુ કરૂં છું નારી પૂજા:

આશો માસની અંધારી રાતના તારલા મઢયા આકાશ જેવો સૌરાષ્ટ્રનો લોક સમુદાય નામી અનામી સન્નારીઓના જીવનદીપથી શાંત સ્વસ્થ જળહળે છે. દૂરથી દેખાતા ટમટમતા તારા નજીક દૃષ્ટિ પહોંચતાં સૂર્યશા મહાન દેખાય તેમ આપણા સમાજની સામાન્ય નારી પણ પાસેથી જોતાં નારાયણી દેખાશે. લોક જીવનને હૃદયનો ઋણ ધબકાર આપી જીવંત રાખનાર સ્ત્રી ઉપર કવિજન લોકસાહિત્ય સર્જી શકે છે. આપણા ન્હાનાલાલ, ખોટાદકર, મેઘાણી રાયચૂરા કે ગીજુભાઈ જેવા લોકજીવનના પૂજારી સાક્ષરો તેમજ રાણીમગા, ભાટ, ચારણ, બારોટ જેવા અગણિત ગુણગાયકોએ સત્યમ્ શિવમ્ સુંદરમ્ ભરી નારીનાં બહુમાન કર્યા છે, નારી જીવન લોક સાહિત્યનો મેરૂ દંડ બનેલ લાગે છે.

વેદ કાળથી આજ પર્યંત જનતાની જનેતાને શાસ્ત્ર કથાઓમાં પૂજા અર્ઘ્ય અપાયેલ છે. સૌરાષ્ટ્રે શિવની શક્તિને, વિષ્ણુની લક્ષ્મીને, સૂર્યની રન્નાદેને અદકેરાં માન આપી પૂજ્યાં છે. રાજરાણીઓ અને સતીઓ તો છે જ, પણ આ દેશે તો સામાન્ય નારીનાં માતા ભગિની કે પુત્રી તરીકે માનવ જીવનની અધુરપને પૂરી કરી મધુરપ આપનાર દેવી જાણીને દિલમાં બેસાડી સન્માન સમજપૂર્વક કર્યાં છે. સમાજનાં એ સન્માનને આપણી નારીએ જીરવી દીપાવ્યાં છે.

ચાંદા સૂરજનાં તેજમાં જાણે વિવેકપૂર્વક ઓઝલ રહી પોતાને સ્થાને મક્કમપણે આભના તારાઓ પૃથ્વી ઉપર પ્રેમભરી નજરે મલકે છે. પ્રકાશ–પૂંજ સૂર્ય તો આથમી ગયો હોય, વધઘટ થતો અનિયમિત ચંદ્ર પણ હાજર ન દેખાય, ત્યારે તારા સમુહ પોતાના શાંત વિનમ્ર પ્રકાશથી રાત્રિને રસે છે અને જંપેલા જગતને માતૃત્વના અમી પાય છે. આ તારલાઓ જેવી છે પોત પોતાને સ્થાને રહી સ્વધર્મ સાંચવવામાં શૂરી સૌરાષ્ટ્રની સરેરાશ નારીઓ. શ્રી કૃષ્ણની વેણુ અને ગોપી–ગીતનો દિવ્ય વારસો આ દેશે સ્ત્રી વર્ગે જમાનાથી જાળવ્યો છે.

પ્રાચીન, મધ્યકાલીન કે અર્વાચીન યુગનાં દેખાઈ આવતાં અનેક સ્ત્રી રત્નો છે, પણ એ મહા નારીઓથી ચાર છોગાં ચડી જાય એવી સામાન્ય દીસતી રોજીંદા જીવનમાં ડૂબેલી નારી દેખાશે, જો એનું જીવન જાણવા નાણવાની દૃષ્ટિ હશે તો. આ રહી આપણી કેટલીક તારલીઓ:

મલક આખાનો ભાર માથે લઇ બેસતી ગામ મોટી ગોરાણીમા માણેક; વેવલી છતાં વહેવારરખી શેઠાણી ધનકોર; દરબાર ગઢે રાજપૂતીનાં રખોપા કરતી જાજરમાન માજીરાજબા રામબા; મોટા માણસની મોટાઇ ઉપર પોતાનું વ્યક્તિત્વ ઓળઘોળ કરી દેતી ખવાસણ ગોમતી; વડપણના વળગાડ વિનાની સુખડનાં કવાં જેવી કળશી કુટુંબમાં ખોવાઈ ગયેલ મોટાંબા કમળા; નીતિ ધરમને નખશિખ જાળવતી દેવીદૂત ચારણ્ય આઈબાઈ; દ્વારકાના નાથને આશરે ઉજડ-ગઢમાં પેટે પાટા બાંધી પોતરાને બિરદાવી મોટા કરતી વાઘેરાણી દેવુબા; કાઠીરાજના સાજ અને ઓરડાને રૂપાળાં હૈયાં અને હાથે શણગારતી કાઠિયાણી તેજબા; ડાહી ડમરી વાતો કરતી વધુકી વાણંદયાણી વાલીબાઇ; આઠ દશ બળદના તોલની નાતરાં મોંઘી આહિરાણી શેંભી; પાકા નીંભાડામાંથી ટકોરા મારી ઠામડાં કાઢતી કરશન ભગતની ઘરવાળી કુંભારણ કનુ; છારાં બાકરાના ઘેરામાં કાળી ઉનનાં લુગડામાં ઉમેલ ઉજળાં ભરવાળી

ભરેવાડણ ભેની; સાથી જેટલું ખેતરે અને ઘેર કામ કરતી, ઘરતી ધરબતી ચાલે ઉતાવળી ભાગતી કામઢી કણબણ ગલાલ; સરવા સાદની ગીતગાંઠી ભીનેવાને ઘેડની કોળણ ભૂરી; કોળી–ખારવા નાથાની હાડબળૂકી રૂપાળી દીકરી રામી; ટાઢ તડકામાં રોજ ગોઠણેગોઠણ પાણીમાં ઊભી ગામના લુગડાં ધોતી ધોબણ લાછુ: હાટડીએ તેલ તુરી વેચતી ગામ આખાની મા મેમણ એમણાં ડોસી; હાલાર–બારાડીની આકરી ખેડમાં ઊભી રહેતી સતવારી બાઈ રંભા કે સગરબાઇ કાળી; બરડાની બરડ ભૂમિનાં રતન જેવી મે'રાણી દેવી; નાઘેરની નમણી ખેતીમાં વનરાયે દીપતી કારડીઆણી કમાબાઇ કે ઘાંચણ રહીમાબાઇ; આઇનાં બા'નાં ઓઢેલ ભગવાનનું માણસ ભૂઈ સવધી; પારકે પુતરે સપુતરી ભાંગ્યાની ભેરૂ ગીતનું ગાડું ઢેલી આઇ; માથા-ફાડ તડકામાં મોથ કાઢતી પઢારાણી પાની; નેસડાનાં વાછરાં-પાડરાં છૈયાં–છોકરાં સાંચવતી હાથમાં બડિકો રાખી ફરતી સાવજ જેવી ગિરની સીદણ હવાં; મરણ ટાણે કાણ્ય બોલાવવા વગર તેડે ઓરૂં ઓઢીને આવતી જમના કોઢણી; ગામનાં મેલાં વાળતી ભૂત જેવી ઝાંપડી લાધી; ધણીથી દસેક વરસે મોટી ઝોંકના જીવ જેવી સમજુ રબારણ જીવણી; ઘંટીઢાણી, સૂંથિયાં, પોપટ ડમરાં કરી જાણતા હળવા હાથે દાણા સાટે ત્રાજવાં ત્રોફી દેતી વાઘરણ રાજલી; ઉજળાં વરણના પુરૂષોની કમતને ઘોળી પી ગયેલ અછૂત બાઇ માકી; બાપની ગેરહાજરીમાં છોકરાં માટે સવાઈ બાપ થઈ ઊભતી પદુ પાંજરીની ઘરવાળી ખારવી ધની; નાત જાતની વાતને નેવે મૂકી ગત ગંગામાં ઝીલકા મારતી માતા જાનબાઇ; એકે એક નારી રત્ન પાછળ મજાની વાર્તા પડી છે.

જાગરણના દિવસોમાં રાત્રે શેરીઓ અને ફળિયાં રાસડા અને રાગડાથી ગજાવતી ગીતાળ યુવતીઓમાં બ્રાહ્મણની ભાગિરથી, દરજીની દમુ, લહારની લાભુડી, ઓધા લવાણાની અમૃત, સુતારની સોની, કડિયાણી દૂધી, સોનારણ સંતોકને સૌ ઓળખી કાઢે એના સાદ અને લ્હેકાથી કે એની નિર્દોષ બોલી ચાલીથી. નવરા રહેવામાં હીણપ માનતા આપણા નારી સમાજે એવી હરતી ફરતી કામાખોટી બાઇઓને 'હરખી હરાડી', 'નાથી નવરી', 'વેલુ વલવલ', 'નરબ-મા'રાજની ભમતી' જેવાં નામ આપી દઈ ફઈએ પાડેલા નામ ઉપર હરતાલ લગાવી દીધી હોય છે.

જીવનમાં જન્મથી મરણ પર્યંતના અને રોજના વહેલી સવારથી મોડી રાત સુધીનાં કામ કામ અને કામમાં રચી પચી રહેલ કાઠિયાવાડી સ્ત્રી પોતપોતાના વર્ગના સમા સમાનાં ગીત જાણે છે; એ ગીતડાં સ્ત્રીઓ જાગતાં ગૂંજે અને ઉંઘતાં ઝંખે, ઝંખના માત્ર પિતા, બાંધવ, પતિ, પુત્રનાં શ્રેયની જ સ્ત્રી દિલે વસે.

ગરીબમાં ગરીબ ઘરનો પણ પોતાના સાદા સીવણ ભરતનો નમ્ર શણગાર હોય છે. હીર સુતર ન જડે તો કોઇ ઉતરેલ ભાતીગળ કપડાંની ઠાવકી કાપલી કાપી તેને તોરણની કોથળી, ચાકળાના ખંડ કે ઘડીની થીગડી રૂપે ટાંકી દે છે, સાદો સુંદર રાચ ઊભો કરે છે એ હેતાળ હાથ અને હૈયું. ઘરની લખમી ગરીબ આંગણાંને ગોકુળિયું કરી દે છે. ખરે જ આપણા લોકાકાશે અનેક તારલીઓ ચમકે છે !

× × × ×

લોક સમુદાયની કેટલીક સામાન્ય નારીઓને નજીકથી નિરખી ધન્ય બનીએ :

કૃતિકાના તારક મંડળ જેવી સ્મરણમાં ચડે છે મે'ર અષ્ટ માતૃકાઓ. પુરી, રૂડી, માલી, સાજણ્ય, સુમરી. લીરી, રૂપી અને ઊજી.

મહેરાણી :

૧. બાઇપુરી : સવારના કામકાજથી પરવારી દેવદર્શન કર્યા વિના ગળે થૂંક ન ઉતારે, બપોર ટાણે ધોળ–કીર્તન ગૂંજતી રેટિંણો રણજણાવે, આંગણે આવેલ અભ્યાગતને ભાણાંમાંથી અર્ધું આપી દીએ, સાંજે ઠાકર આરતીની ઝાલર સાંભળ્યા પછી ઘરમાં દીવો કરે. રાતે સૌને સુવડાવી ઢોરને નીરણ કરી ઓસરીની થાંભલીના ઓઠિંગણે બેઠી બેઠી રામ નામની માળા કરતી ઢળી પડે. વહેલી સવારે ઊઠે. આવી તારાં મારાંથી પર પરમાર્થી બાઇપુરીને ગામના ડાહ્યલાંઓએ 'પુરી પરભુડી' નામ આપ્યું !

૨. રૂડીબાઇ : સામાન્ય દેહની છતાં ગામમાં પોતે સૌથી નમણી છે એમ માનતી, અને પૂરી પહોંચવાળી છે એવું અભિમાન રાખતી રૂડી દાડીદાડીપા કરી ગુજારો કરે. જાંયણી ડોસીની એકની એક ન છોરવા દીકરી રૂડકી કામની લોંડી, વાતચીનમાં ભૂત જેવી ખરી. પટેલિયા સામે ખાટલે બેસીને હોકાની ફૂંક પણ લઇ લીએ. મેળાખેળામાં દુહા લલકારી છતી થાય. મા દીકરી ગામમાં માનથી રહે. આ રૂડીને ગામે 'રૂડી ભાડાત' નામ આપ્યું.

૩. માલી : વેજા ખસીઆની ગીગી માલી ઘરમાં અને સીમ સેઢે દીકરાથી અદકેરાં કામ કરે. માલી કોસ હાંકે, ગાડું હાંકે, હળ પણ હાંકી દીએ, ભીમ અગીઆરસ માથે ખેરડાં પણ ચાળે. માલીબાઈએ પોતાના લગ્નને દિવસે પણ ઢોર માટે ખડ વાઢી તેનું મોટું ઓડિયું ખંભે મારી ફળિયામાં નાંખ્યું હતું – માલી બાયડી જેમ માથે મોટલો ન ઉપાડે. આખું ગામ માલી દીકરીને 'વેજાની માલદેડી' કહેતું. ખરેખર વેજા પટેલ અને તેની ઘરવાળી પૂતી પટલાણી માટે તો દીકરી માલી 'માલદે' થઇને જ ઊભી હતી.

૪. સાણજય : પોતાની પરણેતર સાજણ્ય પરણ્યા પછી રીસડે રહી; ઘેર ન આવી. લખણું કર્યું નહિ. પોતે કહે, "મારે બીજું ઘર કરવું નેથ; લાવાં તો સાજણ્યને જ લાવાં. સાજણ્ય બેઠાં હું કાંઉ કરવાં બીજી કરાં ?" સાજણ્ય વળી એમ કહે "મ્હારે બીજે ઘરઘવું નથ્ય; પોતાની દશ્યે જાવુંય નથ્ય; ઈની વાત મારી પાસે કરજોમાં, વાંસે લાગસો તો ભાગે જાશ બાવી થે ને ! પોત્યા ને સૂટ સે ઘરઘવું હોય તો !" બેઉ જણાંએ પોત પોતાને ગામ બાપને ખોરડે રહી જમવાર કાઢી નાંખી, એવી તો ધરપત. એક રીતે તો ઓશિયાળાં પણ નિષ્કલંક જીવન જીવ્યાં. લાંબે કાહે પણ એકબીજાના વાવડ પૂછે, "ઈ શે તાં હારી પડય ને ! તો હાંઉ !' સાજણ્ય ગામની ફૂઇ થઈ ફળિયામાં સૌની ટાયવાય કરે; અને પોતો આતો તેના ગામને પાદર ઢોરની બેગા ઈતડી વીણે, અને મજાથી દી કાઢે.

૫. સુમરી : પાંચ દીકરાનો બાપ નાગો પટેલ ઘરભંગ તેને એક જ દીકરી સુમરી નામે. પાંચ ભાઈની નાનેરી બેન સુમરી પરણ્યા પછી તરત જ રાંડી. સોળ વરસની પટેલની ગગીએ સંસાર પ્રતિ ઉદાસ બની બીજું ઘર કરવા સાફ ના પાડી દીધી. દીકરા વહુઓનો ઓશિયાળો બાપ ન રહે એ માટે બાપ દીકરી ગરાસની ખેડમાંથી છઠ્ઠો ભાગ કાઢી આનંદથી રહ્યાં. નાગા પટેલના ખોરડાંની આબરૂ દીકરી સુમરીએ રાખી અને વધારી. રાજા જેવા વૃદ્ધ નાગાનું ભાણું દીકરીએ ભારે સાંચવ્યું. નાગો કહેતો, 'સુમરીને દુવા દાં, આ જુવાન જેટલો જોરૂકો રૂંાં; નકરતાં છોકરાઉ આ ટાણે વાશ્ય નાંખતા હોત !' પોતાને ભોગે બાપને સ્વસ્થ દીર્ઘાયુ આપી તેની સેવા કરી. સુમરી ખરેખર બાદશાહ નાગાજણની શાહજાદી જહાનઆરા હતી.

૬–૭ લીરીબાઇ અને રૂપીબાઇ : સંસારી જીવન પ્રત્યે ઉદાસ સાધુ હૃદયની ધર્મદીવડીઓ બાઈ લીરી અને બાઈ રૂપી મહેર કોમને ગર્વ લેવાં જેવાં સ્ત્રી રત્નો છે. જેના દર્શનથી પાપ નાશ પામે એવી બાળબ્રહ્મચારિણી લીરીબાઇ મહેર મહાત્મા કલ્યાણદાસના બોધથી શ્વેત વસ્ત્ર ધારી ચાર ધામ યાત્રા કરી આશ્રમ બાંધી પ્રભુ ભજનમાં લીન બની રહી. રૂપીએ ગૃહસ્થ જીવન છોડી ધાર્મિક વૃત્તિ ધારણ કરી ધોળાં કપડાં ધારણ કર્યાં – ભાઇનાં આંગણાંને અને આગંતુક સજ્જનોને પોતાના પવિત્ર વ્યકિતત્વથી પ્રકાશ આપ્યો; આસનસ્થ રહી ભગવદ્ ભજનમાં સમય કાઢયો.

મહેર કોમની આ દેવીઓએ ભજન મંડળીએ નહિ, પરંતુ શાંત અજ્ઞાતપણે પોતાને આસને રહી પ્રભુ ભકિત કરી છે.

૮. ઊજીબેન : ઓડદરા ફળિયામાં રહે, સફેદ ધાંસિયું પહેરે, કપાળમાં ગોપીચંદનનો ચાંદલો કરે. ફેરવવાની તુલસીના માળા ડોકમાં પહેરે. સુતર આવે તેમ રહે અને હરિને ભજે. એકલું જીવન ગાળે. કોડલીમાં દાણા ભાઈ નાંખી દીએ. ઊજીનું માન ગામમાં સારૂ; તેના બોલ સૌ ઉપાડે. પોતે પણ પારકાં ને પોતાનાં જાણી કામ કરે, કામ આવે. તટસ્થ ભાવે સંસારમાં રહે. આ સામાન્ય દેખાતી ચોકખી ચણક મહેર યુવતી અસામાન્ય પ્રૌઢ વ્યકિતત્વ ધરાવતી સન્નારી હતી. મહેર કોમમાં પાંખી પાંખીનાં અભિમાન

હોય છે. ઊજીબેન પણ ક્યારેક બોલી દેતી :

'હળદરડી તાં હાટે વેંચાય, કસ્તૂરી તાં કાંક
આઢિયુ મેરચુ ઓંટીએ આવે, પણ ઓદરી
તાં કાંક!'

દાદીઆળાની મરદાઈ પોષતી, જૂની અદાવત-ને યાદ કરતી, બહારવટીઆઓને રોટલા પહોંચાડતી, સમો આવ્યે ધીંગાણામાં પણ કૂદી પડતી સૌરાષ્ટ્રે મહેરાણી વીર નારી છે. નાનપણમાં છાણ વાસીદાં કરતી અને ઘડપણે રેંટિયે બેસતી, યુવાનીમાં મહેરાણી ગૃહિણી તરીકે તેના ભર્યાં ઘરમાં સાંગામાચીએ કે રંગીત ઢોલિયે બેઠી હોય ત્યારે રાજરાણી શી અરઘે છે. નમણાઇ, સવળોટાઈ સાથે ગોરેવાન અને તંદુરસ્ત લોહીની ઝાંય આવતાં દેવી સમાન દેખાતી મહેરાણી સાબિત કરે છે કે સૌન્દર્ય મહેર લોહીમાં છે.

જાનનાં દોડતાં ગાડાંમાં સથરી બેઠેલી મહેર જાનડીઓનાં નરવા સાદે ગીત પાદર અને સીમડીને ગજવી મૂકે. સાતમ આઠમના તહેવારોમાં મહેર ફળિયામાં કાળા પછેડા કે રંગીન આછાં ઓઢણાં ઓઢેલી, ફીનખાબના સરવાળાં રંગીન કાપડાં ઉપર ડોકમાં ઝૂમણાં કે કાંઠલી પહેરેલી, હાથમાં કોણી સુધીની ચૂડ ચડાવી ભરેલી તાલી પાડતી, ધોળું ધાંસિયું પહેરેલ દીકરીઓ અને રાતા ઢારવો પહેરલ વહુઆરૂઓ રાસડા લીએ, અને

'તું મારે મન લખમણ જતિ મને ઘડી ન
વિસરે રામ'. નો

રાસડો ચડે, ત્યારે વાતાવરણ રસથી ભરેલું ભાસે. એ સૂર સામે શરણાઈને વનના મોરલા ચૂપ થઇ જાય.

શૂરવીર મહેર પ્રજાના જીવનરસની સરવાણી મહેર નારી છે.

*

રબારણ

(પાબી) રબારી જેઠા દૂણે મોટું ગામતરૂં કર્યું; તેની પરણેતર બાઇ પાબીએ જેઠાના ઝીણકાભાઈ ધના માથે છેડો નાખી દેરવટું વાળ્યું; પાબી ધનીયાતી ઘરવાળી થઇ. "ધનો તાં ગોવારીયું માણહ છે! ઇ લેખાં લેખાં નો હમજે. ઘરનો સંધોય વહેવાર ભાર પાબી માથે, પાબી ધનાનું ભાણું ટાણું સાચવે. ધના અને દૂણના ખોરડાં ઉપર માતાનું હેત વરસાવતી પત્ની પાબી આદર્શ ગૃહિણી હતી. 'પાબી તાં થીયેલ પીઢ માણહ શે! જેઠા દૂણનું ખોરડું તાં ઠીક, સાજી રબારી કેડાનો થાંભલો શે મોરીની દીકરી પાબી તાં!"

ઊંચી રબારણ પાંદડીઆનો છોડ,
માથે રે બેડું રબારણ દૂધનું;
આગળ પાછળ વાછરડાંની હાર્ય,
વે'તી રે નદી રબારણ ઉતરી!

*

બાવી

(માનબાઈ) : ભાંગતી રાતના ભજનમાં ભજનાનંદી બાવો માવદાસ ખોળામાં રામસાગર લઈ બેઠો છે. તંબુરાને ઉપલે છેડે ખોસેલ મોરપીંછનો ઝૂમખ ગરૂ માથે ઝૂલે છે, બાવા સામે માનબાઇ બાવી મંજીરા લઇ બેઠી છે. ભજન ઉપડે છેઃ

"એ મૂરખ નરને હીરલો લાધ્યે...."

માનબાઇ માતાનો કોકિલ કંઠે ભળે છેઃ

"ઈ ઓળખ્યો નહિ એંધાણે હે જી."

ભજન જામે છેઃ માતા ગોઠણભર બેઠી થઇ જાય છે, બાવાજી અને રામસાગર ઉપર મંજીરાના રણકાર અને ચમકારથી અભિષેક કરી અદ્‌ભૂત આભા રચી દેતી માનબાઇ માતા મોરલી પર ડોલતા નાગ જેમ માવદાસ સામે ડોલે છે. બાવીના રૂપાળા હાથની કળાઇ અને આંગળીઓ ઉપર રમતાં મંજીરા, તેના ગોરા વાનમાં શોભી ઉઠતાં ત્રાજવાં, તેના અંગની ફોરપ અને ડોલન મનોહર સંગીત રચે છે. ભજનરસથી ભરપૂર વાતાવરણમાં જાણે મંડળી ડૂબી જાય છે. જાણે મનખ અલખમાં ઓતપ્રોત થાય છે. માવદાસ બાવાની પત્ની માનબાઇ માતા ભગતોને મન તો મીરાં, તોરલ કે રૂપાંદે છે.

*

ખારવી

(પ્રેમી) રતના મોતીવરસની છોરી પ્રેમીના વિવાહ રામા માલમના રણછોડ સાથે થયા.

પ્રેમી પહોંચેલી, જ્યારે રણછોડ સીધો સરળ, છતાં ખલાસી પૂગે. સાત સાગરના લોઢ ઉપર વહાણ ચલાવી રણછોડ દરીઆખેડ કરે; અને માલસના ઘર વહેવાર રૂપી સંસારસાગરની કઠણાઇઓને પ્રેમી આનંદથી પાર કરે. ખારવો ભોળો દરીઆનો લાલ, ગામની જંજાળ જાણે નહિ. કયારેક ખારવીના બોલ ધણીને સાંભળવા પણ પડે; "તૂં ના સમજ તો બેઠો રે છાનો; તારાં બીડી બાક્સ ખરચીનાં દોઢીઆ મ ગી લે." પોતે કહી લીએ, પણ કોઈ કહેવા આવે તો પ્રેમી તેને પૂગીને પાછી વળે. દરીઆ ખેપ કરી ઘેર આવતો ખારવો મોઘેરાં મહેમાનથી પણ મોંઘો. રણછોડ ઘરકામમાં માથું મારે નહિ અને બાઈ પ્રેમી માથું મારવા દે પણ નહિ; ભાયડા માણસને રાજા જેમ રાખે. પ્રેમી મજૂરી કરી શેઠનાં કામકાજ કરી કુટુંબનું પૂરૂં કરે. ઘરકામ ખંત અને પ્રમાણિકપણે કરે. શેઠનાં છોકરાંને હેતથી રમાડે, જતન કરે. યુવાન વણિક પુત્રો મુંબઇથી દેશમાં આવે ત્યારે પ્રેમીને મળવા જાય, પ્રેમી ખારવી પણ હર્ષનાં આંસુ લાવી પોતે ઉછેરેલ છોકરા ઉપર હેતથી હાથ ફેરવતી.

પ્રેમી ડોકમાં શ્રીનામી પહેરે, સવારમાં નાહી ધોઈ લંકેશ્વરનાં દર્શન કરી પંખીને ચણ નાંખે, સાધુ બ્રાહ્મણને લોટની ચપટી આપે, અને કામે લાગી જાય, કોઇ માંસાહરી સાધુ આવી ચડે તો તેને પણ જોઈતું ભોજન કરાવી આપી પ્રેમી ધન્ય બને, આનંદ અને અભિમાનથી રહે. પિતા સમોવડી જ નહિ પણ પિતાથી ચડિયાતી પ્રેમી જેવી માતાના પુત્રો જ સાત સાગર ખેડી શકે.

ઝેર જીરવી જાણતી ઉદાર દિલની પ્રેમીને આંગણે એક જ ખાટલા ઉપર છોકરાં કુતરાં બિલાડાં સાથે ઊંઘતાં જોયાં છે. બદામના ઝાડની ડાળે બાંધેલ કુંડામાંથી પંખી પાણી પીતાં હોય અને નીચે પાડોશીનાં મરઘાં કુતરાં મીંદડાં હરતાં ફરતાં હોય. ખારવીની શેહમાં ફળિયે પોતાના સ્વભાવ ભૂલીને સૌ સંપથી રહે. પ્રેમીની દરિયાવદિલી અને અનન્ય કુશળતા તેને આદર્શ નારી બનાવે છે.

વણકર

(બાઈ મેઘી) : ત્રણ બાપ અને પોતા સહિત બે માનાં પાંચ છોકરાંની મા માત્ર મેઘી જ રહી હતી. એક માનાં જ જણ્યાં જેમ મેઘલી મેઘવાળે આ પાંચે છોકરાં–ત્રણ છોકરી અને બે છોકરા– ને પૂરી ચોંપ થી પૂરાં હેતથી મોટાં કર્યાં. મજુરી દાડિ દાડિયા કર્યાં, તડકો ટાઢ ખમ્યાં, ઊન કાંત્યું, તાણા વાણા કર્યા અને મા છોરુડાંનો ગુજારો કર્યો. માતા કુંતા જેવી મેઘી મા હતી, તેણે માતૃત્વના પાઠ તો કોઠા વિદ્યાથી ભોમકા પાસેથી ભણ્યાં હતા. મોટાં થયેલ છોકરાંને વરાવ્યાં, ઠેકાણે પાડયાં. વણકર વાસમાં મેઘીમા આખા વાસની મા બની રહી.

વાઘરણ

(ધકુ) : પોતાની એકની એક દીકરી સામુડીને પરણાવી, દીકરી જમાઈને પોતાનો ગામની પરવાડે ઊભો કરેલ ભરેલ ભાસેલ કુબો આપી દીધો ધકુ વાઘરણે. એ ગામ પણ કન્યાદાનમાં દીકરીને આપ્યું- દાતણ નાંખી કામી ખાવા ! અને ધકુ અને તેનો ડુંઠો ધણી ચાલી નીકળ્યાં બીજે ગામ જઈ વસવા. દિલાવરી ધકુ વાઘરણની કોઇ બાદશાહ જેવી હતી. ધકુ હેતાળ માતા, વિવેકી પત્ની, કુબે આવનાર તેના મહેમાનને રોટલા આશરો આપતી સાદી સરળ ગૃહિણી હતી. વાઘરીની નાતમાં ધકુ વડી વાઘરણ હતી.

*

આ સન્નારીઓ પુરુષ કરતાં કોઈ રીતે ઊતરતી નથી જ. પુરુષ સમોવડી થવાનો આજનો જ્વર આ સ્ત્રીઓને લાગુ પડયો ન હતો. નારી જીવનની મધુરતાથી રસપૂર્ણ થયેલ સંસાર મીઠો – સ્વર્ગથી અધિક સુંદર બને છે. સ્ત્રી હૃદયમાં વસી રહેલ રસેશ્વર પરમાત્માએ સ્ત્રીને પૂજવા યોગ્ય અધિકારિણી બનાવી છે. નારી એ નારાયણી છે.



મહા બળુકી બહારવટિયણ મલી

ખચુભાઈ ગઢવી અને કરસન પઢિયાર

કાળ વરસની દૂબળી ગાયનાં દૂધનાં ઠબકા જેમ, ઉમૈનદીનાં પેટાળમાંના વીરડાની ફૂકતી સરવાણી માથે ત્રણ ચાર પાણિયારિયુંની મીટ મંડાઇ રહી છે, વીરડે પાણી આછર્યાં નથી, ત્યાં બાવીસેક વર્ષનો ફૂટડો જુવાન રાહુભા, ખભે માણ હાથમાં છાલિયું, અને હાલ્યો આવે છે. આવતાવેંત વીરડાના કાંઠે પડેલ ખાલી બેડાંઓને આઘાં હડસેલી પોતાની માણ ભરવા વીરડો ઊલેચવા મંડાણો.

"રાહુભા, ભૈલા, આમ શીદ કરો છો!! અમારા બેડાં તો ભરી લેવા દો,!! તમારે કયાં ઘરે છોકરાં રોવે છે, કે સાસુ વઢવાનાં છે? પણ ગેમારેલ રાહુભાએ બાયુંની કાગારોળ માથે કાન દીધો નહિ.

માથે ગોળી, કાંખમાં ઘડો, અને મહાકાળીનાં ખપ્પરની જેમ હાથમાં વરિયાળી તાંસળી રહી ગઇ છે. એવી એક બાઇ દેહાદરાની શેરિયું વીંધી સડેડાટ કરતી ગંગવાનાં ઢાળ માથેથી ઉમૈ-નદીમાં ઊતરતી દેખાણી અને પાણિયારિયુંનાં કેઠામાં પ્રાણ આવ્યા.

"આ આવે મલીબા, પછી ભલે ભરી લો!"

ગંગવાના ઢાળ માથે રાહુભાની નજર નોંધાણી અને જણ થરથરી ગયો. ત્યાં તો મલી વીરડે પોગી, રાહુભા વીરડાના કાંઠા માથે ઊભડક બેઠેલ, તે નતો છાલિયું પાણી ભરી શકયો, કે ન તો વીરડાનાં કાંઠેથી ઊઠી શકયો.

રાહુભાએ ભરવા મૂકેલ માણને મલીએ ઠેબું મારી આઘી કરી, પોતાની ગોળી મૂકી. હાથમાંની વરિયાળી તાંસળી રાહુભા તરફ ફગાવતાં કહ્યું: "દરબાર! આનાથી ગોળીમાં પાણી ભરો."

રાહુભાના ડાબા હાથમાં છાલિયું ઠઠયું રહ્યું અને જમણા હાથમાં તાંસળી ઝલી મંડયા પાણી ભરવા. ગોળી ભરી. પાણિયારિયુંનાં બેડાં ભરાણાં, છેલ્લે મલીએ પોતાનો ઘડો મૂકયો. થેથરાના વેણે રાહુભાએ હિંમત કરી; "મલીબોન, હવે મારી માણ તો ભરી લેવા દે, મારે સામેગામ બળદ પાવા જવાનું છે."

"દરબાર જેવા દરબાર થઇ આમ ચીંથરા શું ફાડો છો! ઘડો પૂરો કરો પછી નીરાંતે માણ ભરજો." રાહુભાએ ઘડો પૂરો કર્યો.

પાણિયારિયુંનાં બેડાં ચડાવી, મલીએ પોતાની ગોળી માથે લેતાં રાહુભાને ઘડો અંબાવવા કહ્યું.

ઘડો અંબાવવા ઊભા થતા રાહુભાએ મરકતા મોઢે મરમ કર્યો કે: "બેડાં ગોળી તો હાથોહાથ ચડાવી લીનાં, હવે આટલો ઘડો ભારે પડશે? નૈં લઇ શકો?"

રાહુભાની આ ટકોર મલીને ઝાટકયો નાખ્યો હોય એવી વસમી લાગી. મલીએ માથેથી ભરી ગોળી ઉતારી ભરેલ ઘડો ઢોળી નાખ્યો. ઓઢેલ ચોરસાને ફાડી ચાર-છો વડો કરી, ઘડાના મોઢા ઉપર મૂકી, ઘડો પોતાના ડાબા હાથમાં રાખી. જમણા હાથની ઘડાના મોઢા ઉપર થપાટ મારી, ઘીના કૂડલાની જેમ ઘડાનો રોટલો કરી નાખી, રાહુભા સામે ઘડાનો ઘા કરતાં બોલી: "મારે મન આ ઘડો નથી પણ ઘડી છે." એમ કહી ગોળી ચઢી હાલી નીકળી.

દબાણથી બોલનાં તો બોલી જવાયેલ પણ આ દશ્ય જોઇ પરસેવો છૂટી ગયો. ઢોળાયેલ પાણીની માણ ભરી રાહુભા વિચારમાં ને વિચારમાં ઘેર પહોંચ્યા, પણ ગમે તેમ તોય આ તો ગરાસિયા, આ વાતના પ્રસંગને પી ગયો.

એક એવા બે, બે એવા ત્રણ, એમ આ વાતને પાંચ પાંચ ચોમાસ ઊતરી ગયાં. એક દિવસ કટુડાના પાદરમાં ત્રંબાળુ ઢોલ વાગી રહ્યા છે. બાયુ-ઓનું રાસડા લઇ રહી છે.

પાદરના કૂવેથી પાણી ભરી આવતી એક બાઇ આવતા અસવારને જોઇ ઊભી રહી, બોલી:

"કોણ રાહુભા ? ભૈલાં અત્યારે કેની પા ? દેદાદરે સૌ છે તો સુવાણમાં ને ?"

"કોણ મલીબોન ! હા બાપા, દેદાદરે સૌ છે તો સુવાણ્યમાં, પણ તમે કેમ સાતમ કરવા નથી ગયાં ?"

"જાવું તો છે ભૈલા, પણ હજુ તો આજ ચોથ થઇ છે ને ?"

"હા આજ છે તો ચોથ, પણ હું કાલ બાવળીથી પાછો વળવાનો છું, આવવું હોય તો બચકો બાંધી રાખજો."

"ભલે ભૈલા, પણ વળતા ઘેર થઇને જજો," અસવારે ઘોડી હાંકી મેલી.

પાધરથી ઘેર પહોંચતાં તો મલીના મનનાં ઘોડાએ કેંક વેગો પકડી લીધા. હળવે હાથે હેલ ઉતારતાં મરકતે મોઢે મલીએ નાડોદાને (પોતાના ધણીને) વાત કરી, કે : "કાલ મારો ભાઇ બાવળીથી વળતાં આવવાનો છે, એની હાર્યે મારે દેદાદરા સાતમ કરવા જવું છે તો પટારાની કુંચિયું લાવો, મારો બચકો તૈયાર કરી રાખું."

નીમાણે નાડોદે થડકતે હૈયે કહ્યું કે સાતમ કરવા જાવું હોય તો જા, પણ બે દી સારૂ બચકો શું કરવો છે ? આઠમ કરી નોમે આવતી રે'જે." પણ જેમ ધમેલ લોઢા માથે પાણીનો ત્રાસકો પડે ને સમસમી ઊઠે એમ મલી આ વેણ સાંભળતાં સમસમી ઊઠી.

બીજા દિવસે ભળકડામાં નાડોદો હજુ સાંતી નાડે છે, મલી ભાતાં પોતાં તૈયાર કરે છે, ત્યાં રાહુભાએ સાદ દીધો "કાં મલીબોન ! તૈયાર છો ને ?"

એક હાથમાં ભાત બીજા હાથમાં પરોણો અને મલી ડેલીએ આવી. હળવા સાદે બોલી. "ભૈલા આજ અમારે પાંચમ નથી પળી. આજ રોકાઇ જાવ, કાલે છઠને દી નીકળશું."

મલીના આ કાંગલા વેણે રાહુભાને વર્ષો પે'લાનો પ્રસંગ યાદ કરાવ્યો. અને રાહુભા બોલ્યો :

"કાં મલીબોન ! ઘડો બેસારી શકાય, કોશ વાળી શકાય, પણ આ તો જોહરા. આજ મારાથી રોકાવાય એમ નથી. કો'તો ઘેર જઇ ભાઇને મોકલું. તમારાથી અત્યારે હવે દેદાદરે નો અવાય. લ્યો હું જાઉં છું, આવો તો પીળા પાને આવજો." એમ કે'તાં રાહુભા હાલી નીકળ્યા.

કરશન નાડોદો આ વાત હજુ પૂરો સમજે ન સમજે ત્યાં તો મલીના હાથમાં પરોણો રમવા મંડાણો. ઘડીક નજર નાડોદા માથે તો ઘડીક જાતા અસવાર માથે અને મલીએ ત્રાડ નાખી : "નાડોદા, મારા ઘરાણાં કાઢી દે, મારે સાતમ કરવા જાવું છે." નાડોદાએ સામે જવાબ વાળ્યો કે :

"ઘરાણાં આજેય નૈ મળે અને કાલે ય નૈ મળે, જાવું હોય તો એમનામ જા." કાળઝાળ મલીએ ત્યાં તો પરોણાની પ્રાછટ બોલાવી.

પિયરનો મારગ પકડતાં મલી કે'તી ગઇ : "નાડોદા ! મારા પિયરના ઘરેણાં મારા પિયર પો'ચતાં કરજે, નઇંતર આજથી આઠ દીએ આવીશ. તારા માટિયાળા સાબદા રાખજે. ખંભાતી બોખરા નો થઇ જાય." અને હાલી નીકળી.

ગામના ગલઢેરાઓ આ બધો રાડય બોકાહો સાંભળી ઊધરેટીએ મોંએ ઊભા થઇ આડા ફર્યા : "ભા, રં'વા દો ઘરભર છે. આમ સપરને વાર કજિયા કરી નો જવાય, બાપા અમે છોકરાને સમજાવશું" પણ મલી માની નહિ.

ચોરે ડાયરો જામ્યો છે. કાવા કસુંબા નીકળી રહ્યા છે, અગમ નીગમની વાતુંના હીલોળા હાલી રહ્યા છે, ત્યાં પાયાબંધી, કેડિયું, માથે ડબલ પાઘડી, ડબલ છોગાનું બોકાનું, ખભામાં તલવાર, હાથમાં ત્રણબંધી બંધૂક, આવા અસવારોને લઇ ઝકા ઝકા થતી સાંઢણી કટુડાના ચોરા આગળ ઝોકારાણી એક અસવાર આગલા કાઠામાં બેઠો છે. બીજા અસવારે ચોરાનાં પગથિયાં ચડતાં ચડતાં ડાયરાને રામ રામ કર્યા. ડાયરાએ રામરામ ઝીલતાં કહ્યું : "આવો ભા આવો, કયાંથી પૂછઇ."

"રેવાં તો જતવાડમાં," મહેમાને જવાબ વાળ્યો.

મહેમાન હજુ બેસે ન બેસે ત્યાં કસુંબો ફરવા મંડાણો, ડાયરામાંથી કેહરીસંગ બોલ્યા. "ભા, પેલો મેમાનને મીઠો કરાવો."

"કસુંબો પછી મીઠો થશે. ભા ! પેલા તમારા ગામના કરશન નાડોદાને કે'વરાવો કે એની ઘરવાળીનાં ઘરેણા લઇ ચોરે આવે." મેમાને ધડાકો કર્યો.

ડાયરો સાકબાક થઇ ગયો, કસુંબો વાટતા ધાંયજાની સામે જોઇ મેમાન બોલ્યો : "જવાન, જા તારા કરશન પટેલને કહે કે, દેદાદરાના હમીર જાદવની દીકરીનાં ઘરેણાં કાઢી લાવે." મગનિયે ડાયરા સામે જોયું, ડાયરાએ મગનિયા સામે જોયું. ત્યાં ઊંટ માથે બેઠેલ અસવારે ડાઢીના કાતરા માથે હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં પડકારો કર્યો. "ડાયરા સામે શું જોઇ રિયો છો ? જા તારા ડોહાને બોલાવી લાવ્ય, અમારે હજુ બેરવા પોંચવું છે." ડાયરામાંથી કોઇએ ઇશારો કર્યો. અને ધાંયજે ડોટ દીધી, કરશનના હાથમાં ઘરાણાનો ડાબલો અને ચોરે આવ્યો. ડાયરા વચ્ચે ડાબલો મૂકતાં બોલ્યો : "લ્યો ઘરેણા."

"લ્યો શું, ઉઘાડ ડાબલો, અને ગણી દે ઘરાણાં !"

કરશને ઘરેણાં ગણવા માંડયા પણ એક ઝરમર ઓછી થઇ.

"અલ્યા આમાં પઠાણી ઝરમર નથી." મલી બોલી,

"ઈ નૈં આપું !"

"કારણ !"

"કારણ શું બધાં ઘરેણાં નો અપાય, કયાંક !"

"શું કીધું ?"

"હા, હા ઇ !"

"એય રોંચા, સાંભળી લે, આજથી આઠ દા'ડામાં ઘરેણાં પૂરેપૂરાં દેદાદરે પોં'ચતાં કરજે, નઇંતર ગામ માથે હળ હાંકીશ, હું મલી, મલીનાં લખણાં નો હોય, હવે તારે ને મારે રામરામ."

ડાયરામાંથી એક બે ઉતાવળિયા જુવાન ઊભા થાય ન થાય ત્યાં તો, બે બે બંધૂકોની જામગરિયું, આંખના પલકારામાં સળગી ઊઠી, તરણેતરના મેળામાં ભરવાડનો છોકરો પોતાની પૈણેતને જોઇને બેહણી લે, એમ ડાયરામાંથી ચોરાની કોરે, કોર ઉપરથી અધ ઊભી થતી સાંઢય ઉપર, અને પડકારો કર્યો : "એમનાંમ બેઠી રે'જો, નહીંતર ભૂંડા દેખાશો, આ કાળમૂખી એકેયની સગી નૈં થાય."

એક ઉતાવળિયા જુવાને ભાગતી સાંઢય તરફ ડોટ દેતાં હાકલ કરી: "એલા આટલા બધામાંથી કસુંબો કાળો કરીને જાશે ?" થયા હાકલા પડકારા, પણ ત્યાં તો ફરી બે બે સંધણું ધણેણી. ચોકમાંથી ઝાંપામાં. ઝાંપામાંથી જોતાં જોતાંમાં અસવારને લઇ સાંઢણી ગાયબ થઇ ગઇ.

આખા વઢવાણિયામાં આ વાત વા વેગે પ્રસરી ગઇ, કે દેદાદરાના હમીર જાદવની દીકરી કટુડાથી માંડી ઠેઠ વઢવાણ સામે બહારવટે નીકળી છે.

વાત સાંભળી વઢવાણના દરબારગઢમાં ટેલતા દરબાર પથોભાઇ પોતાના કેડિયાની કસું ઢીલી કરવા મંડાણાં. એ જોઇ રાણીજીએ પૂછ્યું કે: "ઠાકોર ! કંસું તાણવાને બદલે ઢીલી કાં કરો ?"

"આજ મારા જેવો બીજો કોણ ભાગ્યશાળી છે ? કે જેની દીકરી બારવટે નીકળી હોય !"

"પણ આતો આપડા ગામ ભાંગે છે !!"

"અરે ગાંડી ! દીકરી તો ઢીંગલા પોતિયા માટે માતું ઓઢણું અને આણાં વળતી ભાભીની ચૂંદડીના ય લીરા કરે, ત્યારે આતો હજુ તારા ઓઢણાં સુધી તો હાથ નથી લંબાવ્યો ને ?"

રાણીજી પોતાના ચૂડલા માથે હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં ઓરડામાં ગયાં. મરકતે મોઢે દરબાર રાજકાજમાં લાગી ગયા.

હવે તો રોજ સમાચાર મળે કે, આજે મેમકા; કાલે ટીંબા, તો વળી બીજે દી હવા માથે મૂલીના ઘોડાંના ડાબલા ગાજવા મંડાણા છે.

એમાં દરબારે એક દી આનંદમાં આવી, જમાદાર, અમીચોહાણને હુકમ કર્યો કે; "મલીને ગમે તેમ સમજાવીને અહીં લઇ આવો, મારે એને જોવી છે."

અમી ચૌહાણે માંડયા પેંતરા ગોઠવવા, મલીની મુંઝવણ વધી પડી. મલી ઝાલાવાડ માથે નજર નોંધે છે, પણ વઢવાણ સામે વેરબાંધી સવેલું સંઘરે એવું પરગણું એને દેખાતું નથી. ત્યાં એક દી સમાચાર મળ્યા કે, હળવદમાં એવું એક ઘર છે. અને મલી પોતાના પચીસેક સ્વારોને સમજાવી હળવદ આવી.

હરિ ગોહેલની ડેલીએ ડાયરો ઊગતા પો'રનો કસુંબો લઇ રહ્યો છે, ત્યાં એક અજાણી બાઈ માથે હેલ અને ડેલીએ આવી. ડાયરામાંથી કોઇએ પૂછ્યું: "ભા કોનું કામ છે?"

સામેથી જવાબ મળ્યો "માટીનું."

સાઠને માથે સાતેક વરસ પચાવી બેઠેલ હરિ ગોહેલ વાત પામી ગયા. પોતાના દીકરા પોસાને સાદ કર્યો. "પોસા...એ પોસા! બેટા આ હેલને સંચોડી ઉપાડી તારા ઓરડાના પાણિયારે મેલ્ય."

ઓસરીના પગથિયાં ઊતરતાં પોસો બોલ્યો; "બાપુ! એને તમે ઓળખો છો?"

"ઇ વાત પછી."

"પણ બાપુ! આ તો વઢવાણનું વેર છે!!"

"હવે વેવલીનો થામાં. હેલ હાલી ચાલીને આપણે આંગણે આવી છે. ઊતરાવ્ય."

પોસે હેલ્ય ઊતરાવી ઠાયરો ભલકારા દેવા મંડાણો. હળવદ રાજે પણ કે'વરાવ્યું કે: "હરિ ગોહેલ! હેલ્ય ઊટકેલ નો હોય તો વહુ ને કયો કે, ફરી ઊટકી ભોગાવાનું પાણી ભરી આવે.

આ વાતના પડઘા વઢવાણ દરબારશ્રી પર્વાભાઇના કાને પડયા ને હુકમ કર્યો કે, "કોઇ પણ હ વઢિયો વઢવાણની હદમાં નીકળે તો હેડય ભેડ કરો, અને હળવદ રાજને કે'વરાવો કે સાબદાઇમાં રહે."

આ વાતને હજુ છ મહિના પણ વિત્યા નથી. ત્યાં હરિ ગોહેલની ડેલીએ પાંચ પરગણાની નાત ભેળી થઇ. વાટાઘાટું હાલી, કે: "બાઇને પાછી સોંપી દ્યો, નઇતર આપણી અઢાર અઢાર કન્યાયું તેલ ચડી રે'શે. તમારા એકના પાપે આ મીંઢળબંધાનાં માથાં થોડાં ઊતરાવાશે!!"

ઓરડાના બારસાખમાં આડો ઘૂંઘટો તાણી ઊભેલ મલીએ આ વાત સાંભળતાં કે'વરાવ્યું કે: "બાપાને કયો કે જાનું જોડવાની નાતને રજા આપે, જાનુનાં ગાડાં વઢવાણનાં પાધર નૈ પો'ચે તે પહેલાં હું મારા આ મઢેલ બાલોયાં ઉતારી આગળ ઊભી હઇશ."

હરિ ગોહેલે ઓરડે કે'વરાવ્યું કે "અમે બાપ દીકરો બેઠા મારી દીકરા વહુ વઢવાણનાં પાધર અડવા હાથે જાય, તે દી તો, હળવદના પાધરની ખાંભિયું લાજે. કે દ્યો કે બે ફીકર રિયે."

જાનું જોડવાની નાતને રજા દીધી.

હળવદ પંથકની જાનુંનાં એંશીક ગાંડાની હેડયની ધક વગતી આવે છે, જાનડિયું શરણાઇ જેવાં ગળાં ને રમતાં મેલી વગડો ગજાવતી આવે છે. વઢવાણ દરબારને ખબર પડયા કે હળવદની જાનું આવી રહી છે. દરબારે અમી ચૌહાણને હુકમ કરતાં બસેં ઘોડેસ્વારો તૈયાર થયા. જાનું વઢવાણમાં બોડા તળાવ વિસામો લઇ રહી છે. ત્યાં ફરતી બસેં ઘોડાની દીવાલ થઇ ગઇ. જમાદાર અમી ચૌહાણનો ભત્રીજો મોઢામાંથી નીકળે એવાં વેણ બોલી રહ્યો છે. 'અલ્યા આમાં કયો છે તમારો ગોહેલ? કયા ગાડામાં બેઠી છે મલકી?"

એમાં એક જવાન સથવાર્ં ડગલાં માંડતો જમાદારના ભત્રીજા પાસે આવી કહેવા લાગ્યો કે: "જમાદાર! આમ બાયું-બેનુંનાં ગાડા પાસે શું દેકારો કરી રહ્યા છો? જેને વઢવાણનો ગઢ સાંકડો પડયો ઇ મલી કાંઈ ગાડામાં થોડી સમાય? મલીને જોવી હોય તો હાલો બતાવું."

"કયાં છે ઈ? કયાં છે મલકી?" જમાદારનો ભત્રીજો તાડૂકી ઊઠયો.

"જમાદાર આમ અથર્યા થાવમાં આ ઘડી ઘીને ઘડે ઘી થઈ પડશે."

જમાદારનો ભત્રીજો પેધડું છાંડી મલીને જોવા જાય છે. ત્યાં હાકલો થયો. "ખબડદાર જો કોઈએ હાથ ઊંચો કર્યો છે તો!!" અને હજુ બધા સજાગ ન થાય તે પહેલાં તો મલીના હાથનો પાડાની જીભ જેવો જમૈયો જમાદારના ભત્રીજાના પડખાને અડી ગયો.

જમાદારના ભત્રીજાને પાંચ મોડીએ બાંધી બીજા સ્વારોને કહ્યું કેઃ "તમને જો તમારા બૈરાં છોકરાંઓ વા'લાં હોય તો જવાની છૂટ છે, અને જો ધીંગાણું કરવું હોય તો આમ જુઓ." ત્યાં તો પાળ પાછળ ધૂળના ઢમરી ઊડતી દેખાણી સ્વારો સમજી ગયા.

સ્વારો સાથે દરબારને કહેવરાવ્યું કે: "હળવદની જાનું વઢવાણ રાજ્યની હદનો સીમાડો હેમખેમ વટયા પછી જ તમને તમારો માણસ સોંપીશ." દરબાર આ સમાચાર સાંભળી મનમાં ખૂબ ખુશી થયા.

મલીએ ગાડા ખેડુઓને ઈશારો કર્યો કેઃ "તમામ ગાડાં ગામ સોંસરાં લ્યો." અને એંશીએ ગાડાં વઢવાણ ગામ સોંસરાં પડ્યાં. જમાદારનાં ભત્રીજાને પાંચ મોડિયો બાંધેલ હાલતમાં પોતાના ઘોડા આગળ કર્યો. પચ્ચીસ જતના જુવાનડા અને મલી પાછળ જગતી જામગરીએ વહ્યા આવે છે. જાનડિયુંએ મોકળાં ગળાં મેલી ગીતો લલકારી રહ્યું છે. આમ જાનું મધ્ય ચોકમાં પોંચી. ગામનું માણસ પણ આ જાનું જોવા તંબે થયું છે. એમાં એક દુકાને નાથા શેઠે મકર કર્યો કેઃ "એલા બાપુને કોઈએ ખબર દીધા છે કે નંઈ! આમને હાથગરણાં કરવાં પડશે ને!"

"શેઠ! બાપુ હાથગરણાં કરે કે નો પણ તમને નૈં ભૂલું, તોબરો તૈયાર રાખજો." મલી બોલી.

ત્યાં તો ગાડાં નીકળ્યાં. દરબારગઢ આગળ ઝરૂખામાંથી રાણિયું અને વડારણું તેમજ રાજબારીએથી દરબાર જોઈ રહ્યા છે. જાનું ગામ સોંસરી થઈ ટીંબા પહોંચ્યું. દરબારે અમી ચૌહાણ સાથે ટીંબા સમાચાર કહેરાવ્યા કેઃ "મલી મને મળીને જાય. ચૌહાણના ભત્રીજાને સોંપી દે, અને જાનુંની કોઈ પણ જાતની ચિંતા ન કરે."

બીજે દિવસે વઢવાણની કચેરીમાં, રાં આંગણામાં તેમજ શેરિયુંમાં માણસ ક્યાંય માતું નથી, જાનું ને ગાડાંને વઢવાણનું પાધર વળોટાવી પોતાનાં થોડાં માણસો સાથે મલી ભર કચેરીમાં દરબાર પથાભાઈ આગળ જઈ નીચી નજરે ઊભી રહી બોલીઃ "બાપુ! શું હુકમ છે?"

"હાં, ઘરેણાંના ખૂમચા લાવો!" દરબારે હુકમ કર્યો.

"બાપુ આપની કૃપા છે, મારે તો મારૂં કટુડા પડેલું ઘરેણું!!!"

"હા બેટા! ઈ મને ખબર છે. એલા છે કોઈ હાજર! જાવ, કટુડાથી કરશન નાડોદાને મલીના ઘરણાં લઈ બોલાવો. હુકમ થતાં સાંઢણી સ્વાર વે'તો થયો.

કટુડાથી કરશનને તેડી આવે ત્યાં સુધી મલીને વડારણ સાથે રાણીવાસમાં મોકલી. કરસનને લઈ સાંઢણી સ્વાર આવ્યો. મલીને બોલાવી. ભર કચેરીમાં ઘરેણાં સોંપાવ્યાં.

મલીએ પૂરેપૂરા ઘરેણાં પે'ર્યાં, બાપુને પગે લાગી દરબારે પૂછ્યુંઃ "બોલ બેટા, હવે કાંઈ ઈચ્છા છે?"

"હા બાપુ, નાથા શેઠને તોબરાનો બહુ કોડ છે. હું ભાળું તેમ તોબરો ચડાવો."

તોબરો આવ્યો. નાથા શેઠની પાઘડી અને પોતિયું ઢીલાં થઈ ગયાં.

મલી તોબરો લઈ શેઠ પાસે જઈ બોલીઃ "નાથા દાદા, તમારા જેવા સારા માણસને તોબરો બતાવાય, કાંઈ ચડાવાય છે થોડો!" મલીએ તોબરો પાછો મોકલાવ્યો.

"બાપુ! જાનું કટુડા વટી ગયું હશે, હવે હું જાઉં."

પોતાના સાથીદારો સાથે ભર કચેરીમાંથી નીચી નજરે મલી હાલી નીકળી.

પાછળ દરબારના શબ્દ સંભળાણા "વાહ મારી દીકરી! વાહ મારૂં છોરૂ!"

આ વાતને લગભગ દોઢસો વર્ષ થયાં.

ગુજરાતની ચારણ કવયિત્રીઓ

રતુભાઇ રોહડિયા

સવાલ છે સમાજના અન્ય વર્ગમાંથી કવય-ત્રિઓનાં નામ મળે છે ને કળિકુળ એવા ચારણ બારોટોમાં કાં કોઇ કવિયણનાં નામ ન મળે ?

ચારણ કવિશ્વરોને જનમ દેનારી ચારણ આઈઓ કવિતા ન રચે એ કેમ બને ? મેઘાણીજીની લોકવાર્તા-ઓમાં અનેક અનામી ચારણ આઈઓના ઉલ્લેખ આવે છે. રાયચૂરાજીની વાતોમાં પણ આવે છે, ને 'ઊર્મિ'માં પ્રગટ થતી લોકવાર્તાઓમાં પણ આવે છે.

ભોજ ખાચરને એક જ દુહા વડે લઈ નાખતી 'દભરીને સર દોય' એ દુહાનું મૂલ્ય આંકવા જેવું છે. રાજસ્થાન લ્યે તેના કરતાં વધુ ગૌરવ ગુજરાત પોતાના ચારણી સાહિત્ય માટે લઇ શકે તેમ છે, પણ બન્ને પક્ષે ઉદાસીનતા અને ઉપેક્ષાવૃત્તિ રહેતી આવી છે.

લોકગીતોમાં સુખ દુઃખ, હર્ષ શોક, સંયોગ વિયોગ, પ્રીતિ અને વેર, સંસારની ખટી મીઠી ઊતરી છે. એમાં ચારણ આઈઓનો નાદર હિસ્સો હોવો જોઈએ. એક તો રાજદરબારે અને રાજપૂતો વચ્ચે સ્થાન, બીજું માલધારી જીવન એટલે જીવનસંઘર્ષના આભ ધરતીના હીંચોળે હીંચોળાયેલું જીવન. એમાંથી અજસ્રધારે કવિતા પ્રગટે. પુરૂષોએ રાજદરબારે ને ચોરે ડાયરે બેસી સરસ્વતીની ઊપાસના કરી તો ચારણ-નારીઓએ રાજપુતાણીઓ અને લોકનારીઓ વચ્ચે બેસીને મા શારદાની જરૂર આરાધના કરી હોય. પણ લોકગીતોના સર્જકોમાંથી એની વ્યક્તિગત રચનારી-ઓને જુદી તારવવી રહેવા દઈએ, કારણ કે એ લોકોનો વારસો છે. લોકો થકી લોકોના હૈયાને કંઠના સંઘાડે ઊતરેલ છે ને લોકજીવનના રસાયણના નવ-નીતરૂપ બનેલ છે. એમાં કોઇ વ્યક્તિનો દાવો ન હોય. ધરતી લૂણ વગરની હોય તો ચારણનારી કવિતા વગર-ની હોય.

આતો થઇ અનામી ચારણનારીઓની અને પ્રારંભિક 'મોણ'ની વાત. હવે જેનાં નામ મળ્યાં છે, એવી ચારણનારી-કવિયણીની વાત કરૂં.

પહેલાં જરા ચોખવટ કરૂં: આ કાંઈ છેલ્લી યાદી નથી. આ તો આરંભનો પ્રયાસ છે. સૌ. યુનિ. માટે ચારણી સાહિત્ય સંશોધન કરતાં જે મળ્યું તેનું અત્રે આછું નિદર્શન છે.

પાર્વતીબાઈ–નાનીબાઇ રોહડિયા

સૌરાષ્ટ્રના મહાકવિ ઇસરદાસ. આવા મહા-કવિનાં સંતાનો તો ગળથૂથીમાંથી જ કાવ્ય કવિતાના પાઠ શીખે. માતાને ઉદરે અભિમન્યુ સંગ્રામ વિદ્યા શીખેલો તેમ.

પાર્વતીબાઈ અને નાનીબાઇ બન્ને ઇસર-દાસનાં પુત્રીઓ. પાર્વતીબાઇ મોટાં, નાનીબાઈ નાનાં અને લાડકાં. બેય કવિયણ નીપજી.

હજી તો સંશોધનની શરૂઆત છે, એટલે આ બન્ને કવિયણીની રચનાઓનો ઢગલો કરી દઉં એવી સ્થિતિ નથી. તેઓ કવિ હતાં એના પુરાવા જ આપી શકું તેમ છું.

નાનીબાનાં લગ્ન મારવાડમાં અવચળદાન મિશણ સાથે થયેલાં. આણું વળતી વેળા પિયર જતાં નાની-બાને ભારે દુઃખ થયું. અને રોતાં રોતાં તેમણે દુહો કહ્યો :

સરવર ગરવર મેરવડ, વાડી વસેકે વાવ; [1]
હૈયાં મ કર હેડકો, ફરી સચાણા ના'વ.

(ઓ મારાં હૈયાં ! તું ધબકતું જ બંધ થઇ જા. આ મોટો વડ, આ પાદરનું તળાવ, આ આજુ-બાજુના ડુંગરા, અને આ વાડી સાથેની વાવ, આ બધું જોવા તું હવે ફરીવાર સચાણા નહીં જ આવી

---

૧. સચાણાના શ્રી જબરદાનને મુખેથી.

શકે (કેમકે પિયરના વિયોગથી તું મારવાડમાં જ ઝૂરી ઝૂરીને મરણ પામીશ.)

પરિણામે ઈસરદાસે અવચળદાસને ઘર જમાઈ કરી રાખીને પુત્રીને મારવાડમાં જતાં ટાળ્યાં.

પુનાદે

ઓખાનાં નીવાંસી હતાં. દ્વારકા પાસે જ નેસ નાખીને રહેતાં. સમય અનિશ્ચિત છે, પણ અનુમાન થઈ શકે છે કે ૨૦૦, વર્ષથી વધુ જૂનાં નહીં હોય. ચારણોના રાવળોને કંઠે અને ચારણોને કંઠે છૂટી છવાઇ પુનાદેની રચનાઓ મળી આવે છે. અને તે પણ ઊર્મિગીતો રૂપે. બહુ રસમય જણાયાં છે તે ગીતો. એમનું એકાદ પ્રભાતિયું જૂના 'ચારણ' ત્રિમાસિકમાં પણ પ્રગટ થયેલું. જેની અંતિમ બે પંક્તિઓ આ પ્રમાણે છે :

ગોમતી કાંઠે ગામ અમીણું, ઓખો અમીણો દેશ;[૨]
ચારણ્ય 'પુનાદે' એમ ભણે,
મોળો લીલો રાખ્યે નેસ.

અંતિમ પંક્તિમાં નામ પણ સ્પષ્ટ છે. વતનની વાતેય આઇમા સ્વમુખે કથે છે.

અમરાંબાઇ બોઢા.

'બિરદ છહુંતેરી' રચનાર પ્રસિદ્ધ ગુજરાતી કવિ દુરશાજી આઢા જેવા મહાકવિનાં અમરાંબાઇ પુત્રી હતાં. પરમ ભક્ત કવિ સાંયાજી ઝૂલાનાં પુત્રવધુનું સ્થાન શોભાવેલું. પિયરને સાસરા બેય પક્ષોમાં મહાકવિઓ હોય ત્યારે અમરાંબાઇ કવયિત્રિ નીપજે એમાં નવાઈ શાની ?

કુવાવા ગામે સાંયાજી ઝૂલાએ દરબારગઢ અને કિલ્લો બંધાવીને ૨૪, સ્થંભોવાળું મનોહર હરિમંદિર બનાવેલ, અને તેમાં ગોપીનાથની પ્રતિમા પધરાવીને સેવા કરેલ. હાલ પણ એ મંદિર–કિલ્લો મોજુદ છે.

પરમ વૈષ્ણવ હતાં અમરાંબાઇ. એમણે ગોપીનાથની સ્તુતિનાં વિપૂલ કાવ્યો રચ્યાનું મનાય છે. એમાંથી એક પદ આપું છું. આ પદ અમરાંબાઇની કાવ્ય પ્રતિભાનું દ્યોતક છે. અને ડિંગળી ભાષા પર અમરાંબાઈના પ્રભુત્વના પણ આ ગીતમાં દર્શન થાય છે.

કંસકો કાળ કૃસંન; કેશવ કરણાકર
જગજગ તારણ ભગતજણ
ચેઢક વ્રજવાસી રાધાવર
તે ભાંમી વસદેવ તણુ...[૧]

(કંસના મૃત્યુ રૂપ હે કૃષ્ણ ! કરૂણાળુ એવા હે કેશવ ! તમે યુગે યુગે ભક્તજનોને આલોક પરલોકમાં તારી દીધા છે. વૃજમાં વસનારા, રાધાજીના પતિ અને મહાયોદ્ધા એવા હે વસુદેવના પુત્ર, ગોપીનાથ ! હું તમારાં ભાંમણાં લઉં છું–તમારા પર ઓળઘોળ થાઉં છું.)

ધજા ગરડ ચત્રભુજ ગિરધર
જોગરૂપ અજરા જરણ
સરઠો અસર હોએ મથે ઉસર
તૂઝ નમો તારણ તરણ

(જે ગરૂડધ્વજ એટલે ધ્વજામાં ગરૂડનાં નિશાનવાળા છે. ચાર ભૂજાઓવાળા છે. અને વૃજવાસીઓની રક્ષા અર્થે ગોવર્ધન પર્વતને ધારવાવાળા છે. તેમજ યોગરૂપ અને જરા મૃત્યુથી રહિત છે. વળી જેણે દેવ–દાનવોને એક કરીને સાગરને મથ્યો છે એવા હે કૃષ્ણ રૂપ વિષ્ણુ ! આ સંસાર સાગરને તરવાના સાધનરૂપ ગોપીનાથ ! આપને વંદનાઓ છે.)

ધર ડાઢાં વચ્ચે, ધર ગૂંજાધર
ગોવિંદ ગદાધર અતિ ગમ્મર
અણુડર એક ધનાં તૂ ઓળગે
ઓ કરશી, 'અમરાં' અમર[૧]

(વારાહ અવતાર વેળા આ પૃથ્વીને પોતાની ડાઢો પર જેણે ધારણ કરી હતી, એવા આ અવતારે ગળામાં ચણોઠીના હાર ધારવાવાળા, હાથમાં ગદા ધારનારા, ગાયોને પ્રિય એવા હે ગોવિંદ ! તમે ન જાણી શકાય તેવા–અત્યંત ગહન છો.

૨. મારા અંગત સંગ્રહમાંથી.

૧. મારા અંગત હસ્તપ્રત સંગ્રહમાંથી.

ભગવાન ! તમને સેવનારા ધન્ય છે. તેઓ અભયને પામે છે. અમરાંબાઈ આઢા કહે છે : ઓ મારા મન ! એ પરમેશ્વર-ગોપીનાથ જ તને મૃત્યુના ભયથી છોડાવીને અમૃત્વ આપશે.)

લાધીબાઈ ઝૂલા

ભક્ત કવિ સાંયાજીનાં પુત્રી થાય. તેઓ પણ સારા કવિ હતાં.[૨] સુવા ગામે કવિવર દુરશાજી આઢાના પુત્રની સાથે તેમને પરણાવેલાં. એટલે તેઓ અને અમરાંબાઈ આઢા એક બીજાને ભાભી થાય, અને નણંદ પણ થાય.

લાધીબાઈએ ઘણી રચનાઓ કરી હોવાનું કહેવાય છે ?[૧]

જ્યારે સાંયાજીના પુત્ર વિઠલદાસ અવસાન પામ્યા ત્યારે લાધીબાઈએ વિઠલદાસના મરશિયા રચ્યા. વિઠલદાસનું બીજું નામ વિહારીદાસ પણ હતું. ઘણા દુહાઓ હતા પણ કંઠસ્થ હોવાને કારણે લોપ પામતા ગયા. મને તો કેવળ એક જ ગીતનું એક જ ચરણ પ્રાપ્ત થયું છે. એટલે લાગે છે કે લાધીબાઈએ ગીત–દુહામાં ભ્રાત વિયોગનો શોક ગાયો હશે. મને મળેલ ચરણ આ પ્રમાણે છે :

'વિહારી આયને, સતી તણે
પેંપળે ઘોડા દોડ કરશાં.' [૨]

કલબાઈ આઢા

આ કવિયણ પણ પેસુવા ગામનાં અને કવિવર દુરશાજી આઢાનાં વંશજ થાય. તેમનાં લગ્ન મોડવદર (કચ્છ)માં રતનું ચારણને ત્યાં અયાચી કુટુંબમાં થયેલાં. ૧૫૦ વર્ષ પહેલાં થયાં.

પરમ વૈષ્ણવ હતાં કલબાઈ. તેમણે ગુજરાતી ભાષામાં–લોક બોલીમાં અને શૈલીમાં ઘણાં સુંદર પદો રચેલાં. જે કંઠોપકંઠ ક્યાંક રેલાતાં હશે, ગવાતાં હશે.

કલબાઈના વંશજો પાસેથી મળેલી હસ્તપ્રતમાં મને પણ એક પદ લાધેલું. ત્યારે મેં કલબાઈ વિષે પૃચ્છા કરેલી ત્યારે જ ભેદ ખૂલ્યો કે કલબાઈ આઢા એમનાં કુળનાં ડાડી થાય.[૩] ભારે રૂડા ઢાળનું રસ તરબોળ પદ છે :

તેલ ને તંબોળે ભીના ગાલે રાતા
પરોડે પધાર્યા મોહન મોરલી વા'તા...
તેલ ને તંબોળે

આ જુની રજનીના રંગ કહ્યા ન જાયે
સાંભળોને સખી ! ઉલટ અંગ ન માયે....
તેલ ને તંબોળે

હસી હસીને નાથજીને બાથડી લીધી
એક અનોપમ વા'લે વાતડી કીધી ...
તેલ ને તંબોળે

સેજ સમારતાં મને વાર લાગી
તેણે સમો રાધા ઝબકીને જાગી...
તેલ ને તંબોળે

હરખી હરખી નાથજી સામે જોયું
બાઈ 'કલુ'ના સા'મી સાથે મનડું મો'યું...
તેલ ને તંબોળે.

નાથીબા

સમય, વતન અને શાખની કશીએ જાણ નથી. ઘણી જોમદાર વાણીમાં અને ડિંગળી ભાષામાં તેમણે અંબા ભવાનીને લાંબા છંદમાં સ્તવ્યાં છે, આ છંદ લઘુગ્રંથ જ લેખાય, એ રીતે નાથીબાની સહુથી વધુ રચના મળી છે એવાં પ્રથમ ચારણ સ્ત્રી કવિ કહેવાય.

નાથીબાઈએ અંબાભવાનીને સ્તવ્યાં હોવાથી એવું અનુમાન થાય ખરૂં કે તેઓ ગુજરાતનાં–તેમાંયે ખાસ કરી ને ઉત્તર ગુજરાતનાં હશે. છંદસમાપ્તની

---

૨. કુવાવાના શ્રી નરહરદાનજી ઝૂલા પાસેથી આ વાત હમણાં જ જાણેલી.

૧. કુવાવાના શ્રી દલપતસિંહ ઝૂલા. ૨. કુવાવાના શ્રી મુળુભા ઝૂલાને મુખેથી. તેઓને લાધીબાઈએ રચેલ વિપૂલ દુહા મોઢે હતા. પણ હવે વૃદ્ધાવસ્થાને કારણે ભુલાઈ ગયા છે. શ્રી વેરીસાલ અયાચીને અને એડવોકેટ નરસિંહજી અયાચીને મૂખેથી.

અંતિમ પંક્તિઓમાં તેઓ પોતાને 'નાગડા સધૂ નાધુ' તરીખે ઓળખાવે છે એટલે તેમના પિતાનું નામ નાગદાન અથવા નાગાજણ હશે તેમ ફલીત થાય છે. આ અંબા ભવાનીને બિરદાવતા સંપૂર્ણ છંદની બે પ્રતો સૌરાષ્ટ્ર યુનિ. હસ્તપ્રત ભંડારમાં સુરક્ષિત છે. તેનો ક્રમાંક ૨૪૦૬—૭ છે. સૂચિપત્ર પાનું ૮૪ છે.

રૂપાળીબા મહેડુ

આણંદ પાસે આવેલું સામરખા ગામ એ રૂપાળીબાની જન્મભૂમિ. ૧૮૫૭ના સ્વતંત્ર્ય સંગ્રામમાં ભાગ લેનારા કવિશ્વર કાનદાસ મહેડુનાં તેઓ બહેન, અમદાવાદ પાસેના સાણંદ તલુકાના રાણેસર ગામે મોડ કુળમાં પરણાવેલાં. ચારણ સમાજમાં રૂપાળીબાના રચેલા રાસડા ચરજો, સોળાઓ, ગીતો ઘણાં પ્રચલિત. હજીએ કંઠોપકંઠ ગવાતાં આવે છે. રૂપાળીબાનું સૌભાગ્ય એ કે બીજા કવિયણો આજ લગી અંધારે દટાયેલી જ રહેલી ખૂદ ચારણોને પણ પોતાની જ્ઞાતિમાં જન્મેલી નારી કવિયણોની પહેલી ઝલક આ લેખથી પ્રથમ જ મળશે. પણ રૂપાળીબા એક જ કંઈક જાણીતાં ખરા.

વખતબા ઝીબા

થોડા વરસો પહેલાં જ અવસાન પામ્યાં. ધ્રાંગધ્રાના રાજકવિ જીવણભાઈનાં તેઓ બહેન થાય. સાધારણ રીતે ઘણાં કાવ્યો રચેલાં છંદો અને ગીતો, રાસડા. લોકગીતો. પણ એ બધું ય કંઠસ્થ એટલે જતાં જતાં ડોશી સાહિત્ય પણ ગળે બાંધતાં ગયાં. થોડાં ગીતો એમની પુત્રી–પૌત્રીઓને કંઠે બચ્યાં.

અડાભીડ કંઠ કહેણીવાળાં ભારે જાજરમાન આઈમા હતાં પણ આપણા 'છોટા કાલીદાસ' કવિ-'દાદ'નાં એ મોટાં મા થાય, અને મારે પણ છોરેને સંબંધે નાનીમા થાય. દાદુભાઈએ પોતાના 'લોકસાહિત્યમાં ચારણનારી'વાળા લેખમાં વિસ્તૃતરૂપે રૂપાળીબા અને તખતબા વિષે લખ્યું છે. એટલે અહીં હું ટુંકાવું છું. આ તો આછો પાતળો પ્રયાસ છે. ચારણ આઈઓ દેવીપદ પામીને ખાલી ખાલી માતાજી નહોતી થઈ. એનામાં કાવ્યનું દૈવત હતું.

*

દોહો

તાત હુંફ છાયા છત્તર, ભુજા ભણંતા ભ્રાત;
સ્ત્રી જીવન સહચારણી મંગલમૂર્તિ માત,

છપ્પય

મંગલ મૂર્તિ માત, સાક્ષાત શકિત સ્વરુપા
મંગલ મૂર્તિ માત, કરૂણા ક્ષમા રૂ કૃપા
મંગલ મૂર્તિ માત, વિશ્વ વૈરાટે વસતી
મંગલ મૂર્તિ માત, હરદમ મધુરૂં હસતી
પાળે પોતે પ્રેમથી
શુદ્ધ સાત્વિક સમર્પણ
છોરૂ કાજ સંકટ સહે
કહે "હીંગોળ"મા વિણ કવણ

દોહો

સુખ દીઠે દુઃખ મટે, હેત પસારે હાથ;
અમી ઝરતી આંખડી, ઈ મંગળ મૂર્તિ માત.

હીંગોળદાન નરેલા

ભાઇબહેનના સ્નેહ-મિનાર

બાપલભાઇ ગઢવી

અણગમતી ઓરતને છેતરીને કોઈ પુરુષ પોતાની પ્રિયતમાને મળવા માટે ઉતાવળો થઈ મારતે ઘોડે જતો હોય તેમ અરુણે સૂરજના રથના ઘોડાને ઉપાડી મેલ્યા છે. કાળી કુબજા જેવી રાત એની પાછળ જવા ઉતાવળી થઈ શણગાર સજી રહી છે. આગળ આથમતા સૂરજનું અજવાળું, પાછળ અંધારી રાતનો ઓળો, એની વચ્ચે એક જુવાનને જાતવંત ઘોડાનો વેગ જાણે ઓછો પડે છે. એને થાય છે કે ઘોડેથી ઊતરી દોડવા માંડું. એની મીટ મંડાણી છે પીપરાળીના મિનારા માથે.

આજસુધીમાં બહેને ભાઇને ઘણા લાડ લડાવ્યા છે. વીરના હાલરડાંથી માંડીને લગનગીતોમાં તો મણા રાખી નથી. છેવટે છાજિયાં લઇને છાતી ખોખરી કરી નાખે. કહેવત છે કે "ભાઇના છાજિયામાં બહેન મણા નો રાખે". પોણો સો વરસને ઘરે પહોંચેલી સ્ત્રીને ઠેસ લાગે તો કહેશે કે "ખમ્મા વીરને." "ખમ્મા મારા ધણીને" એમ કોઈએ કીધું નથી. આંબાની ગોટલી ખાઇને જેમ પાણી પીએ અને મીઠું લાગે તેમ બહેનને ભાઈ લાગે છે. ગાજર ઉપર પાણી કડવું લાગે તેમ ભાઈને બેન કડવી લાગતી હશે ? ગીત લખાણાં છે ને ?

"કોણ હલાવે લીમડી, કોણ હલાવે પીપળી,
ભાઇની મારેલ બેનડી, ભોજાઈની રંગેલ ચૂંદડી"

એવો એક-વાયો પ્રેમ આજ સુધી ગવાતો આવે છે, પણ ભાઈએ બેન માટે પ્રાણ ન્યોછાવર કર્યા હોય એવી એક વાત કરવા માગું છું.

રંઘોળી નદીના કાંઠે પંખીના માળા જેવું પીપરાળી ગામ શોભી રહ્યું છે. ગામ ધણી સૈયદ ગોરામિયાંની નાની વયમાં મા બાપ અલ્લા તાલાની ખીદમતમાં પહોંચી ગયા છે. કુટુંબમાં એક માત્ર નાની બેન છે. નામ છે ગોરાંબાનું. નાનપણમાં બેનભાઈનાં જે નામ પાડયાં હોય તે ખરાં; પણ પ્રભાતે ખીલતા ગુલાબ જેવી કોમળતા, નમણાઈ અને નિર્મળતા જોઈ લોકોએ લાડમાં એનભાઈ બેયને ગોરામિયા બાપુ અને ગોરાંબાનું કહેવા માંડેલું. ત્યારથી બેય ભાઈ બેન એ જ નામથી ઓળખાય. આ ઓલિયા જેવા ગોરામિયાંએ મા બાપ અને ભાઇ એવા ત્રણ ત્રણ ઘરા પ્રેમથી પોતાની લાડકી બેનને ઊછેરી મોટી કરી. ભાઈ બેન વચ્ચે એવી પ્રીત બંધાણી કે ખોળિયા જુદાં પણ આતમા એક.

વખત જતાં વાર નથી લાગતી. એક સામટા વીસ શિયાળા, વીસ ઉનાળા અને વીસ ચોમાસાં આળગળોટિયાં ખાઈ ઉપરથી વીત્યાં ગયાં. ભાઈ બહેન વચ્ચે વીસ વીસ વરસનાં હેત પ્રીતના તાણા વાણા વણાઈ ગયા. ગોરામિયાંના અંગમાં બાળપણને પછાડીને જુવાની ઉપર ચડી બેઠી હોય તેમ કુણાં ગાલ ઉપર કાળી ભમ્મર દાઢીની બૂહટું ઊપડી, અને ચહેરામાં કરડાઈ દેખાણી.

ઢોલ, શરણાઈ અને મંગળગીતોનાગુંજન સાથે, શેરો અને શેરવાનીમાં ઘોડે ચડેલા ભાણેજને નિરખવા મામા-મામી ઉતાવળાં થાય છે. પણ બેતના પ્રેમમાં ગુંથાઈ ગયેલા આ ઓલિયાને હજુ અનંગ સાથે ઓળખાણ થઈ નથી.

અંતે એક દિવસ મામાએ સમજાવી ગોરામિયાંની શાદી નક્કી કરી નાંખી. પરણીને આવનાર નવવધુએ વાત તો સાંભળેલી કે મારા ખાવીંદને એક લાડકી બેન છે. પણ આજે તો એ બેનના લાડ એણે ઘરમાં આવી નજરોનજર જોયા.

ફજરમાં બેનની માથે મીઠો હાથ ફેરવી ગોરામિયાં ઉઠાડે, પછી બધી ખાતર બરદાસ્ત પોતાને હાથે કરે. પોતાની પત્નીને કાંઈપણ કરવા દે નહીં. બપોર વચ્ચે બહેન ઘડીક આરામ કરતી હોય કે સોગટું સાથે રમતી હોય ત્યારે કોડભરી સૈયદાણી પોતાના પતિની નજીક આવીને બેસે. ત્યાં તો ગોરામિયાંના મુખમાંથી બેનની વાતુંની ધારા શરૂ થાય. "અને અંતરમાં પતિપ્રેમના અંકુર લઈ આવેલી નવોઢાના

મનોરથ અષાઢ મહિનાના જવાસાની જેમ બળીને ખાખ થઈ જાય છે. પણ ગોરામિયાંના મોઢામાંથી તો એક જ વાત નીકળે છે કે "આજ બહેને ઓઢેલી ઓઢણી કેવી રૂડી લાગે છે! આજ બપોરે કેમ બહેને ઓછું ખાધું? રાતે બહેન વાળુમાં શું ખાશે?" આમ વાતવાતમાં "બેન, બેન અને બેન"ની જ રટણા લાગી ગયેલી. "રાતે બહેન એકલી સૂતી હોય અને ઊંઘમાં મને યાદ કરે તો? એને રાતમાં પાણી પીવું હોય તો? ઉંઘમાં ઓઢેલી રજાઈ સરી જાય અને બહેનને ટાઢ વાય તો?" એવી એવી કલ્પના કરીને. પછી તો ગોરામિયાં પોતાની ઢોલણી બેનની પથારીની નજીક રાખીને જ સુવે.

હવે તો હદ થઈ ગઈ. પત્નીનો સ્ત્રી સહજ ઈર્ષાભાવ ઊઠવા માંડયો. વિચારવા લાગી કે "આ પાશાશૂળ ઘરમાંથી જાય તો જ સુખનો આરો આવે."

ધીમે ધીમે ગોરામિયાંને બહેન ઉમરલાયક થયાની વાત કરવા માંડી. "જુઓ તો ખરા બેનનાં અંગેઅંગમાં યૌવન ઊભરાઈને છલકાવા માંડયું છે, છતાં તમારી આંખ નથી ઊઘડતી. જુવાન બેનદીકરી તો સાસરે જ શોભે" એવી વાતો કરી ગોરામિયાંને ઢીલા પાડી દીધા.

રાયથી તે રાંક સુધી કોઈની બેનદીકરી ઘરે તો રહેતી નથી, એમ વિચારી ગોરામિયાંએ માંડવીથી મહુવા સુધી અને ભાવનગરથી પોરબંદર સુધી નજર ફેરવી પાછી અંતરમાં સમાવી દીધી. મન થાય ત્યારે બેનને મળી શકાય તેટલે નજીક બેનને આપવાનું નક્કી કરી, લોલિયાણામાં સંબંધ નક્કી કર્યો. લગન લેવાણાં. ઘરે બાયું બેનું ગીત મંગળ ગાય છે. આખું ગામ આનંદના સાગરમાં હિલોળા લ્યે છે. ત્યારે ગોરામિયાંના અંતરમાં બહેનના વિયોગનો કાંટો સળકયા કરે છે. ઘડીએ ઘડીએ બેનની સામું જોઈ આંખ્યું ભીંજવે છે. બહેને તો રોઈ રોઈને ચૂંદડી પલાળી દીધી.

વિદાયની ઘડી નજીક આવી. જાનને વળામણાં થયાં. પાદર આવી ગોરામિયાં બહેનને માથે હાથ મૂકી, આશીર્વાદ દઈ પાછા વળ્યા. વેલ લોલિયાણા બાજુ હાલતી થઈ, જાણે એક અળસિયાના બે કટકા થઈ જુદી જુદી દીશામાં હાલતા થાય તેમ ભાઈ બેન બેય હાલી નીકળ્યા.

જિંદગીમાં આજ પહેલી જ વખત બેન વગરનું ઘર જોઈ ગોરામિયાં ઢગલો થઈ ગયા. બહેનના વિજોગે તરફડી તરફડીને માંડ રાત કાઢી. જાણે એક રાતમાં જુગ વીત્યો હોય તેમ લાગ્યું. સવાર પડતાં સાબદા થઈ, ઘોડે સામાન માંડી લોલિયાણા પહોંચ્યા. ભાઈ બહેન ભેટી પડયાં. જાણે પરદેશમાં ઝાઝે વરસે મળવા ન આવ્યા હોય? એક દિ', બે દિ' એમ કરતાં અઠવાડિયું વિત્યું. ગોરામિયાંને બેનને છોડી જવાનું મન થાતું નથી. ઘરેથી કહેણ ઉપર કહેણ આવે છે. અહિંયા બેનને પણ જેઠાણી સાસુ અને નણંદ મરમનાં વેણ બોલ્યા કરે છે અને ભાટક બોલી નણંદે તો મોઢા મોઢ કહી દીધું કે: "મારા ભાઈને મોહીને બેનભાઈ બેય પરણ્યાં છે." આ વેણ ગોરાંબાનુને ખટકયાં. ભાઈને ઘરે જવા સમજાવ્યું. અંતે સમજાવટથી ગોરામિયાં ઘરે જવા કબુલ થયા. પણ બનેવીને કીધું કે તમે લોલિયાણામાં એક મિનારો બંધાવો. હું પણ પીપરાળીમાં મિનારો બનાવીશ. બહેન દરરોજ સાંજે મિનારા ઉપર ચડી દીવો બતાવે અમે બેનભાઈ અરસ પરસ દીવાના દીદાર કરી મળ્યા બરોબર માની લઈશું.

લોલિયાણાના ગઢમાં મિનારાના પાયા ખોદાણા. પીપરાળીમાં પણ મિનારાનું કામ શરૂ કરી દીધું. થોડા વખતમાં જ રૂદ્રમાળના નાનેરા ભાઈઓ હોય તેવા બે મિનારા તૈયાર થયા. પછી તો રોજ બહેનભાઈ હાથમાં દીવો લઈ મિનારે ચડે, સામેથી દેખાતા દીવાના દીદાર કરે અને આનંદ માણી, વાળુ પાણી કરે. વળી બીજા આઠ પહોર પછી દીવો થવાની આશાએ દિવસ વિતાવે. આમ રોજનો ક્રમ થઈ ગયો.

એક દિવસ ગોરામિયાંને અગત્યના કામે બહારગામ જવાનું થયું. ઘરે ભલામણ કરી કે "મે છાંટાનું કદાચ મારે મોડું થાય તો મિનારે દીવો કરજો" ઉતાવળે પોતાનું કામ આટોપી ઘર તરફ તો વળ્યા. ડાબલાફાટ ઘોડો ચાલ્યો આવે છે, સૂરજ ઉપર ચીડે ભરાયેલી અદેખી રાતે ગોરામિયાંને આજ અંતરિયાળ આંતરી લીધો.

અંધારાના ઓળા ઊતરતાં મિનારો દેખાતો બંધ થયો.

સાંજ પડતાં ગોરાંબાનુંએ મિનારે ચડી જોયું, પીપરાળીની દશે આજ અંધકાર ભાળ્યો. બેનના હૈયામાં ધ્રાસકો પડયો "નકકી મારા ભાઈને કાંઈક અમંગળ હશે, નહીંતર દીવો આજ કાં ન દેખાય?" હાથમાં દીવો પકડી આંખ ફાડી ફાડીને પીપરાળીના મિનારા સામે મીટ માંડે છે. બીચારી બેનને ખબર નથી કે ભાઈ તો રસ્તામાં અંધકારમાં અથડાતો, અટવાતો, મારતે ઘોડે દીવાના દીદાર કરવા પંથ કાપ્યે આવે છે. ગોરાંબાનુના દીવામાં દીવેલ ખૂટયું, હૈયામાંથી ધીરજ ખૂટી "હાય, મારાવીર" એટલું કહી અંતિમ વખતે ભાઈને મળવા સોનપરી ઊડતી હોય તેમ પીપરાળીની દશ્ય નોધી, મિનારા ઉપરથી પડતું મેલ્યું. "ભાઈ ભાઈ, ભાઈ"ના શબ્દો ગુંજતા મૂકી ગોરાંબાનુએ દેહ છોડયો.

અંધારાં વહેરતો, અકળાતો ગોરામિયાં ઘરે પૂગ્યો પૂછ્યુ કે "બહેનને દીવા બતાવ્યો હતો ને?" ખધા સૈયાણી કહે કે: "હાય.. હાય.. હું તો ઘરકામમાં ભૂલી ગઈ." ભૂલી ગઈ એટલું કહેતાં બેનનો જનાજો મિયાંને નજર આગળ તરવરવા લાગ્યો. દીવો લઈ દોડીને મિનારે ચડયા. પણ રોજનો મહાવરો હોવા છતાં આજ મિનારો આભ જેટલો ઊંચો લાગ્યો. લોલિયાણાની દિશામા ભૂતાવળ જેવા અંધકારના ઓળાઓ વચ્ચેથી, ગોરાંબાનું "ભાઈ, ભાઈ"ના પોકાર પાડતી હોય તેવો આભાસ થયો. સામેથી "બહેન બહેન ઊભી રે'જે આવું છું તને અંધારામાં એકલી નહીં જવા દઉ," જાણે હજી સરગાપરને મારગે પોતાની લાડકી બેનની ખાતર બરદાસ કરવા જતા હોય તેમ ગોરામિયાંએ મિનારા ઉપરથી પડતું મૂકયું. પળવારમાં તો એનો આત્મા ગોરાંબાનુંના આતમાને આંબી ગયો. આકાશમાંથી બે તારોડિયા ખર્યા, તેજના લીસોટા જાણે પૃથ્વી ઉપર આવતાં ભેળા થઈ ગયા.

ભાઈબહેનના અજોડ પ્રેમની યાદ આપતા જર્જરિત મિનારા પીપરાળી અને લોલિયાણામાં હજુ કોઈક દીવો પેટાવશે એવી આશાએ કાળની થપાટું ઝીલી રહ્યા છે.

*

ભાઇ–વીછોઇ બ્હેનના ભાવ

ઉનાળે આણાં મેલજો રે વીરડા! ઉનાળે કાંતું કાંતણાં.
કાંતશે મારા ઘરડાની નાર મારી બેનડી! તમે તે રે'જો સાસરે.
વરસાળે આણાં મેલજો રે વીરડા! વરસાળે ખોદું જૂઠડાં.
ખોદશે મારા ઘરડાની નાર મારી બેનડી! તમે તમારે સાસરે.
શિયાળે આણાં મેલજો રે વીરડા! શિયાળે સાંધું સાંધણાં.
સાંધશે મારા ઘરડાની નાર મારી બેનડી! તમે તમારે સાસરે.
પિયરનાં ઝાડવાં દેખાડો મારા વીરડા! એણી ઝાડખડે હીંચતાં.
ઓતર દખણની વાવળ રે આવી, વાવળે રોળાઇ ગ્યાં ઝાડવાં
પિયરની વાટડી દેખાડો મારા વીરડા! એણી વાટડીએ હીંડતાં.
ઓતર દખણના મેહુલા રે આવ્યા, પાણીડે રોળાઇ ગઇ વાટડી.
મરૂં તો સરજું ઉડણુ ચરકલી, જઇ બેસું વીરાને ટોડલે!
મરૂં તો સરજું કૂવાનો પથરો, માથે ધોવે રે વીરડો ધોતિયાં!

લોકસાહિત્યમાં ભ્રાતૃત્વ અને ભગિનીત્વ

જયમલ્લ પરમાર

શ્રી. કાકાસાહેબ કાલેલકરે કહ્યું છે તેમ "હિંદુ શાસ્ત્રોમાં આદર્શોના પ્રકારમાં એક ઊણપ સાલ્યા વગર નથી રહેતી. ગમે તેવાં વર્ણન વાંચો અને આદર્શો તપાસો, ત્યાં આદર્શ ભાઈ બહેનનાં ચિત્રો નથી જ એમ કહીએ તો ચાલે...શ્રીકૃષ્ણે સુભદ્રા કરતાં પણ દ્રૌપદીનું વીરાપણું વધારે કર્યું, એ એક ઉજ્જવળ દૃષ્ટાંત છોડી દઈએ તો બાકી શું રહ્યું ?... આદ્ય અને આર્ષ કવિ વાલ્મીકિને પણ માનવી જીવનના બધા સંબંધો સૂઝ્યા, પણ ભાઇ-બહેનનો આદર્શ ચીતરવાનું સૂઝ્યું નહિ.....

"પૌરાણિક અને ઐતિહાસિક સાહિત્યમાં બંધુભગિનીનો આદર્શ રૂઢ થયેલો ક્યાંયે જોવામાં નથી આવ્યો, એટલું જ નહિ પણ કલ્પિત સાહિત્યમાં પણ આપણા કવિઓએ ભાઇબહેનનો ઉજ્જવળ આદર્શ ચીતરવામાં પોતાની પ્રતિભાનો ઉત્કર્ષ ક્યાંયે બતાવ્યો નથી.

"વેદોએ યમ યમીનો બંધુભગિનીનો પ્રેમ તો સરસ વર્ણવ્યો, પણ તેમણે એ રૂપક સાવ ચૂંથી નાખ્યું છે. સંભવ છે કે એ કારણે આપણા કવિઓ જે એકવાર વિરસ થયા તે પછી એમને ભાઈબહેનનો કાવ્યમય અને આધ્યાત્મિક સંબંધ ચીતરવાનો ઉત્સાહ જ ન રહ્યો....યુગો થયાં ભારતવાસીઓ દર વર્ષે ભાઇબીજનો તહેવાર ઊજવતા આવ્યા છે. છતાં એકે કવિને ભાઈબહેનના સંબંધને પ્રાધાન્ય આપી મહાકાવ્ય લખવાનું સૂઝ્યું નહિ.

"નિરાશ થયેલું મન જ્યારે હતાશ દૃષ્ટિ લોકસાહિત્ય તરફ ફેંકે છે ત્યારે તે આનંદાશ્ચર્યથી ભીની થાય છે. ભાઇ બહેનનો સંબંધ અનાદિ છે, હૃદયસહજ છે, સાર્વભૌમ છે, લોકહૃદય એને કેમ ભૂલે ? લોકગીતોમાં અને લોકવાર્તાઓમાં જ્યાં જુઓ ત્યાં ભાઇબહેનના મીઠા સબંધનાં સંભારણાં વેરાયેલાં છે. ભવિષ્યનો સામાજિક આદર્શ ઘડનાર આજના કવિઓ ! આ અણખેડાયેલા ક્ષેત્ર તરફ દૃષ્ટિ નાખો, અને સ્ત્રી પુરૂષ વચ્ચેના આ એકમાત્ર નિર્વિકારી, નિષ્કામ અને સમાન સંબંધને ચીતરવામાં તમારૂં શક્તિસર્વસ્વ ખરચો."

આવા બંધુભગિનીના અપ્રતિમ આદર્શ પ્રેમનાં લોકગીતો અને લોકવાર્તાઓથી એક મોટાં સામાજિક કાર્યકર બહેનને એમાં ભાઇઓ તરફથી બહેનોનું શોષણ કરવાની ગંધ આવી. દૃષ્ટિ તેવી સૃષ્ટિ જેવું જ થયું હશે એમને.

એ મોટાં બહેન સાપે તે દિવસનો કાળ નહિ હોય. જ્યારે એકથી બીજે ગામ જવાનાં ગાડાં, વેલ્ય કે ઘોડાં સિવાય બીજું સાધન ન હતું. દીકરીને એક વાર સાસરે વોળાવ્યા પછી લાંબા વખત સુધી પિયર પાછું વળાતું નહિ. વળી એ કાળનો રૂઢિચૂસ્ત સમાજ, દીકરી અને વહુને સદાય જુદે જુદે ત્રાજવે જ તોલ થાય.

સુખદુઃખ તો પારકી જણી પારકે ઘેર જઇને સાંસતી થાય કે ન થાય, સાસુ સસરા, દેરિયાં જેઠિયાં ને નણંદ–દિયરનો બધો મેળ પડે કે ન પણ પડે. મા-બાપની છતી મેથી ઉખેડીને સીધી વહુની સ્થિતિમાં પરાયા ગામ અને પરાયા માણસો વચ્ચે મુકાય. તમામ પ્રતિકૂળતા વચ્ચે નવા જ વાતાવરણ વચ્ચે નવું જ જીવન શરૂ કરવાનું.

એમાં બહેન દુખિયારી થાય ત્યારે માબાપને તો લાજ–આબરૂનાં લંગર આડાં આવે, ત્યારે એક માત્ર ભાઇનો જ આધાર. આમ સાસરિયે જીવતી બહેનનો સુખદુઃખનો આધાર ભાઈ જ બની રહેતો. સિવાય કે સાસરવાસમાં બહેન બધી વાતે સુખી હોય. ત્યારે આવા સંજોગોમાં કુટુંબ સંસારના નવરંગી ચિત્રોમાં સર્વોપરિચિત્ર ભાઈ બહેનના સ્નેહનું નીપજ્યું છે.

કઇ ઘડીએ આ 'ભાઇ' અને 'બહેન' શબ્દ પ્રયોજાયો હશે તે કાંઇ ખબર નથી. પણ એ અજોડ શબ્દો તો એક માતાએ અને બીજો બહેને જ પ્રયોજ્યા લાગે છે—એક તો 'મારો લાલ' અને બીજો 'મારો વીરો'. પ્રત્યેક દુબળો કે ઘડસા જેવો, કુબડો કે રૂપાળો બાળક માતાનો 'લાલ' જ હોય છે, અને એવો પ્રત્યેક ભાઇ બહેનનો 'વીરો'. આ બન્ને શબ્દોનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે જ લાગે છે કે આ એક એક શબ્દ માતૃત્વ અને ભ્રાતૃત્વની સમગ્ર સંસ્કૃતિના સૂચક છે. આ બે શબ્દોને બાદ કરીએ તો માનું અને બહેનીનું વાત્સલ્ય વ્યક્ત કઈ રીતે કયા શબ્દોમાં કરવું ?

છેવટ તો દીકરો થોડો મોટો થતાં બહેનનો વીર કે વીરો માતાનો પણ વીર અને વીરો બની રહે છે. અને જ્યારે નાનકડી બહેન પોતાના ટપુકડા ભાઇને હાલરડે હીંચોળતી કાલી ઘેલી બોલીમાં હાલરડાં ગાય છે ત્યારે બહેનના હૈયેથી અને હોઠેથી માતૃત્વ નથી ઝરતું હોતું ? અને છતાંય એમાથી બહેનનું નિરાળું વ્યક્તિત્વ પ્રગટતું હોય છે :

એક નાનું સરીખડું બાળ રે મા !
આવ્યું છે આપણે આંગણીએ.
એને નજરેથી પ્રાછત જાય રે મા !
આવ્યું છે આપણે આંગણીએ.

દીકરી ઉપર દીકરો આવ્યો હોય ત્યાં ઘણે-ભાગે તો એના ઉછેરની અર્ધી જવાબદારી અને માબાપ ખેડવાયાં હોય, માલધારી હોય, મજૂરીએ જતાં હોય ત્યારે તો ભાઇના ઉછેરની આખી જવાબદારી બહેન ઉપર આવી પડે છે. ત્યારે જેને મા થઇને ઉછેર્યો હોય એવા ભાઇ ઉપર બહેનના અનોખાં હેત કેમ ન ઢળે ?

સંભવ છે કે ભાઇ ઘરનો મોભી ગણાયો છે માટે વિશેષ લાગણી બંધાતી હોય. કારણ કે ભાઇ છેવટ બાપને સ્થાને આવે છે. સંભવ છે કે વિજાતીય હોવાનાં કારણે અપાય છે તેવું પણ એક કારણ હોય. પણ જ્યાં બુદ્ધિને હજી કુંપાળું ન ફૂટી હોય, દીકરીને ભાન પોતે પારકી થાપણ હોવાનું ઓઠાણુ પણ ન અથડાયું હોય ત્યારથી ભાઈ પ્રત્યે બહેનને અપ્રતિમ સ્નેહ હોય છે. કારણો ઊભાં થયાં પહેલાંનો કે કારણો સમજ્યા પહેલાંનો એ સાહજિક હૃદયસહજ પ્રેમ હોય છે.

છએ રમતાં રમતાં પાંચીકે પાંચીકે હિલોળ-ઉચ્ચારમાં વીર પ્રત્યેનાં હેત નીતરતાં આવે છે. અને પછી તો કહેવત ઉખાણામાં વીર ફૂલમાં ફોરમની જેમ મઘમઘતો હોય છે. બહેન હજી નાનકડાં વ્રત પાળતી થાય ને પહેલું જ વ્રત પોષી પૂનમનું રાખે. નાનકડી બહેન ભાઇની ખાતર આખો દિવસ ઉપવાસ કરે. રસોડે રંધાય નહિ. છાણાંથી રંધાય નહિ. એટલાં પાણી વપરાય નહિ. ખુલ્લામાં ચાંદો ઊગે ત્યારે ઘઉંની ચાનકી કરે. એમાં તીનું પાડે. એ તીનામાંથી ચાંદો નિહાળે :

ચાંદા તારી ચાનકી
મારૂં ચૂરમું
ભાઇ જમ્યો
બહેન ભૂખી

છેવટ ભાઇની જમવાની રજા માગે. ભાઈ હા પાડે તો જ બહેનથી જમાય.

પોષી પોષી પૂનમડી
અગાસે રાંધ્યાં અન્ન
ભાઈની બહેન જમે કે કેમ ?

હજી તો બહેન ટપુકડી છે, ત્યાં જ ભાઇની સ્નેહમર્યાદામાં બહેન સ્વયંસ્ફુરિત બંધાય છે. આવું વ્રત મોટી થઇને પોતાના ધણીનું નથી પાળતી. પછી ધણી ભૂખ્યો હોય ત્યાં સુધી ભલે પોતે ભૂખી રહે. વ્રતની હળવાશમાં ભાઇ પ્રત્યેનાં અનોખાં હેત નીતરે છે.

અને મોટી થતાં માંને ઠેકાણે ભાઇને જાળવતી ભાઇના લગનમાં માનાથી પણ વધુ હર્ષઘેલી કોઇ થતી હોય તો આ બહેન જ. મોટી હોય ને સાસરે ગઇ હોય તો કંકોતરી લઇને આવતા ભાઇની વાટ જોતી હોય.

એને યાદ આવે છે નીંદરને મલાવી મલાવીને ભાઇને પોઢાડવાની. એને યાદ આવે છે પીલુની મોસમ પાકી હોય ત્યારે પોતાના નાના ભાઇ માટે

પાકાં મજાનાં પીલુ સીમ-વગડામાંથી વીણી વીણીને ભાઇને ખવરાવ્યાની :

વાટકડીમાં હીરા, વાટકડીમાં હીરા;
ઝૂલે છે મારા વીરા, મા, પીલુડાં પાકયાં.

બહેનની કલ્પના સતેજ થાય છે. ભાઇએ મેટા થઇને રૂડાં ઘર બંધાવ્યાની :

અડવડ દડવડ નગારાં વાગે
હર હર ગોમતી ગાજે કે
બંગલા ફક્કડ બનાવ્યા.

પણ ભાઇ એનો સાહસિક છે. વહાણે ચડીને ઇંટો લઇ આવે છે. દરિયાનો એપું કરીને સોપારી, કંકુ, લવીંગ એલચી લઇ આવે છે. અને એનાં જાળિયાં, માળિયાં, બારિયું ને કંકુની ગાર કરાવે છે. અને ભાઇ બહેનને તેડવા જતાં :

માંડવડે કાંઇ ઢાળોને બાજોઠી
કે ફરતી ફેલો ને કંકાવટી.

આવાં તેડાનાં અનેક ગીતો ભાઇ માટે બહેન ગાય છે. પણ બહેન નાની હોય અને વરની પસંદગી કરવાની હોય તો દાદાજીથી માંડીને ઘર આખાને વર કેવો રૂડો જોઇએ તેની યાદ આપતી બહેન વીરને શે ભૂલે ?

વીરા વર જો જો કાંઇ ચાંપલિયાનો છોડ રે
કન્યા ચંપાસર પાંખડી રે.

× × × ×

કુંવારી ચડીરે કમાડ, સુંદર વરને નીરખવા રે
વીરા મોરા એ વર જોજો, એ વર છે વેવારીઓ રે.

કુટુંબની મર્યાદા વળોટીને પણ પોતાના ભાઇને વર પસંદ પડયા ન પડયાની બહેન ખાત્રી કરાવી લે છે. છેવટ બહેન સાથે ભાઇને પણ પનારૂં પડવાનું હોય છે ને! અને બધી રીતે રૂડો વર મળે એમાં ભાઇનું પણ ગૌરવ છે.

એ જ બહેન સાસરે જાય. છૈયાં છોકરાં થાય ત્યારે ભાઇ મામેરૂં લઇને જાય. વહેલું મોડું થાય. એમાં બહેનના દિલની લાગણીભરી ધડકન તો જુઓ ?

વીરા! ચાંદલિયો ઊગ્યો ને હરણ્યું આથમી રે
વીરા! કયાં લગણ જોઉં તમારી વાટ રે
મામેરાં વેળા વહી જશે રે

મામેરામાં ભાઇ કાંઈ છાબ ભરે તે પહેલાં જ સાસરિયાં ભાઇને લોભી અને કંજૂસ તરીકે ગીતોમાં વર્ણવે છે. મામેરાં ભરવામાંથી નાના મોટાં ઘર્ષણો જામતાં હોય છે. ભાઇ ઉપર જ બિચારી બહેનના સુખદુઃખનો આધાર ઊભો થઇ જતો હોય છે. કાં ભવોભવનાં મેણાં સાંભળવાં પડે છે.

પણ બહેન સંતોષી ને કડેધડે હોય તો આવતા ભાઇને હરમત દ્યે છે. લગીરે મુંઝાતો નહિ. મારા ઘરે બધું છે. તું એક :

વીરા! નીલૂડું નાળિયેર લઈ આવ્ય!
હું રે સંતોખણ બેનડી.

એક લીલું નાળિયેર લઇને જ હાલ્યો આવજે. આવી બહેનને પોતાનો ભાઇ પરણતો હોય ત્યારે ઓછો હરખ હોય? પણ પોતાના ભાઇને છાજે એવી કન્યાની પસંદગી બહેન માગે છે. ખૂબ સુંદર ગીત છે. કોઇપણ કાળનો કન્યાનો આદર્શ બને તેવું.

તરવાર સરખી ઊજળી રે ઢોલા,
તરવાર ભેટમાં બીરાજે રે વાલીડા વીરને
એવી હોય તો પરણજો રે ઢોલા
નહિતર ફરી પરણાવું રે કેસરીઆ વીરને

પછી તજ સરખી મધુર તીખી, સોપારી સરખી બંકી માઠી વગેરે ઉપમાઓથી અલંકૃત કરે છે. અને ભાઇ જ્યારે વ ઘોડે ચડે છે ત્યારે ડોલાયમાન થઇને મુક્ત કંઠે ગાય છે કે:

વાલો વીર વર ઘોડલડે ચડે-
ને હું તો જોઈ રહી છું.

આવી બહેન પરણીને સાસરે જતી હોય. ભાઇનો અપાર નેડો. ત્યારે સાસરિયા પક્ષ ઉપાલંભ કરે છે કે:

તારા વીરાનો કેડો મેલ્ય રે લાડી,
ફલાણા ભાઈ દેર દેખાડું.

ઘર આંગણે વાડી લકુંબ ઝકુંબ બની છે. જાત જાત ને ભાત ભાતનાં ફૂલડાં ખીલ્યાં છે. એ ટાણે ભાઇને બહેની યાદ આવે છે. આવાં રૂડાં ફૂલ ચૂંટનારી અને અંબોડે પરોવનારી બહેનને તો સાસરિયે વોળાવી. ભાઇના હૈયે બહેનનું ઓહાણ આવ્યું. આ ફૂલ તો બહેનીના હાથે જ ચૂંટાય. અને એ માટે સાસરિયે તેડવા ચાલ્યો ઘોડે ચડીને:

વાડી ફૂલી વનફૂલડે
ફૂલ કોણ વીણવા જાય ?
બેનીબાનું સાસરૂં વેગળું
ત્યાં કોણ તેડવા જાય ?

કદાચ આ ગીત ઉપરથી જ મેઘાણીભાઇએ પોતાનું ખૂબ લોકપ્રિય બનેલું ગીત બનાવ્યું હશે:

મારે ઘેરે આવજે બેની
નાની તારી ગૂંથવા વેણી

એવી બહેન સાસરિયે દુઃખ ભોગવતાં કે મારઝૂડ ખાતાં પિયર પાછી વળે છે ત્યારે ધ્રાસકો પડે છે. ને સૌ પૂછે છે 'કાં બેન ! વગર તેડાવ્યાં કેમ આવ્યાં ? ત્યારે એક ભાઇ જ કહે છે કે:

ભલે રે બેની! વગર તેડયાં આવ્યા જો.

પછી ઘેર ભોજાઇ દૂભવે ને બહેન પાછી સાસરા તરત વળે ત્યારે એ જ માડી જાયો બોલી ઉઠશે:

તારી ભાભીને પિયર વળાવું,
તમે જતમારો રિયો, મોહનરાયનું ઝૂમખડું રે

એવી બહેનને વહેલી પરણાવી દીધી હોય. ભાઇ ત્યારે નાનકડો હોય. એ વાતને બાર બાર વરસનાં વાણાં વીતી ગયાં હોય. ભાઇ તેડવા આવે, પાધર પહોંચે. બહેન પાણી ભરતી હોય, અને રોયરૂંને કહે "એ મારો ભાઇ આવ્યો !" ત્યારે રોયરૂં કહે "તું તો બાર બાર વરસથી અડી છો ઓળખ્યો શી રીતે ?" જવાબમાં સમગ્ર વાત્સલ્યભાવ નીતરી હાલે છે:

ઓળખ્યો ઓળખ્યો રે
માની આંખ્યુંની અણુસાર
બાપને બોલાશે વીરને ઓળખ્યો રે.

ભાઇ પોતાને આંગણે આવતાં બહેનને આખી સૃષ્ટિ ચેતન-સભર લાગે છે. આખી પ્રકૃતિ જાણે ખેલવા લાગી, કોળી ઊઠી:

વીરો આવ્યો સીમડીએ
સીમું લે'રે જાય–મલુગર આંબલીઓ
વીરો આવ્યો વાડીએ
વાડીએ ટૌકે મોર–મલુગર આંબલીઓ
વીરો આવ્યો ઓવરીએ
ઓવર લે'રે જાય–મલુગર આંબલીઓ

પછી તો દેરની મીઠી મશ્કરી કરતાં કરતાં ગાઇ નાખે છે કે:

ઢીંચણ સામો ઢાલિયો ને હૈયા સામી ખાટ
પોઢશે મારો વીર અને દેર પાયા હેઠ
કાના નાગરવેલ્ય નાગરવેલ્ય

દરેક વખતે બહેનને તેડવા જતાં ભાઇને સારો અનુભવ નથી થતો. કયારેક તો બહેનને તેડવા જતાં સાસરિયાં ક્રોધે ભરાઇને ભાઇને કાંઇક ખવરાવીને મારી નખાવે છે. કયારેક તગડાવી મેલે છે. બહેનની આવી પરાધીનતા ભાઇ માટે અસહ્ય બની રહે છે. બહેનને ઘેર તેડી જવાની ભાઇની કોઇ કારી ફાવતી નથી, ત્યારે ભાઇનું હૈયું આક્રંદ કરી ઊઠે છે. ઘરે આવીને હતાશામાં અસહાયતાનાં હૈયાફાટ આક્રંદ કરે છે કે "મા! મા! સાત સાત દીકરા ભલે જલમજે પણ એક બેનડી ન જલમજે મા!"

સાતે જલમ્યે રે માતા બેટડાને
એક મત જલમો માતા બેનડીને
બેનડી રૂવે પરદેશ.

બહેનના આવા સ્નેહને કારણે સિંધમાંથી આયર બહેન જાસલની ચીઠ્ઠી જૂનાગઢના રા નવઘણ ઉપર આવી કે સિંધનો સૂમરો પાછળ પડયો છે. તારા વિના બહેનને કોણ છોડાવશે? મારી વાર કરનાર ને જવતલ હોમનાર સગો ભાઇ ઉગો તો તારા ખાતર

ઝાટકે દેવાણો. અને જવતલ તો તારે હોમવા પડયા. હવે:

માંડવ હેઠળ મા'લતો, બંધવા દીધેલ બોલ;
હવે કર કાપડની કોર, જાહલને જૂનાના ધણી.

અમરથો રા નવઘણ જૂનાગઢથી જાહલની વારે સિંધ ઉપર નહિ ચડયો હોય. જાસલનું કુટુંબ તો રા નવઘણ માથે ઓળઘોળ થઇ ગયેલું. પણ પાલી-તાણાનાં રાજમાતાએ ઓઢા ખુમાણને માત્ર જીભના માનેલ ભાઇ કહીને પોતાનો પુત્ર ઉનડજી ઓઢા ખુમાણને ખોળે મૂકયો. એ જીભના માનેલા ભાઇએ લડાઇ ખેલીને ઉનડજીને ગાદી અપાવી.

ભાઈના આવા પવિત્ર અને સ્નેહ-સ્વાર્પણ ભર્યા ભાવથી બહેન પછી ભાઇ પછવાડે પાગલ થાય એમાં શી નવાઈ ? એટલે જ વર્ષાઋતુ આવતાં ને ફોરાં પડવાં શરૂ થતાં સાસરવાસે દૂર પડેલી બહેન ગાઇ ઊઠે છે :

કાળુડી કાળુડી હો બાંધવ મારા !
કાજળિયારી રેખ,
ધોળી ને ધારાં રે બાંધવ મારા ! મે વરસે.
વસજે વસજે હો મેહુડા ! બાવાજી રે દેશ,
જઠે ને માડીરો જાયો હળ ખેડે.
વાવજો વાવજો હો બાંધવ મારા !
ડોડાળી જુવાર,
થોરે ને વવાડો નાના કણરી બાજરી.
જોતો રે જોતો રે બાંધવ મારા !
હરિયા રે મૂંગ,
મારગે ને વવાડો ડોડા એળચી !

વુઠા વુઠા હો બાંધવ મારા આષાઢા મેઘ,
ભરિયાં રે હે નાડાં ને વળી નાડડી.
ભીને ભીને હો બાંધવ મારા !
બાજરિયો રે બીજ,
નાઈ ને ભીને રે સાવ સોવની.
ભીને ભીને હો બાંધવ મારા !
રેશમીઆરી ડોર,
ગીગો ને ભીને રે થારો પારણે,
ભીને ભીને હો બાંધવ મારા!
પાઘડિયારા પેચ,
ભાભજરો ભીને રે ચૂડો વળી ચૂંદડી.
નીપજે નીપજે હો બાંધવ મારા!
ડોડાળી જુવાર
થારે ને વાચોડા સાચાં મોતી નીપજે.

કેટલું મધુર, ઉત્કૃષ્ટ કુટુંબભાવનું, સમૃદ્ધિનું હેત નીતરતું વાત્સલ્ય દર્શન ! બહેનનો ભાઇ પ્રત્યેનો કેટલો પરમભાવ ! આવાં ગીતો શિષ્ટસાહિત્યમાં શોધ્યાં હજી હાથ પડયાં નથી. શિષ્ટસાહિત્યમાં બંધુ-ભગિનીના પરમ સ્નેહનું ચિત્રણ જ કયાં છે? યુગ-યુગોથી ભાઇ બહેન વચ્ચેના આવા પાવન ભાવનું કુટુંબ વાત્સલ્ય ચાલ્યું આવતું હોવા છતાં. એ ખૂણો જ ખાલી રહી ગયો છે. જ્યાં જુઓ ત્યાં પ્રિતમ પ્રેયસીનાં જ દર્શન. ત્યાં ભાઇ બહેન નહિ થતાં હોય?

આવા ઉદાત્ત ભાવમાં પણ કયાંક કયાંક કાળાં ધોળાં ધાબાં રહી ગયાં છે. એટલા માટે જ વર્ષોવર્ષ વીરપસલી અને ભાઇબીજના ઉત્સવો કાળાંતરથી ઊજવાતા આવે છે. બહેન—ભાઇના નિષ્કામ અને પાવનકારી પ્રેમની હવાલ યાદ અપાવવા. બહેનને અને ભાઇને તો ખસુસ કરીને. કારણ કે એ યુગમાં તો બહેનને ભાઇનો આધાર હતો, પણ ભાઇ મોટો થયા પછી તો જીવનનાં નિરાળાં મંડાણ માંડે છે. કયારેક બહેનને વિસરી જાય છે. કયારેક બહેન પનોતી જેવી લાગે છે. કયારેક બહેન આંખના પાટા જેવી થઇ પડે છે. કારણ કે બહેનના ભગિનીત્વ અને માતૃત્વની ભાઇને ઓશિયાળ નથી રહી !

એટલે જ ગરીબ બહેન ભાઇને આંગણે આવતાં ભાઇ આઘોપાછો થઇ જાય છે ને ભોજાઈ બહેનને અવળે રસ્તે ચડાવે છે. છેવટ નણંદ આવી હતી એવી ને એવી પાછી ફરતાં ભોજાઇના દિલમાં ખટકો રહી જાય છે કે :

મનની મનમાં રહી ગઇ,
નણદી માર્યાં વન્યાની વહી ગઇ,

એવા જ એક પ્રસંગે સુખી આહિર ભાઇને ત્યાં એની દુઃખી બહેન દુકાળ વરતવા આવે છે. ભાઇ બહેનને આવા સંજોગોમાં ય જાકારો આપે છે. બહેનને અને એનાં છોરૂડાંને ઉપર આભ ને નીચે ધરતી. કોણ સંઘરે આવા દુકાળના વરસમાં! પણ ગામનો હરિજન જોગડો આયર બહેનનાં આંસુ નથી ભાળી શકતો. ગાડું ભરીને ધાન ઉપરાંત જોડ બળદ સાથે ગાડું સુદ્ધાં આપે છે. એક વણાર શાખની આયર બહેન અને બીજો વણકર જોગડો ભાઇ બહેન બન્યાં. પછી જોગડાનું મૃત્યુ થતાં આયર બહેન આઝા લેવામાં શી મણા મેલે ?

તું વણકર અમે વણાર, નાતે પણ નેડો નહિ;
પણ ગણને રોવું ગજમાર,
તારી જાત ન પૂછું જોગડા.

બીજો જ એવો પ્રસંગ રેશમિયા ભેડાનો. જાતનો આયર. કચ્છમાં ચારણને ત્યાં મોટો થયો. સૌરાષ્ટ્રમાં આવી સમૃદ્ધિવાન થયો. કચ્છમાં દુકાળ પડયો. ચારણ બહેન દુકાળ વરતવા સૌરાષ્ટ્રમાં રેશમિયા ભેડાને ત્યાં આવી ગામને પાધર જ રેશમિયો ભેડો મળ્યો. ચારણ બહેને ભાઇના સમાચાર પૂછયા. રેશમિયા ભેડાએ બહેનની દશા જોઇને સંઘરવી પડશે એવી લાગણીથી રેશમિયો ભેડો પાછો થયો—અવસાન પામ્યો હોવાનું જણાવ્યું. ચારણ બહેને કાળું કલ્પાંત કરતાં મરશિયા શરૂ કર્યા. રેશમિયાને પાછળથી પશ્ચાતાપ થયો—પણ ચારણ બહેન તો જોગમયા હતી. એણે તો રેશમિયાને મરેલો માનીને જ પોતાનું મોત વહોરી લીધું.

ભર દરિયે કોઈ વા'ણ, ભેડાનું ભાંગી ગિયું,
પંડય થિયાં પાખાણ, રસ ગ્યો રેશમિયા.

લોકસાહિત્યે કોઇનું ઢાંકયું ઢણ્યું નથી. જેવું હોય એવું કહી નાખ્યું છે, ગાઇ નાખ્યુ છે. ભાઈની જેમ એક બહેનની પણ કથા છે. સાત બહેનો હતી અને સાત બહેનો વચ્ચે એક જ ભાઇ. સાતે ય બહેનોને એક જ ગામમાં પરણાવેલી. ઘણો સમય થયો ત્યારે ભાઇને થયું કે 'લાવ બહેનના ઘરે આંટો મારી આવું, બહેનો સુખી છે કે દુઃખી !'

ભાઇ તો બહેનોના ગામ ગયો. ખબર પડતાં સાતેય બહેનો પાદરમાં દોડી. માંડી તાણખેંચ કરવા. દરેક કહે મારા ઘરે આવે. ભાઇ મુંઝાણો. બહેનોએ માંડી તાણ ખેંચ કરવા. કોઇએ ભાઇનો ટાંગો પકડયો તો કોઇએ બાવડું, કોઇએ લુગડાં તો કોઇએ વાળ. એમ ને એમ ભાઇ સાતે બહેનોની તાણખેંચમાં પીંખાઇ ગયો. ભાઇની રાડારાડ બહેનોએ ન સાંભળી. ભાઇનું પ્રાણપંખેરુ ઊડી ગયું.

બહેનો તો પછી યે બાઝતી રહી કે 'તેં માર્યો તેં માર્યો.' સૌ એકબીજા હારે બાઝવા માંડી કે 'તેં માર્યો.' સાતે બહેન મરીને લલેડાં (લેલાં પંખી) સરજી. ત્યારથી હજી લલેડાં પોકારો પાડયા કરે છે કે 'તેં તેં તેં, તેં, તેં.' સાત બહેનો વચ્ચે એકાદ ભાઇની આવી દશા થતી જ હશે ને? અને સુખી બહેનને ઘરે દુઃખી ભાઇની આથી બીજી શી દશા થાય? કાંતો ભવોભવનું ઓશિયાળાપણું.

પણ કરૂણતાની અવધિ તો ત્યારે આવે છે કે જ્યારે ભોજાઇને અણગમતી બહેનની ભાઇના હાથે જ હત્યા થાય. ગામડામાં તો કહેવાય છે કે બહેનને ભાઇથી ન મરાય. હાથલા થોર અંગે એવું કહેવાય છે કે ભાઇએ બહેનોને મારી હોય છે એના થોરમાં ભાઇના હાથ ઊગે છે. એટલે તે હાથલા થોર કહેવાય છે. ઘણી સૂચક-સંજ્ઞા આ કીંવદંતીમાં દેખાડી છે. નવરસ બધા સાહિત્યમાં હશે, પણ દસમો વાત્સલ્ય રસ તો એકલા લોકસાહિત્યમાં જ છે. અને વાત્સલ્ય એટલે જ કારૂણ્ય. આ કારૂણ્ય નીતર્યા પ્રેમ સિવાય સંભવે નહિ. એટલે જ એક એવું કરૂણ કાવ્ય લોકસાહિત્યે સંઘર્યું છે. આખું ગીત તો આંખમાંથી આંસુડાની ધારાઓ વહાવે તેવું છે. એ પ્રસિદ્ધ ગીતની એક જ કડીથી આ લેખ પૂરો કરીએ :

કોણ હલાવે લીંબડી, કોણ હલાવે પીપળી !
ભાઇની મારેલ બેનડી, ભોજાઇની રંગેલ ચૂંદડી.



દ. શ્રી. પુંજાવાળા

બાજુ બાજુના બંને ઘેર એક જ સમય થાળી વાગી.

આમ તો રોજ રોજ કોઈને કોઈ ઘેર થાળિયું વાગતી જ રહે છે. આ દુનિયામાં પણ કો'ક કો'કને ત્યાં વાગેલી થાળીનો ઝણઝણાટ વર્ષો સુધી યાદ રહે તેવો હોય છે. પછી કોઈવાર એ મીઠો મીઠો અનેક કાનોમાં ગુંજે, તો કોઈ વાર કાન ફાડે તેવા અવાજ માનસમાં યાદ રહે. આતો નાનો એવો અવાજ છે, પણ છે યાદ રહે તેવો.

જરૂર થાળી વાગી હતી. એક કુંભારને ત્યાં તો બીજા બાજુમાં રહેતા બ્રાહ્મણને ત્યાં. બંનેને ત્યાં દીકરાનો જન્મ થયો હતો. કુંભારને આધેડ અવસ્થાએ પુત્રસુખ પ્રાપ્ત થયું, તો બ્રહ્મદેવને ત્યાં આ બીજું ઘર કર્યા પછી દીકરો આંગણે અવતર્યો.

છ છ મહિનાના વાણાં વાયાં, બ્રાહ્મણના દીકરે બાળપ લીધી. દૂધ જેવો ઉજળો વાન અને પહોળી છાતીમાં વિદ્યાનાં તેજ લઇને બ્રહ્મકુમાર ભારે રૂડો દીસતો હતો. કુંભારનો છોગે પણ લથડ બથડ બન્યો. બંનેની માતાઓ બહેનપણિયું હતી.

આજ કુંભારબાઇ પોતાના પોનરાને તેડીને બ્રાહ્મણને ત્યાં બેસવા આવી. ઓસરીની પડથારે બેઠેલી બ્રાહ્મણબાઇએ આવકારો આપ્યો, અને હાથમાં રહેલા છ મહિને પ્રથમ જ જોયેલા, છોકરા ઊપર નજરું ઠરી ગઇ.

હાથ લાંબો કરી પુત્રને રમાડવા માગ્યો. કુંભારણે દીકરાને અંબાવ્યો, અંબાવતાં જ મનમાં થયું, કાંઇક હાથમાંથી જઇ રહ્યું હતું. બ્રાહ્મણની સ્ત્રીએ તો પુત્રને ખોળામાં લીધો. ઠંડીગાર ધોળાધોળા ગોરમટીના પીંડલા જેવો પુત્ર બ્રાહ્મણી માના ખોળામાં આવતાં બોખાં મોંએ ખિલખિલાટ હસી રહ્યો.

"વાહ રે વાહ! આ તો મારા દીકરા જેવો જ છે ને શું?" કહી મા હસી રહી. કુંભારણ બ્રાહ્મણના પુત્રને તેડવા ઘરમાં દોડી....

ઘોડિયામાં સૂતેલો બાળક પોતાની માની વાટ જોઇ રહ્યો હોય તેમ હાથ લંબાવ્યા. બાઈએ બાળકને તેડયો. પણ તેને તો ધાવવું હતું. એટલે બાળચેષ્ટા કરી માનો સંગટો ખેંચ્યો, એને બિચારાને થોડી ખબર હતી? કે હું બ્રાહ્મણ, આ કુંભારણનું દૂધ, મારા મોંમા આપે તો હું અભડાઇ જાઉં! અને મા શરમાણી, કોણ જાણે કેમ! કુંભારમાતાને પોતાના પુત્ર તરફ જોવાની ઇચ્છા ન થઇ. એણે તો બાળકને હવામા ઊંચે ઉલાળ્યો. ખડખડ હસતો બ્રહ્મપુત્ર પાછો કુંભારણ સ્રીના પહોળા કરેલા હાથમાં એવો તો સમાઇ ગયો કે જાણે માના હાથ અને બાળકનો દેહ એકાકાર થઇ ગયા.

બીજી બાજુ રમાડતાં રમાડતાં હર્ષમાં ઘેલી બનેલી બ્રાહ્મણ માએ પુત્રને ખોળામાં લીધો. કુંભારના કુમારે માનો સંગટો અળગો કર્યો. એનેય ધાવવું હશે?

અને માનું કાપડું સહેજ ચૂવ્યું. એક પયબિંદુ હસતા બાળકના મુખમાં ગયું. બીજું દાઢીએ પડયું. 'માને વિચાર આવ્યો: "લે.. અમારે બ્રાહ્મણના ખોળિયાને કુંભારના દીકરાને તે ધવરાવાતો હશે?"

બાળકે લંબાવેલા હાથે માએ એને ઊચકી કુંભારણના હાથમાં દેવા સાદ કર્યો. ત્યારે કુંભારણ માતા બ્રાહ્મણપુત્રને છાનું છાનું પણ પયપાન કરાવવાના કોડ કરીને, આઘીપાછી થવાની તૈયારીમાં હતી.

પણ એ વાત બની નહિ.

બંને માતાઓ હસી.

બાળકો બદલાવ્યા.

પોત પોતાના બાળકો પર સાડલાના છેડા ઓઢાડી ટાઢકભરી આંખે, ધીરે અવાજે બહેનપણીઓ વાતે વળગી, દેવના ચક્કર જેવા પોતરા સ્નેહના સાગરમાં મહાલતા હોય એમ માતાની ગોદમાં પાટુ-ડિયું ઉછાળતા ઉછાળતા આભમાં નીતરતા ચાંદાને ચંદરવા જોઇ રહેતા.

સમયને જતાં વાર શું ?

તંદુરસ્તીમાં બંને બાળકોએ હરિફાઇ માંડી હતી. એક વધે દિવસે તો બીજો રાતે વધીને જાણે સરખે સરખા થઇ રહેતા. પાંચ પાંચ વર્ષની ઉમરે જતાં માથા ઉપર કાળા ભમ્મર વાળ ચમકવા લાગ્યા. મુખમાં દૂધમલિયા દાંત આવ્યા.

આંગણામાં રમતા બાળકોને જોઇને માતાઓની છાતી ઠરતી. બહેનપણિયું એવું તો હરખાતી ! ને બાળકોના જન્મ પછી જાણે સગી બહેનું જેવી હેતપ્રીત વધ્યે જતી. બે અને બે ચાર આંખ, બે બાળકોનાં શરીરને લપેટીને એવી એકરસ થઇ જતી કે એ આંખમાંથી પોતીકાનાં પાતક મટી ગયાં. એ નજરૂંમાં બેનો એક જ બાળક રમી રહેતો, એમાંથી એક જોતાં જોતાં તો માતાઓના કોડે ટાઢકના દીવા પ્રગટતા. આંખે હર્ષના ઝળઝળિયાં આવતાં. કામકાજ ભૂલાઈ જતાં.

બંને બાળકો સાથે જ હોય. બ્રાહ્મણને ત્યાં તુલસીના કયારે પણ ગારો રમવા મળે, અને કુંભારને ત્યાં તો મલક આખાનાં માટલાં ઘડાય. એટલે ત્યાં તો સર્જન કરવાવાળી ટાઢીબોળ માટી ખેલવા મળે.

એક દિવસે બંને બહેનપણી નદીએ નહાવા ગઇ. કુંભારણ માના સાડલાનો છેડો બ્રાહ્મણના દીકરાએ ઝાલ્યો. એથી એ છોડાવી શકી નહીં.

બ્રાહ્મણ માના સાળુને કુંભારબાળ વળગ્યો. એથી મા એને અળગો કરી શકી નહીં.

આમ બાળકો પણ નદીએ સાથે જ આવ્યાં.

માતાઓએ ગાંસડોએક લુગડાં એક છીપર ઉપર મૂકયાં. અને બહેળાં પાણીમાં પલાળ્યાં, અને વાતોએ વળગી. લાગ જોઇને બાળકો છાતી સમાણા પાણીમાં કાંઠે રમવા લાગ્યાં.

કુંભારબાળ લપસ્યો, જઇ પડયો ઊંડા પાણીમાં બ્રાહ્મણબાળ કાઢવા માટે ચીસ પાડી પાછળ ખાબકયો.

ચીસથી માતાઓ જોઈ રહી. બંને દોડી. બાળકોને પાણીમાંથી બહાર કાઢયા. બેય પાણી પી ગયા હતા. પણ કુંભારનો બાળક છેલ્લા શ્વાસ ઘૂંટતો હતો.

પગ પકડી ઊંધા કર્યા, પાણી નીકળ્યું. ખોળામાં સુવાડયા, ત્યારે કુંભારના બાળકે બ્રાહ્મણ માતાના ખોળામાં સૂતાં સૂતાં કાયમની આંખ મીંચી.

ધબકતી છાતીએ બ્રાહ્મણી અર્ધબેભાન અવસ્થામાં કુંભારણને કહી રહી: "બહેન આને વસમું લાગ્યું."

ત્યારે કુંભારણ કહેતી હતી "જો બહેન, આ તો હમણાં હસ્યો ! બસ મારો વ્હાલો એ.... આ સારૂં થયું લે...જો એ તો ધાવવા સંગટો ખેંચે છે. ખબર છે ? હવે તો એ પાંચ વર્ષનો થયો. ધવરાવ્યો હોત તો તે દી ન ધવરાવત ?"

"અરે...અરે... !" બ્રાહ્મણ બાઇ કહે: "બહેન, તેને શું થયું છે ?"

"જો તો ખરી આ તારો છોકરો....!"

"હેં... હેં.... !" કહી કુંભારણ પોતાના બાળકના જડ દેહ તરફ તાકી રહી.

"ગયો.. ખલ્લાસ..."

બેય શબ્દો બંને માતાઓના મુખેથી એક સાથે નીકળ્યા.

પણ કુંભાર સ્રીની આંખો તો પોતાના ખોળામાં ખેલવા લાગેલા બ્રાહ્મણબાળને જોઇને આંસુને પાછા બોલાવી બોલાવી ખૂણામાં સંતાડી રહી હતી.

ત્યારે બ્રાહ્મણીની આંખની ધારાએ મૃત્યુ પામેલા કુંભારબાળ પર આંસુના અભિષેક આદર્યા

હતી.

ગામના લોકો ભેગા થઈ ગયાં.

હાહાકાર મચી ગયો હતો.

...અને સમય વહેતો થયો. કુંભારનો પુત્ર તણાયો તેની ઉપર દિવસો પસાર થવા લાગ્યા. પેલી નદીના પ્રવાહની જેમ જ તો !

હવે તો ગામના લોકો અને ગોરમા'રાજ ગોરાણીને કહેતા : "આ છોકરાને કુંભારણને ત્યાં હેળવો નહિ."

મા'રાજે તો પોતાની પત્નીને ધમકાવી અને એકાંતમાં ચોખ્ખું કહ્યું કે "જો કુંભારણને ત્યાં પુત્રને જવા દેવામાં આવશે તો બાળક કોઇક દિવસ પોતાનો નહિં રહે. અરે! ભરખાઇ જશે."

ડાહી કુંભારસ્ત્રી લોક–ચર્ચા સાંભળી ધીમે ધીમે ગોરમા'રાજનું ફળિયું છોડી ગઇ. બાળક વધવા લાગ્યો. એકલો અટૂલો તાડની જેમ ! પરંતુ કયારેક ટગર ટગર કુંભાર માતાને જોઇ રહેતો.

બાળકના ઉપનયન સંસ્કાર થયા. સંસ્કૃત પાઠશાળામાં દાખલ કરવામાં આવ્યો, અને પછી તો મહાવિદ્યાલયમાં આગળ અભ્યાસ માટે એ શહેરમાં ગયો.

જ્યારે જ્યારે રજાઓ હોય ત્યારે શેરીએથી નીકળતો કુમાર, અને વર્ષોના વ્હાણાં વાયા પછીનો યુવાન ચોરી છૂપીથી કુંભારમાને જોઈ રહેતો. ભૂતકાળના કંઈક પ્રસંગોને યાદ કરી સૂનસૂન થઇ જતો. તેની વિદ્યા આ વાતના કોયડા ઉકેલવા વ્હારે ધાતી નહિ. તે દિ' એને જમવાનું ભાવતું નહિ. એ આંખોમાની આંખો, મેલો સાડલો અને તેદીના હોળેલાં વાળ, આજે વિંખાઇને ઊડતા 'વાળ' વચ્ચે પોતાના માનસપટનાં વહેતાં નીરને એ તાજા કરવા મથી મથી થાકતો. નિંદ એને હરામ થતી.

માતાને પણ તે દિ' સુવાનું કે કામ કરવાનું ગોઠતું નહિ.

ચાકડો ફેરવતાં ઉદાસ કુંભારભક્તના મુખ સામે જોઈ જોઇ ડાહી પત્ની ઘણી વખત...આજ પંદર ..પંદર વર્ષથી એક ને એક વાત કહેતી આવતી. હતી. કે :

"વિશ્વાસ રાખો. એક દિવસ જરૂર ઇશ્વર આપણને દીકરો પાછો દેશે."

આજ આજ એક મા ખડકીની તરડમાંથી પોતાના જુવાનજોધ છોકરાને જોઈ રહી છે.

એ માતા છે કુંભારણ.

છોકરો છે બ્રાહ્મણનો.

છાનું છાનું મા જુએ છે, દીકરાના લગ્ન થાય છે. જાન જૂતવાની તૈયારી ચાલે છે.

હરખઘેલા જાનૈયા ભાતભાતનાં વસ્ત્રોથી સજ્જ થઇ મહાલે છે.

વરરાજો પોતાનું 'કોંક' ખોવાયું હોય તેમ ગોતે છે. સગાં છે. વ્હાલાં છે– મિત્રો છે– મા છે બાપ છે– પણ "કોંક" નથી. એ કોંક" ને ગોતવા આંખો ફેરવે છે. હૈયુ સૂનું છે. પણ મુખે ખંભાતી તાળાં જડ્યાં છે. સમાજે જડ્યાં હશેને તાળાં ?

વરરાજો જાન જોડી પરણવા ગયા. માતાએ ખડકીની તરડમાંથી વરના વેશમાં સજ્જ થયેલા પોતાના લાડલા પુત્રને નીરખ્યો, અને હસી પડી.

જાન પરણીને પાધરમાં આવી. પાંચમા પૂછાતા વિદ્વાન ગણાતા પોતાના ગોરનો એકનો એક દીકરો ભણેલો ગણેલો પુત્ર પરણીને ઘેર આવી રહ્યો છે.

ગામ ઊમટ્યું છે. વાજાં વાગે છે. સાગમટે સૌ નોતરે અને વગર નોતરે સામૈયામાં સામેલ થયા છે.

કુંભારણબાઈ વીશ વીશ વર્ષોથી વિસરાણી એ શે યાદ આવે હવે !

ફરી ખડકીની તડમાંથી મેલાઘેલાં લુગડે લટર વટર લટૂરિયે માએ પોતાનું મુખ સંતાડી, તડ સોંસરવી નજર નાખવા ખડકીના ખરબચડા કમાડ સાથે કપાળને ચોંટાડી બહાર નજર નાખવા આંખોને પહોળી થવા કહ્યું.

આગળ અબીલ ગુલાલ ઊડયા. ધૃબાંગ... ધૃબાંગ... ધૃબાંગ....ઢોલ ધડૂકયા અને કુંભારની ખડકીથી થોડેક દૂર બ્રાહ્મણની શેરીનો વળાંક હતો.

ડાબા હાથ ઉપર કુંભારની ખડકી હતી. જમણા હાથ ઉપર વળીને સાજન માજન થોડાં ડગલાં ચાલે એટલે બ્રાહ્મણની ખડકી આવે. ત્યાં માતાએ વરઘોડિયાંને વધાવવા થાળી ભરી શણગાર સજી હરખઘેલી વાટ જોતી ઊભી છે.

ઢોલની દાંડીએ દાંડીએ એનું હૈયું ધબકે છે. તડમાંથી નજરું નોંધનાર માંના અનોખાં હેત.

ભણેલ ગણેલ વિદ્વાન વરરાજાને વાચા આવી. એ બોલ્યો: "બસ, મારી માનું ઘર આવી ગયું" કહીને એણે ખડકી તરફ પગ ઊપાડયા.

તડ હતી તેમાંથી માએ અર્ધા બારણાં ખોલ્યાં. કન્યા વાંસોવાંસ એ બાજુ વળી અને અર્ધ ઉઘાડેલી ખડકીને આખી પુત્રના હાથે ધક્કો મારી ઉઘાડી નાખી.

કુંભારણ ગાંડી હતી? ના, .ના.

આજ એ ગાંડી હતી.

બ્રાહ્મણની સ્ત્રીને વીશ વર્ષ પહેલાંનો નદીનો આરો યાદ આવ્યો.

વાંસોવાંસ દોડીને પોતાના હાથમાં સજ્જ કરેલી થાળી એણે કુંભારમાતાના હાથમાં મૂકી દીધી.

કુંભારણે બ્રાહ્મણના પુત્રને વધાવ્યો.

વરઘોડિયાં માને પગે લાગ્યાં.

ત્યારે બ્રાહ્મણ માતા બોલી:

"બેટા સાચી મા તારી એ જ છે."

અને કુંભારમાતા પતિ તરફ ફરી બોલી:

"ભગત! મારા વહાલાએ આપણને દીકરો પાછો દીધો."

દ્રૌપદીનો આર્તનાદ

પાંચ પતિઓ અને વડિલો વચ્ચે થતા વસ્ત્રાહરણથી દ્રૌપદીના અંતરમાંથી કેવો આર્તનાદ ઊઠયો હશે તેનું વિશદ વર્ણન સીહાલીના રામનાથજી કવિયાએ કરેલું છે, તેમાંથી થોડું અત્રે આપ્યું છે.

રામત ચૌપડ હાજરી, હે ધીક વાર હજાર;
ધણ સોંપી લોંઠા ધકે, ધરમરાજ ધિકાર.

વેધ્યો મચ્છ જિણવાર; માણ દુર્જોધન મેટિયો;
ખેંચે કચ ઉણ ખાર, થા પારથ બેઠો થકાં.

રૂઠ અરિ દે રેસ, ઉઠ મહાભડ ઉઠ અબ;
ફૂટ ગ્રહે છે કેસ, દૂઠ વૃકોદર દેખ રે.

ભવ તું જાણે ભેવ, વેધ્યો મચ્છ જિણવારરો
દેવ દેવ સહદેવ, બેલ કરે તું આ વખત.

હે તું બાકી હેક, કર પાણપ ધર મૂંછ કર;
દૂજા સામો દેખ, કાયર મત હોજે નકુળ.

પતિ ગાંધ્રવ હે પાંચ, ધરતાં પગ ધ્રુજે ધરા;
આવે લાજ ન આંચ, ઘર નખસૂં કચરે ધવલ.

પાંડવ જણિયા પાંચ, જિકણ પેટ તારો જનમ;
જિવત નાવે લાજ, કૈરવ કચ ખેંચે કરણ.

અણહેતી વ્હે આજ, હુંઇ ન આગે હોણરી;
કૈરવ કરે અ ાજ, આજ પિતામહ દેખતાં.

વ્યાસ બગાડયો વંશ, કૈરવ નિપજ્યા જિણકુળ;
અસલી હોતા અંશ, શરત ન લેતા શામળા!

સાસુ મંત્રજ સાજ, પુત્ર જણા જે પારકા;
જ્યાંરી પારખ આજ, સાચી થઇ ગઇ શામળા!

પૂત સાસરે પાંચ, પાંચું ઇ સુંને સોંપિયા;
જિણ કુળરી આ જાચ, શરમ કેવાની શામળા!

ગંગા મછગંધાહ, કુણ જાઇ બ્યાહી કઠે;
ઘર કુળ એ ધંધાહ, શરમ કેવાની શામળા!

કહો પિતા હો કોણ, માત ગરભ કુણ મેલિયો;
દેખે બેઠો દ્રોણ, ચો કિં અચરજ શામળા!

ભીષમ માત અભાવ, માન ગંગ ડીંકર મને;
સો પખહીણ સભાવ, સેવટ સિટગ્યો શામળા!

હિંદી આદિકાલીન વીર—કાવ્યમાં નારી

શ્રીમતી જ્યોતિ દી. ગાંધી

જેમ જીવનમાં તેમ કવનમાં, સ્ત્રી કયારેક આંતરિક ઓજથી ઝળહળતી કલ્યાણીરૂપે પૂજાઇ છે તો કયારેક માત્ર પુરુષનું મન-રંજન કરનારી ઢીંગલી રૂપે રમાડાઈ છે. કયારેક વળી સ્વસ્થ સાંસ્કૃતિક વાતાવરણમાં બંનેનું સમતોલપણું સધાતા સત્વશીલ ગૌરવના તેજે મઢાઇ છે.

હિન્દી કાવ્યના શ્રીગણેશ મંડાયા તે કાળે ક્રમશ: સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ સાહિત્યનો વારસો તેની સામે હતો. ભાષા, શૈલી અને સ્વરૂપની દૃષ્ટિએ ભલે તેનું બાહ્ય કલેવર પ્રાકૃત અને અપભ્રંશનું ઋણી હોય પણ તેનો આત્મા સંસ્કૃત-સાહિત્યના ભાવ—પક્ષથી અનુપ્રાણિત છે. સંસ્કૃત-સાહિત્યમાં સ્ત્રીએ પારિવારિક ભૂમિકામાં ભજવેલો ભાગ મુખ્ય રહ્યો. ત્યાં સમર્પણશીલ, સહનશીલ અને સ્નેહમયી માતા તથા કુલીન ગૃહિણી આદર્શ સ્ત્રી તથા સાહિત્યને સજાવે છે. સમય જતાં તેમાં અતિશૃંગારિતાની મર્યાદા આવી ગઇ સ્ત્રીના અંગ-ઉપાંગોના સ્થૂલ, માંસલ અને કામુક ચિત્રણો શરૂ થઈ ગયાં. પ્રાકૃતમાંયે આ પ્રવૃત્તિને તો વેગ મળ્યો જ પણ તદુપરાંત તેમાં ધાર્મિક સૂર મુખ્ય હોવાને કારણે સ્ત્રીની ઉપેક્ષા પણ થઈ. સ્ત્રી પ્રત્યે જુગુપ્સા જન્માવવાના આશયથી જૈન-ધર્મ-પ્રવર્તકોએ તેના શરીરનું અત્યંત હલકું વર્ણન પણ કર્યું છે.

નો રકૃખસિસુ ગિજૂઝેજ્જા ગંડવચ્છાસુ
અણેગચિત્તાસુ ।
જાઓ પુરિસં પલોભિત્તા ખેલન્તિ જહા
વ દાસેહિં ॥
—ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર.

અપભ્રંશને આંગણે શૃંગારની સાથે વીરરસના છાંટણા પણ નારીને ભીંજવી ગયા. "ભલ્લા હુઆ જો મારિઆ બહિણી મ્હારા કંતુ" કહી રણઘેલા રાજવીની શુરાતનતાને બિરદાવનારી વીરાંગના યે છે અને—

જે મહુ દિણ્ણા દિઅહડા દઇએ પવસંતેણ
તાણ ગણંતિએ અંગુલિઉ જજ્જરિયાઉ નહેણ
—હેમચન્દ્રાચાર્ય

વિરહની વેદનાને વ્યકત કરનારી પ્રમદાના આંસુ પણ છે. જૈન "ફાગુ" અને "રાસ" કાવ્યોમાં રૂપે રસેલી રમણીના પ્રણયમત્ત રંગ અને દેહની નમણી નાજુકતા જ નિરુપાવા લાગી. અલબત્ત કથાઓના અંતમાં શૃંગારનું પર્યવસાન શાન્તરસમાં જ થતું પણ જૈન-ધર્મના જયનો પ્રભાવ દર્શાવવા શકય એટલા માદક અને રસિક વર્ણનો રચાતાં. નખશિખ -રૂપવર્ણનો અને બારહમાસાના ઋતુચિત્રણો આકર્ષક પણ પરંપરિત હતા જેમ કે—

સરલ તરલ ભુપવલ્લરિય સિંહણ પીય ઘણ તુંગ ।
ઉદરદેસિ લંકાઉલિય સોહઇ તિવલ તરંગુ ।
— નેમિનાથ ફાગુ

સ્ત્રીના સત્ અને અસત્ બંને રૂપ મળે છે. સ્વકીયા અને પરકીયા નાયિકાના ભેદ પણ શરૂ થયા અને વેશ્યાના વિલાસો પણ. કાલસમ્બરની પત્ની કનકમાલાનો પદ્યુમ્ન પર અનુરાગ જોઈ કાલસમ્બર સ્ત્રીની દુષ્ટતાથી દુભાઈને કહે છે—

"નીચી બુદ્ધિ તિમ્બ રમ્બુ નિહરઇ
ઉત્તિમુ છોડિ નીચ સંગહે" -પ્રદ્યુમ્નચરિત

આમ સ્ત્રીના શૃંગારી સ્વરૂપના ક્રમિક વિકાસમાં જ સૌનો સહયોગ રહ્યો. કયાંય ભાવોની વિવિધતા અને ગંભીરતા કે શકિત અને શીલનો સમાદર નથી. અને આ પરંપરામાં હિન્દી વીરકાવ્યમાં કામ વાસનાના કામણ ઘોળતી કામિનીઓ વિહરવા લાગી.

એ જમાનો વીરતા અને વિલાસનો હતો. યુદ્ધ અને પ્રેમ એ જીવન—દાનના મુખ્ય ચાલકો

હતા. વીરતા-પ્રદર્શની પ્રેરણાના મૂળમાં પણ ઘણીવાર સ્ત્રીઓ જ રહેતી. તેથી અરણી સાહિત્યમાં વીરોની વીરતા રણવાટે અને રાણીવાસે બંને જગ્યાએ દર્શનીય હતી. પરિણામે આ યુગની નારી પણ કવિતામાં વીરતાના કસુંબી અને શ્રૃંગારના વાસંતી રંગે રંગાયેલી જોવા મળે છે.

(૧) વીરાંગના:- પુત્રને હસતા હસતા સમરાંગણમાં મોકલી પોતાની કૂખ દીપાવતી આલ્હા અને ઉદલની મા જુઓ કે વીરગતિ-પ્રાપ્ત પતિ પાછળ સતી થવામાં ધન્યતા માનતી ગરવી રાજરાણી જુઓ બંનેનું આત્મ-વિલોપન અદ્દભુત છે. દીકરો ત્યારે જ લાયક ગણાય કે જ્યારે તે પિતાના પ્રતિપક્ષીને પરાજિત કરી વેર વાળે. પુત્રને પ્રેરણા પાતી આલ્હાની મા કહે છે-

કણહું લાયક લડકા ્હૈ રહે
માડૌ જિહે બાપકો દાંવ —આલ્હા

અને ખુમાણ રાસોમાં પણ, માતૃત્વની સાર્થકતા ત્યારે જ ગણાતી કે જ્યારે તે પ્રતાપી પુત્રોને જન્મ આપતી-

માઇ એણુ પુત્ત જણુ, જેહા રણ પ્રતાપ
અકબર સૂતાં ઔઝકે જાણ સિરાણે સાંપ

—ખુમાણ રાસો.

વીસલદેવરાસોમાં "બરિસ અઠારહ છ ી જીએ આગે જીવનકો ધિક્કાર" કહીને "સુર મરન મ ગલી" નો આદર્શ પ્રસ્થાપિત થયો છે છતાંયે, પતિના આયુષ્યની આ અસ્થિરતા રજપૂતાણીને ભયભીત નહોતી કરી શકતી. સુખ અને દુઃખ બંનેમાં પતિની સાથે રહી પતિવ્રતાનું પાલન કરતી કર્તવ્યનિષ્ઠ પત્નીનો આદર્શ જુઓ-

હમ સુખ્ખ દુઃખ બંટન સમથ્થ
હમ સુગરબાસ છંડે ન સથ્થ
હમ ભુખ-પ્યાસ અંગ લૌ દેવ
હમ સર સમાન પતિ હંસ સેવ

-પૃથ્વીરાજ રાસો.

આવી સહધર્મિણી માત્ર જીવનમાં જ નહીં પણ યુદ્ધમાં લડતાં લડતાં સ્વર્ગે સિધાવેલા પતિની, મરતા પણ સહગામિની બને છે. જૌહરની જવાળામાં હોંશે હોંશે ઝંપલાવતી અને પતિ-પ્રેમની પ્રતીતિ કરાવતી નારીનો આદર્શ પૃથ્વીરાજ રાસોમાં જોઈએ—

પૂરન સકલ વિલાસ રસ, સરસ પુત્ર ફલ-ખાનિ
અન્ત હોઈ સહગામિની નેહ નારિકો માનિ

વિસલદેવરાસોની રાજમતી તો પતિને "કાર્યેષુ મંત્રી" બની પ્રબલ પુરૂષાર્થ ભણી પ્રેરે છે. મિથ્યાભિમાનના મદમાં મહાલતો વિસલદેવ રાજમતીને કહે છે કે- "મો સરીખા નહિં ઉર ભુઆલ" ત્યારે રાજમતી એની આંખ ઉઘાડી નાખે છે-

"ગરબિ ન બોલો હો સાંભર્યા રાવ
તો સરીખા ઘણા ઔર ભુવાલ
હક ઉડીસાકો ધણી...." "વિસલદેવરાસો"

અને મહેણું મારે છે કે તમારે ત્યાં મીઠાની ખાણ છે પણ એને ત્યાં તો રત્નની! અને પત્નીના વ્યંગથી વીંધાયેલો રાજા —

"દવકા દાધા કુપલી મેલ્હઇ
જીભકા દાધા ન પાંગુરઈ"

કહીને ઓરિસ્સા જવા તૈયારી કરે છે. ત્યારે દુઃખ અને પશ્ચાતાપથી રાણી એને જતા રોકવા સમજાવે છે-વિનવે છે-

હૂં ખિરાસી રાજા ભઇ કીયઉ દોસ
પગરી પાણહિસ્યઉં કિસઉ રોષ
કીડી ઉપર કટકી કિસી!

સ્ત્રીની શક્તિ અને તેજના આ ઐતિહાસિક ઉદાહરણોનો જીવંત પ્રભાવ સ્ત્રીને મહાન બનાવે છે, છતાં જીવન અને સાહિત્યનો મૂળ રસ શ્રૃંગાર હતો એમ કહીએ તો અતિશયોક્તિ નહીં થાય. રાજસ્થાનનું ડિંગળ સાહિત્ય તો રજપૂતાણીના ગૌરવ-ગાનથી ગૂંજતુ હતું, પણ એ રણચંડીઓના રણશીંગાના ધીંગા ગર્જનો બહુ જલદી શમી ગયા અને કામિનીઓના કંકણ-કિંકિણીના કોલાહલે કાનમાં ધાક પાડી દીધી.

(૨) શ્રૃંગારરસમાં નારી:- વીરગાથાકાલમાં સ્ત્રી ભોગ-વિલાસ અને વાસના-તૃપ્તિનું સાધન ગણાતી. તેથી સ્ત્રીના શ્રૃંગારાત્મક શબ્દ ચિત્રો વિપુલ પ્રમાણમાં પ્રાપ્ત થાય છે. આ માટે વયઃસંધિ, નખશિખ અને ઋતુવર્ણનના પ્રસંગોની રચના થઈ છે.

પૃથ્વીરાજરાસોમાં શૈશવની ઝલકને છોડતી અને યૌવનના અણસારને આવકારતી શશિવૃતાનુ વર્ણન જોઈએ:

પત્ત પુરાતન ઝરિણ, પત્ત અંકુરિય ઉંઠ તુછ
જયોં સૈસવ ઉત્તારિય, ચઢિય તૈ સગ કિસે ર કુ ?

એમાં જ વયઃસંધિનું પદ્મિનીનું ચિત્ર જોઇએ-

મન હું કલા સસિભાન કલા, સોલસો બન્નિય
બાલ બૈસ સસિતા સમીપ, અંમ્રિત રસ પિન્નાય

અને આવી કિશોરીઓ માટે સુરતિયાની શોધમાં નીકળેલો પિતા પણ કામદેવ જેવો રૂપાળો પતિ જ ઝંખે છે રૂપાસક્તિની આ તે કેવી અને કટલી બધી ઘેલછા?—

"કામ કિયૌં પ્રિથિરાજ, ભેદ કરિ ના લહૈ"

પરંપરિત ઉપમાનોથી શોભતું સંયુક્તાનું નખશિખ વર્ણન—

કુંજર ઉપ્પર સિંઘ, સિંઘ ઉપ્પર દોય પવ્વય
પવ્વય ઉપ્પર ભૃગ. ભૃગ ઉપ્પર સસિ સુભમય
સસિ ઉપ્પર ઇક કીર, કીર ઉપ્પર મૃગ દિટ્ઠો
મૃગ ઉપ્પર કોદંડ સંધ કંદબ્બ વ ટ્ટો
અહિ મયૂર મહિ ઉપ્પર હીર સરસ હેમન જરયો
સુર ભુવન છંડિ કવિ ચંદ — કહિ,
તિહિ ધોખૈ રાજન, પરયૌ

ઉપરના પદ્યખંડમાં નિતંબ, કટિ પ્રદેશ અને અન્ય અવયવોનું રૂપકાતિશયોક્તિ દ્વારા આકર્ષક વર્ણન કરાયું છે. અને આ રૂપ-વર્ણન સાથે એક નાનું એવું ભાવ-સૌંદર્યનું ચિત્ર પણ જોઇએ, જો કે એનાં ઊંડાણ નથી પણ મનોહરિતા છે— પ્રિય-સમાગમના પ્રથમ પ્રસંગે નવોઢાનું લજ્જા અને સંકોચથી શોભતું શરીર જાણે મંદ મંદ સમીર લહેરોથી ડોલતી લતા ન હોય એવું લાગે છે.

હલ હલૈ લતા કછુ મંદ વાય,
નવ વધૂ કેલિ ભય કંપ પાય।
ઉપમા ઉર કવિ કહીય તાંમ,
જુવ્વન તરંગ અંગિર કાંમ॥

× × × × ×

ઈંછિની દંષ્યિ લજ્જા સહજ, કિતક સક્તિ કવિય વચન

સંયોગ શ્રૃંગારનું એક ચિત્ર જોઈએ. સખી વૃંદથી વીંટળાયેલી શશિવૃતાને મિલનાતુર રાજાએ એવી રીતે પકડી કે જાણે કોઈ મત ગજરાજે કંચનવૃતાને ન પકડી હોય!

"માનોકિ લતા કંચન લહરી, મત બીર ગજરાજ ગહિ" અને સંયુક્તાને પરણવા નીકળેલો પૃથ્વીરાજ જ્યારે બધી રાણીઓ પાસે જવાની રજા માગે છે ત્યારે ઋતુઓનો વિવિધ વૈભવ બતાવતી રાણીઓ તેને રોકી રાખે છે ઋતુરાજ વસંતનો વિલાસ કામને પ્રદીપ્ત કરતો હોય ત્યારે પતિનું ગમન કોને ગમે?

દિન દિન અવદ્ધિ જુવ્વાન ઘટય,
કન વસંત ન ગમ કરહુ

જોવાની ખૂબી તો એ છે કે દિવસે દિવસે યૌવનના પૂર ઓસરતા જાય છે માટે પતિને ન જવાનું કહેવામાં શરીરને કેટલું બધું મહત્ત્વ અપાયું છે?

અને છેલ્લે વીસલદેવરાસોમાં રાજમતીનો સહજ સ્વાભાવિક અને માર્મિક વિલાપ જોઇએ. રાજમતીના વિરહ-દુઃખને પૂરી સાદગી અને સચ્ચાઈથી નિરૂપવામાં નરપતિ નાલ્હની ભાવચિત્રણની કુશલતા પ્રશંસનીય છે.

રિસાયેલા રાજાને જતો જોઇ રાણી નિસાસો નાખે છે.

મૃગ રે ચરંતા મોહિ જ્યા,
સખી અંચલિ બાંધિઉ નાહિ
કિઉ જાઈ?

"હે સખી સાડલાને છેડે કાંઇ પતિને બાંધી રખાય?" અને પતિ ગયા પછી વિયોગમાં ઝૂરતી રાણીના વિલાપને ભાર-

અનુ૦ પૃષ્ઠ ૫૭૪]

મૂળી આઇ

કાનજીભાઇ બારોટ

આપા દાનાના ચલાળા ગામની બજારમાં સાંજ ટાણે શંકરના પોઠિયા જેવા બળદ જોડેલ ને જુવાર હબકતું ભરેલ ગાડું હાંકતો એક જુવાન જાય છે. પાણકોરાનો પહોળો ચોરણો ને પાસાબંધી કેડિયું પહેરેલ છે માથે લીલી ચોકડી ભાતની પાઘડી એણે બાંધી છે ભળદો ઘરભણી આવતા હોવાથી જાણ્યે દોડતા હોય એમ લાગે છે.

બજારને ઓટલે બેઠેલા પાંચેક નવરા માણસો આ જુવાન તરફ નજરું માંડી વાતે વળગ્યા. ગાડા-વાળા જુવાનને આડું અવળું જોવાની ટેવ નથી, પણ ઓટલે બેસીને વાતો કરનારાઓના શબ્દો કાને પડે છે:

"એલા વરસ કેવું ?"

બીજો કહે: "બાર આના જેવું."

તો કહે: "વરસની તો જીવા ભગતને સરખાઈ છે."

તો કહે: "કેમ! એના ખેતરમાં મે વધુ વરસ્યો છે?"

તો કહે: "વરસાદ તો બધી સીમમાં સરખો છે. પણ જીવા ભગતની ખેડય ઊંડી છે. એને તો બમણી પેદાશ. એક જમીનની અને બીજી જગ્યાની."

તો કહે: "કેમ! આપા દાનાનું ખેતર જીવે ભગતે વાવવા રાખ્યું છે?"

"એલા બજારે બેસીને આવી વાતું ન થાય." એક જણ મોણ ઘાલવા માંડયો.

"હવે કયાં ખોટી છે? કર્યની!"

ત્યાં બીજો કહે: "ભગતાણી આપા દાનાની જગ્યામાં ટેલ (સેવા) કરવા જાય છે. જગ્યાના બાવા સાધુ મલકને ધૂને, તો મૂળીબાઈ પોતાને પેટે મીઠું ફળ લેવાને બહાને બાવા સાધુને ખંખેરે છે."

આ વાતો જુવાન ગાડાખેડુને સંભળાવવા જ થતી હતી. ગાડાખેડુ જુવાનનું નામ જીવો ઠક્કર. એની ઘરવાળી નછોરવી મૂળીબાઈ સંત દાનાભગતની જગ્યામાં સેવા કરવા જતી, એટલે આ લોકો આવી હલકટ ઠેકડી કરતા હતા. જીવે આ ટોળ્ય કાનોકાન સાંભળી.

જુવાન ધૂંવાફૂંવા થઇ ગયો. ઘડીક તો એમ થયું કે ગાડાનું આડું ખેંચી આ બધાને ફટકારવા જ માંડું. પણ અનાજ ભરેલા ગાડામાંથી આડું ખેંચાય તેમ નહતું. વળી મનમાં થયું કે વખતે ઘરનો રૂપિયો જ ખોટો હશે તો!

ચલાળાના લુહાણા મકન ઠક્કરથી ચાલેલ મકનાણી અવટંક એટલે મકનના ગોપાળ અને ગોપાળના જીવા ઠક્કર. ગોરાને ગરવા જીવા ઠક્કર નજીકના ગામ મીઠાપુરના ખખ્ખર અટકના લુહાણાની પુત્રી મૂળીબાઈ વેરે પરણેલા. મૂળી નાનપણમાં એના માવતર સાથે દાના ભગતની જગ્યામાં આવતી. લુહાણા કુળો સિંધ અને પંજાબમાંથી એવા આગવા સ્વરૂપ સાથે સૌરાષ્ટ્ર ઊતર્યા છે. એમાં નાનકડી મૂળીનું રૂપ અપરૂપ હતું. એનાં માવતર જગ્યામાં સેવા કરતાં ત્યારે આ મૂળી આપા દાનાના ખોળામાં જઈ ચડતી, ને કાલીઘેલી બોલીમાં રાધાકૃષ્ણના પદ ગાતી. ત્યારે આપો દાનો કહેતા કે "ધન્ય દીકરી તારા ગળાની મીઠપને. તું તો મીરાં થઈશ કે કાણુ?"

માવતરના અતિ આગ્રહને લઈ સંત દાને ભગતે મૂળીબાઈને કંઠી બાંધી. એટલે પરણ્યા પછી મૂળીબાઈ પોતાના ઘરનું કામકાજ પરવારી જગ્યામાં મૂંડિયાની સેવા ચાકરી કરતાં. ગાયોનાં છાણ વાસીદાં કરતાં, અને જગ્યામાંથી અનાજ પોતાને ઘેર લાવી, દળીને ઘરનો આડો ખોબો લોટ એમાં ભેળવી જગ્યામાં દઈ આવતાં. પોતાનો ચપટી લોટ સાધુ મૂંડિયાને મુખે જતો જાણી સંતોષ અનુભવતાં.

વાર તહેવારે કે ઉત્સવ પ્રસંગે મૂળીબાઈ ભજનો ગાતાં, ને પોતાને ઘેર વહેલી રાતે ઘંટી ફેર-

થતાં રામગરી અને પરભાતી એવી હલકથી ગાતાં કે અડોશ પડોશ નીંદ્રા ત્યાગી પરભાતિયાં સાંભળતા ને કહેતાં કે : "વાહ, દાના બાપુ મૂળીબાઇને મીરાંબાઇ કહે છે તે ખોટું નથી."

જીવો ઠક્કર સીધા સાદા ને ભલા ભોળા આદમી હતા. પોતાની ઘરનાર સંતસેવામાં જતી એનું એને દુઃખ નહતું. પણ એમ માનતા કે લુવાણી સદ્‌કર્મનું ભ શું કમાય છે, એનો હું પણ ભાગીદાર છું.

ગામના ઈર્ષાળુ માણસોને આ રાંદલ માતાની ગોરણી જેવી મૂળીબાઇ આપાના ખૂંટડા જેવા બાવા સાધુમાં હરે ફરે ઈ કેમ ગમે?

લુહાણા સ્વભાવે કડક હોય છે. અને કોઈ વટદાર પુરૂષ પોતાની સ્ત્રીના હલકા ચારિત્રની વાત સહન કરી શકે જ નહિ. જીવે ભગતે પેલા વાતો કરનારાઓની સામું પણ ન જોયું. કાંઇ બોલ્યા બાઝ્યા નહિ. ઘેર આવી અનાજ ભરેલું ગાડું ફળિયામાં છોડયું. બળદ ગમાણે બાંધ્યા. મૂળીબાઈએ બળદને ખાણુ નીર્યું ને ભગતના હાથપગ ધોવા પાણી હાજર કર્યું.

ત્યાં તો જીવા ઠક્કરે આજ્ઞા કરી કે : "ભંડારી! બે રૂપિયા લાવો." સંસારી સાધુ ભકતો પોતાની સ્ત્રીને ભંડાર સાચવનાર તરીકે ગણીને ભંડારી કહે છે.

ભગતનો હુકમ થતાં મૂળીબાઇએ ઘરમાંથી બે રૂપિયા લાવી ઠક્કરના હાથમાં દીધા, ને ઠક્કર તરત બજારે ઊપડયા.

"ભગત મને પૂછયા વિના પાણી પીતા નથી ને આ બે રૂપિયા કોને આપવા હશે?" એમ વિચારી ઘરમાં જઈ, વાળુ પીરસી મૂળીબાઈ ધણીની વાટ જોતાં બેઠાં.

ત્યાં તો જીવે ભગતે ફળિયાના ખાટલા ઉપર બેસીને હાકલ કરી કે :

"ભગતાણી! પિત્તળનું છાલિયું પાણી ભરીને લાવો." મૂળીબાઈએ પાણી છલકતું છાલિયું જીવા ઠક્કરના હાથમાં દીધું, પણ વરતી ગયાં કે 'આજ ભગતના ચહેરામાં ફેર છે. મારા ઉપર રોષ જણાય છે. કોઈએ કાન ભંભેર્યા હશે?'

જીવે ભગતે થોડુંક પાણી છલિયામાંથી ઢળવી ખીસામાંથી અઢીક રૂપિયાભારનો અફીણનો ગાંગડો હાથમાં લીધો, તાજો જ બે રૂપિયા દઇને લઈ આવેલ. પછી બીજા ખીસામાંથી મોરઝરના લુહારની ઘડેલ લાંકડાં વાંતરી નાખે એવી પાણીદાર ને ઝગારા મારતી સૂડીથી અફીણ વાંતરી ને છાલિયામાં નાંખી થોડીવાર ગળવા દીધું. પછી ગાડાના ધોંસરામાંથી સાંબેલ કાઢી છાલિયામાં અફીણ ઘૂંટયું. બાજરાની રાબ જેવો રેંડયો કસુંબો છાલિયામાં થયો.

મૂળીબાઈ ટગર ટગર નીરખી રહ્યાં છે. હૃદયમાં રાધાકૃષ્ણના જાપ ચાલી રહ્યા છે. મૂળીબાઇને થયું કે ભગતને શું કરવું હશે? પોતે ઠક્કરનો સ્વભાવ જાણતાં હતાં કે તીખો છે. પણ જો રીસ પંડય ઉપર ઉતારી કસુંબાનું છાલિયું મોઢે માંડશે તો એને હોઠે અડયા પહેલાં જ હું ઝડપીને પી જાઉં એમ મૂળીબાઈ વિચારે છે.

ત્યાં તો જીવો ઠક્કર કહે : "લુવાણી! આટલું અફીણ પી જાઓ."

મૂળીબાઈને એટલું જ જોઇતું હતું કે ભગત પોતાને મોઢે ન માંડે. પોતાના ચિત્તમાં થડકારો ય ન થયો. એમ પણ ન પૂછયું કે 'મારો અપરાધ શું?' અને ધણીના હાથમાંથી સાકરનું શરબત લ્યે એમ કસુંબાનું છાલિયું મૂળીબાઈ ઊભા ઊભા જ ઘટ–ઘટ-ઘટ પી ગયાં.

વળી જીવો ઠક્કર કહે : "તેલનો કુડલો લાવો." મૂળીબાઇએ તેલનો કુડલો હાજર કર્યો. એમાંથી ઠક્કરે છાલિયું કઠોકઠ ભરી મૂળીબાઈને કહ્યું : "ભેળાભેળ આ પણ પી જાઓ."

મૂળીબાઈ ત્રણ પળી જેટલું તેલ અફીણ ઉપર ચહકે ચહક કરતાં પી ગયાં. અફીણ પીધા પછી તેલ પીવામાં આવે તો લાખ ઉપાયે અફીણનું ઝેર ઊતરે જ નહિ. રગેરગ ચડી જાય.

જીવો ઠક્કર કહે : "હવે જાઓ, સૂઓ!" એટલે મૂળીબાઇ રામદેવ પીરના થાનકવાળી ઓરડીમાં કમાડ ઠાંસીને ભોંય ઉપર સૂતાં. અંતરમાં આપોઅજ્ઞ

ઓહ'સોહ' ઊપડયા. પોતે જીવશે કે મરશે એની આળ-પંપાળ પણ ન ઊપડી. પોતે નિષ્પાપ ને સાધેલું ચિત્ત. રસોડામાં રાંધ્યાં ધાન રઝળતાં રહ્યાં.

ઠક્કરે પાથર્યા વિનાના ખાટલામાં ડીલ લાંબુ કર્યું. વિચાર્યું કે હમણાં લુવાણીને અફીણ ચડશે, ઘરડકો ઊપડશે ને મરી જશે. પછી શેકતાપ માટે દેવતા કરી, લુગડાના ગોટાથી ઘડીક શેકી આડોશી પાડોશીને બોલાવીશ. કહીશ કે સમીસાંજથી ભગતાણીને છાતીમાં દુખતું હતું. પણ કોઈને બોલાવવાની એણે ના પાડી, કહે કે 'હું મૂળી, કોઈની ચાકરી ન લઉં.' કોઈને બોલાવવા દીધા નહિ ને પલકમાં પ્રાણ મેલ્યા. અરે રે ! એનો સેવા કરવા જ અવતાર હતો. ઈ કોઈની સેવા કયાંથી લ્યે ? એવા ફતુર કરશું ને પછી ભગતાણીને ઠુઠમાં દઈ આવશું (બાળી દેશું) એવા એવા વિચાર ઠક્કરના મનમાં ઘોળાતા રહ્યા અને અરધીક રાતના ગજજર ભાંગ્યો.

મૂળીબાઈને અહીં પ્રભુસ્મરણનું રટણ ચાલે છે. જીવન-મરણની કોઈ તમા નથી. મોત આવે તો વાટ જોઈને ભગવાનનું નામ લે છે. અરધી રાત ભાંગતાં અંગમાં આળસ વિળસ થોડું થયું ને યાદ આવ્યું કે આપા દાનાની જગ્યાના પંચ પાલી જુવાર દળવા લાવી છું એ એમને એમ પડી રહેશે. માટે હાલ દળી નાખું. જે થવાનું હશે તે તો મિથ્યા થવાનું નથી.

પોતે ઊઠયાં. જુવારનો સૂંડો લઈને ઘંટીએ બેઠાં. માંડયાં દળવા. હૈયેથી ભજન ઊપડયું;

કોઇએ ભાળેલ રે, બેની કોઇએ
દેખેલ રે– ગોકુળ ગામડાનો ગારૂડી.

કાળી નાગના કરંડયા બાયું ડગ ના ચાતરે,
ઝીણી ઝીણી આવે સુને લહેરડી–બાયું

ભજનનો તાર અને ઘંટીનો સ્વર એકાગ્ર થઇ ગયા. પોતે અફીણ ને અફીણ માથે તેલ પીધાનું ભુલાઈ ગયું. પરસેવાના રેલઝેલ છૂટી રહ્યા છે. અફીણનું ઝેર પરસેવા વાટે નીતરી રહ્યું છે, ને મૂળીબાઈનાં ભજનોએ તે દી અડોશ પડોશને કોઇ દીવ્યતામાં ખેંચી જઇને અજંપાનું ધારણ આપ્યું.

જીવા ઠક્કરની ફળિયામાં પડયા પડયા આંખ્યું ફાટી રહી. આ બાઇ મોતના ઘરડકાને બદલે મીઠી હલકે ગાઈ રહી છે. અઢીભાર અફીણથી ન મરી ત્યારે મરવા જેવી પાપી નહિ. પાપ તો મારા દિલમાં પ્રગટયું.

ઠક્કરે ઘરનું બારણું ખખડાવ્યું: "ઉઘાડો, બારણું ઉઘાડો ભગતાણી !"

પણ મૂળીબાઈને તો લેર લાગી ગઈ છે. કોણ બારણું ઉઘાડે ? કોણ સાંભળે ? જીવે ખંભો મારીને બારણું ખેડવ્યું, ને દળતાં મૂળીબાઇના પગુંમાં પાઘડી નાખી પગે લાગવા જાય છે ત્યાં તો મૂળીબાઈનું ધ્યાન ગયું કે "મારો ધણી મને હમણાં પગે લાગશે, એટલે પોતે દળવું બંધ કરી ચડાપ ઊભા થઇ જીવાના હાથ ઝાલી લીધા. ને રામદે પીરના ઘોડા તરફ જોઈ કહ્યું કે: "ભગત ! પગે લાગો આ બાર બીજના ધણીને."

જીવો ઠક્કર કહે: "હું તારા બાર બીજના ધણીને કયાં ગોતું ? મને તો કોઈ દરસાતું નથી. પથ ભુલ્યો છું. આ ઘોડા તો લુગડાં કે લાકડાના છે. મારે તો તારા આ પરગટ સતને પગે પડવું છે. સતવાદીનો પંજો મારે શીરે પડે તો જ આ મન થય (સ્થિર) થાશે. ભગતાણી ! મારા જીવને સુખ નથી."

સવાર પડતાં મૂળીબાઈ ને જીવો ઠક્કર આપા દાના પાસે આવ્યા. મૂળીબાઇ આપા દાના સામે હાથ જોડીને ઉભાં રહ્યાં ને અક્કડ જુવાન જીવો ભગતના ખોળામાં માથું નાખી રોઈ પડયો.

"અરેરે ભણેવું જીવા ! મૂળી ! કાણુ થ્યો ? ચડભડયાં ?' આપો બોલ્યા.

જીવો કહે: "હા બાપુ, લોકનીંદાથી હું ડર્યો ને મારી ઘરવાળીને અફીણ પાયું. તમારા પરતાપે, તમારી સેવાના ફળે ઈ તો ઊગરી ગઇ, પણ મને હજી નિરાંત નથી. માફી આપો, આપા !"

ભોળિયો ભગત કહેઃ "ઠક્કર ! માફી માગો ઠાકરની, દેવળવાળાની. ભણેવું મૂળીને પેટમાં જીવડા કરડતા હશે (નીંદરૂપી જીવાંત) તો તમુએ કડવાણી પાઉ દીની, યાને સારો થઉ ગો, હું કાણુ કરાં ?"

એમ કહી જીવા ઠક્કરના મસ્તક ઉપર હાથ ફરતાં જ જીવા ભગતને શાંતિ થઈ. પછી પાસે બેઠેલા સંત મંડળ તરફ જોઈ આપાએ કહ્યું કે: "ભા ! ભણ્યુ મૂળી તો સાચો સાચ મીરાં થઈ."

પછી તો ભરજુવાન મૂળીબાઈ મૂળીમા કે મૂળીમાતા કહેવાવા લાગ્યાં. એમ વાત ચાલે છે કે આપા દાનાએ બે જણને જ પરમોદેલાં. (દીક્ષા) એક મૂળીબાઈને અને બીજા ગધઈપુત્રી લાખુને ઉદરે જન્મ ધરેલ ગીગલાને, (સતાધારના સુપ્રસિદ્ધ સંત થયા તે) આ સંબંધે મૂળીમાતા ને આપો ગીગો ભાઈ બહેન થાય. મૂળીમા મોટેરાં હતાં.

મૂળીમાતાને એક દી છાણાના મોઢવામાંથી સૂંડો ભરાય એવો ઝાંઝડ એરૂ આભડ્યો. મૂળીમાને હરિસ્મરણની સમાધિ લાગી ગઈ. જીવને વલોપાત જ ન મળે ને ? એટલે ઝોળીમા નાખીને મૂળીમાને લોકો આપા દાના પાસે લાવી કહેવા લાગ્યા કે :

"બાપુ ! દયા કરો. મુળીમા અતિથિ અભ્યાગતનો આસરો છે. એને જીવાડે. ઝેર ચડી રહ્યું છે. આપો દાનો કહે: "ભણ્યુ હું થોડું મંતર જંતર જાણતો સાં ?"

માણસો કહે: "આપા ! તમે કણબી સાયા તળાવિયાને તો ઉગાર્યો છે ?"

આપો કહે : "યાની ભણ્યુ આવરદા હશે, યાને એરૂ થોડો કરડ્યો હશે તે ઉગરૂ ગ્યો".

"આપા ! આપા તમે સમરથ છો. આ મૂળીબાઈ તમારાં આશ્રિત છે."

"બાપ ! સમરથ તો ઠાકર ભણાય. હું તો યાનો ટેલવો. થોડો હું પીર સાં ?"

આવી રકઝકમાં મૂળીમાતાને પૂરૂં ઘેન ચડી ગયું. સંબંધીઓ મુળીમાના કલેવરને ઘેર લાવ્યા. જીવ બ્રહ્મરંધ્રમાં ચડી ગયેલો. સંબંધીઓને કલેવર પ્રાણ વગરનું લાગ્યું. અંતિમ સંસ્કારની નનામી બાંધી. સ્મશાને લઈ ચાલ્યા. એવામાં આપો ગીગો સીમમાંથી ગાયું હાંકી સામા મળ્યા, નનામી જોઈ કહે :

"કમણ સેતું ગ્યું ? (કોણ મરી ગયું ?)

લોકો કહે : "તમારાં બેન મૂળીબાઈ."

"યાને કાણુ થ્યો ?"

"જનાવર અડ્યુ"

"લે ભણ્યું ભારે થઈ. માળી બેનનો મોઢો તો જોવા દયો ?"

માણસો કહે : "નનામી બજારમાં ન ઊતરે. તમારી બેનનું મોઢું જોવું હોય તો ગોંદરે આવો. ત્યાં શબ વિસામો લેશે."

ગીગાએ ગાયુંને જગ્યા દીમની ઘોળી ને પોતે નનામી સાથે ચાલ્યો. ઝાંપાના ખીલમાં નનામી ઊતરી. કાંધીઆએ ઠાંઠડીએ બાંધેલ ચાર નાળિયેર ઝાંપાના પાણામાં જોરથી ઘા કરીને ફડાફડ ફોડવા માંડયાં. કાગડા ટોપરાંની કરચું ખાવા માંડયા.

આપા ગીગાએ તો મૂળીમાના દેહને ઓઢાડેલ કસુંબલ ચૂંદડી મોઢા ઉપરથી અળગી કરીને જોયું તો મૂળીમાની આંખ્યું ઉઘાડમીચ થાય. આપો ગીગો કહે: "અરે મોટાં બહેન ! ગામના ઝાંપામાં કાણુ સાટુ સૂતાં છો ?"

સૌ નજર કરે ત્યાં મૂળીમા આંખ્યું મટમટાવે રહ્યાં. આપો ગીગો કહે : "આટલી બધી ઉતાવળ ? માળી બેનને ભણ્યુ જીવતી બાળુ દેવી છે ?"

મૂળીમા દેહને સળવળાવતાં બોલ્યાં : "ભાઈ ગીગા ! જો તો ખરો ! આ બધા ય મને જીવતી બાળવા હાલ્યા. ઠીક થયું તું ટાણાસર આવી ગ્યો."

મૂળીમાના ડીલે બાંધેલ સૂતરના બંધ ગીગાએ છોડયા. મૂળીમા ઊભાં થયાં. ખબર પડતાં ગામ હરકયું. વાજતે ગાજતે સામૈયું કરી મૂળીમાતા અને ગીગલા ગોવાળિયાને આપા દાના પાસે લાવ્યા. આપાને પગે પડયાને આનંદમંગળ વરતાણો.

મૂળીમાતા હવે મૂળીબાઈ કહેવાણાં. એને આંગણે ભૂખ્યાં ને ભોજન પીરસાતાં. મૂળીબાઈને બહોળું દુઝાણું, છતાં પોતે તો છાશ રોટલાથી ક્ષુધા નિવૃત્તિકરતાં ને અતિથિને ગોળ ચોખાને ઘી જમાડતાં.

આપા દાનાએ ગીગાને જગ્યાનો ધૂન ભાગ આપી જુદો વસાવ્યો. આપા ગીગાએ ત્યાં ફુલવાડી

બનાવી દાળ રોટલાનું સદાવ્રત શરૂ કરેલ. આપો દાનો સ્વધામ સીધાવતાં એક વખત વીકરાળ ખાખીબાવાની જમાતે આપા ગીગા પાસે માલપૂડાની રસોઈ માગી. ગીગા ભગતે અશક્તિ બતાવી. એથી બાવાઓ ગીગા ભગતને વડલાને થડે બાંધી લોઢાનાં ચીપિયા મારવા માંડયા.

મૂળી આઈને ખબર પડયા. દોડયાં. માથેથી ઓઢવાનું પડી ગયું. ચીપિયાના માર વચ્ચે પોતાના ભાઈને બથમાં લઈ જઈ ચીપિયાના ઘા પોતાના અંગ માથે ઝીલ્યા. ખાખીબાવાઓને સમજાવી પોતાને ત્યાં લઈ ગયાં ને માલપુવાની રસોઈ દીધી.

બાવાઓએ ગીગા ભગતનો આશ્રમ લૂંટી લીધેલ, એટલે મૂળી આઈના દીકરા રાઘવ ભગત આપાગીગાને પોતાને ઘેર તેડી આવ્યા. ત્યારબાદ આપા ગીગાએ ચલાળું છોડયું.

મૂળીમાતાના શિષ્ય કુંડલાના મેઘવાળ લાખો ભગત પણ પ્રતાપી થયા. સંત જલારામે ફક્ત નાળચું બદલાવી એ મેઘવાળ ભગતનો હોકો પીતાં સાથેના મર્યાદી મૂળજી ઠક્કર કોચવાણા. ત્યારે જલારામજીએ કહેલ કે "હવેલીમાં ઠાકોરજી પાસે પખવાજમાં આખું ચામડું હોય છે, તોય પ્રભુ નથી અભડાતા." એમ કહી મીઠી ટકોર કરેલી.

મૂળી આઈ સંવત,૧૯૩૬માં ચેતી ગયાં. સં. ૧૯૬૬માં તેમના પૌત્ર ટીડા ભગતે સમાધિ ઉપર મંદિર બંધાવ્યું. મૂળીમાતાના દીકરા કાના ભગત ને દાનો ભગત મૂળીમાની હૈયાતીમાં જ દેહ થયેલા. ત્રીજા દીકરા રાઘવ ભગત, તેના ટીડા ભગતના પુત્ર લાલજી ભગત હાલમાં છે, મૂળીમાની દીકરી ડાઈબાઈના દેવરાજ ભગતના પોપટ ઠક્કર હજી સુધી આપા ગીગાવાળી ફૂલવાડી વાવતા. હવે એક રૂખમી પાસે છે. ફૂલઝાડ નથી રહ્યાં. રહ્યો છે એક ઉજડેલ જેવો વડલો.

●

પાના ૫૬૯ થી ચાલુ]

માસીના પ્રયોગમાં પ્રભાવપૂર્ણ રીતે પ્રદર્શિત કરવામાં આવ્યો છે. ઇશ્વરે ગોરી ગાય કે કાળી કોયલ બતાવી હોત તોયે સારૂં હતું કે પતિ પાછળ ભમાત. રાજરાણીનો મોભો આજે આકરી જેલ જેવો લાગે છે.

ધણઇ ન સિરજીય ધઉલીય ગાઇ
વનષંડ કાલી કાઈલી?
હઉં બઇસતી અંબા નઇ ચંપાકી ડાલ

અને પતિ-પ્રેમની પરાકાષ્ટા તો જુઓ! અહીં શરીર ને પ્રધાનતા ન અપાતાં આત્માની એકતાનો આદર્શ ગવાયો છે—

દુહું રે કાયા મિલઉ એક પરાણ

(૩) સ્ત્રીનું સમાજ સ્થાન:- સ્ત્રીનું સમાજમાં એક પુરુષાધીન સંપદારૂપે મહત્વ હતું. સમાજમાં પ્રવર્તતી વિલાસિતાને કારણે તેનું ભોગ-પ્રધાન રૂપ જ મૂલવાયું અને તે માટે સ્ત્રીએ ઉપેક્ષા રૂપે ઘણી મોટી કિંમત ચૂકવવી પડી. પતિની પસંદગીમાં તેને મુકતાધિકાર હતો. સ્વયંવરમાં તે ચાહે તેને પરણી શકતી પણ તે સાથે, પરણેલી સ્ત્રીના અપહરણની ભીતિ પણ એટલી જ હતી. આલ્હાની પત્ની મછલાને રાજા જવાલાસિંહ ઉપાડી ગયો હતો. લાજ કાઢવાનો રિવાજ પણ કદાચ આ કારણે જ શરૂ થયો હશે કે તેના રૂપ પર કોઈની કુદ્રષ્ટિ ન પડે. જમાઈને પુત્રીની સાથે અનેક ગામો પણ આણામાં આપવનો રિવાજ હતો અને પુત્રીને દાસીઓ પણ પિતાથી મળતી. બહુ પત્નીત્વનો રિવાજ તો હતો જ. પૃથ્વીરાજની ૫-૬ રાણીઓનાં નામ મળે છે, અને વીસલદેવને ૬૦ રાણીઓ હતી એમ કહેવાય છે. બાલવિવાહનું ઉદાહરણ રાજમતી પોતે જ છે. લગ્ન સમયે તેની ઉંમર માત્ર ૧૨ વર્ષની હતી, મનોરંજનાર્થ પતંગબાજીનો ચાલ પણ પ્રવર્તિત હતા.

ટૂંકમાં વીર-કાળમાં વીરમાતા, વીરપત્ની અને સમાજનું સાચું પ્રતિબિંબ ઝીલતી રૂપમતી લલનાઓ સાહિત્યની હાળે ઝૂલી છે અને આના માઠાં પ્રત્યાઘાતો નારી-ચિત્રણમાં હિન્દી-સાહિત્યના રીતિકાળે સહેવા પડયા.

નારી જીવનનો આદર્શ : ગોપીભાવ

આ. જનાર્દન દવે

સૃષ્ટિના પ્રારંભ પૂર્વે પરમાત્મા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ એકલા જ હતા. તેમને એકલા આનંદ ન આવ્યો તેથી તેમણે અનેકરૂપે ક્રીડા કરવાનો સંકલ્પ કર્યો. સૌ પ્રથમ પ્રભુએ પોતાના ચિદ્‌ભાવ અને આનંદભાવને તિરોહિત કરી માત્ર સત્ ભાવવાળા પદાર્થો (જગત) ઉત્પન્ન કર્યા. પરંતુ માત્ર પદાર્થો ઉત્પન્ન કરવાથી અનેકવિધ ક્રીડા શી રીતે થાય! આથી પ્રભુએ ફરીથી આનંદ સ્વભાવને તિરોહિત કરી સદ્‌ભાવ અને ચિદ્‌ભાવવાળા અનેક જીવો ઉત્પન્ન કર્યા આમ પ્રભુના આ સંકલ્પ ઈત્યાદિને ભગવતી શ્રુતિવર્ણવે છે स इकाकी न रमते स । द्वितियमैच्छत अेकोऽहं बहुस्यां प्रजायेय । બ્રહ્મસૂત્રમાં ભગવાન બાદરાયણ પણ વર્ણવે છે इक्षतेनशिब्दम् પરમાત્માનું ઈક્ષણ હોવાથી અશબ્દ અર્થાત્ જડ પ્રકૃતિ કે માયા સૃષ્ટિનું કારણ હોઈ શકે નહિ પહેલાં ભગવાન જગતરૂપે પરિણમ્યા તેને આચાર્ય બાદરાયણ आत्मकृते : परिणामात् થી વર્ણવતાં આજ્ઞા કરે છે કે જગત પરિણામ હોવાથી આત્મકૃતિ જ છે માયાકૃતિ નથી. ત્યાર પછી જીવોના સૃજન માટે વેદો બોલે છે :

यथा सुदीप्तात् पावकात् सहसशः अग्निविस्फुलिङ्गाः व्युश्चरन्ति જેમ સારી રીતે પ્રગટેલા અગ્નિમાંથી હજારો અગ્નિના તણખાઓ બહાર પ્રગટે છે તેમ જીવો ઉત્પન્ન થયા. આમ જીવો પરમાત્માના અંશો છે તેથી ઉપરના અગ્નિ તણખા શબ્દમાં અંશો તરીકે વર્ણન સ્પષ્ટ છે. વળી ભગવદ્‌ગીતામાં પણ ममैवांशो जीवलोके जीवमूतः सनातनः । આ અંશાંશીભાવનું સ્પષ્ટ વર્ણન છે તે જ રીતે આચાર્ય બાદરાયણ પણ બ્રહ્મસૂત્રમાં अंशो नाना व्यपदेशात् સૂત્રથી જીવનું અંશપણું અને અણુસ્વરૂપ માન્ય કરે છે.

આ બધા જીવો એક જ સરખા અને એક જ પ્રયોજનવાળા હોતા નથી. આચાર્ય ચરણે જીવોના ત્રણ પ્રકારો સમજાવતાં પુષ્ટિ પ્રવાહ મર્યાદા ભેદ પ્રકરણમાં આજ્ઞા કરી છે કે આસુર જીવો સંસારના પ્રવાહમાં પડેલા જ રહે છે. તેમની પ્રવૃતિ લૌકિક સુખો પૂરતી જ મર્યાદિત હોય છે. તેઓ ખાવું, પીવું, કામક્રીડા કરવી, અંતે મૃત્યુને શરણ થઈ પાછા અન્ય શરીરમાં જન્મવું, આ ચક્રમાં પડેલા રહી સંસાર પ્રવાહને અવિચ્છિન્નપણે ચાલુ રાખે છે. તેઓ પ્રવાહી કહેવાય છે. સ્વર્ગ નર્કથી આગળ તેમની ગતિ હોતી નથી.

આ જીવો પરમાત્માના સંસાર પ્રવાહને ચાલુ રાખવાના સંકલ્પથી જ જન્મ્યા છે. તેમનાથી ઊંચા બીજા જીવો મર્યાદા માર્ગવાળા છે. તેમનો જન્મ શ્રી ભગવાનના નિઃશ્વાસરૂપ વેદમાંથી થયો હોવાથી વેદશાસ્ત્રની મર્યાદામાં વર્તીને અક્ષરબ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરી મોક્ષ મેળવવાનું તેમનું પ્રયોજન હોય છે. આ જીવો મર્યાદામાર્ગીય છે. પરંતુ પુષ્ટિજીવો સૌથી શ્રેષ્ઠ છે. તેમનો જન્મ જ ભગવાનના સ્વરૂપની આસક્તિ અને સેવાની આસકિતથી શ્રી ઠાકુરજીના શ્રીઅંગથી થયો છે. તેમનામાં પણ તારતમ્ય છે. વળી ભિન્નભિન્ન સ્વરૂપો જેમકે બાલસ્વરૂપ, કિશોરસ્વરૂપ પ્રૌઢલીલાનું સ્વરૂપ વગેરેમાં તેમનું મન રમતું હોય છે, અને તેઓ તદ્ તદ્ લીલાનું ગાન કરનારા ને તેમાં જ પ્રેમવાળા હોય છે. આમાં પણ શુદ્ધ પુષ્ટિજીવો તો પરમપ્રેમ રૂપ હોય છે. સ્વપ્નામાં પણ લૌકિક વૈદિકમાં તેમને પ્રીતિ હોતી નથી, તેઓ સ્વરૂપ અને સેવા વિના ક્ષણ પણ રહી શકતા નથી.

આ શુદ્ધ પુષ્ટિ જીવો જ ગોપીજનો છે. પુષ્ટિમાર્ગમાં ગોપીજનો જ ગુરુ છે, ને તેમનો ભાવ જ પરમ સાધન છે એમ આચાર્યચરણે સંન્યાસ નિર્ણય ગ્રંથમાં જણાવ્યું છે. આ ગોપીજનો ભગવાનનો પરિકર કહેવાય છે. જેમ શ્રી નંદરાયજી શ્રી યશોદાજી ગોકુલલીલાનાં પરમ આવશ્યક છે, અને નિત્ય છે તેમ શ્રી ઠાકુરજીની સખા મંડળીમાં શ્રીદામ, બલ, સુબલ, સ્તોકકૃષ્ણ વગેરે પણ નિત્ય અને પરમ આવશ્યક છે તે જ રીતે માધુર્યભાવમાં નિકુંજેશ્વરી રાસેશ્વરી શ્રી રાધા, શ્રી લલિતાજી, શ્રી વિશાખાજી વગેરે નિત્ય છે

અને પરમ આવશ્યક છે.

શ્રી ઠાકુરજીની સેવામાં ગોપીજનોનાં આઠ યૂથ છે. આ બધાની સેવા તદ્દન ભિન્નભિન્ન છે. કોઈ નિકુંજમાં પ્રતિહારી રૂપે છડી લઈને જ ઊભા રહે છે. કોઈ રાસમંડલના સ્થળને પ્રતિરાત્રિ વિવિધ રીતે શણગારે છે, કોઈ તો શ્રી પ્રિયા પ્રિયતમની શય્યા સજાવે છે, કોઈ શ્રી ઠાકુરજી માટે પાનનાં બીડાં સજ્જ કરે છે, કોઈ બહુ જ અંતરંગમાં શ્રી પ્રિયા પ્રિયતમ વચ્ચે દૂત કર્મ કરે છે. આ બધાં જ ગોપીજનોના ભાવ શુદ્ધ પ્રેમનો અને અલૌકિક સેવાનો હોય છે. શ્રી ગોપીજનોમાં પણ કેટલાક શ્રી ઠાકુરજીના નિત્ય દિવ્ય ગોલોકમાંથી પધારેલા પ્રલયમાં પણ નાશ ન પામનાર નિત્યસિદ્ધા હોય છે તો અન્ય કેટલાક સાધન સિદ્ધ હોય છે. શ્રીઠાકુરજીએ જ આવા જીવોને વેદની, ઋચાઓને ઋષિઓને, જનકપુરની સ્ત્રીઓને, ત્રેતાયુગની કિરાતસ્ત્રીઓને કૃપા કરીને દ્વાપરમાં પુનઃ ગોપીરૂપે અવતાર આપી સેવા અર્થે અંગીકૃત કરેલા હોય છે.

વૈષ્ણવોએ પુષ્ટિમાર્ગમાં આ ગોપીજનોના જેવો ભાવ સિદ્ધ કરવાનો છે, ગોપીતત્ત્વ શુદ્ધ, અંતરતમ્ પૂર્ણ કૃષ્ણપ્રેમ મગ્ન વૃત્તિ છે. આવી પરિપૂર્ણ કૃષ્ણાકાર વૃત્તિ જ એક ક્ષણ પણ પોતાના પ્રિયતમ સિવાય રહી શકતી નથી,

શ્રી શુકદેવજી વર્ણન કરે છે

तन्मनस्काः तदालापाः तद्विचेष्टा तदात्मिका ।
तद्गुणानेव गायन्त्यो नात्मागाराणि सस्मरुः ॥

તેઓ શ્રી ઠાકુરજીમાં જ મનવાળાં, વાર્તાલાપ પણ શ્રી ઠાકુરજી વિષે જ કરનાર, શરીરના અંગોનો હાવભાવ પણ અજાણપણે શ્રી ઠાકુરજીનો જ કરનાર, તદાત્મક થઈ ગયેલાં અને તેમનું જ ગાન કરતાં કરતાં પોતાના દેહ કે ઘર ઈત્યાદિને પણ ભૂલી ગયેલાં હોય છે. ટૂંકમાં તેઓ કૃષ્ણ પ્રેમમાં બહાવરા, પાગલ થયેલા હોય છે.

ગોપી એ શ્રી ઠાકુરજી પ્રત્યેની જીવની પૂર્ણ સમર્પણવૃત્તિ, પરમપ્રેમનું સ્વરૂપ છે. ગોપીજનો પોતાને માટે જીવતાં જ નથી. તેઓ ભગવત્સેવા અને ભગવત્સુખ માટે જ જીવે છે.

આ વ્રજસીમંતિનીઓને શ્રી ઠાકુરજી એક જ અવસ્થા રહે છે તેવું નથી. લીલાનું નામ જ વૈવિધ્ય છે. હરહમેશ એક સરખી જ રહ્યા કરે તે લીલા નહિ. તેથી લીલા દરમ્યાન આ વ્રજસીમંતિનીઓ અને સ્વામીનીજીને પણ શ્રી ઠાકુરજીનો સંયોગ વિયોગ થયા કરે છે. સંયોગમાં પરમાનંદ, પરમકૃતકૃત્યતા, રોમાંચ, પુલક વગેરે ભાવો થાય છે. પરંતુ શ્રી ઠાકુરજીના વિપ્રયોગ (વિરહ)માં અત્યંત દીનતા, અસહાયતા, કલેશ, તાપ, જ્વર, મુર્છા શરીર પ્રત્યેના અણગમાથી દેહત્યાગ સુધીની અવસ્થાઓ હોય છે.

બહારની કોઈ ત્રીજી વ્યક્તિને સંયોગમાં શ્રી વ્રજસીમંતિનીઓ પરમસુખી ને વિયોગમાં પરમદુઃખી દેખાય છે પણ યાદ રાખવું જોઈએ કે આ બધું લીલાનો એક ભાગ છે. સંયોગ વિયોગ બન્નેમાં શ્રી ગોપીજનોને એક જ સરખું શ્રી ઠાકુરજીનું સાન્નિધ્ય હોય છે. વિરહની લીલામાં બહિરંગમાં તો વિયોગજનિત તાપ અને કલેશ હોય છે પણ અંતરંગમાં તે સંયોગ જ હોય છે. શ્રી ઠાકુરજી કદાપિ ગોપીજનોને ત્યજીને કયાંય જઈ શકતા નથી. આ ગોપીજનો પરકીયા નથી, પણ પરકીયા ભાવ તેમનામાં હોય છે. જેમ કોઈ સ્ત્રી પતિ સિવાય અન્ય પુરુષ પ્રત્યે પ્રેમ કરતી હોય તો પતિ કરતા પણ તે તેના જારનું અહર્નિશ ચિંતન સ્મરણ કરતી થકી તેને જ મળવા ઉત્સુક અને તેને જ સર્વસ્વ સમર્પણ કરતી થકી તેનાથી જ પરમ સંતુષ્ટ અને તેનામાં જ પરમાનંદ માનનારી હોય છે—તેમ શ્રી ગોપીજનો સેવાર્થે જ અવતરેલા હોવાથી બહારથી વિવિધ ગોપીને ઘેર પ્રકટ થયેલા હોવા છતાં તેમની પ્રીતિ શ્રી ઠાકુરજીમાં જ અનન્ય હોય છે તેથી ગોપીજનો બહારથી પરકીયા લાગે છે પણ સ્વકીયા જ છે, માત્ર તેમનો દિવ્ય પ્રેમ પરકીયા જેવો ઉત્કટ, ઉલ્લસિત દેખાય છે.

વૃદ્ધા ગોપીઓ વાત્સલ્ય રસમાં ભીંજેલી રહે છે અને શ્રી ઠાકુરજી પર પરમ વાત્સલ્ય દર્શાવતી પોતાના ઘરની સામગ્રી કે નવનીત શ્રી ઠાકુરજી આરોગે તેવી આકાંક્ષાવાળી હોય છે અને વાત્સલ્ય ભાવથી શ્રી ઠાકુરજીને ગોદમાં પધરાવતી. કોઈવાર હૃદય સાથે આલિંગન આપતી. કોઈવાર ચૂમનો કરતી શ્રી ઠાકુરજી પ્રત્યે અહર્નિશ અપત્યસ્નેહમાં તરબોળ હોય છે.

આ ગોપીજનોએ કંઈ પણ સાધનથી શ્રી હરિને પ્રસન્ન કર્યા નથી, પણ સર્વસ્વ ન્યોછાવર કરીને સર્વાત્મભાવથી તેમને જ પામેલી હોય છે. નિસ્વાર્થ સંપૂર્ણ પ્રેમ નિર્મળ જ સરળતા, દૈન્ય અને નિઃસાધનભાવ આ ગોપીપ્રેમના ચાર મુખ્ય પાયા છે.

સોન–હલામણ

મણિભાઇ વોરા

હજાર વર્ષ પહેલાની વાત છે. ધુમલી પર શિયા જેઠવાનું રાજ છે. પાટવીકુંવરપદે શિયાજીના ભાઇ ગજકરણનો પુત્ર હલામણ પરાક્રમી અને ચતુર નર છે.

એક ઈન્દ્ર રાજીયો, બીજો માધવ જાણ,
ત્રીજો હલામણ જેઠવો વેણુ ઘણી વખાણ.

એ જ સમયે કચ્છના અખાત પાસેના બાલંભાના ચૌહાણ ઠાકોર સનજુધ રાધસંગ (સતજુગ શકિયા) ને ઘેર મહાબુદ્ધિમતી સોનલવર્ણી કુંવરી સોન લગ્નની ઉંમરે પહોંચેલ છે. લોકસાહિત્યકાર એનું વર્ણન આપે છે:

ગત–ગેમર, હેમ–વરણ, ભ્રમર–નેત્ર ભણકાર,
સિંહ–લંક, પૂનમ–વદન, સોનલ સુંદર નાર.

પ્રભુએ જોઠ થવા સર્જેલ જીવ છે:

સોન સોનાનું ટીડડું, હાલામણ કળાયલ મોર.

સોનને પ્રતિજ્ઞા છે, પોતે મોકલેલ કવિતાની પાદ–પૂર્તિ કરે તે યુવાનને વરવાની. બારોટ સાથે સમસ્યા–પૂર્તિ માટે સોરઠાની એક લીટી મોકલે છે:

ઘણવણ ઘડિયાં જેહ, એરણ આભડિયાં નહિ.

બારોટ ઘણા સ્થળો ફરી વળે છે. યુવાનો ઠાકોરો પાદપૂર્તિ કરે છે, પરન્તુ સોનને સંતોષ થતો નથી. 'બારોટ જાને બરડે, વસે જેઠી રાણ'. બારોટને ધુમલી મોકલે છે. હાલામણ પાદપૂર્તિ કરે છે:

ઘણવણ ઘડિયાં જેહ, એરણ આભડિયાં નહિં,
સરવડ સ્વાતી તણાં, મળે તો મોતી નીપજે.

અર્થસ્ફોટ વિશેષ કરવા વધારામાં દુહો મોકલે છે:

માતા મહેરામણ વસે, પિતા વસે કૈલાસ,
કહો તો જૂનાં મોકલું, નવાં તો આસો માસ.

અર્થ સાચાં મોતી છે. પાદપૂર્તિ શિયાજીએ કરી મોકલેલ છે, એમ ખુટામણથી બારોટ બાલંભા આવી સોનને કહે છે. સોન પાદપૂર્તિથી સંતોષ પામે છે, શિયાજીને પરણવા ધુમલી આવે છે.

અમે પરદેશી પાન, વા વંટોળે આવિયાં,
વરશું જેઠી રાણ, તે દિ મોંઘા થઈ મહાલશું.

પણ હાલામણની દાસી સોનને પાદપૂર્તિનું રહસ્ય કહી દે છે:

બાંધી મૂઠી લાખની, ઉઘાડી વા ખાય;
હાલામણ દુહા પારખે, સોન શિયાને જાય.

સોન આ વાતથી આઘાત અનુભવે છે, કોપાયમાન થાય છે:

કાગળ લખાવી કૂડના, ચારણે છેતરીઆં;
ખૂણો ખૂટલ દેશ, જેઠવા મેં જાણેલ નહિ.

હાલામણને સોન મળવા ઉત્સુક છે. મળે છે અને પછી પ્રત્યક્ષ પરીક્ષા માટે સોન લખી મોકલે છે:

૧. ધરા પર ભરીઓ ધરો, ગગનાસર બાંધ્યું ગળે;
પવને પેંખ્યું નહિ, માછલે જળ માણેલ નહિ.
૨. લંક–લપેટણ સીતહર, નહિ લંકાપતિ રાવ;
જે કારણ કૌરવ હણ્યા, તે મોકલો મારા રાવ.

હાલામણે ચતુરે 'શ્રીફળ' અને 'રેશમી ચીર' મોકલ્યાં. આવી બીજી પણ કેટલીક પ્રશ્નોત્તરીની આપલે થઇ. સોન હાલામણને સ્વીકારે છે. લગ્ન નક્કી થાય છે. અને અલ્પ સમય માટે બંનેનો જાણે સુખી સંસાર મંડાય છે:

જેવી સોન સુજાણ, એવો હાલામણ જેઠવો;
તન બે એક જ પ્રાણ, જુગ જુગની જોડી રચી.

પણ વિધિના લેખ વાંકા છે. શિયોજી સોનને મેળવવાનો વિચાર પડતો મૂકી શકતો નથી, પરંતુ સોન તો જ મળે, જો હાલામણને દૂર કરાય! કુંવરને રાજા દેશવટો આપે છે. પિતાતુલ્ય રાજાનો આદેશ

માથે ચઢાવી હાલાજી સ્વભૂમિ છોડી હાલી નીકળે છે. ઘુમલીથી નીકળી બગાધાર પર બેસી રહે છે. ઉદાસ દિલમાં હજુયે આશા છે કે કોઇ તેને પાછો વાળે !

બેઠાં બગાધર, જાણ્યું મનામણા આવશે;
દેશવટો ધરાર, સાચો દીધેલ શિયા તણો.

છેવટે તે હતાશ થઇ ઓખા તરફ ચાલી નીકળે છે, અને ત્યાંથી સિંધ જાય છે.

મેલ્યું કાળુભાર, કચોળિયું, મેલ્યું ભૂજેલું તળાવ,
જીવતાં હશું તો આવીશું, નહિતો ઘુમલીને જુહાર.
ઓખો, બરડો ને ઘુમલી મેલ્યા ત્રણે દેશ;
શિયે જેઠવે છેતર્યાં, કાઢયા કાળે વેશ.

ઓખા બેટથી સિંધ જતાં વહાણ પાસે એક તણાતો વાંસ જોઇને હાલામણ તેને બરડાનો વાંસ લેખે છે, ને તેને દેશભાઈ જાણી સંબોધે છે :

વહાલા વિજોગી વાંસ અહીં શેં અવગણે આવિયો;
ભણને ભોમના ભ્રાત, સંદેશો કોઈ સોનનો !

વંસને મોઢે લોકસાહિત્યકાર જાણે ઉત્તર અપાવે છે :

કાપ્યાં કબાડીએ કાટ, ઝરમાં લઇને ઝીંકિયાં;
લેવાણાં લોઢે માટ, શુધ રહી નહિ સોનની.
હાલામણ હુતે, જેની કાતરી કેદિ' કપાતી નહિ;
એ જાતાં જડી રાણ, વન વન વીંખાણા વાંસડા !

હાલામણ આખરે સિંધમાં પહોંચે છે. ત્યાં તેની ફઇ રાજરાણી છે. ફઇની કુંવરી દેવળદેવીની દાસી ખબર આપે છે :

કાળો ઘોડો કાટવો, ભમ્મર ભાલું હાથ;
બાઈ મેં દીઠો બજારમાં, જાણે જેઠવાની જાત.

દાસી કહે છે કે મેં પૂછ્યું :

અસુરા ઊભા પરખાણા, શું છે તમારૂં નામ?
કયા રાજાનો બેટડો, ને કયું છે તમારૂં ગામ?

કુંવરે જવાબ દીધો :

અસુરો ઊભો પરખાણો, હાલામણ મારૂં નામ;
ગજકરણનો હું બેટડો, ને ઘુમલી મારૂં ગામ.

ફઇને ત્યાં હાલામણ માનથી રહે છે. ફઇ પોતાની પુત્રી દેવળદેવીનાં હાલામણ સાથે લગ્ન કરી આનંદ પામે છે. તેનાથી હાલામને પુત્ર થાય છે. પછી એક સુમરી કન્યાને પણ હાલામણ પરણે છે. તેનો પણ પુત્ર થાય છે. હાલામણને સિંધમાં જાગીર મળે છે; જેને પરાક્રમથી વિકસાવે છે અને આનંદથી સિંધમાં રહે છે. હાલામણના વંશજ સિંધમાં ઠોઆધા-રાજાના જામીરદારો હતા. જેમણે મુસલમાન ધર્મ સ્વીકાર્યો.

બીજી બાજુ ઘુમલીમાં શિયોજી સોન પર દબાણ લાવે છે. સોન ડગતી નથી. સંતાપ અને વિયોગમાં સોન દહાડા કાઢે છે. હાલામણની શોધ ચલાવવા સોન નીકળી પડે છે; ને શિયોજી કોઇ અસાધ્ય રોગ લાગુ પડતાં મરણ પામે છે. સોન હાલા-મણના નામની દુહાઇ ફેલાવી, તેને જેઠવો રાજા જાહેર કરે છે, ત્યાંથી હાલામણ પરથી હાલાર નામ પડે છે. સોન હાલામણને ઘુમલી આવવા કહેવડાવે છે અને પોતે જ હાલામણની શોધ કરી તેને મળવા પહોંચી જાય છે.

સોને રથ કર્યો, સાબદો નીકળી બરડાની બા'ર;
ધોરીની ડોકે, ઘુઘરા મોરડે મોતીની હાર;
તેજડતર જડી, પિંજણીએ પગ દઇ સોન રથેચડી;
સોને રથ કર્યો સાબદો નીકળી બરડાની બા'ર

વિધિની કરૂણતા એ છે કે જેવી ઘુમલી જવાની સોન–હાલામણ માટે ક્ષણ આવી પહોચે છે ત્યાં જ હાલામણને સર્પદંશ થાય છે, અને તે મૃત્યુ પામે છે. સોનને મનની મનમાં રહી જાય છે;

હૈયે હુંતી હામ જાણે સુખડાં માણીશું.
પણ કરમે કાળો પહાણ, ભુખરો હોય તો ભાંગીએ.
હાબા ડુંગર હેઠ હાલામણ હિંસોર્યો નહિ,
આવતાં ઊરમાં લેત, જતન કરીને જેઠવા.

પણ હવે તો સ્નેહ–સતીને માટે એક જ માર્ગ રહે છે :

હાલામણને હાથ, બેવડ મીંઢોળ બાંધીએ,
સોનલ દેતે સાથ. બળવું પડયું બરડા ધણી.

સોન રાધયાણી આમ સતી થાય છે. સોન–હાલા-

મણનું યુગલ વિરહ દુઃખ સહન કરી, આ લોક છોડી સરગાપરનું સથી થાય છે. એક મત એવો છે કે હાલામણનું સર્પનું વિષ કોઇ ગારૂડીએ ચૂસીને ઉતાર્યું હતું; ને સોન–હાલામણ ઘુમલીમાં આવી અમુક કાળ સુખે રહ્યાં હતાં. પણ લોકસાહિત્યમાં તેને ટેકો મળતો નથી.

સોન સોનાનું ઝુંમણું, હાલામણ ચંપાનો છોડ;
ભગવાને ભેળાં ન કર્યાં, નકર ભલી બનત એ જોડ,
બનત એ જોડ સાચી, ગોતવા ગયી
ન મળી સોન ન ફરી પાછી;
ભગવાને ભેળાં ન કર્યાં નકર ભલી બનત એ જોડ,
સોન સોનાનું ઝુમણુ હાલામણુ ચંપાનો છોડ.

એ સોનાના ઝુમણાની સ્નેહઝલક અને ચંપાના છોડની મદીલી પણ કરુણ સુવાસ આજે પણ જાણે એ પ્રદેશમાં સંધ્યાકાળે છવાતી લાગે છે. અને બરડાની લોકકવિતા અને લોકવાર્તા એ સ્નેહજીવનના સતિયાને અભિનંદતી વારે અને તહેવારે આપણને સંભળાય છે.



માડી તારા અનહદ છે ઉપકાર

(ઢાળ: માલમી મોટાં હલેસાં માર)

માડી તારા અનહદ છે ઉપકા...ર
જુગો જૂગ, પઢતાં નાવેપા...ર

મારે કારણીએ, વેઠયા છે માવડી; ઉજાગરા અણુપાર;
એક ધારી કોઈ દી, દીધી નહિ ઊંઘવા, સંતાપી સાંજને સવાર–માડી

હૈયે વળગીને તારાં, ગાળ્યાં છે હાડકયાં, લોઢું જેમ ગાળતો લુવ.ર;
ચૂસી ગયો છું તારી બેય છાતીએથી: ધોળા રૂધીરની ધા..ર–માડી

જીવના જેમ મને, રાત દી જાળવ્યો, કર્યો નહી અળગો લગાર;
સૂતી ભર ઊંઘમાં, ફાળ ભરી જાગતી, થાય જો સોડયમાં સંચા...ર–માડી

પીધા તેં હોંશથી, મારે કારણીએ કડવા ઘૂંટડા અપાર
મળ અને મૂત્રથી, ખોળો ભરી મૂકતો, દિનમાં દશવીશ વા....ર-માડી

ભૂખી ને તરસી, જોતી રહી વાટડી; ગયો હોય રમવા બઝાર;
જેને તેને પૂછતી, કેમ હજી નાવિયો, ખોળલાનો ખૂંદના...ર–માડી

ખમ્મા ખમ્મા કહી, ઊંડા અંતરથી વદતી વારંવાર
કોડ દીવાળી કહી, આશિષો આપતી, પ્રગટે દીવડા હજાર–માડી

હાલતાં ચાલતાં ગાઇ હાલરડાં, પીવરાવ્યા સંસ્કાર
ઈ રે માતાને મારા છોરૂ પિંગલસી કહે, કોટિ કોટિ છે નમસ્કાર–માડી

પિંગળશી મેઘાણંદ ગઢવી

લોકગીતોમાં નારીનું ગૃહજીવન

ડૉ. નાગજી કેસર ભટ્ટી

લોકસાહિત્યનાં પોષક બળ તરીકે નારી જાતિનો ફાળો અત્યંત મહત્ત્વનો છે. નારીએ જેમ લોકજીવનને હર્યું ભર્યું બનાવ્યું છે, તેમ લોકસાહિત્યને પણ સમૃદ્ધ કર્યું છે. આથી ગૃહજીવનની કડવી-મીઠી અનેક વાતો લોકસાહિત્યમાં જોવા મળે છે. લોકસાહિત્યના મુખ્ય અંગરૂપ લોકગીતોમાના કેટલાક પ્રસંગો પરથી તેનો ખ્યાલ આવી શકશે. લોકગીતોમાં નિરૂપિત ગૃહજીવનના પ્રસંગોનો પ્રારંભ લગ્નજીવનના પ્રારંભિક જીવનથી આપણે કરી શકીએ.

લગ્ન પછી વિદાય થતી પુત્રીને સ્વજનો તરફથી સાસરિયામાં કેમ રહેવું તેની ભાવભરી શિખામણોથી ગૃહજીવનનો પ્રારંભ ગણીએ તો ગણી શકાય, પરંતુ તેના પતિગૃહાગમનથી જ આપણે ગૃહજીવનનો મંગલ પ્રારંભ થાય છે એમ ગણીને આગળ વધીએ.

પતિગૃહે પદાર્પણ કરતાં જ પોતે પુત્રી મટીને પત્ની બની છે તેનું એને ભાન થાય છે. જીવનમાં એક જ વાર આવતી પિયુમિલનની પ્રથમ રાત્રિ એના નવજીવનનો સંદેશ લઇને આવે છે. બહુ જ ટૂંકમાં એ દૃશ્ય લોકગીતોમાં આ પ્રમાણે ઝિલાયું છે:

હાં હાં રે હમલી, લીલી દાંડીનો જમરખ દીવડો,
હાં હાં રે હમલી, રુમઝુમ કરતાં...વહુ આવિયાં,

પિયુમિલનની પ્રથમ રાત્રિએ હૃદયમાં અનેક અરમાનો અને સ્વપ્નો સજાવી, રુમઝુમ કરતી વહુ ધડકતા હૃદયે પતિ પાસે પહોંચે છે ત્યારે પતિ જાણે એની કસોટી કરતો હોય એમ પૂછે છે:

'હાં હાં રે હમલી, વગર તેડ્યાં ગોરી શિદ આવિયાં ?'

આ અત્યંત નાજુક પ્રશ્નને નવોઢા અત્યંત રસિક ઉત્તર આપી પુરુષને ખુશ કરી દે છે:

'હાં હાંરે હમલી, આછી પછેડી ઓઢવા આવ્યાં,
હાં હાંરે હમલી, પાતળિયા ! પગ ચાંપવા આવ્યાં,
હાં હાંરે હમલી, મોતૈયા લાડુ જમવાને આવ્યાં'

ગૃહજીવનની આ પ્રથમ ઝલક દરેકના જીવનમાં આ રીતે જ આવે એવું પણ નથી, પણ પતિપ્રેમની આછી પછેડીની સોડયમાં પોઢીને નિદ્રામાં અનેક સુખોની મધુર કલ્પનાઓ તો દરેકના મનમાં ચાલ્યા જ કરતી હોય છે.

કલ્પના-પ્રદેશ છોડીને હવે વાસ્તવિકતાની નક્કર ધરતીનો અનુભવ જોઈએ. એ વાસ્તવિકતા એના દૈનિક જીવન પરથી જાણી શકાય છે. એમાં આપણને ઘરરખ્ખુ ગૃહિણીનું ચિત્ર જોવા મળી શકે છે. નવવધૂ હવે ગૃહિણી બની છે. ઘરનો કાર્યભાર પોતે સંભાળવા લાગી છે. સવારમાં વહેલી ઊઠીને એ પ્રાતઃકાર્યમાં જોડાય છે:

'પરોઢિયે પરભાત વહેલી ઊઠું રે, રાણાદેવ,
વે'લી ઊઠું દીવડિયા અજવાળું રે, રાણાદેવ.'

વહેલા ઊઠી, દીવો સળગાવી એ કાર્ય શરૂ કરે છે. પ્રથમ કાર્ય છે દળવાનું. તે ગાતી જાય છે અને દળતી જાય છે :

'દળતાં દળતાં રે સતીને વાયક આવ્યાં,
મારે જાવું દેવને દુવાર રે જી:
ડાબી હાલું તો આડા ડુંગર આવે ને,
જમણી હાલું તો જમનાજી ભરપૂર રે જી'.

કોઈ વખત દળતાં દળતાં ઊંઘ પણ આવી જાય છે. ઘંટી ફેરવતા હાથ બંધ પડી જાય છે, અને ઊંદરો દળેલા લોટની ઉજાણી ઊજવવા આવી પહોંચે છે.

દળતાં તે ડોલું આવિયું, ઊંદર બોટે છે લોટ,
ઊંદર બોટે છે લોટ

સાસુ પણ વહુનુ ધ્યાન રાખે છે. દળતાં દળતાં વહુ સૂઈ નથી ગઈ એની ખાત્રી કરી લે છે. કોઈ કંજૂસ સાસુ તો વહુને ઊંઘી ગઈ નહોતી એની ખાત્રી કરવા લોટ પણ જોખીને ખાત્રી કરતી.

નણંદ એમાં મદદરૂપ થતી:

નણંદ લાવે છે તરાજવા, બાઇજી જોખે છે લોટ,
બાઇજી જોખે છે લોટ.
ચપટીક લોટ ઓછો થિયો રે બાઇજી બોલે છે બોલ,
બાઇજી બોલે છે લોલ.

આમ દળવું, ઘડવું, વાસણ માંજવા, પાણી ભરવા જવું, ગાય દોહવી, વાસીદાં વાળવાં, છાણાં કે લાકડા લેવા જવું, બજારમાંથી વસ્તુની ખરીદી કરવી, એમ દરેક કાર્યના ઉલ્લેખો લોકગીતોમાં મળે છે. દૈનિકજીવનનો આટલો ખ્યાલ મેળવ્યા પછી નારીના લગ્ન પછીના પતિ સાથેના જીવનનો પરિચય મેળવીએ.

પરણ્યા પહેલાં પતિની મીઠી મીઠી વાતોમાં ઘેલી બનેલી નવયૌવના 'હોલડાની બોલી મને બઉ પિયારી લાગે' કહી પ્રતીક રૂપે પતિના સ્વભાવ અને ભાષાને વધાવે છે, પણ સમય જતાં એ જ પતિના સાચા સ્વભાવનું એને દર્શન થાય છે ત્યારે–

'પાલી જેવડા પગ પીટ્યો પટ પાટુ મારે,
હોલડાની બોલી મને બઉ પિયારી લાગે,
' ડુંગળી જેવા ડોળા પીટ્યો ડબ ડબ કાઢે
હોલડાની બોલી મને બઉ પિયારી લાગે.'

કહી વાસ્તવિક અનુભવ જણાવે છે. પ્રથમ આકર્ષણનું ઘેન ઊતરતાં તે વાસ્તવિક જીવનની કઠિનાઇઓ વચ્ચે આવી પડે છે. પહેલાં જેની મદભરી ચાલ મોહ પમાડતી હતી તેની પાટુઓ પડતાં જીવન સાથે લોકગીત પણ એ નવો વળાંક ધારણ કરે છે અને ગૃહજીવનની અન્ય બાજુનો પરિચય કરાવે છે.

દામ્પત્યજીવનની અનેક વાતો લોકગીતોએ સઘરી છે. આ દામ્પત્યમાં વિજોગણ નારીનો હૃદય વલોવી નાખે એવો વલવલાટ પણ છે અને સુભગ સંયોગની મીઠી સુખદ પળોની આહ્લાદકતા પણ છે. એ સમયના અસ્થિર જીવનને કારણે તેમજ પરિસ્થિતિવશ લાંબા સમય સુધી પતિ પરદેશ રહેવાને કારણે ઊંચા જીવે રહેલી નારીના ફફડાટમાંથી વિપ્રલંભ શૃંગારનાં ગીતો જન્મ્યાં છે. એથી જ પતિ ચાકરી માટે પરદેશ જાય છે ત્યારે પત્ની તેને રોકવાનો પ્રયત્ન કરે છે :

આભમાં ઝીણી ઝબૂકે વીજળી રે,
ઝીણા ઝરમર વરસે મેઘ,
ગુલાબી નહિ રે જાવા દઉં ચાકરી રે.'

પતિને ચાકરીએ નહિ પણ જવા માટેનું કારણ પણ એ કહે છે:

તમને વા'લી તમારી ચાકરી રે,
અમને વા'લો તમારો દેહ,
ગુલાબી, નહિ રે જાવા દઉં ચાકરી રે.

તમને તમારી ચાકરી વહાલી છે, દેહ વહાલો નથી, એમ કહેવા પાછળ પણ એ જમાનો જ કારણભૂત છે. એ વખતે માનવજીવનનો ભરોસો ઘટી જાય એવું વાતાવરણ હતું. સીમાડા સળગતા રહેતા. લડાઇ–ઝગડા રોજની વસ્તુ હતી. બૂંગિયો વાગતાં ખડિયામાં ખાપણ લઇને લડી શકે તેવા સૌ પુરૂષો હાથ આવે તે હથિયાર લઈને દુશ્મનોને ભેટવા ચાલી નીકળતા. નારીને તેનો હંમેશા ફફડાટ રહ્યા કરતો. એટલે પુરૂષ જયારે ચાકરી કરવા જવાની વાત કરતો ત્યારે તે ફફડી ઊઠતી. કોઇ વખત ઘોડાની લગામ પકડી પૂછી બેસતી :

અલબેલા, કયારે આવશો રે લોલ

ગીતની ભાષા અને પુંરુષને આ વખતે થતાં સંબોધનો કેટલાં મીઠાં છે તેનો ખ્યાલ કરો. આવાં અલબેલા અને ગુલાબી જેવાં મીઠાં સંબોધનો પુંરુષને કર્તવ્યભ્રષ્ટ કરી શકે તેમ નહોતાં. વળી બહાર ચાકરી અર્થે જતો પુરુષ આજની જેમ નિશ્ચિત સમયમર્યાદા દર્શાવી શકે તેવી પરિસ્થિતિ પણ નહોતી એટલે એ ક્રુદ્ધ થઇને—

ગણજો ગોરી, પીપળડાના પાન રે,
એટલે તે દા'ડે આવશું રે લોલ.

એટલું કહીને વિદાય લેતો. નિરાશાથી ઘેરાયેલી સ્ત્રી–

આવડા મંદિરમાં હું તો એકલી રે લોલ,
કેમ કરી મારા દુઃખના દા'ડા જાય રે,
આ પરણ્યો હાલ્યો રે વેરણ ચાકરી રે લોલ.

કેહી ભયંકર એકલતાનો અનુભવ વ્યક્ત કરતી. ચાકરી કરતા વર્ગ પૂરતો જ આ પ્રશ્ન મર્યાદિત નહોતો. ધાસચારાને અભાવે પરદેશ ગયેલા પતિની પત્નીની પણ એવી જ સ્થિતિ હતી. કેટલીક વખત તો પતિની વિદાય પછી વર્ષા થતી ત્યારે તેના હૃદયને શું વીતતું નહિ હોય ?

ખડ સૂકયાં, ગોરસ વસૂકયાં, વા'લા ગિયા વિદેશ
અવસર ચૂકયા મેહૂલા, (હવે) વરસી કાંઉ કરેશ ?

એવો ઉપાલંભ તેનાથી અપાઇ જતો હશે.

પેટનો ખાડો પૂરવા દરિયાલાલની સફરે જતા ખારવાની પત્ની પણ એવી જ વિયોગદશા અનુભવતી :

તું તો મંખી હાલ્યો, તું તો મલબાર હાલ્યો,
નાણાંની રે ખોટયે, ખરચીની રે ખોટયે,
કાકાના રે કાણુ, મામાના રે મૂણુ,
દુઃખડલાં રે દેવે, દુઃખડલાં રે દેવે.

આમ નારીને વિયોગદશા હમેશાં સાલતી રહી છે. અને વિયોગનો એ ભાવ સમગ્ર નારીજાતિ સમાન રીતે અનુભવે છે તે પણ આપણે જોયું. પતિની ગેરહાજરીમાં આવી પડનારા દુઃખનું ભાન એને પતિને પરદેશ જતો રોકવા લલચાવે છે. પતિની યાદ એને સતાવે છે. એમાંય તહેવાર કે મેળાના જેવા આનંદ ઉલ્લાસના દિવસો હોય, ઝીણી ઝીણી ખેપ ઊડાડતા વણઝારા કે સોદાગરો જાતજાતની સામગ્રીઓ લઇ ગામને ગોંદરેથી પસાર થતા હોય ત્યારે–

છેલ છોગાળો હોય તો મૂલવે,
ડોલરિયો દરિયાપાર, મોરલિયું વાગે છે.

એવો ઊનો નિઃશ્વાસ એના ગીત મારફત સરી પડે છે. 'ડોલરિયા' વિના એ વસ્તુઓનો ઉપયોગ શો ? શણગાર પણ શા કામના ? કદાચ નાનકડો દિયર ભાભીને હાથે મૂકવા મેંદી લઇ આવે તો પણ એ તો સ્પષ્ટ ના જ કહેશે કે :

હાથ રંગીને વીરા શું રે કરું,
એનો જોનારો પરદેશ રે,
મેંદી રંગ લાગ્યો રે.

દરિયાપાર કે પરદેશ ગયેલા 'છેલ છોગાળા'ને તે સંદેશો પણ મોકલાવે છે. કુટુંબના અન્ય સભ્યોની માંદગીમાં કે મૃત્યુના સમાચારે જે વિચલિત નહોતો થયો તે :

તારી માનેતીની ઊઠી આંખ રે,
મેંદી રંગ લાગ્યો.'

એટલો સંદેશો મળતાં જ ઘડીનોય વિલંબ કર્યા વિના એ સાથીઓને લઇને 'માનેતી'ની ખબર કાઢવા દોડયો આવે છે।

'માનેતી'નો સંદેશ ગૃહજીવનની માધુરીની એક નવી હવા ફેલાવે છે. કેટલીક વખત આ માનીતીનો વાદ લઇને અણમાનીતીને મો'લે જાય છે ત્યારે તે સંભળાવે છે પણ ખરી :

તારી માનેતીને કડલાં (૨)
મને ઘડીક પે'રવા દૈશ ?
મને લટકું લેવા દૈશ ?

ઘરમાં માનીતી કે અણમાનીતી દરેકના ખર્ચને પહોંચી વળે તેવી સ્થિતિ હોય તો તો વાંધો નહિ, પણ

જૂની માગે બાજરો ને નવી માગે ઘઉં,
ઘંટી તો તડાકા નાખે, કયાંથી લાવી દઉં ?

એવી પરિસ્થિતિ હોય તો પતિ તરત જ કહી દેવાનો કે–

રાંડ, હળવી હળવી બોલ,
રાંડ, ધીમે ધીમે બોલ,
મારી બા'રે માનેતી સાંભળે.

કોઇ વખત માનીતી–અણમાણીતીના ઝગડા ઉગ્ર સ્વરૂપ પણ પકડતા, ત્યારે વહુ તો દોડીને પોતાની મા કે પાડોશણને પૂછતી :

મા, મારી શોકય તો માંદા પડયાં રે,
શાંશાં ઓસડ કરું મારી શોકયને ?

તો કેટલીક વખત શોકયના સાલથી કંટાળેલી નવયૌવના કયારેક–

વાટી ઘૂંટીને ભરું વાટકો રે,
વખડા ઘોળી ઘોળી પાઉં મારી શોકયને.

એવી પોતાની શોક્યને ઝેર પાવા સુધીની કક્ષાએ પહોંચી જતી. શોક્યના ખારની એવી કેટલીએ વાતો લોકગીતોએ સંઘરી છે. નારીહૃદયની નિર્બળતાના, દ્વેષના, ઠંડી ક્રૂરતાના, એવા અનેક કિસ્સાઓને છોડીને ગૃહજીવનના એક બીજા અંગ ઉપર પણ દૃષ્ટિપાત કરી લઈએ. એ અંગ છે નારીની શ્રદ્ધાનું, ઈશ્વરભક્તિનું. કન્યાવસ્થા સમયે સારો પતિ પ્રાપ્ત કરવા માટે એ વ્રત કરતી, તો પરિણીતાવસ્થામાં પતિપ્રેમ જાળવવા અને વધારવા અને પતિના અને એ દ્વારા કુટુંબના કલ્યાણ માટે એ વ્રતોને ઉપવાસો કર્યા કરે છે, નારી જીવનને નિર્મળ, ત્યાગમય અને બલિદાનની ભાવનાથી સભર બનાવવામાં આ વ્રતોએ મહત્ત્વનો ફાળો આપ્યો છે.

એવરત-જીવરતમાં નારીના પતિસ્નેહની ગાથા છે, તો 'વીરપસલી' ભાઈબહેનના નિર્મળ પ્રેમની વાત રજૂ કરે છે. વીરપસલીના દિવસો નજીક આવતાં જ સાસરવાસ સેવતી બહેનના હૃદયમાં ગીતની ધારા વહેવા લાગે છે :

'વીરે પહલીના ટાણા રે માંડણિયા,
વીરે પહલીના ટાણા મોરી અઇના.'

નારીના હૃદયમાં ભાઈ પ્રત્યે અપાર મમતા ભરી છે. ભાઇના ઘરનું લૂખુસૂકું ઢેબરું પામેલી બહેન એટલાથી સંતુષ્ટ થઈને--

'વરસજે વાદળી વીરના ખેતરમાં,
બંટીનુ. ઢેબરું બહેનના પેટમાં

કહી વર્ષાને પોતાના ભાઈના ખેતરમાં વરસવા માટે વિનંતી કરે છે. એવી જ રીતે બોળચોથ, નાગપાંચમ શીતળા સાતમ, ધરો આઠમ આદિ પર્વો નારીની ગૃહજીવનની મંગલકામનાના જ દ્યોતક છે.

ભાઇ માટે મરી ફીટતી બહેન પત્ની રૂપે પતિ તરફ પણ એટલો જ સદ્ભાવ દર્શાવે છે.

'રસિયા, પાટણ શેર'ને પાદર પારસ પીપળો રે લોલ.
રસિયા, એ પીપળડે બાંધ્યો નાચો હીંચકો રે લોલ.
રસિયા, એ હીંચકડે બેઠા આપણ બે જણાં રે લોલ.
રસિયા, હીંચકડોને તૂટ્યોને ભાંગ્યા હાડકા રે લોલ.
રસિયા, અમને તો વાગ્યું ને તમને ઘણી ખમાયું
રે લોલ.

આમ એ વિનોદ અને કટાક્ષ પણ કરી લે છે. આની સાથે ગૃહજીવનનું એક બીજું ટીખળીવૃત્તિયુક્ત લોકગીત પણ જોવા જેવું છે. ગામ્યપ્રણયનું તેમાં હળવું આલેખન છે :

કયા ભાઇની મેડીમાં કાંઈ શેરડિયું ચૂસાય
હો રાયા !
કઇ વહુને કોણી રેગાડા ઊતરે રે.
કયા તે ભાઈની મેડીમાં કાંઇ ફુલેરું ચોળાય
હો રાયા !
કઇ વહુને મોઢે તે માખ્યું બણબણે રે.
કયા તે ભાઇની મેડીએ કાંઇ ઢીંકાપાટુ થાય
હો રાયા !
કઇ વહુને વાંસે સબોટા ઊઠિયા રે.

આમ 'કયા ભાઇ' અને 'કઇ વહુ' પ્રશ્ન પૂછી ગીતકાર મશ્કરીપાત્ર વર-વહુનું નામ મૂકી હળવો વિનોદ કરી લે છે. ગૃહજીવનનું હળવા હાથે થયેલું આ આલેખન જીવનની હળવી ક્ષણોની પ્રતિતી કરાવે છે. આમાંથી મીઠા કલહની શરૂઆત પણ થાય છે. ભિન્ન ભિન્ન સ્થળેથી વસ્તુઓ લાવી પ્રેમપૂર્વક શાક તૈયાર કરવામાં આવે છે. શાકના વઘારનો છમકાર નાકને સતેજ કરે છે : ત્યાં તો પતિની ગાળ સાભળી પત્ની-

પાટિયો ફોડીને હાલી રે, વે'વાર તોડીને ચાલી રે.

પતિ સાથેનો સંબંધ છોડી પિયર તરફ ચાલતી થાય છે. ત્યારે પતિના મુખમાંથી-

શાક તો સવાદિયાં કીધાં રે,
રાંડે ખાવા નો દીધાં રે.

એવી ઉક્તિ સરી પડે છે. રિસાઇ ગયેલી પત્નીને-

પાછી વળને ઘરની નાર્ય,
તુજને નહિ દઉં કોઇ દી' ગાળ.

કહી પાછી બોલાવે છે પણ પત્ની તો-

પાછી નહિ વળું સ્વામી રે,
રહી છેકડલાંની ખામી રે.

કહી પોતાની સ્ત્રી સુલભ અલંકાર ભૂખ સંતોષવા કડલાંની માગણી મૂકી દે છે.

વિનોદ અને મીઠા કલહના આવા પ્રસંગો પછી ગૃહજીવનના સાથીદારો જેવા સાસુ, સાસરા, જેઠ, જેઠાણી, દિયર, દેરાણી, નણંદ નણદોઈ તેમજ અન્ય સગાંઓ તેમ જ સંબંધીઓ સાથેના નારીના વ્યવહારને જરા ઊડતી નજરે જોઇ લઈએ.

શરદ પુનમની રાતે રમવા ગયેલી પુત્રી ઘેર આવીને માતા પાસે ભોજન માગે છે, ત્યારે :-

માતાએ પીરસી લાપશી, રંગ ડોલરિયો
મહીં પળી એક આલ્યાં ઘી રે રંગ ડોલરિયો.

જ્યારે એ જ પ્રમાણે સાસરિયે ગયા પછી સાસુજીને ભોજન આપવાનું કહેતાં :-

બાઈજીએ પીરસ્યું બાજરિયું, રંગ ડોલરિયો,
મહીં ટીપું આલ્યાં તેલ રે, રંગ ડોલરિયો.

ઘીને બદલે ટીપું તેલથી ચલાવવાની પરિસ્થિતિ ઊભી થાય છે, આમ ખાવાપીવામાં જ નહિ જીવન જરૂરિયાતની અન્ય ચીજોમાં પણ સાસુજીનો અણછાજતો હસ્તક્ષેપ તેને 'બાઇજી' સાથે ઘર્ષણમાં ઊતારે છે :

બાઈજીને મેમાન આવિયા રે સંઘલાલ,
મારે આવેલ મારો વીર મોરી સંઘલાલ,
વહુનો વીરો વણઝારો રે સંઘલાલ.

અને પછી તો–

હું ને મારી બાઇજી બાઝિયાં રે સંઘલાલ,
આળ્યાં ઢીંકા ઢીંક મોરી સંઘલાલ
વહુનો વીરો વણઝારો રે સંઘલાલ.'

સંઘર્ષ હાથોહાથની મારામારીમાં પલટાઈ જાય છે.

સાસુની પેઠે જેઠ અને જેઠાણી પણ એને ઘણું ખરું અણગમતાં છે :

સાસરિયે જાઉં તો મારા જેઠજી ભૂંડા,
વહુઆરૂ કહી બોલાવે રે, ના, મા,
નૈં જાઉં સાસરીએ રે.

સાસરીએ જાઉં તો મારી જેઠાણી ભૂંડાં,
પાણીડાં ભરાવે રે, ના, મા,
નૈં જાઉં સાસરીએ રે.'

એમ સાવ નમાલી બાબત આગળ કહી સાસરીએ જવાની એ ના કહે છે.

પણ વધુમાં વધુ એ જેઠને 'ચોવટીઆ' કે જેઠાણીને 'દોણાફોડ' કહીને પોતાનો રોષ ઉતારે છે. જ્યારે નણંદ તરફ એનો દ્વેષ વિશેષ ડંખીલો છે. કારણ કે ઘરમાં પતિ–પત્ની વચ્ચે તેમજ અન્ય સંબંધીઓ વચ્ચે કડવાશ ઊભી કરવામાં નણંદ વધુ પડતો ભાગ ભજવે છે :

પછવાડે ઉભી નણદી સાંભળે રે લોલ,
વહુ કરે છે આપણા ઘરની વાત જો,
આ વહુએ વગોવ્યાં મોટાં ખોરડા રે લોલ.

માતા અને પુત્રી વાતો કરે એ પણ નણંદથી સહન થતું નથી અને વહુ આપણા ઘરની વગોવણી કરે છે એમ પોતાની માતાને કહી નણંદ વહુનું મોત નોતરે છે. આવા પ્રસંગો વૈમનસ્ય વધારે એ પણ સ્વાભાવિક છે. સ્ત્રી પોતે સ્ત્રીને કેમ સમજી કે સહન કરી શકતી નહિ હોય એવો પ્રશ્ન પણ ઉપસ્થિત થાય છે.

જોકે નણંદ અને દિયર બંને સમાન કક્ષાના હોવા છતાં 'નાનો દેરીડો' હંમેશા લાડકો રહ્યો છે, કોઇ કોઈ વખત એને અણગમતો થયો હોય તો તે અપવાદરૂપ ગણાય. જ્યારે 'દેરાણી મારી જોડય' કહીને સામાન્યતઃ એને આવકારાય છે :

આજ રે સપનામાં મેં તો ડોલતા ડુંગર દીઠા જો
ખળખળતી નદિયું રે સાહેલી મારા સપનામાં,

જેવાં ગીતો ગૃહજીવનના મંગલમયરૂપનું વર્ણન કરે છે. ડોલતા ડુંગર જેવા સસરા, ખળખળ વહેતી નદી જેવા સાસુ, ધમ્મર વલોણા જેવા જેઠ,

દૂધ દહીંના વાટકા જેવાં મીઠાં જેઠાણી, લવિંગ-
-લાકડી જેવો દિયર, ઢીંગલે પોતિયે રમતી દેરાણી
અને ગુલાબના ગોટા જેવો પતિ સૌ આદરણીય બની
બેઠાં છે. પણ એવાં ગીતોનું પ્રમાણ ઓછું છે.

કુટુંબના જીવનના આટલા અલ્પ દર્શનથી સંતોષ માનીને પુરૂષ સાથે સહકારથી કામ કરતી કદીક અહંકારથી વર્તતી નારીને પણ આપણે જોઈ લઈએ.

પરણ્યો લાવે છે નત્ય પાવલી રે લોલ,
હું રે લાવું છું રૂપિયા દોઢ, મુંજા વાલમજી લોલ,
હવે નૈં જાઉં વીડી વાઢવા રે લોલ.

એવો મદભર્યો રણકો પણ સંભળાય છે. તો શ્રી રામ અને ભગવતી સીતાના આદર્શપાત્રોનાં પ્રતીકરૂપમાં સહકારભર્યું જીવન પણ નોંધપાત્ર છે.

સરીરામે રામચંદરે વાછરુ છોડિયા, શોભા,
સરીરામે સીતાજીએ દોહી ગવરી ગાયરે, શોભા.

આમ પરસ્પર સહકારથી જીવન જીવતાં નારીત્વની પૂર્ણતાએ પહોંચીને નારી જે રૂપ પામે છે તે નારી માત્રનું મંગલમય સ્વરૂપ: માતૃત્વ.

કાળી શી કોયલ શબદે સોહામણી,
આવે રે કોયલ આપણા દેશમાં.

એમ સરખી સાહેલીઓ એને બોલાવીને પૂછે છે:

કેમ કરી કોયલ એ વન વાસ્યાં ?
કેમ કરી સૂડો રાણો રીઝવ્યો ?

ત્યારે મોઘમ પ્રશ્નનો એવો જ મોઘમ પ્રત્યુત્તર એ આપે છે:

આંબા આંબલીએ એ વન વાસ્યાં
ને ટૌકડે સૂડો રાણો રીઝવ્યાં.

તો કોઈ નટખટે 'બેનીબા' ને સીધો જ પ્રશ્ન પૂછતાં એનો ઉત્તર પણ સીધો જ આપ્યો:

ઓરડા ઓરડીએ એ ઘર વાસ્યાં
ને છોરૂડે નાહુલિયો રીઆવિયો.

છોરૂડે નાહુલિયો રિઝવવાની લગ્નજીવનની લોકકલ્પિત મનોરથસિદ્ધિ અહીં જોવા મળે છે. સર્જનના મહિમાનું એ સાર્થકપણું છે. સંતતિ ન હોય એવી નારી રાણી રત્નાદેને દયાર્દ્રભાવે વિનંતિ કરે છે:

લીંપ્યું ગૂંપ્યું રે મારું આંગણું.
પગલીનો પાડનાર દેજો રન્નાદે,
વાંઝિયા મે'ણાં તે માડી દોહ્યલાં.'

આમ ગૃહજીવનનો લાંબો પંથ અનેક આંટીઘૂંટીઓ અને કઠિનાઈઓથી ભરેલો છતાં ચાલવું ગમે તેવો પણ છે. ભારતીય સંસ્કારોની છાપ પણ આ ગૃહજીવન પર પડેલી છે. માતા-પિતા સાથે અતિથિને પણ દેવ–સમાન ગણવાની આપણી પ્રાચીન પરિપાટી છે. લોકગીતોમાં આ અતિથિસત્કારની ભાવના પણ જોવા મળે છે. અતિથિસત્કાર વિના ગૃહજીવન અપૂર્ણ ગણાય છે. પાણી ભરવા ગયેલી નારી ઘેર મહેમાન આવ્યાના ખબર મળતાં જ વધુ કાર્યશીલ બને છે :

હેલ્ય ભરીને હું તો હાલું ઉતાવળી,
મારે હૈયે હરખ ન માય રે,
મારે ઘેર મહેમાન આવ્યા.

પછી તો એ મહેમાનાની શી રીતે સરભરા કરવી, સવારનાં દાતણથી માંડી, ભોજન અને પોઢણ સુધીની એ કાળજી રાખે છે. તેથી જ કદાચ સૌરાષ્ટ્રમાં અતિથિસત્કારની ભાવના વિશેષ પ્રબળ બની હશે. એ જ ભાવનાને લક્ષમાં લઈને ખુદ ભગવાનને પણ સૌરાષ્ટ્રના આતિથ્યનું આમંત્રણ અપાયું હશે:

કાઠિયાવાડમાં કોક દી', તુ ભૂલો પડય ભગવાન
તને એવાં દઉં સન્માન, તારું સરગ ભૂલાવું શામળા.

સ્વર્ગને પણ ભૂલાવે એવા અતિથિસત્કારની ખુમારી જોઈ આપણે નારીના ગૃહજીવનની પૂર્ણાહૂતિ કરીએ. લગ્નજીવનથી આરંભાતો ગૃહજીવનનો પટ અનેક ક્ષેત્રોમાં વિહરે છે. એના ગૃહજીવનનું એક એક પાસું એક એક પુસ્તક ભરી શકે એટલું સમૃદ્ધ અને આહ્લાદક છે.

મેહ અને ઊજળી

મણિભાઇ વોરા

હાલામણ પછી ભાણ જેઠવા અને ભાણના પુત્ર મહેજી પ્રજાના માનીતા ચારિત્રશીલ પરાક્રમી રાજવી થયા. વર્ષાઋતુમાં એક વખત ઘુમલીથી દૂરના પ્રદેશે ઢાંગાના ડુંગર તરફ મેહ જેઠવો મૃગયા કરવા નીકળેલ; ભારે વરસાદ આવી પડયો અને સાંજટાણે રાજા મેઘ-ઝડીમાં સપડાયો; ઘણો ભિંજાયો અને ઠૂંઠવાઈ રહ્યો. પોતાના ઘોડા ઉપર ઢળીને બેભાન મેહ જેઠવો ઢળી પડયો, અને જાતવાન અશ્વ અસવારને સાચવીને વગડો કાપતો, માર્ગ કરી અંધારૂં થયે, એક નેસડાં પાસે લઈ જાય છે.

નેસમાં એકલું અટૂલું ઝૂંપડું છે, અને તેમાં વૃદ્ધ ચારણ અમરો કાજો અને તેની યુવાન પુત્રી ઊજળી એ બે જ માનવી રહે છે. ઘોડાના પદ-સંચાર તેમજ ઝૂંપડી આગળના ખોંખારાથી ઝૂંપડીનું બારણું ઊઘાડી પિતા પુત્રી બહાર આવે છે; અને જુએ છે બેભાન અસવાર અને નીતરતો ઘોડો. અમરો અને ઊજળી અસવારને તરત જ કોઈ રાજપુત્ર છે એમ ઓળખી લે છે, ઘોડાને થાબડી શાબાશી આપી પેલા અસ્વસ્થ માનવીને બાપ દીકરી ઊંચકી ઝૂંપડામાં લઈ જાય છે ને રાજવંશી અતિથિની સારવાર કરવા માંડે છે.

અનરાધાર વરસાદમાં ગરીબ ઝૂંપડામાં ચુલાનો દેવતા ઓલવાઈ ગયો છે. દૂરનાં બીજાં ઝૂંપડાએ જઈને તેઓ દેવતા લઈ આવીને અગ્નિની ઉષ્મામાં અતિથિના શરીરને હૂંફ આપી શકે તેવી સ્થિતિ છે. પરંતુ આ સમયે આ વાતાવરણમાં બહાર જઈ શકાય તેવી સ્થિતિ નથી વિમાસણમાં પડે છે પિતા પુત્રી, આવેલ ઠૂંઠવાઇ ગયેલ માનવીના શરીરને ગરમી આપવાની કોઈ રીત ખરી? વૃદ્ધ પિતાનું શરીર નબળું અને ઠંડું છે, તેથી તે દીનભાવે પોતાની પુત્રીને કહે છે;

"દીકરી, બોલતાં જીભ કપાય છે! પણ આ ટાઢાબોળ માનવીના ખોળિયામાં જીવ લઈ આવવાનો એક જ મારગ આ ટાણે મને સૂઝે છે. માડી, જોગમાયાનું નામ લઇને તું એને સોડમાં લઇને ધાબળો-ધડકી ઓઢીને સૂઈ જા. ભગવાનને જીવાડવો હશે તો જીવી જશે, તારા પંડની ગરમીથી તેને જીવનદાન દે."

બાજરો અને ગોળ લઈ ઘોડાને દેવા ચારણ બહાર આવ્યો. ધર્મસંકટ આવી પડયું. કાંઈક મૂંઝવણ અનુભવતી ઊજળીએ પિતાની આજ્ઞા માની. સમય જતાં મેહના શરીરમાં ધીમે ધીમે ગરમીનો સંચાર થયો અને નિર્દોષ ચારણપુત્રી ઊંઘી ગઇ. એ પછી થોડીવારે મેહ ભાનમાં આવ્યો, અને જાગૃત થયો. કોઈ અજાણી યુવતી બાજુમાં આલિંગીને પડેલી હતી! એ સફાળો ઊઠી ગયો. કન્યા પણ લજ્જા પામતી એકાએક જાગી જતાં બેઠી થઈ! રાજા ઝટ ઝૂંપડી બહાર આવ્યો. અમરો ડોસો તો અતિથિ સ્વસ્થ થયા જાણી અતિ હર્ષભેર અંદર જઇ બોલ્યો. "ઊજળી આજ તેં એક સાજણને જીવનદાન દીધું મા!"

પોતે કેવી વિષમ સ્થિતિમાં અહીં આવ્યો હતો અને કેવી રીતે સ્વસ્થ થયો હતો તે બધું જાણી મેહ અચંબો પામી હૃદયથી પ્રભુનો અને આ ચારણ પિતા પુત્રીનો આભાર માનતો રહ્યો. મહેમાન તરીકે ચારણ નેસડે મેહ એક દિવસ રોકાયો. ચારણને પણ જાણ થઇ કે આ અતિથિ તે ઘુમલીનો રાજા મેહ જેઠવો છે. રાંકને ઘેર રાજા! હર્ષનો પાર નથી. મેહ ઘુમલી જવા વિદાય લે છે, ત્યારે ઊજળી લજ્જા સહિત પણ દૃઢ રીતે બોલી, "જેઠવા રાજા, આ શરીર તને સોંપ્યું છે. તન, મન તમને આપીને જ તમારી સોડમાં સૂતી હતી, એ ભૂલશોમાં. હું તમારી રાહ જોઇશ. મને તેડાવશો ત્યારે ઘુમલી આવીશ." મેહ જેઠવો ઉપકારવશ છે, પણ ઊજળીની આ દરખાસ્તથી તેને અચંબો થાય છે. પોતાનો રાજવી તરીકેનો ધર્મ ચારણ કન્યાને સ્વીકારવાની ના પાડે છે; પણ આ સમયે કશું પણ બોલ્યા વગર આભા-

રની લાગણી વ્યકત કરતો, મૂંઝવણ અનુભવતો તે વિદાય લઇ ઘુમલી પહોંચે છે.

દિવસો પસાર થાય છે. ઊજળી કાંઇક આશાના મહેલ ચણે છે. સમય વીતતાં ઊચાટ અનુભવે છે. તે મેહને મળવા તલસે છે. પિતા અતિવૃદ્ધ છે. માલનું ધ્યાન રાખનાર પુખ્ત ચારણ કન્યા પહોંચ વાળી છે, પણ તે મેહ આવશે અને પોતાની સંભાળ લેશે એવી રાહ જોતી બેઠી બેઠી આશા સેવે છે. મે વરસતો નથી, મેહ આવતો નથી.

મા તણાવ તું મેહ તારા વેઠયાં વેડાયે નહિ;
એક સગપણ ને સ્નેહ તું તાણીશ તો તૂટશે.
મે'નાતાં મંડાણ, કળજુગમાં કુડાં થયાં;
કાં માંદો પડયો મેહ, કાંવીજળીએ વણુંભીઓ.
પરદેશીની પીડ, જેઠવાએ જાણી નહિ;
કાંકે માર્યાં તીર, ભાથે ભરેલાં ભાણના.
મોટે પણગે મેહ, આવે ધરતી ધરવતો;
પણ અમ પાંતીનો એહ, ઝાકળ ન વરસ્યો જેઠવો.

ઊજળી મહિના પછી મહિના ગણે છે અને આતુર હ્રદયે મેહની વાટ જુએ છે.

કારતક મહિના માંહ્ય, ઓઢણ દે આભપરાધણી
સાહે પરણે માનવી, ઢોલ ત્રંબાળુ ધ્રૂસકે;
લગન ચોકમાં લઇ આવ્ય, વધાવું વેણુના ધણી;
ચૈતર ચિત્તાડાં માંહ્ય, કેળામણ ટળે કારમી;
એની ઉલટું અંગડાં માંહ્ય આવે આભપરા ધણી;
જેઠ મહિનો જાય, તેનો ધોખો કરીએ નહિ;
પણ અષાઢ ઊતરી જાય, તો વસમું વેણુંનાધણી.

આખરે રાહ જોઇને ચારણ કન્યા થાકે છે:

હાથી પૂછલ્યો હોય, તેને કેમ કરી ઊઠાડીએ?
મનમાં વિચારી જો, ભાદરવો જાય ભાણના.

મેહના વાવડ નથી, મે વરસ્યો નહિ, વરસ કોરું ગયું છે. માલધારી દુ:ખી થાય છે. બીજાં માલધારી ગીરમાં વાંઢે ગયાં, અને ઊજળી પોતાનો માલ હાંકી બરડામાં ઘુમલી આવી. જેઠવા રાજાને ખબર આપ્યાઃ ઠાંગાના ડુંગરથી ચારણબાઈ આવી છે, મળવા માંગે છે.

ઠાંગે રહેતી ઠેઠ, આઘે પણ એરે નહિ;
આવ્યું બરડા બેટ, પાંજર દાણે પાણીએ.
અમરા કાજાની હું ઊજળી, તું ભાણજેઠવ નો મેહ;
જે દિ'ના પોઢેલ સાથરે, તે દિ'નો બાંધેલ નેહ.

મેહ જેઠવે કહેવરાવ્યું:

દેવી પુતરની તું દીકરી, હું ભાણ જેઠવાનો મેહ;
જે દિ' આળે જંપીઆ, ઈતો મા છોરૂને નેહ.
ચારણ એટલા દેવ તુંને જોગમાયા કરી જાણીએ;
લોહીનાં ખપ્પર ખપે, તો બૂડે બરઠાનો ધણી.

બાઈ ચારણ જોઈએ તે માંગ, એ તુંને અપાશે પણ જેઠવો મળશે નહિ. ઊજળી ઉગ્ર બને છે:

મરડાઈશ નહિ મેહ, ભાણના અમને ભાળીને;
નગણા સાથે નેહ, બોલે નહિ બરડાનો ધણી.
સુંઝર માં મને મેહ, ઊંડે જળ ઊતારીને;
મોઢું દેખાડ તું મેહ, ભોંડપ માંહે ભાણના.

પછી મેહ જેઠવો ઊજળીને મળવા આવે છે: જુએ છે તો ઊજળી દુ:ખ અને વિરહથી કૃષકાય બની ગઇ છે; પણ પવિત્ર યુવાનીની મુખ પર આભા ઝળહળે છે. ખરેખર! મનથી વરી ચૂકેલી આ ચારણ યુવતી મેહને વરવા આવી છે; પણ મેહ જેઠવો અચળ મનનો રાજવી છે. મેહ સમજાવે છે:

કણ દાણો કાંઇ કહે, તે દઉં ગાડાં ભરી;
તારે હઇયે લાલચ હોય, તે માંગને આવી ઉજળી.

અમથી બીજું અપાય નહિ, તમે છોરૂ ચારણકો;
મન બગાડે મારૂં, તો આભપરો લાજે ઊજળી.

ઊજળીને ધ્રાસકો પડે છે: અને ધ્રુસકે રડી પડે છે;

વણ સગે વણ સાગવે, વણ નાતરીએ નેહ;
વણ માવતરે જીવશું, તું વણ મરશુ મેહ.
આવ્યા આશા ભેર, નિરાશ તેને ન વાળિયે;
તળકુક ને ટુંકાર, લોઠયપ લાગે ભાણના.

તું શું તાળી દઇ, બે ઘડી, બોલ્યા નહિ;
એ અવઢવ રહી મનમાં, જામો કામી જેઠવા.

મે મે કરતા મેહ, બપૈયા પેરે બોલીએ!
પણ અમ પાંતીનો એહ, જરા ન વરસ્યો જેઠવો.

પરંતુ મેહ પોતાના નિશ્ચય પર અડગ રહે છે, ચારણ; યુવતીને ન સ્વીકારતાં ઊજળી હૈયા વરાળ કાઢે છે:

તારા મનમાં આવું હતું તો જાકારોકાંનમોકલ્યો?
લાજું અમારી લઇ, તેં ભોંઠાં પાડયાં ભાણુના;
ઓશિયાળાં થયાં અમે, ટોડા ઝલ ટળ્યાં નહિ.
મેણિયાત રાખ્યા મેહ, જામો કામી જેઠવા.

બાળોતિયાનાં બળેલ, થાનું માંયે ઠર્યાં નહિ;
તેને તરછોડયા તમે, જામો કામી જેઠવા.

તાવમાં માણસ જેમ આઘાં ઠેલે અન્નને!
એમ લાગી હું મેહને, આજ અકીણજેવીઊજળી.

કોરો ઘડો કુંભાર અજાણ્યે મેં ઉપાડીઓ,
ભવનો ભાગણહાર જાજરો, ન જાણ્યો જેઠવો.

હૃદય સંતાપ લઇ ધુમલીને પ્રણામ કરી ચારણ ઊજળી ત્યાંથી ચાલી નીકળે છે. ઊજળી પોતાનું મોત ઇચ્છે છે અને જતાં જતાં મેહ પર અને ધુમલી પર શાપ વરસાવે છે.

જળમાં કીધી ઝોંક, આભપરેથી ઉચળ્યાં;
સરગાપરનો ચોક, પિંજર વહેલો પામજે.

મુઓ હોત જો મેહ, દિલમાં દાઝું ટળત;
કાં કે દીધો તેં છેહ, પાદર થાશે ધુમલી.

કવ કવ કરશે કાગ, ધુમલનો ઘેંઘટ જાશે;
લાગો વધતી આગ, રાત દિ' તારા અંગમાં.

મેહને અંગેઅંગ બળતરા ઊપડે છે. હૃદયમાં અગ્નિ સળગે છે. તેને પવિત્ર ચારણ કન્યાનું જીવન ધૂળ કર્યાનો પસ્તાવો થાય છે. પોતે બહુ માંદો પડે છે. ઊજળીને બોલાવવા તેડું મોકલે છે. ઊજળી કહે છે :–

ખડ સૂકયા ગોરસ વસુકયાં; વહાલા ગયાં વિદેશ,
અવસર ચૂકયા મેહુલા હવે વરસી કાંઉ કરેશ?

છતાં પોતાના માની લીધેલ પતિની તે તેડાવી જાય છે. રાજા ઊજળીની ક્ષમા માગી સ્વર્ગે સંચરે છે. ઊજળી મેહના દેહ સાથે બળી મરી સતી થાય છે. આમ સ્વર્ગમાં મળવા મેહ–ઊજળી ધુમલીથી સંચરે છે.

(નોંધ :– 'હાલામણ' અને 'મેહ જેઠવાની લોકકથા માંહેના દુહા આ પંથકમાં લોકકંઠે સાંભળવા મળે છે. આ બાબતમાં મારી નોંધપોથીનો આધાર મોટે ભાગે સ્વ. જગજીવન કાલિદાસ પાઠકકૃત મકરધ્વજવંશી મહીપમાળાનો અને મહેર સીદીભાઈ નથુ કડછાનો છે.)

*

મા છોરૂનો ભાવ

અણધાર્યા આવી પડે, ઘટમાં દુઃખના ઘા ;
નાભીથી વેણ નીકળે, મોઢે આવે મા.
છોરૂ ઘડીક રમતે ચડે, આડું અવળું થાય;
ભૂખ્યું થાતાં ભાંભરી, જનની પાસે જાય.
ચીસ બાળકની સાંભળી, દિયે ન માતા દોટ;
(તો) છોરૂ માતાને સબંધ, આવે જબરી ઓટ.

પિંગળશીભાઈ ગઢવી

ગ્રાહકોને નોંધ લેવા વિજ્ઞપ્તિ :–

આ દીવાળી અંક ઓકટોબર–નવેમ્બર ના સંયુક્ત અંક તરીકે પ્રગટ થયેલ છે. એટલે હવે પછીનો અંક ડિસેમ્બરની પહેલી તારીખે પ્રગટ થશે ૧૯૭૧ ના ઓકટોબર ને નવેમ્બરમાં નોંધાયેલા ગ્રાહકોનું લવાજમ ૧૯૭૨ના સપ્ટેમ્બરના અંતે પૂરૂં થશે.

લોકસાહિત્યમાં નારી અને ભક્તિ

જયમલ્લ પરમાર

શાસ્ત્રોમાં સ્ત્રીના મોક્ષના અધિકાર વિષે બે મત રહ્યા છે. એમાં પ્રધાન મત સ્ત્રી મોક્ષ ન મેળવી શકે તેવો રહ્યો છે. એ માટે વેદ–શાસ્ત્ર અધ્યયન પણ સ્ત્રી માટે જરૂરી નથી મનાયું. શાસ્ત્રવાચન સ્ત્રીઓ કરી શકે કે ન કરી શકે તે પુરુષોએ પોતાના હાથમાં રાખ્યું છે. કેમ જાણે કોઇને પણ મોક્ષ આપવો કે ન આપવો તે પુરુષોના હાથની વાત હોય!

શાસ્ત્રો અને સમાજનાં વિધિવિધાન પુરુષોએ ઘડેલાં છે. અને પોતાને ફાવતું આવે તેમ અને તેવું સ્થાન સ્ત્રીઓ માટે પુરુષો જ નક્કી કરતા આવ્યા છે. સતીનો રિવાજ બહુ પાછળથી ઘડાયો અને પુરાણકાળનાં સ્ત્રી પાત્રોને અને પુરાણકાળ પહેલાંના સ્ત્રીપાત્રોને સતી શબ્દ લગાડવામાં આવ્યા છે.

આ સતીત્વ એટલે પુરુષને જ પરમેશ્વર માનવો, પુરુષની દાસી થઈને છાયા રૂપે જ જીવવું ને છેવટ પુરુષ મરે એટલે આપોઆપ જીવ ન ઊડી જાય તો એની ચિતામાં બળી મરવું એને સ્ત્રીઓ માટેનો શ્રેષ્ઠ આદર્શ પુરુષોએ મનાવ્યો. આ દેશમાં અંગ્રેજો આવ્યા અને એના વાઇસરોય લોર્ડ કર્ઝને એ ક્રૂરતા બંધ કરાવી, ત્યાં સુધી એ રિવાજ ચાલ્યો.

રાજપુતકાળમાં 'દીકરીને દૂધ પીતી કરવી' એટલે મોટી થતાં પહેલાં જ મારી નાખવી, એવી પુરુષની સરિયામ નાદારી અને કરપીણતા સુધી સમાજનું પતન થતું ચાલ્યું આવ્યું. એ પણ અંગ્રેજોએ જ બંધ કરાવ્યું. આમ સ્ત્રી માટે તો પુરુષ જ પ્રભુ રહ્યો. પુરૂષથી જુદા પ્રભુની સ્ત્રીએ કલ્પના જ કરવાની નહિ. સ્ત્રીમાં પણ પુરૂષ જેટલો અને એના જેવો જ આત્મા હોવા છતાં. સ્ત્રીના સ્વતંત્ર આત્માને આમ ધરાહાર પુરૂષની ઇચ્છાઓ, વૃત્તિઓ, વાસનાઓ અને એનાં ભલાં બુરાં પરિણામો સાથે બાંધી દેવામાં આવ્યો.

મોક્ષ એ પરમ પુરૂષાર્થ હોય અને તે પુરૂષ માટે જ હોય, પછી સ્ત્રીમાં મોક્ષ માટેનો ઉત્સાહ ક્યાંથી પેદા થાય? પરિણામે શાસ્ત્રોના બાંધેલા એવા સમાજમાં બ્રહ્મનિષ્ઠ સ્ત્રીઓ જ નહિંજેવી પેદા થઈ. કોઈક ગાર્ગી, કોઈક સુલભા, કોઈક શબરી કે કોઈ મૈત્રેયીનાં રડયાં ખડયાં નામ જ નજરે ચડે છે. અને એવો શાસ્ત્રોક્ત સમાજ તો પાંચ હજાર વરસથી ચાલ્યો આવે છે. બાકીની સ્ત્રીઓ જે મહાન બનાવવામાં આવી, એને પુરૂષોએ સતીનું બિરદ આપી દીધું.

માણસ કાયદાથી ડરીને ચાલે છે, પણ કાયદાનું પાલન કરીને નથી જીવી શકતો. તેમ સમાજ શાસ્ત્રોના આદેશોથી ડરીને ચાલ્યો છે. પણ શાસ્ત્રોએ બાંધેલા ચોકઠાં વચ્ચે જ નથી ચાલી શકયો. કારણ કે જીવન અનંત છે, અપાર છે, એનાં રહસ્યો અને એનું અનંતસ્વરૂપી પ્રગટીકરણ કોઈ ચોકઠામાં ચાલી શકે નહિ. કારણ કે શાસ્ત્રોનાં ચોગઠાં માણસે બાંધેલાં છે. પણ માણસનું ચૈતન્ય અને મન હજી સુધી તો માણસના હાથની વાત નથી રહી. એથી જયારથી શાસ્ત્રોના અને સમાજનાં વિધિ વિધાન ઘડાયાં અને ઘડાતાં આવે છે, ત્યારથી આ ચોગઠાં અને માનવજીવનનો એક સંઘર્ષ–એક દ્વંદ્વ ચાલ્યા જ કરે છે. સિદ્ધાંતો બાંધી શકાય, જીવન કેવી રીતે બાંધી શકાય?

સમાજના જે વર્ગમાં આ અણઘડ કારીગર એવા પુરુષનો વધુ ઠારો રહ્યો છે, જયાં શાસ્ત્રોએ બાંધેલા કે પુરુષોએ ઘડેલા આદર્શો ને વિધિ વિધાન તોડવામાં અગર તો તોડનારા અપ્રતિષ્ઠિત લેખાઈને સમાજમાં ફેંકાઈ ગયા છે, ત્યાં સ્ત્રીનું જીવન પાંગર્યું નથી પણ દંભ અને પાખંડ જ પાંગર્યાં છે. ત્યાં ચેતનાહીન સ્ત્રીસમાજ પેદા થયો છે. જેની સુધબુધ નરદમ પુરુષાધિન રહી છે. ત્યાં દંભી ભકતાણીઓ પેદા થાય, બીમાંડાળ ધાર્મિકતા પાળતી બૈરીઓ પેદા થાય પણ સ્ત્રીઓનું સ્ત્રીત્વ ન ઝળકે.

ચૌદમી સદીએ એક વિરાટ ચમત્કાર સર્જ્યો. પૌરાણિકો અને પુરોહિતોના કર્મકાંડના શાસ્ત્રાજ્ઞાના, વર્ણાશ્રમના, ઊંચનીચના, કુલાભિમાનના, જાતપાંતના અને અસ્પૃશ્યતાના ભયાનક લોખંડી ચોગઠાને ભેદીને ભારતભરમાં એક ભક્તિપ્રવાહ રેલાઈ રહ્યો. એણે દર્શનશાસ્ત્રના પાંડિત્ય અને સંસ્કૃતભાષાના અલંકાર વિલાસ ઉપર પ્રચંડ પ્રહારો કર્યા. આ પ્રવાહ ગામડે ગામડે રેલાઈ રહ્યો અને પુરોહિતવાદના કેદખાનામાં જકડાઈ રહેલી જનતાએ મુક્તિનો શ્વાસ લીધો. ધર્મને નવા સ્વરૂપે જાણ્યો અને માણ્યો.

એક જ દૃષ્ટાંત બસ થશે. મીરાંબાઈએ કહેવાતી શાસ્ત્રાજ્ઞાઓ, કુલના રીતરીવાજો અને સ્ત્રીઓ માટે બાંધેલા સતીત્વ સહિતના તમામ વિધિવિધાનોનો ભંગ કર્યો. રાજકાજ છોડયાં, કુટુંબ છોડયું, ધણીને છોડયો અને ગિરિધર ગોપાલમાં ઘેલી બનીને ચાલી નીકળી. છતાં એ અસતી હતી, એને મોક્ષ ન મળ્યો અને એ નરકમાં ગઈ એમ હજી સુધી તો કોઈએ કહેવાની હીંમત નથી કરી.

આ થઈ એક વાત. પણ ભારતમાં સૌરાષ્ટ્ર જેવા ભૂખંડ માથે તો અનેક પરદેશી પરિભ્રમણશીલ જાતિઓ ઊતરતી રહેલી. આર્યકુલ શર્યાતાથી એની શરૂઆત થઈ કહેવાય. અને ઇસુની ૧૬મી સદી સુધી એવી જાતિઓ લાગલાગાટ પશ્ચિમ અને ઉત્તરથી ઊતરતી જ રહેલી. આ જાતિઓ પુરોહિતોની શાસ્ત્રાજ્ઞાથી બંધાયેલી ન હતી. વિવિધ રીતરિવાજો વાળી હતી. ભ્રમણનું, વનજંગલનું, હાલનાં ધીંગાણા ખેલવાનું એમનું જીવન સ્વાશ્રયી હતું. એથી આ બધી જાતિઓમાં સ્ત્રી એ પુરુષની છાયા કે દાસી તરીકે, ગુલામ કે વાસના પોષવાના સાધન તરીકે કે મિલ્કત રૂપ ન રહી શકે. પુરુષોની જોડાજોડ પ્રત્યેક ક્ષેત્રે એ પુરુષની સાથીદાર હતી. અરે સ્ત્રી અને પુરુષ એ બે મળીને જ એમનો જીવન વ્યવહાર ચાલે તેમ હતો. એટલે આ બધી જાતિઓમાં સ્ત્રીનું જીવન ભદ્રસમાજ કરતાં ઘણીરીતે મુક્ત અને મોકળાશભર્યું હતું.

આ બધી જાતિઓના રીતરિવાજો, રહનસહન એકબીજામાં ભળ્યા. વિવિધ માન્યતાઓનો સમન્વય થયો અને એમાંથી લોકજીવનનો સંસ્કાર ઘડાયો. ધર્મો, રૂઢિ અને માન્યતાઓ તો એમને ય હતી. વહેમો અને કેટલીક અંધશ્રદ્ધા પણ ખરી. છતાં એ જીવન શાસ્ત્રાજ્ઞા પાલનના બંધિયારપણા જેવું નહતું, વહેતિયાળ હતું. એને ય સાધુ બ્રાહ્મણ મળતા. શાસ્ત્રાજ્ઞાના ચાબખા વીંઝતા, કથાકારો કૈંક વાતો હાલવતા. છતાં લોકજીવન સારગ્રહી હતું. એટલે એમાંથી પોતાના જીવનને અનુરૂપ સાર તારવી લેતું.

એવું ય નથી કે શાસ્ત્રોએ અને પુરાણોએ કથેલાં સ્ત્રી પાત્રો સૌરાષ્ટ્રમાં ન હતાં. કુશાવર્ત અને પાછળથી પશ્ચિમ આનર્ત તરીકે ઓળખાતા આ સૌરાષ્ટ્રમાં આર્યકુળનો પહેલો રાજા તે શર્યાતિ. એની પુત્રી સુકન્યા ને ચ્યવનઋષિનો પ્રસંગ હજી એટલો જ ઝળકે છે.

સુકન્યા પછી શર્યાતિરાજાના પુત્ર આનર્તના પુત્ર રૈવતની દીકરી રેવતી કૃષ્ણના મોટાભાઈ બળરામ વેરે પરણાવી. એ પણ પૌરાણિક પાત્ર છે. ત્યાંથી દ્વારિકામાં આવતાં શ્રીકૃષ્ણની પટરાણીઓ, એની બહેન સુભદ્રા, અભિમન્યુ હણાતાં દ્વારિકામાં કૃષ્ણ: પુત્રી તરીકે રહેલ ઉત્તરા અને અનિરૂદ્ધ પત્ની ઉષા પણ એટલાં જ જાણીનાં નામ છે. એક યા બીજા ક્ષેત્રે એમની દેન છે. પણ ભક્તિમાં એમાંથી એકે યનું નામ ન ભળે.

ન જાણે કેમ પણ ચંદ્રવંશ, સૂર્યવંશ અને અગ્નિવંશના મૂળ સુધી પહોંચના ચારણ બારોટોના ચોપડામાં યાદવો અને એના વિનાશ પછીના સૌરાષ્ટ્રમાં યાદવો, શર્યાતો, હૈહયો, આનર્તો યૌત્રેયોના રાજ્યો હોવાનું કોઈ નામ નિશાન નથી. એ પછી ઈ. સ. પૂર્વે બૌદ્ધો આવ્યા એનો ય પત્તો નથી.

એ પછી શક ક્ષત્રપો આવ્યા, મૌર્યો આવ્યા, ગ્રીકો અને ગુપ્તો આવ્યા ને છેવટ મૈત્રકો ઉદય પામ્યા. દીર્ઘકાલ રાજ્ય કર્યું, અને તે પાછું વળામાં; છતાં યાદવોથી માંડીને આઠમી સદી સુધીના સૌરાષ્ટ્રના આ રાજવંશો ચારણ બારોટોના ચોપડે નથી મળતા. એ જ રીતે લોકજીવન અંગે પણ નોંધપાત્ર એવું કશું જાણવા મળતું નથી. નથી એ સમય સુધીની

કવિતા અંગે કાંઈ જાણવા મળતું. તેમ જ લોકધર્મો, એના સંતો ભક્તો વિષે પણ નોંધપાત્ર એવું કશું મળતું નથી.

લોકજીવનમાં વહેલા ધાર્મિક પ્રવાહો, માન્યતાઓ વગેરે આઠમી સદી પછીના જ મળે છે. એ બધામાં જે કાંઈ જાણવા મળે છે તે એ જ કે માતૃપૂજાનું સૌરાષ્ટ્રના લોકજીવનમાં ઘણું મહત્ત્વ હતું. પણ એમાંની કોઇ વ્યક્તિ કે કાળ નિર્ણય હજી કરી શકાતો નથી. કચ્છનાં આવડ આઈથી કદાચ શરૂઆત કરી શકાય.

પણ માતૃપૂજા એ ઘણો મહાન વિષય છે. એમાં લોકોક્તિઓ અને ચમત્કારો એટલા ભળી ગયેલા છે કે દેવીભક્તિથી વિશેષ જીવન સાધના એમાંથી તારવી શકાય તેમ નથી. એટલી વાત નિશ્ચિત કે સૌરાષ્ટ્ર એક કાળે—અથવા એ કાળે—જ્યારે મહાન ગણાયેલા ધર્મો બૌદ્ધ શૈવ, જૈન અને ભાગવત ધર્મનાં પાણી ઓસરી ગયેલાં, ત્યારે લોકો માતૃપૂજક વિશેષ હતા.

વિવિધ જાતિઓમાંથી એક બનેલા લોકજીવનમાં સ્ત્રીનું સ્થાન સહભાગિનીનું, સહકર્મચારિણીનું હતું. જો પુરુષનાં જેટલાં ક્ષેત્રો હતાં, તે તમામમાં ભાગીદારીના અર્થમાં કહેવાતું હોય તો સહધર્મચારિણીનું હતું. ધર્મ અને ભકિતના ક્ષેત્રે તો પુરુષ કરતાં સ્ત્રીનું સ્થાન સવિશેષ હતું. એટલે જ તો લોકજીવનમાં દેવો કરતાં દેવીઓની સંખ્યા અનેકગણી છે.

જો શાસ્ત્રો બાંધ્યો એ ધર્મ નહતો તો પછી લોકધર્મે કયો વળાટ પકડેલો ? જ્ઞાન માર્ગ તો અવશ્ય નહિ. તેમ ભદ્રસમાજની રૂઢિગત ધાર્મિક માન્યતાઓ અને કહેવાતી સતીના ધર્મો પણ નહિ પણ એના ઇતિહાસના અભાવે આઠમી સદીથી ઠેઠ ૧૪મી સદી સુધી વગર વિલંબે ઊતરી આવવું પડશે. તળાજાના એભલવાળાના અને સાંઈ નેસડીના પ્રસંગને ૧૨મી સદીનો પ્રસંગ ગણીએ તો ધર્મ અને સમાજની કાંઇક ઝાંખી આપણે કરી શકીએ. પણ એને સંશોધનના ક્ષેત્રમાં રહેવા દઇને ૧૪ મી સદી સુધી આવી જઈએ.

જ્યારે જીવનનો અંતિમ પરિપાક ભકિત મનાતી. વ્યવહારો, પરંપરા, નિરીક્ષણ અને અનુભવને અંતે આત્મજાગૃતિભર્યું કર્મ અને તપ, ત્યાગ, વૈરાગ્ય અને સેવા દ્વારા આત્મસાધના એ ભકિતની નૈસર્ગિક નિષ્પત્તિ બનેલી.

આ ભકિત કર્મપ્રધાન હતી. એટલે સંસારનો ત્યાગ એ તો અપવાદ જેવા રહેતા. પણ સંસારમાં રહીને, જનસામાન્ય વચ્ચે વસીને પતીતો, અધમો અસ્પૃશ્યો વચ્ચે કામ કરવું એ પ્રભુસેવા મનાતી. વ્યવહારશુદ્ધિ અને આચારશુદ્ધિ એનાં અંગ હતાં. આ આચાર અને વ્યવહાર તત્ત્વનિષ્ઠ હતાં. અને એ દ્વારા આત્મિક વિકાસ સધાયે જતો.

આ પ્રભુઉપાસનામાં સર્વનો સમાન અધિકાર સ્વીકારાયો હતો. ન્યાતજાતના અને લિંગના ભેદ સિવાય એમાં કોઇ કોમની શ્રેષ્ઠતાનો સ્વીકાર ન હતો. કોઈ કોમ નીચી ન ગણાતી. શ્રેષ્ઠતાનું માપ ભકિત હતી, જન્મ નહિ.

કોઇ એક પંથના હોવા છતાં એક જ પંથનો આગ્રહ એમાં અણસમજુ જનો જ રાખતાં. તેમ કોઈ એક જ દેવની ઉપાસના હોવાનો પણ આગ્રહ ન રહેતો.

મોટાભાગના આ સ્ત્રીસંતો ઘરબારી હતાં. સંસાર વચ્ચે સંસારથી અળગા રહેતા એ આતમ ભેખધારી હતાં. સાધના કઠીન હતી, કારણ કે સૌરાષ્ટ્રનું લોહી જ સ્વભાવે ઉગ્ર અને આવેશશીલ છે. એટલે સાધક બધા શૂર જ હોય. ઊર્મિભર્યાં, ભાવઘેલા અને શ્રદ્ધાળુ.

પણ ન્યાતજાતની નિર્દય રૂઢિચૂસ્તતા સામે પ્રત્યેક સંતે ઉગ્ર લડાઈ આપેલી છે. દુનિયામાં રહ્યા છતાં દુનિયાની સંકુચિતપણા અંગે આત્મભોગ સુધીની તત્પરતા.

મેલાં દેવદેવી, માંસાહાર, સૂરાપાન અને દેવી પૂજાની ઓથે થતા માંસાહારનો પ્રબળ નિષેધ. કર્મમાર્ગી ખરાં પણ તે રોગિયાં દોગિયાંની સેવાનો, ગૌપ્રેમનો અને અન્નક્ષેત્રનો. કર્મકાંડમાં કદી પરોવાયેલાં ન રહેતાં.

આમ ધર્મરક્ષા કાજે સૌથી વધુ ઝૂઝ્યાં છે ચારણઆઇઓ. મહાન ગણાતાં રાજ્યો સામે, બળવાન ગણાતાં જૂથો સામે, સમાજની રૂઢિઓ સામે અને અન્યાયના પ્રત્યેક પ્રસંગે. પણ આ ચારણ્ય સંતોનો ઇતિહાસ ઘણો મહાન છે. એમની ભકિત સદાય અપાર્થિવ રહેતી આવેલી. એમાંથી ચમત્કારોનાં પડળ દૂર કરીને કોઇકે ચારણઆઈઓની આત્મસાધનાનો મહાન ઇતિહાસ આપવો ઘટે. છતાં બે ચાર નામ તો આપવાં જ રહ્યાં.

આઇ નાગબાઈ એમના ચમત્કારોને કારણે નહિ પણ આત્મબળને કારણે મહાન હતાં. ચારણ-જ્ઞાતિમાં સૌથી પહેલાં બીજાં લગ્ન કરીને એમણે સમાજની રૂઢિઓ ભેદી. રા' માંડળિક સામે પોતાનું આત્મબળ દાખવીને ઝૂઝ્યાં અને છેવટ એકાત્માભાવથી હરિજન દંપતીને ગાડે બેસીને હેમાળો ગાળવા હાલ્યાં. પાંડવો પછી આઇ નાગબાઇ સિવાય બીજો કોઈ દાખલો નથી.

ભાવનગરને રસ્તે આવેલા દેરડી ગામનાં આઇ જાનબાઈ એવાં જ મહાન સંત હતાં એમણે અઢારેય આલમને એક હારે પાણી ભરે તો વાવ બંધવી આપવાનું કહ્યું. સૌએ સ્વીકાર કર્યો અને આઈ જાનબાઈએ વાવ બંધાવી.

ગિરના સરાકડિયા નેસનાં આઇ સોનબાઈ. શાસ્ત્ર:પ્રબોધી કે સમાજે બાંધેલી સન્નારીની વ્યાખ્યા પિતુ માતુ અને પતિની આજ્ઞાપાલનમાં એમણે પોતાનું ઇતિકર્તવ્ય કે મહત્તા ન માની. પરણીને ચોરીમાંથી ઊઠીને અંતરાત્માના અવાજ પ્રમાણે પ્રભુભક્તિમાં અને ભૂખ્યાં દુખ્યાંની સેવામાં જીવન ગાળ્યું.

ગોપીચંદની માતાએ પોતાના આંસુના સંકેત વડે ગોપીચંદને વૈરાગ્યને માર્ગે ચડાવ્યો તેમ થરાદના કુંવરને એની સગી માતાએ ખંભાલીડામાં ભેખ પહેરાવ્યો ને દાસ મોરાર એમાંથી થયા. એ જ રીતે પીપાવાવની જગ્યાના સાધક શૂરા મહંત ગીગારામજીને નાના હતા ત્યારે એમની માતા પોતાના હાથે દોરી જઇને એકના એક પેટના જણ્યાને જગ્યાને સોંપી આવેલાં.

અરે પીપાભગતનાં પત્ની સીતાબાઈનો જ વિચાર કરીએ તો પીપાજી શોભ્યા અને આગળ વધ્યા એમનાં સાધ્વી પત્ની સીતા માઇને કારણે જ. નરસિંહ મહેતાના સાધુ સંતો પોસાણુ એમનાં પત્ની માણેકબાઇની ભક્તિને કારણે. અને એ જ રીતે ભક્ત જલાબાપાનો રોટલો ભક્ત વીરબાઈમાના કારણે ઊજળો દેખાણો.

ગધઇ મુસલમાન-બાઇ લાખુની ભકિતનો રંગ એના બાળક આપા ગીગામાં ઊતર્યો અને જેણે ગિરનારમાં સુપ્રસિદ્ધ જગ્યા સતાધાર બાંધી. એ જ રીતે આપા દાનાનાં શિષ્યા ચલાળાનાં મૂળીબાઇ તો જગતનાં ઝેર પચાવીને મીરાંબાઇ કહેવાઇ ગયાં. જેની શિષ્ય પરંપરા ચાલેલી.

પોરબંદર–બોખીરાનાં નીરલબાઈ. જાતે લુહાર દેવાયત પંડિત આયર. આત્મધર્મે વર્યાં. પણ જીવ્યા ત્યાં સુધી દેહસંબંધ ન રાખ્યો. એવાં જ ઘેડ બરડાનાં સંત લીરીબાઈ.

ખંભાળિયાના સંત લોયણને તો કોણ નહિ પીછાનતું હોય? જેસલ જાડેજા જેવા બળવાન ને રૂપવાન ડાકુ લાખાને જેણે માણસ બનાવ્યો. ભકત ને પછી સંત બનાવ્યો. સંત લોયણ તો કવિયત્રી હતાં. એમનાં ભજનોમાંથી વેદાંતની અમીધારા નીતરે છે. આ રૂપનાં ગુમાનધારી લોયણ પણ આત્મધર્મે લાખા સાથે રહ્યાં, છતાં અણીશુદ્ધ શીલ જાળવ્યાં.

પુરુષસંતોની જેમ જ સ્ત્રીસંતોમાં અનેક કવિયત્રીઓ પાકેલ છે. એમના આતમ અનુભવની વાણીથી આજે ય જનતા પૂરા પૂજ્યભાવથી ડોલે છે.

લીરીબાઈ ભક્તકવિ હતાં. એમ નીરલબાઈ પણ ભક્તકવિ હતાં. એ જ રીતે લોયણ પણ ભકતકવિ હતાં. ત્યારે તોળલદેને કોણ નહિ જાણતું હોય? અનેક રહસ્યોથી એમનું ભકિતમય જીવન સમૃદ્ધ છે. એમનાં ભજનો પણ ઘરોઘર ગવાય છે.

લીરીબાઈ મેર હતાં, લોયણ લુહાર હતાં, તોળાંદે કાઠિયાણી હતાં તો રૂપાંદે વઢવાણના કેસર રજપુતનાં દીકરી હતાં. મારવાડના માલદેવ સાથે એ

પણ આત્મધર્મે જ પરણેલાં. એમણે માલદેવને તાર્યો અને માલદે–રૂપાંદેનાં ભજનો ગુજરાત–ખ્યાત છે.

એવાં જ સંતકવિ થયાં ધોળા જંકશન પાસેના સમઢિયાળા ગામે વાઘેલા રજપૂત ગંગાસતી. એમનાં પોતાની દીકરાવહુ પાનબાઇને સંબોધીને કરેલાં ભજનોમાં કાવ્યતત્ત્વ અને ઉપનિષદનાં સત્વો નીતરે છે. એમણે પોતાના પતિ કસળસીંગ સાથે જીવતાં સમાધિ લીધેલી.

આવી જીવતાં સમાત લેનારી સંતનારીઓ તો અસંખ્ય છે. અને કોઈ નેસડું કે ગામડું ખાલી નહિ હોય કે જયાં સંત–ભકત સાધ્વી કે સાધુચરિત સ્ત્રી ન પાકયાં હોય. સાધુચરિત સંત નારીઓનો વિષય તો મહાગ્રંથો માગે છે. ભકિત પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓને સખીરૂપે વધારે ભળી છે.

એવા સંત કવિ ચમારોમાં થઈ ગયાં મોરબીમાં દાડલેદે. ખીમરા કોટવાળના ઘરવાળાં. પણ અતિ સ્વરૂપવાન. મોરબીનો રાજા રાવત રણશી જેના ઉપર મોહાંધ થયેલો. પણ દાડલદેની ભકિતએ રાવત રણશીને પણ ભકતમંડળમાં બેસાર્યો.

વાંટાવદરના આર્ડર પુત્રી રામબાઇ ભર્યે આણે દુકાળિયાથી ડોલાયમાન થયાં. દુઃખ જોઈને ઉપજેલી કરૂણાએ સંસારનો મોહ નીતારી નાખ્યો. આપોઆપ વેરાગી બન્યાં. દુકાળિયાં માટે ઘરોઘર ભીખ માગી. વવાણિયા ગામે અનાથ આશ્રમ ને અન્નક્ષેત્ર ખોલ્યું ને જીવન પ્રભુસેવામાં ગાળ્યું.

આજે રાજકોટના બેડીના નાકે નકળંકની જગ્યા છે. એક દિવસ આ જગ્યા અરધા કાઠિયાવાડમાં તપતી. પણ એ જગ્યાનાં સંસ્થાપક રબારી રાણીમાના કારણે. રાણીમા વાંકાનેરના લુણસરિયા ગામના રબારી વીરાનાં દીકરી. લગન મોરબીના ટોળ ગામે કરેલ. વીરા ભગતે વાંકાનેરના કેરાળા ગામે નકળંકની જગ્યા બાંધેલ. સાધુ સંતોની સેવા શરૂ કરેલ. ત્યાંથી દીકરી રાણીમાને પ્રભુસેવાનો રંગ લાગ્યો. એમના પતિ એમની સાથે જ સાધુસંતોની સેવામાં જીવન વિતાવતા. વાંકાનેર રાજસાહેબ સાથે અણબનાવ થતાં રાજકોટ આવી જગ્યા બાંધી. પણ કયાંય માગવા જવાનું નહિ. ઠાકર મંદિરે જે આવે એનાથી જ રોડવવાનું. અને આવી ટેક એમની ઠેઠ સુધી ફળતી આવી. એમને આંગણેથી કદી કોઇ ભૂખ્યું ગયું નથી, અને રાણીમાએ કદી લાંબો હાથ કરી કોઈની પાસે કાંઈ માંગ્યુ નથી. બહુ પ્રતાપી હતાં રાણીમા.

એક જ જગ્યાના અંકુર એક કચ્છના પ્રાંગ લોડાઈના ડાડા મેકરણ અને બીજા સંત દેવીદાસ. પરબની જગ્યાએ આવી ડાડા મેકરણે મૂળ ધૂણો ધખાવેલ. એમનાં શિષ્યા આયર લીરબાઇ એવાં જ પ્રતાપી નીવડેલ, યુવાનીમાં જ અનંગને ઓગાળી નાખેલો ને અંતર ભગવાથી ભરાઈ ગયેલું. એમણે ડાડા મેકરાણ સાથે જીવતાં સમાધિ લીધેલી.

સંત દેવીદાસનાં સુપ્રસિદ્ધ શિષ્યા અમરમા. યુવાનવય, અજોડ રૂપ, આણું વળીને જતાં પરબની જગ્યા જોતાં જ સંસારનો રંગ નીતરી ગયો અને રોગિયાં પતિયાંની સેવામાં લાગ્યાં. આ યુવાન વય, રૂપ અને સ્ત્રી. એટલે અનેક વીટંબણાઓમાંથી પસાર થવું પડયું. એ જ એમની તપશ્ચર્યા ને સાધના બની ગઈ. અમરમા અમર બની ગયાં. એમણે સંત દેવીદાસ સાથે જીવતા સમાધિ લીધેલી.

સ્ત્રીસંતોથી એક ગામડું ખાલી નથી. પણ અહીં તો થોડાં દ્દષ્ટાંતરૂપ ઉલ્લેખો જ આપ્યા છે. નારીના ધાર્મિક જીવન, ત્યાગ, વ્રતો અને નિગ્રહી જીવનને કારણે જ ઘરસંસાર રળિયામણો રહ્યો છે. અને નારીનું ધર્મમય જીવન તો એના બચપણથી શરૂ થઈ જાય છે. યુવાન વયે પરણ્યા પછી પણ એના સૌભાગ્યને–સંસારને સુખમય રાખવા એના જપ તપ ચાલતા જ હોય છે. એમાં કયાંક જડતા હશે, કયાંક વહેમ હશે, અંધશ્રદ્ધા હશે, પણ ભાવના એની માંગલ્યમય જીવનની જ રહી છે. અને પ્રૌઢાવસ્થાથી વૃદ્ધાવસ્થાના એના ભકિત પરાયણ જીવનને કારણે જ ગામડાંઓથી માંડીને શહેરોના નાનાં મોટાં ધર્મસ્થાનકો નભ્યાં છે. પણ ત્યાં નારીભકિતનાં શોષણનાં હાટડાં મંડાઈ ગયાં છે. એણે નારી-ની ભકિતને વેવલીમાં ખપાવી છે. આપણે ત્યાં કહેવાય છે કે વ્યવસાય પુરુષનો અને ધર્મ સ્ત્રીનો.

વીરાંગના વાલીબાઈ

આપલભાઈ ગઢવી

ઉદયાચળથી ઊપડેલા સૂરજદાદાના રથના ઘોડા ઝંઝેરા દઈ આથમણી ધરતીનો પંથ કાપી રહ્યા છે. ખેતરોમાં કામ કરતા ખેડૂતોની ભંભલીઓનાં પાણી ખૂટવા આવ્યાં છે. બપોર પછી ચારો કરવા નીકળેલાં પંખીડાની મીટ માળા ઉપર મંડાણી છે.

એ વખતે લાઠીની આથમણી બાજુ આવેલા ગાગડિયાને કાંઠે બારૂદ્દિન પીરની દરગાહ ઉપર સેંતા દરબારોનો સમુદાય ભેળો થઈ ગુપચુપ વાટાઘાટ કરે છે. વાતુંના શબ્દો બહાર ન સંભળાય તેની જાણે કાળજી રાખતા હોય, છતાં હાજર રહેલા સૌ એક એક શબ્દ બરાબર સાંભળી શકે એવા અવાજે એકઠા થયેલા સેંતાઓને એક મોવડી માણસ સંબોધી રહ્યો છે :

"ભાઈઓ! આપણા વડિલો પાસેથી દુદાજી ગોહિલે ગામ ગરાસ પડાવી લીધા, અને લાઠીમાં ગાદી સ્થાપી. આજે ગોહિલો દરબારગઢમાં બેસીને સાકર, ચોખા અને દૂધની શિરામણી કરે છે. અને આપણે લાઠીના મૂળ ગરાસિયા છતાં આપણાં છોકરાંઓને ભૂખે મરવાનો વખત આવ્યો છે. તો ભૂખ કરતાં ભાલાં ભલાં" માટે આજે કુંવર લાખાજીને જીવતા પકડી લઈએ તો આપણી જીત થાય. માટે "હિંમતે મર્દા તો મદદે ખુદા."

લાઠી ઠાકોરની ડાબી જમણી ભુજાઓ જેવા સોરઠિયા અને વાગડિયા આહિરોનાં બળિયાવર બે જૂથો છે. ઠાકોરનું અને ગઢનું રક્ષણ વફાદારીથી કરતા આવે છે. આજે આહીરાણી વાલીબાઈ ગાગિયાણી રાજમાતાને મળવા આવ્યાં છે. ગઢમાં અંદરને ઓરડે બાળરાજા લાખાજી પારણે પોઢ્યા છે. હીરની દોરી હાથમાં લઈ જાજરમાન આયરાણી ઘુઘરાટા કરતા પોતાની બાળા રાજાને હિંચોળી રહ્યાં છે. સામે મખમલના ચાકળા ઉપર બેઠેલાં રાજમાતા વાલીબાઈ ગાગિયાણીને નીરખી રહ્યાં છે.

એવે વખતે દરબારગઢની પાછલી ખડકી ખેડવી સેંતાઓ ગઢમાં દાખલ થયા. જાણે માલધારીની ઝોકમાં સાવજનું ટોળું ગરી ગયું . અને બાંગરોટો બોલ્યો કે "સેંતા ! સેંતા ! સેંતા!"

સેંતાઓ ચારેકોર પથરાઈ ગયા. ભાલાં, તલવાર, બરછી, ફરશી અને સાંગના ખડખડાટ થયા. રાંઆંગણમાં આવતાં ગઢમાં રક્ષકો અને સેંતાઓ વચ્ચે ધીંગાણું જામ્યું. એમાં એક આગેવાનના ઈશારાથી સેંતાનો એક જુવાન અંદરને ઓરડે પૂગી ગયો. પારણામાં પોઢેલા લાખાજી ઉપર એની દૃષ્ટિ હતી, વાલીબાઈ રંગ પારખી ગયાં, એક ક્ષણમાં ચતુર આહીરાણીએ પગમાં પહેરેલ ચાંદીનું નકોર કડલું કાઢી સોઈ ઝાટકીને ઘા કર્યો. કડલું બહબહતું આવ્યું સેંતાના લમણામાં. લાગતાં તો મહુવાગીરી નાળિયેરના ત્રોફામાંથી જેમ પાણીની ધાર થાય તેમ લોહી વહેતું થયું. ચક્કર ખાઈને જુવાન પડ્યો. પડતાં વાલીબાઈએ તલવાર ઝૂંટવી લીધી. આ બનાવ જોઈ રાજમાતા આભા બની ગયાં.

વાલીબાઈએ પારણામાંથી લાખાજીને ઉપાડી લીધા. ઓઢણામાં લપેટી, પીઠ ઉપર બાંધે છે, ત્યાં સેંતાનું ટોળું ઓરડામાં આવી ગયું. વાત કરવાની વેળા નહોતી. બાળરાજા સેંતાઓના હાથમાં જાય તો ગોહિલોના હાથમાંથી લાઠી જાય. ઘડીક પહેલાં શાંત દેખાતી આહીરાણીની અમીઝરતી આંખડીમાં અગ્નિ ભભૂકી ઊઠયો. લાખાજીને લઈ વાલીબાઈ બીજે બારણેથી બહાર નીકળી ગઈ.

દુશ્મનોનું ટોળું પાછળ પડ્યું. વાલીબાઈએ નજર નાખી તો દરવાજે રોકીને ઊભેલા દુશ્મનોના હાથમાં ભાલાં ઝળહળતાં જોયાં. ફરતો અસમાને વાતું કરતો કિલ્લો. ઊંચો આભ અને નીચે ધરતી; ઊગરવાનો ક્યાંય આરો દેખાતો નથી. વાલીબાઈની મીટ મંડાણી દખણાદા ગઢના કોઠા માથે. હડી કાઢીને

સોનલ આયરાણી

બારોટ દેવીદાન નારાયણ

વાંટાવદર અને સુરવદર ગામનો સીમાડો જ્યાં ભેગો થાય છે ત્યાં જોગાસર નામનું તળાવ છે, ને તળાવની ઊંચી પાળ ઉપર આજ પણ એક પથ્થર ઊભો છે કાંઠે ઊભેલા જબરા જારના ઝાડની ટોચે ધજા ફરૂકે છે ને એક આયરાણીના વીરત્વની આજ પણ સાખ પુરે છે.

આજથી લગભગ પચાસ વર્ષ પહેલાં વાંટાવદર ગામમાં બે જણાં આયર ને આયરાણી વચ્ચે નીચે મુજબનો વાર્તાલાપ થતો સંભળાય છે.

"આયરાણી ! આજ ભાત દેવા આવતી નહિ હો !"

"કાં ! તારે ભૂખ્યા રે'વું સે ?"

"ના, પણ હમણાંથી જોગાસર તળાવે સાતનાર હેવાયા થીયાસે ને ..." બોલતાં તો આયરની આંખ્યું-માં અમી આવ્યાં. "બે જીવવાળી બાયડીને માથે ભે જેવું ગણાય એટલે."

"ભે, ને ઈ પણ આયરની દીકરીને ! આ તું શું બોલશ આયર ? તારી આયરાણી ઈ નાયડાંથી બીને ભાત દેવા નઇ આવે એમ ?"

"ના. એમ નઈ પણ..."

"હવે પણ ને બણ. હું તો ભાત દેવા આવવા-ની જ ને મારે આપણી ભેરયું સાટુ ખડ પણ વાઢવું સે... નાર આવશે તો તુ કયાં છેટો સે !"

"ઠીક !" કહીને કાળા ઘોડાનો અસવાર આગળ ગયેલા સાથીના સાંતીને આંબવા વે'તો થયો.

સૂરજ મા'રાજ માથે આવતાં જ સોના માથે ભાત, બગલમાં પછેડો ને હાથમાં દાતરડું લઇને પોતાના ખેતર કોર હાલતી થઇ.

હાલતાં હાલતાં જોગાસર તળાવની પાળ દેખાણી. ત્યાંથી તેનું ખેતર ચાર પાંચ ખેતરવા જ આઘું હતું. પણ હઠીલી આયરાણીને આયરની વાત યાદ આવી. તે સીધી ખેતરે જવાને બદલે તળાવની પાળે ચડી. થોડુંક પાણી પીને હાલી નીકળીશ એમ વિચારી પાણી પીવા બેઠી.

તળાવને કાંઠે માથોડા માથોડાવા પાન્ય ઊભી છે. ખડખડાટ થયો ને ગંધે ઘોડયા હોય એવા સાત સાત નાર સોનાને ઘેરી વળ્યા. સોનલને સપને ય ખ્યાલ નો'તો કે સામેસામ નારનો ભેટો થઇ જશે. તેણે પોતાનું એકમાત્ર હથિયાર દાતરડું હાથમાં મજ-બૂતીથી પકડયું, ને સામનો કરવા તૈયાર થઇ ગઇ.

સાત નારની ભયંકરતા તે જાણતી'તી. સાતે નારની લોહી તરસી આંખ્યું સોના કોર મંડાણી'તી. નાર હળવે હળવે ઘેરો નાનો કરી આગળ વધવા માંડયા. સોનાએ એક હાથે પછેડી લીધી ને દાતરડું વધારે દઢતાથી પકડયું. સોનાની પાતળી કાયા ધનુષ્ય-ની પણછની જેમ ખેંચાઇને સીધી થઈ હુમલાની રાહ જોઇ રહી. તેને વિશ્વાસ હતો કે પોતાની ચીસ સાંભળી આયર આવી પડોંચશે.

સૌથી આગળ આવતા નારે સોના ઉપર કારમી તરાપ મારી. સોનાએ ઝનૂનમાં આવી ભયંકર ચીસ નાખીને દાતરડાનો ઝાટકો નાર ઉપર ઝીંકયો. નારનું મોઢું ચીરાઇ ગયું.

પણ બાકીના છો નાર એકદમ આગળ ધસી આવ્યા. સોના પાછળ હટવા માંડી ત્યાં અચાનક બે નારે બે કોરથી હુમલો કર્યો, ને સોનાના ખભામાં ગળા આગળ બાઝીને દાંત ભરાવ્યા. સોનાથી ચીસ નીકળી ગઇ. તેણે ગોળ ફરી બે હાથે બે નારનાં ગળાં પકડી હાથનો ઝાટકો માર્યો. બેય નાર નીચે પડયા. પણ સોનાના શરીરમાંથી લોહીની ધારું છૂટવા માંડી. સોના ગોળ ગોળ ફરતી ને દાતરડું લઇ ફેરવતી નારના હુમલા ખાળવા માંડી. ત્યાં તો ઘોડાના ડાબલા ગાજ્યા.

"આવ્યો છઉં, આવી પહોંચ્યો છઉં" એવી હાકલું દેતો આયર આવ્યો. તેણે લોહીલોહાણ સોનાને જોઈ, છલાંગ મારી ઘોડેથી કૂદી બે નારને ગરદનમાંથી પકડી સામસામા ભોડાં ભટકાડી મારી નાખ્યા. એકાએક ચોથો નાર સોના ઉપર ઊછળ્યો. આયરે હડી કાઢી સોનાને ધક્કો મારી પાડી દીધી ને ઊછળેલો નાર સોના ઉપર થઈ ઘોડાની પાછળ પડયો. પટાના સાધેલ ઘોડાએ નારને ભયંકર લાત મારી. નાર વીસ હાથ છેટે ઊડી પડયો. ફરી ઊભો ન થયો. પાંચમા. નારે પડી ગયેલી સોનલ ઉપર હુમલો કર્યો ને સોનાંએ દાતરડાનો છૂટો ઘા કર્યો. દાતરડું નારના પેટમાં પરોવાઈ ગયું. મરણિયા થયેલા છેલ્લા બે નાર આયર ઉપર તળપ્યા. આયરે નીચો નમી ગયો ને બેય નારના પાછલા પગ પકડયા. દાંડિયારાસમાં ફરતો હોય એમ ચક્કર ચક્કર ફરી બેય નારને જમીન ઉપર પછાડયા ને સોના આગળ દોડયો.

ચૂંથાયેલા સોનાનાં ગળામાંથી લોહી વહી જવાથી તેનું ભાન જવા માંડયું. આયર બોલાવવા માંડયો. "આયર! હવે રામ રામ સે" એટલા બોલ સોનાના ગળામાંથી માંડ માંડ નીકળ્યા ને એની ડોક સદાને માટે ઢળી ગઈ. આયર ધ્રુસકે ધ્રુસકે રોઈ પડયો ને કારમા કલ્પાંતની સાક્ષી પૂરતા સીમાડાએ તેમાં સૂર પુરાવ્યા.

*

પાના ૫૯૪ થી ચાલુ]

પગથિયે પોગે ત્યાં તો સેંતાઓ આંબી ગયા. એક બાજુ ગઢની રાંગનો ઓથ લઈ, વાલીબાઈ તલવાર વીંઝે છે. આહીરાણીના હાથમાં ફરતી તલવાર જાણે વિશ્ણુનું સુદર્શન–ચક્ર હોય તેમ તલવારનું તેજ કુંડાળું બંધાણું.

ક્રોધે ભરાયેલા દુશ્મનોને વાલીબાઈ લાગ લેવા દેતી નથી. અષાઢ મહિનાની વીજળીની જેમ વાલીબાઈની તલવાર કંઈકને ચબરકા કરતી ગઈ. પાછે પગે પાછે પગે એક એક પગથિયું ચઢતી જાય છે. એમ કરતાં બે ત્રણ પગથિયાં બાકી રહ્યાં અને એક જુવાને ઝપટ કરી. વાલીબાઈની તલવાર ટોકર લાગતાં તૂટી ગઈ. ભાંગેલી તલવારનો તેગો સેંતાની છાતીમાં મૂઠ સુધી પરોવી દીધો. પગથિયેથી લડથડતો જુવાન ચાર–પાંચ સાથીદારોને પછાડીને હેઠો પડયો. ત્યાં વાલીબાઈ કોઠા-માં દાખલ થઈ ગઈ'ને બારણાં બંધ કરી દીધાં.

સેંતાઓ હરમતમાં આવ્યા કે "હવે કોઠામાંથી ભાગીને ક્યાં જાશે? તોડો બારણું!" વાલીબાઈ ગભરાણી. દળી દળીને ઢાંકણીમાં ઉધરાવવાનો વખત આવ્યો. ગોખેથી નજર કરી તો ખોખા ડાંગરનો ચોરો દેખાણો. બારણું સેંતાઓએ તોડયું. કોઠામાં દાખલ થાય ત્યાં કાછડો વાળીને વાલીબાઈ ગોખેથી કૂદીને પંદર હાથ ઉપર ત્રાટકી ચોરાના છાપરા ઉપર. ગેહનો કડાકો બોલી ગયો. ગાડીએક નળિયાંનો કડુહલો થઈ ગયો. વાલીબાઈ ગોઠણભર થઈ પછવાડે આવેલ આહીરોના વાસમાં ઊતરી ગઈ. દુશ્મનો મોં વકાસીને ઊભા રહ્યા.

આહીરોનો વાસ એટલે ગોહિલરાજનો લોખંડી કિલ્લો. વાલીબાઈએ બાળરાજા લાખાજીને આહીરોને સોંપ્યા. અને લોહીમાં તરબોળ બનેલી આહીરાણી ધરતી ઉપર ઢળી પડી. આહીરોનું લોહી ઊકળી ઊઠયું હાથમાં આવ્યું હથિયાર લઈ હાલી નીકળ્યા. આહીરાણીઓએ સાબિલાં લઈ, હેલારો ચડાવ્યો "મારો!" "મારો!" અને દેકારો સાંભળી સેંતા ગભરાણા, અને જીવ બચાવવા ભાગી નીકળ્યા.

બાળરાજા લાખાજીને કાળના મોઢામાંથી બચાવનાર આ આહીરાણીની ગૌરવગાથા ગાતા ખોખા ડાંગરનો ચોરો, અને ગઢનો કોઠો આજે લાઠીમાં મોજુદ ઊભા છે.

કુંવારા કરજાળા ધણી

સુરગભાઇ વરૂ

વસંતે વનરાઈમાં પોતાનો પ્રભાવ વિસ્તારી દીધો છે, આંબેરણોમાં મોર મઘમઘી રહ્યા છે. સામટી સાહેલિયું ચૂંદડિયું ઓઢી હાથમાં ફૂલછાબ લઈ દેવ-દર્શને જતી હોય તેમ ફાંટ ફાંટ ફૂલડાંની છાબું ભરીને ખાખરા ઊભા છે. કુહુ કુહુ કોયલના ટહુકાર સંભળાય છે. આવી રંગ સુગંધ અને સૂરની સાથે તાલ પુરાવતી મેરજી વાજાની જાન વેલડું લઈ પાછી ફરે છે.

હીંગળોકિયા રંગની વેલડીઓની અને ડોલતી ડમણીઓની પૈડાંની પાંદડીઓના ધમધમાટ અને ઘુઘરમાળના રૂમઝુમાટ એક સાથે નર્તકીઓ નાચ કરવા મદભર ચાલે ડોલતી આવતી હોય તેવું લાગે છે. વેલડીઓમાં બેઠેલ જાનડિયુંના કપડાંને આપેલ સોંધાના મઘમઘાટ અને અત્તરના મહેકાટ અને જાનડિયુંના સૂરીલા કંઠથી ગવાતાં ગીતડિયાં ગજવતી સુરાવળ રચે છે :

પરશાળેથી કેસર ઊડે,
ઘોડવેલ્યું આવે રે ઉતાવળી.

ઘોડવેલ્યે બેસી બેનીબા હાલ્યાં,
દાદા ને દેશળભાઇ વળામણે.

વળો વળો રે મારા સમરથ દાદા,
અમને દીધાં તમે વેગળાં

બીજી વેલમાંથી બીજું ગીત ગવાય છે :

આજ મારે ભરીઆં સરોવર છલિયાં
રે આનંદ ભર્યાં.

આજ અમે લાખેણી લાડી જીત્યાં
રે આનંદ ભર્યાં.

આમ ગીતના ઝકોળા સાથે રૂમઝુમાટ કરતી વેલડીઓ દોડી જાય છે. વચમાં વહુરાણી સરવૈયાણીનું વેલડું છે. રીવાજ પ્રમાણે વેલડીને સંતાડી જવું છે. વેલડામાં બેઠેલ વડારણે ગાડાખેડુને કહ્યું:

"ભાઈ રઘા! તું હોતે આપણું ગાડું વચમાં હોય તો તો આપણું નાક કપાય."

રઘાને તો આટલા પાનાની જ જરૂર હતી. રઘાએ વેલડાને તારવ્યું. વઢિયારાને પૂંછે હાથ દેતાં ગોધલાને પાંખું આવી ગાડું આગળ નીકળી ગયું. ત્યાં તો ચહકા થાવા માંડયા.

"એલા મોર જાય ના!"

અને સૌથી આગળ થવા ગાડાંઓની હરિફાઈ મંડાણી. રઘાને વડારણે કહ્યું: "આ લે, બા સાહેબે પાંચ રૂપિયા આપ્યા છે. કોઈ ન જાણે એમ વેલને સંતાડી દેવી છે."

જાનમાં મોઢા આગળ નીકળવા બબ્બે મહિનાથી વેઠેલ વઢીઆરા હંસ સરીખા ધોળા ધમળા જોડેલી દેવળના ઘુમટ શી ડોલતી ડમણિયું અને ડમણિયુંના તાનમાં આવેલી નમણી રમણિયુંએ પોતાના ગાડાખેડુઓને આગળ થવા ચડાવવા લાગી.

એમાં ગાડાદોડથી ધૂળની ડમરિયું ચડી, અને રીડિયા રમણમાં રઘાએ કોઇને ખબર ન પડે તેમ બાજુના ઊંડા રસ્તામાં વેલને ચડાવી, અને ત્યાંથી નજીકના ઊંડા વોકળામાં વેલને લઇ જઇ સંતાડી દીધી. સૌથી આગળ મેરજી વાજાની બેનની વેલડી નીકળી ગઈ. ત્યાં આગેવાળને જેરબંધનાં ફુમકાંને ઝુલાવતી રૂમઝુમા કરતી ફૂલમાળ (ઘોડી) ને નચાવતો વરલાડડો મેરજી વાજો સામો આવે છે. મેરજીને જોઇ ગાડાં ધીમા પડે છે. પોતાના વીરાને ભાળી બેન વારણાં લે છે. મેરજી પોતાની નવવધુનું વેલડું ક્યાં છે તે જોવા નજર ફેરવે છે. ચતુર બેન ભાઈ શું ગોતે છે તે સમજી જતાં મશ્કરી કરે છે :

"અમારી સામું જોયા સિવાય કોને ગોતો છો ભાઈ ?"

"હું તો કોઇને ગોતતો નથી. પરંતુ તમે તો

ધણી ઠંફાશ મારતા' તો કે સરવૈયાણીના વેલડાને સંતાવા ને દ્યો. બેનબા ! તમને હાથતાળી દઈને સરવૈયાણી કયાં અલોપ થઇ ગઈ તે પૂછવા તમને ગોતતો હતો."

"હેં હેં ભાઇ સાચું કહો છો ? તો તો અમને ઈ ચતુરા છેતરી ગઇ. એનાથી છેતરાયા સિવાય વેલડા-ને ગોતી લાવો તો ખરા વદું."

"એલા ગાડાં ધીમાં હાંકજો." એમ કહીને મેરજી ફૂલમાળ ઘોડીને માથે બેઠાં બેઠાં ચારે તરફ નજર ફેરવતો જાય છે. અરઘો ગાઉ ગયો હશે, ત્યાં તાજા જ ગાડાના ચીલા જોયા. ઘોડીને ચીલે ચડાવી.

વેલડીમાં બેઠેલ સરવૈયાણીએ ઘોડીના ડાબલાની વાગતી પડઘીઓ સાંભળી. સાંભળતાં હૈયું થડકયું. હૈયા પર પડેલા હારની પાંદડીયોએ પણ થડકારાની રમત માંડી. હૈયું થામવા જતાં હાથની ઘુઘરિયું ઘમ ઘમી. ત્યાં તો ભેખડ ઉપરથી ખરરર કરતી કો અપ્સરા ઊતરે તેમ ફૂલમાળ વોકળાની વેળુમાં ઊતરી.

હમચી ખૂંદતી ઘોડીના ડાબલે તાલ પૂરતા થડકારાને થામતી સરવૈયાણીએ પોતાના પ્રિતમને પેખવા માફાની ફડક ઉઘાડી જોયું તો--રૂમાઝુમા નાચતી ફૂલ-માળ માથે બેઠેલા કેસરીઆ વાઘામાં શોભતા વર-લાડડાને જોયો.

વાંકડીયા ઓડિયા માથે મૂકેલી કલંગીથી ઓપતી સોનેરી પાઘ. ગોરૂં ગોરૂં મુખડું. કાળી ભમર વાંકી મૂછડિયું, અને નેહે નીતરતી કેરીની ફાડ શી પહોળી અને લાંબી અણિયાળી આંખડિયું. પહોળી ને વિશાળ છાતી માથે શોભતી સોનાની હેમલ, અને હેમ-લમાં સોનેરી મૂઠે ઝૂલતી તલવાર. પીઠ પાછળ સોનાના ફૂબાવાળી ઢાલ, હાથમાં ભમર ભાલો. સરવૈયાણી પોતે જેવો શૂરવીર, ખાનદાન, ઉદાર અને રસિક પુરુષને ઝંખતી હતી એવા રૂડલા વરલાડડાને ન્યાળીને સરવૈ-યાણી વારી ગઈ.

મેરજીએ પોતાની તરફ ન્યાળતી સરવૈયાણીની સામું જોયું. સરવૈયાણીની આંખો સાથે પોતાની આંખ મળી ન મળી, આંખથી અંતરની વાતો કરી ન કરી, રૂપને પીધું ન પીધું ત્યાં તો શરમના શેરડાવાળું એ મર્માળું રૂપાળું મુખડું વેલડામાં છુપાઇ ગયું. જેમ સંધ્યાના રંગે રંગાએલ વાદળ પાછળ ચાંદ છુપાઈ જાય તેમ.

વેલને રસ્તે ચડાવા ગાડાખેડુને હુકમ કર્યો. ધોરી રસ્તે ગાડું આવતાં મેરજીએ ખોટો ગુસ્સો કરી ગાડાખેડુને કહ્યું :

"એલા રઘડા ! વેલને ત્યાં કેમ લઇ ગયો હતો ?"

"બાપુ અમારા બાએ હુકમ કર્યો. અને એમનો હુકમ ન માનું તો આપ ખીજાઓ." રઘડે હસતાં હસતાં જવાબ આપ્યો.

"તારા ઉપર હુકમ કરે છે તેમ મારા ઉપર હુકમ ન કરે તો સારૂં." મેરજીએ મરકીને કહ્યું.

મેરજીના આ મરમાળા વેણનો અમીઅલ ઘૂંટડો ઉતારી કલાકારના અંગુલિસ્પર્શથી વીણા રણઝણી ઊઠે તેવા મીઠડા સૂરે મહેર કરતાં સરવૈયાણીઓ વડારણને કહ્યું : "દરબારને કહે કે ઠાકોર ઠકરાણાંનો હુકમ માનશે તો ભારે રૂડા લાગશે."

ફૂલ સરીખાં ફોરાં વેણનાં બાણ વાગતાં ખડખડ હસી મેરજીએ કહ્યું :

" રૂડા લાગીએ કે ભૂંડા લાગીએ, કેટલાયે હુકમ માથે ચઢાવ્યા સિવાય છૂટકો થાતો નથી."

"દરબારને કહે કે ઠાકોર ભૂંડા લાગે તેની ઠાકોરને ઉપાધિ હોતી નથી. ઈ ભૂંડા લાગે તો તો અમારે ઠકરાણાંએ વખ ઘોળવાં પડે હાલા હાલા ઠાકોર ઠકરાણાંના હુકમ ઊડાવવા કાચા નથી થતા !" સર-વૈયાણીએ અંતરની વાત કહી નાખી.

આમ વાતો થાતાં થાતાં વેલડું જાનની સાથે થઈ ગયું. અને જાનડિયુંએ મધુર ગીત ઊપાડ્યું:

વેલે તે બેઠી રાણી રાજવણ બોલે
મને મારગડો દેખાડો રાજ બંદલા
હું મારગડાની ભૂલી રાજ બંદલા
અલબેલા રે મારા જેઠજીની વાડી
જાણે ફૂલડાં કેરી વાડી રાજ બંદલા

અલબેડા રે મારા દેરીડાની બેની
જાણે મેહુલિયાની હેલી રાજ બંદલા

મેરજીએ ઘોડીને પોતાની બેનની વેલ પાસે લઈ કહ્યું: "બેન! તમારા ચોરને સંભાળી લેજો. હવે ધ્યાન રાખજો, છેતરાતાં નહિ."

જાનની પાછળ જાનૈયાનાં ઘોડાંની ખેપટ ભાળી જાનૈયાની મશ્કરીથી બચવા મેરજીએ પોતાની ફૂલમાળ વહેતી કરી.

કરજાળે પહોંચતાં મેરજીએ ધ્રુસાંગ ધ્રુબાંગ... ધ્રુસાંગ ધ્રુબાંગ... તરઘાયાના તાલ સાથે રૂંવાડાને બેઠા કરતા સિંધુડાના સૂર સાંભળ્યા. સિંધુડાના સૂર સાંભળતાં મેરજીનું શરીર જાગી ગયું:

ફરકત અંગ, થરકંત ભુજ
અરૂ રોમરાઈ, ઉલટે અંગ

મેરજીનું રૂંવાડે રૂંવાડું ધગીને દરદાઈ ગયું. મૂછ ફરક ફરક થાવા માંડી. ફૂલમાળ પણ ધગી ને જાગી ગઈ. દુશ્મનો ભેટો કરવા ચમકવા લાગી.

મેરજીને ભાળીને ગામેડુએ બેબાકળા બની કહ્યું: "બાપુ, મીતીઆળાના ખસીઆઓ આપણું ધણ વાળી ગયા."

"કેટલી વાર થઈ?" મેરજીએ અધર્યા થઈ પૂછયું.

"થોડીવાર થઈ હશે." એકે જવાબ આપ્યો.

"કઈ દશે ગયા?" એમ મેરજીએ પૂછતાં પાસે ઊભેલા ગોરબાપાએ ફૂલમાળાની વાઘ પકડી કહ્યું:

"હજુ તો તમે મીંઢોળબંધા છો; તમથી વાર વાંસે નો ચડાય."

"દાદા! મને આવી મત કાં દયો? ગાયુંની વારે નો ચડું તો મારી જણનારીનું દૂધ લાજે."

"પણ બાપુ, બખ્તર તો ચડાવતા જાઓ!" પટેલે ખોટી કરવા મેરજીને પગે પડી કહ્યું.

"બખ્તર પે'રવા ખોટી થાઉં તો વેરીઓ મેણા મારે કે 'મેરજી વાજો કાપડું પહેરવા ખોટી થયો.'"

આમ કહી ગોર પાસેથી લગામ છોડાવી ઘોડીને એડી મારી. એડી વાગતાં ઘોડીને પાંખો આવી અને તોપમાંથી ગોળો છૂટે તેમ છૂટી. જોત જોતામાં તો દુશ્મનો સાથે ભેટો કરી દીધો.

ફૂલમાળના ડાબલાના પડઘા સાંભળી દુશ્મનો ચમકયા. મેરજીને પડ દેવા દાણો દાણો થઇ ગયા. મેરજીએ મોવડીને નજરમાં લીધો. ભમર ભાલાવાળા એકલીઆ મેરજીએ રણલલકાર કરી મોવડીને પડકાર્યો: "થાજો ભાયડા!"

આમ કહેતાં મોવડીને ઝપટામાં લઈ સામનો કરવાની ફુર્ય આવે તે પહેલાં તો ભાલે પરોવી દીધો. ત્યાં તો દુશ્મનો મેરજી માથે તૂટી પડયા. ઝાકાઝીક ઝાકાઝીક તલવારોની તાળી પડવા લાગી. ધણ ભડકીને કરજાળા ભેગું થઈ ગયું. ત્યાં તો ગામના પાધરમાં જાન આવી પહોંચી. જાનડિયું ગીત ગાતી હતી:

અગર ચંદનની રાત
ચાંદા પૂનમની રાત

ચાંદલિયો કયારે રે ઉગશે
તારોડિયો કયારે રે ઉગશે

નાની વહુ તારલો શ્યામ
સોનલ વહુ તારલો કંથ

કેસરિયો કયારે રે આવશે
નેજાળો કયારે રે આવશે

ગ્યા છે રજપૂતે સંગ
ગ્યા છે વાજાની સંગ

જંગ જીતીને આવશે
તારોડિયો ઊગે ને આવશે.

ગામેડુએ દોડીને જાનૈયાઓને કહ્યું કે "મેરજી બાપુ ગાયુંની વાર કરવા ચડયા છે." આમ કહેતાં તો જાનૈયા મેરજીની વારે સૂસવતા તોફાનની જેમ ચડયા. ગીત ગીતને ઠેકાણે રહ્યાં. જાનૈયાઓએ ધીંગાણાના સ્થાને પહોંચતાં જોયું તો મેરજીએ દુશ્મનોનો ઘાણ કાઢી નાખ્યો હતો. મેરજીનું અંગે અંગ ઘાથી વેતરાઇ ગયું હતું.

વારને ભાળી દુશ્મનોએ સંકેલો કર્યો અને ભાગ્યા. ભાગતાં ભાગતાં મેરજીની છાતીમાં ભાલો મારતા ગયા. મેરજી ઘોડી માથેથી લથડી પડયો. ઘોડી મેરજી માથે ચાર પગ પહોળા કરી ઊભી રહી. ઘાયે વેતરાઈ ગયેલી ઘોડી પોતાનાં લોહીથી મેરજીને નવરાવી રહી.

જાનૈયા મેરજી પાસે ગયા. છેલ્લા જુહાર કરવા મેરજીએ હાથ ઊંચો કરવા મહેનત કરી. મોઢામાંથી માંડ 'રામ...' બોલાયું અને આંખ વીંચાઈ ગઈ. મેરજીની લાશને લઈ જાનૈયા કરજાળે આવ્યા ગઢના ઓરડે લાશને સુવરાવી માથે ઝૂરતી સરવૈયાણીએ વિલાપ આદર્યો:

પાલવડા પેરી અમે, શેલ કાંઠે ચાલ્યા નહિ,
તરછોડી ગયા તમે, કુંવારા કરજાળાના ધણી.
વાજાં વાજા વાગીઆં, ગહેકયાં ઢોલ શરણાઈ,
મારી કાયા ન પોંખાઈ, કુંવારા કરજાળા ધણી,
વેલ વસમી થઈ પડી, સુણીને સમાચાર,
રહીઆ રણમોઝાર, કુંવારા કરજાળા ધણી.

પીઠી ભરીઅલ દેહ, સજ્યા સોળ શણગાર,
અંગ ઊઠયા અંગાર, કુંવારા કરજાળા ધણી.

ચૂંદડી રાતીચોળ, રંગ એનો રોળાઇ ગયો,
રણમાં કરી ધમરોળ, કુંવારા કરજાળા ધણી.

મોડિયો માથે રહ્યો, મીંઢોળ બાંધ્યા હાથ,
હવે બળવું તારી સાથ, કુંવારા કરજાળા ધણી.

હૈયે હતી હામ, કે ખેલશું ચોપાટ સાથ,
હવે રમશું વાલાનાથ, કુંવારા કરજાળા ધણી.

આખી રાત આમ વિલાપ કરતી સરવૈયાણીને સવારે સત ચડયું ને મેરજીનું માથું ખોળામાં લઈ ચિતાએ ચડી સતી થઈ.

*

તળકથાઓ ધરતી તણી

કુંવર બચળું કુંજનું, જે રહે રાણાને હતું,
ભોજન હતાં કંઇ બેય જુદા અંતરે અ ધું ન'તું;
ઘા રૂઝવતાં ઘાત લાગી, ભેંસ જાણી મા ભણી,
(તો) પ્રેમ ભીનાં પોંખજો, તળ કથાઓ ધરતી તણી

જંતર તણા જાદુ કરી જે જોગરને જીતી ગયો,
શેણી શ્રવણમાં સુર થઇ જે અ તરે ઊતરી ગઇ,
છવરાઈ ગયો સૃષ્ટિ સકળમાં, ગળી હેમાળો ગણી;
પ્રેમ ભીનાં પોંખજો તળ કથાઓ ધરતી તણી

માઢ મેડીથી મળી 'તી, આંખ પલભર આંખથી
પદ્માવતીએ પ્રીત જોડી રણશૂરાની રાખથી
(એ) ભૂતડા ભરધારની જીવતી બની ગઈ જોગણી.
(તો) પ્રેમ ભીનાં પોંખજો તળ કથાઓ ધરતી તણી

નર તણું મુખડું નવ જોવાના નારીએ વ્રત ધારિયાં,
જાતાં ય પંથે જાતરા, એક પુરુષે અભડાવિયાં;
થાંભી ઉપર ઇ એ મરાણી, લપેટાણી લોઢણી,
(તો) પ્રેમ ભીનાં પોંખજો તળ કથાઓ ધરતી તણી

છેડે વિંટાળેલ સુલખણું એક રતન ચારણનું હતું,
પાદર ગુમાવ્યું પોરહાને, નદીમાં નાણ્યું હતું.
ફટકી ગયા ભેજા ફરેલ, ગરવાઇ પ્રેમે ન ગણી
પ્રેમ ભીનાં પોંખજો તળ કથાઓ ધરતી તણી

એક નહીં અનેક છે, મોંઘા રતન સૌરાષ્ટ્રનાં
ગીતો દુહામાં ગુંજતાં, વણવેલ ચારણ ભાટનાં,
કહે 'દાદ' વાચા દઈ ગયો, એક વ ર્ણિયો વીગતે વણી;
(તો) પ્રેમ ભીનાં પોંખજો તળ કથાઓ ધરતી તણી

કવિ 'દાદ'

ઊર્મિ વિણ આવે નહિ, સાગરજળ ઉછરંગ;
કૃષ્ણ કનૈયો હોત નહિ, રાધા હોત ન સંગ.

ઊર્મિ વિણ ઊપજે નહિ, કવિતા અને કિલોળ;
શબ્દ સુગંધી કેવડો, (ને) ઊર્મિ કંકુ-લોળ.

ઊર્મિ વિણ આપે નહિ, મીઠપ માયલું મન;
બરફે બોયાં અન્ન, (એનું) કણુ કોળે નહિ કાળિયા!

જહાં મરમી ઊરમિ તહાં, જહાં શિવ તહાં ગંગ;
જહાં અંબ કોકિલ તહાં, જહાં ફૂલ તહાં ભૃંગ.

સ્વાતિ મોતી નીપજે, ઉરથી ઊરમિ હોય;
આરસ પારસ ન્હોય, એની લાખું વારસ લાલિયા!

જયમલ્લ પરમાર



-સ્વરૂપ મુદ્રિકા, રાજકોટ–૧-